

Жаҳон АДАБИЁТИ

Адабий-бадиий, илғимий-публицистик журнал

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№ 12 (139)

2008 йил, декабр

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

НАСР

Чингиз АЙТМАТОВ. **Кулаётган тоғлар**. Роман.....3
Ўрхон ПАМУҚ. **Истанбул**. Хотиралар ва шаҳар98

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

МАХТУМҚУЛИ. **Юрт дардига яра элда мардонлар**.....87
Мирзо КЕНЖАБЕК. **Махтумқули – валий шоир**.....96
КАБИР. **Дил торин янгротиб**.....153

..

ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ

Рўзи ЧОРИЕВ. **Изингиздан бормокдаман, устозлар**.....160

ТАРИХНИНГ ЎҚИЛМАГАН САҲИФАЛАРИ

Константин КУДРЯШОВ. **Борис Пастернакнинг жасорати ва омади**.....173

БАРҲАЁТ СИЙМОЛАР

Ҳомиджон Ҳомидий. **Одамлар қалбининг чароғи билим**.....176

АДАБИЙ ЖАРАЁН

Пауло КОЭЛО. **«Азоб эмас, ҳузур...»**.....179

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

Қахрамон РАЖАБОВ. **Қатагон жараёнлари ҳақида тўрт китоб**.....184

ЖАҲОН КУЛАДИ

Мартти ЛАРНИ. **Сукрот Хельсинкида**.....189

Янги нашрлар.....201

«Жаҳон адабиёти» журналида 2008 йилда эълон қилинган асарлар.....204

ТОШКЕНТ
ДЕКАБР

**Бош муҳаррир
ўринбосари:**

Мирпўлат МИРЗО

Таҳрир ҳайъати:

Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
Амир ФАЙЗУЛЛА
Азиз САИД
Гулчеҳра МУҲАММАДЖОН

Жамоатчилик кенгаши:

Бобур АЛИМОВ
Эркин ВОҲИДОВ
Одил ЁҚУБОВ
Туробжон ЖЎРАЕВ
Минҳожиддин МИРЗО
Абдурахим МАННОНОВ
Абдулла ОРИПОВ
Азимжон ПАРПИЕВ
Файрат ШОУМАРОВ
Тўлепберген ҚАИПБЕРГЕНОВ
Рустам ҚОСИМОВ
Рустам ҚУРБОНОВ

Навбатчи муҳаррир Г.МУҲАММАДЁРОВА
Рассом А.БОБРОВ
Техник муҳаррир М.НИЗОМОВА
Мусаҳҳиҳ Д.АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи З.МАННОПОВА

Жаҳон адабиёти, 12. 2008.

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

«Жаҳон адабиёти» журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олиниши шарт.

Таҳририят манзили:

100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 244-41-60; 244-41-61; 244-41-62.

Босишга рухсат этилди 05.12. 2008 й. Бичими 70x108 1/16. Газета қоғози. Офсет босма.

Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.

Жами 1200 нусха. рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Фафур Фулом номидаги НМИУда чоп этилди.
100128, Тошкент, Шайхонтоҳур кўчаси, 86.

© **Жаҳон адабиёти, 2008 й.**

Чингиз АЙТМАТОВ

Қулаётган тоғлар**(Мангу қайлик)***Роман*

VI

Икки кундан кейин ўз «Нива»сига ўтириб йўлга тушди. Мўътабар меҳмонлар — амакивачча Ҳасан ва Мисирнинг келишига санокли кунлар қолди. Уларнинг асл тўлиқ исмлари анча узун ва мушкулписанд эди, лекин тўла ёдлаб олмаса бўлмасди, албатта. Аммо ҳозирча Ҳасан ва Мисир дейишнинг ўзи етарли эди... Уларнинг овчилик ишқивозликларини дўндириш учун Арсен Саманчин туғилган юртга йўл олган, олдинда Тиёншон тизмалари, олис Тууюқ-Жар тоғлари бошланарди.

Йўл узоқ — беш соатча юриш керак. Бу йўл унга яхши таниш, айниқса, машина минишни ўрганиб олгандан бери ундан кўп бора ўтган, лекин шунга қарамай, сафар ҳар гал бир имтиҳонга айланарди; йўл ярмигача асфалтланган, ундан уёғи тоғ этаклари ёнбағирлари оралаб, адирлар, тик жарликлардан тош-тупроқ устидан ўтади. Кейинги пайтларда шаҳар ва унинг атрофларида кўпайган замонавий хорижий машиналар олдида гарчи эскириб, даққиюнусдан қолгандай кўринса-да, «Нива» ҳамон яхши йўл босади.

Ҳозир эса у шаҳарнинг шарқий чеккасида юриб борарди. Йўл чекка айланма кўчалар, қуриб битказилмай чала ётган уйлар, хилват боғу боғотлар, қишлоқлар ичидан ўтиб, илгариги колхоз ва совхозларнинг далаларига олиб чиқади. Уёғи даштлар, тоғ олди адирликлари бошланади. Улар ортида олисларда Тиёншоннинг буюк қорли тизмалари кўзга чалинади, у ерларда хилват тўқайзорлар ва ваҳимали дараларда дунё тургандан буён йўлбарс ва қоплонларнинг туғишганлари ваҳший илвирслар яшайди, буни кўрингим, эндига келиб, улар халқаро овчиликнинг назар-эътиборига тушиб, мафтункор ов турига айланибди.

Арсен Саманчин осмон билан ўпишган ўша юксак тоғлар сари, туғилган юрт қайдасан деб, «Нива»да йўл қоралаб борарди. Кейинги йилларда у ёқларга турли тирикчилик баҳонаи сабаблари билан яқин қариндош-уруғларининг дам тўй-ҳашамлари, дам янги ҳовли-жойга кўчишлари, дам мотам-таъзия маросимлари муносабати билан ўқтин-ўқтин бориб келарди. У ўзи билан туғишган опасиникига қўнмоқчи. Поччаси темирчилик қилади, лекин темирчилик билан ҳозир рўзгорни кўтариб бўлмайди; опаси жиянинг Ўскан катта йигит бўлиб қолди,

¹ Давоми. Боши ўтган сонда.

уйлаб қўядиган пайти келди, шунинг учун қўшимча уй солишимиз керак, деб анчадан бери оғиз солиб юради. Агар ҳамма ишлар жойида бўлиб, ов яхши ўтса, худо хоҳласа, опасига янги уй солиш учун пул беради. Туғишганликнинг удуми шундай.

Бу сафар Арсен Саманчин кичик юртга, нима десак экан, алоҳида бир вазифа билан боряпти, авваллари ҳеч бундай ҳодиса бўлмаган эди. Бу ерларда ҳаммага беш қўлдай яхши таниш ҳурматли тadbиркор амакисининг таклифига бажонидил рози бўлиб ёрдамга келаётганини Арсеннинг юртдошлари ҳам кўп маъқуллашган эди: амакиси бўлса, худо хайрини берсин, лекин осмондан доллар ёғиламан деб турган бўлса, қайси аҳмоқ ундан ўз улушини олишни хоҳламайди? Шундай тентак борми? Бундай мўмайгина даромад араб овчиларидан, тўғрироғи, ўзимизнинг тоғ илвирсларидан ёғилмоқчи – қаранг, қўз кўриб, қулоқ эшитмаган иш – энди ваҳший ҳайвонлар бозор савдо-сотигига кирибди: бизнинг қор қоплонларимиз – барслар бўлмаса, меҳмонлар тоғ-тоғ пул сарфлармиди?

Бунқа катта пуллар ўртага ташланса, ким кўнглига нима туккани билан кимнинг неча пуллик иши бор? Ҳар кимнинг ташвиши ўзига етади, бегонанинг томорқаси – тушмасин-да бизга сояси. Шунинг учун ҳам, Арсен Саманчиннинг таржимонлик қилишга рози бўлганлигининг асл сабаблари билан ҳеч кимсанинг иши-хуши йўқ эди.

Йўлнинг, айниқса, кескин бурилишларида лиқ-лиқ мол-ашё ортилган, Хитойники дейилган улкан, ҳайбатли юк машиналари ёнига қараб шундай ёмон қийшайрдик, Арсен ҳар гал улардан омон-эсон ўтиб олса, Худога шукур айтиб, енгил нафас оларди; Арсен рулда ўтириб, тезликни кузатиб, қаршидан келаётган машиналардан кўзини узмаган ҳолда, мана шу йўл қийинчилиги ичида ҳам калласидан бир савол сира аримасди: буёғига қандай яшайди? Нима қилсин энди? Кошкийди фақат шунинг ўзи бўлса? Уни яна қайта-қайта бостириб келган қайсар, хира, тўхтовсиз қийнайидиган фикр ўртагандан ўртар, ҳар гал у ўзини йўқотиб қўядигандай бўларди. Арсен Саманчин рулда ўтириб ҳам ҳеч тинчланолмас, уни «охирги жавоб васвасаси» (у ўзида доим алангаланиб турган, ўти сира пасаймаган қасос олиш иштиёқини шундай деб атарди) ич-ичидан кемириб борарди. У ўзини ҳеч енгиб ололмаётгани, бу аҳволига мувофиқ тушадиган бошқа бир руҳий ҳиссиётни топишга фаросати етишмай, ожизлик қилаётгани, бу қадар ибтидоий ва жўн даражага тушганидан обдон ҳайратланарди. «Бир пайтлар меҳрибон, раҳм-шафқатли одам деб танилган эдинг, – деб эсларди у, – ҳолбуки, бунчалар бўш, латта экансан. Ичингни жўндан жўн ҳиссиётлар ўпирыпти, бозор мафкураси ҳам менга ёт, мени суриб чиқариб ташляпти... Социалистик бевошликдан қутулиб, бозор деганига йўлиқдик. Бозор билан тил топишмасанг, сени ўлдирди. Лекин мабодо сени ўлдирса, сен ҳам ўлдир. Бозор деганимизнинг «охирги қатъий жавоби» мана шу. У сўзда ўз-ўзига таъна-дашномлар ёғдирар, ўпка-гиналар қилар, ўз устидан масхаралаб қулар, бироқ юрагининг тубида ҳеч қандай тавба-тазарру қилмасди. «Охирги жавоб»га тўла ҳаққим бор, деб ҳисобларди.

У шундай «Нива»сида тоғ оралиқлари ичкарисига кириб бораркан, афтидан, бор бўлса, Худо унутиб қўйган ё ўзлари билиб туриб Худони унутган ўзига ўхшаган шаҳарлик одамларнинг издиҳомлари тобора узоқлашгандан-узоқлашар, юрагини абгор қилган хавотирлар ва дилгирликлар, қайғу ва ҳасратларини ўзи билан элтарди. Эҳ, қуриб кетсин уч карра бу шаҳар Ойданани ундан айирган, уни оммавий маданият комига олиб кириб кетган!

Аммо шаҳар Арсен Саманчиннинг ўзини асло қўйиб юбормас, йўл-йўлакай қўлидаги телефонга тинимсиз қўнғироқлар бўлиб турар, уларга гоҳ рулни қўлдан чиқармай жавоб беришга тўғри келар, гоҳида фалокатдан сақланиш учун йўл чеккасида тўхтаб гаплашарди. Қўнғироқлар аксаран ваъдалашилган мақолалар ҳамда суҳбатларни кутаётган турли таҳририятларга тегишли эди. Уларни ёзиб бериш муддатини орқароққа сурар, баъзи ҳаддан ташқари қайсар муҳаррирлар ва телебошловчиларга эса мен таътилга чиққанман, бунга ўзимнинг тўла ҳаққим бор, ҳозир уч ҳафтага сафар қилиб юрибман, шу тобда шаҳардан ташқарида йўлда кетяпман, шунинг учун навбатдаги кўрсатувни кейинроққа кўчиришингизни сўрайман, деб жавоб қиларди. Умуман, навбатини кутиб турган бу муаммоларни ўзаро келишиб, кечиктиришга эришди. Аммо иккита ёниб-қуйиб турган масала бор экан, уларни кейинга қолдиришнинг иложи бўлмади.

Қўнғироқ қилувчилар телефон орқали бўлса ҳам баҳса тушунтириш бериш, муҳокамага қўшилишни талаб қилишди. Зотан, унинг долзарб ижтимоий масалалар бўйича чиқишларига қатор танқидий мулоҳазалар билдирилган, шу боис матбуот ва телешарҳларда дарҳол унинг жавобини бериш заруратга айланган эди. Бундай аҳвол биринчи марта бўлаётгани йўқ, турли масалалар бўйича ўз нуқтаи назарини исботлаб баҳса киришган пайтлари кўп бўларди, аммо таҳририятда ўтириб мубоҳаса қилиш – бир бошқа, узоқдан туриб, телефонда фикрларни ойдинлаштириш – у тамоман бошқача. Бироқ бундан қочиб қутулиб бўлмади. У йўл четида тўхташга, масалани ечишга мажбур бўлди. Телефонда ўзига яқин одамлардан бири «Янги йўл» газетасининг бош муҳаррири Қумош Байсалов унинг жавобини кутмоқда эди.

Улар матбуот ишларида анчадан буён ҳамкорлик қилиб келишарди.

– Менга қара, Қумош, – деди тажанглиги тутиб Арсен Саманчин, – яна қанақа шошилиш иш чиқиб қолди? Сенга айтувдим-ку, мен ҳозир йўлдаман. Қайтиб борай, бафуржа гаплашамиз...

– Хабарим бор, Арсен. Лекин мен билиб қўйсанг дегандим. Медиа-форумда чиқиш қилганинг эсингда борми, шу ҳақда...

– Албатта, эсимда.

– ... билсанг агар, бир қанча ўзимизнинг маҳаллий дин арбоблари – уларнинг ичида мусулмонлар, насронийлар ва ҳаттоки эркин баптистлар ҳам бор – очиқ хат ёзишибди. Мен сенга айтган эдим – қулоқни қаттиқ бурама деб.

– Хўп, ўша илоҳиётшуносларни нима бунча қаттиқ ҳаяжонга солибди? Уларни оғиз-бурун ўпишишга нима мажбур қилди? Бошқа пайтлар бир-бирларининг бетига қарашмайди...

– Сен ҳамманинг кўз ўнгида Худонинг борлигига шубҳа билдирдинг, ҳамма эшитди буни. Хатда айтилишича, Парвардигорни ўзининг «Калом»ингга боғлиқ қилиб қўйибсан.

– Ие, бу қандоқ бўлди? Маъноси борми? Менинг «Калом»имга боғлиқ бўлса, унинг Парвардигорлиги қаерда қолди? Бу тузламанинг заррача тузи йўқ.

– Анойиликни қўй, Арсен. Кўзинг юмуқ эмас. Улар энди сенинг тавба қилишингни, ўз нуқтаи назарингни оддий янглишиш деб эмас, балки ҳақиқатни атайлаб бузиш деб тан олишингни талаб қилишяпти.

– Тўхта-тўхта, қайси нуқтаи назар?

– Алматида ўтган медиафорумдаги чиқишинг эсингдадир?

– Ҳозир ўйлаб кўрай... У қачон бўлган эди ўзи, ҳўв май ойида.

– Тўғри, йигирма бешидан йигирма еттисигача.

– Хўп, уёғи нима?

– Яхшиси ўзинг эшит, уларнинг даъволарини ўқиб бераман.
 – Бўпти, ўқи.
 – Телефонинг ўтириб қолмайдими?
 – Ҳечқиси йўқ. Яна зарядга қўяман.
 – Унда ўқийман: «Шундай қилиб, биз, жаҳон динлари минтақавий марказларининг намояндалари, биргаликдаги муҳокамалар натижасида бир фикрга келиб, айтамызки, таниқли журналист Арсен Саманчин «Евросиё» медиафоруми конференциясида тарихнинг кўчманчилик даврига оид гўёки фалсафий, аслида ибтидоий асари матнига суяниб, ундан иқтибос келтириб, шаккоклик қилганини қоралаймиз, бунга қарши ўз норозилигимизни билдирамиз, ушбу шаккоклик моҳиятан даҳрийликдан кўра ҳам хатарлироқдир». Ҳей, эшитяпсанми сен?

– Эшитяпман, эшитяпман.

– У ёни сендан кўчирма келтирилади. Айтмоқчи, эсингдами, конференциядаги барча чиқишлар ТВ орқали кўрсатиб борилган эди? Пича шошмай тур, ҳозир сен ўшанда айтган сўзларни ўқиб бераман. Улар буни ўз хатларида келтиришган. «Эҳтимол, шу билан бирга менда ҳозирги ОАВ ларнинг чинакам умумжаҳон миқёсидаги аҳамиятига ўзига хос ёндошув, ўзига хос англам туғилар. Шунинг учун мен даврнинг шаклланиб келаётган ахборот маконларининг кундалик долзарб аҳамияти ҳамда масъулиятини эслатиб ўтиш билангина чекланиб қолмай, сўзнинг ўз-ўзича универсал қимматини ҳақиқий маънода англаб етиш учун бу ерда кўҳна мажозларга мурожаат этишликни лозим кўраман ва бундай тушунишни узоқ ўтмиш замонларнинг кўчманчи донишмандларидан мерос оламан. Хусусан, номад даврига оид қозоқ-қирғиз шеъриятининг салмоқдор бир ҳикматини мисол келтириб ўтаман, инчунин, у жаҳондаги ҳукмрон динларнинг ақидалари вужудга келмасдан анча олдинроқ айтилгандир. Унинг таржимаси шундай: «Сўз самоларда Худони боқади. Сўз Коинотнинг сутини соғади ва у сут бирлан авлод-авлодлар оша, замон-замонлар оша бизни боқади. Шу сабабдан ҳам, Сўздан ташқари на Худо, на Коинот мавжуд, ва оламда Сўз кучидан ортиқ куч йўқ ва дунёда Сўз алангаси ҳарорати ва қудратига тенг аланга ҳам йўқ». Ушбу қиммати умумий ҳикмат ўша замонларнинг кўчманчи билгичлари, ўша замонларнинг дунёга от устидан туриб қараган бахши-оқинлари томонидан айтиб келинган».

– Ҳўш, муллаларимиз ва попларга бу ерда нима ёқмабди?

– Уларнинг бир оғиздан айтаётган гапига қараганда, қандай қилиб бутун омма кўз ўнгида, ТВда Худони бундай очиқдан-очиқ сурбетларча инкор қилиб чиқиш мумкин?! Тушундингми буни?

– Ҳа. Тўғриси айтсам, улар бунчаликка борар, деб ўйламаган эдим. Ҳар ҳолда кенгроқ фикрлашар дегандим, лекин моҳият эътибори билан мен ўз фикримда тураман.

– Ҳўп, унда айт, биз нима қилайлик?

– Нимани лозим кўрсангиз, қилаверинг.

– Маъқул, Арсен, сен йўлда бўлишингга қарамай қўнғироқ қилаётганимнинг сабаби шуки, биз диндорларимизни қўллаб-қувватлаймиз ва дарҳол уларнинг хатларини биринчи саҳифада чиқарамиз. Сен ҳам уни тўғри тушун, сен билан қайта қуриш пайтидан бери қўлни қўлга бериб ишлаб келяпмиз, бироқ биз агар ҳозир шу ишни қилмасак, газетамиз молиявий қўмақдан маҳрум бўлади. Бизга буни шама ҳам қилишди, очиқ ҳам айтишди. Филдирагимизни ким тешиб қўйишини эса ўзинг яхши биласан.

– Билганда қандоқ. У ёлғиз сизни «тешмайди», кўп ўтмай бутун маданиятни «тешадиган» бўлади. Бутун даромад унинг қўлига ўтади, ҳамма ундан яшашга ижозат сўрайди.

– Демак, сен биздан хафа бўлмайсанми?

– Йўқ, заррача ҳам. Босавер. Мен ўз нуқтаи назаримни ҳимоя қилиб чиқаман. Ҳақиқат ўзига жой топади.

– Хўп, о' кей! Арсен, мен ошиб-тошиб ётганим йўқ, тушун, шунинг учун... Эсингдами, сенинг олдинги мақоланг ҳам «тешарлар»га ёқмаганди.

– Қайси мақола?

– Россияда чиққан эди-ку.

– Э-ҳа, ҳа.

– Сарлавҳаси ҳам жуда ўткир эди – «Бойлик ва ҳокимиятга телбаларча интилиш!» Ана мақола! Тош давридан бизнинг кунларимизгача...

– Ҳа, чиққан эди шундай мақола, – деб қўя қолди Арсен Саманчин гапни чўзмай, ўзи эса ўша мақола ўз вазифасини бажаргани, маълум тоифаларда норозилик уйғотгани ҳақида ўйлади. Мана, дин арбобларини ишга солишди, уларнинг авжлари келиб, бош кўтаришди. Буларнинг барининг орқасида яна ўша Эртоғш Курчал деганимиз турибди. Арсен бунга шак-шубҳа қилмасди. – Бўпти, Кумош, – деб қўшиб қўйди у қўл телефонини чакаги остига босиб, – ўйлаб кўраман тагин. Энди йўлга тушишим керак. Кўришгунча, Кумош!

– О' кей! Арсен, сенга ақл ўргатолмайман, лекин атрофингда кўзгалаётган гаплардан сергак бўл. Хатни чиқарамиз. Бошқа иложи йўқ. Диндорлар бизни тинч қўйишмайди.

– Нимаси уларнинг диндор? Ҳаммаси мунофиқ!

– Айтдим, қўйдим. Ўзинг тоғда туғилиб ўсгансан, қаерда кўтарилиш, қаерда қиялик, қаерда жарлик эканини биласан. Оқ йўл...

– Раҳмат. Хўп, хайр, – деб жавоб берди Арсен Саманчин ошнасининг бу тилаги нимани англатишини ўйлаб, йўлда эҳтиёт бўл демоқчими ё бошқа муҳимроқ ҳаётий гапми?

Кейин таҳририятлардан яна икки марта қўнғироқ бўлди, аммо улар бош қотиргудек эмасди...

Машинасига мой қуйдириб олгач, Арсен тоғлик айланма йўлларга кирди. Йўлда дам кўтарилиб, дам қиялаб пастга тушишларнинг ўзига яраша завқи бор, икки ёнингга гўзал манзаралар очилади, аммо рудда ўтирганда, ниҳоятда ҳушёр бўлиш керак, машина ҳам қийналади. Бутун диққатини машинани ҳайдашга жам қилиб, Арсен Саманчин шу билан бирга ўзининг медиафорумдаги чиқиши матбуотда бир ёқлама, ғаразли талқин қилинаётгани ҳақида ранжиган кўйи ўйларди: у турли анжуманларда кўп бора мунозарали чиқишлар қилган, лекин мана бундай атай уюштирилган таъқиб-таъйиққа биринчи учраши. Ва бу намойишкорона кўрсатиб қўйиш мақсадида адо этилмоқда. Арсен Саманчин ҳеч ким билмайдиган кўнглига тугиб қўйган ўша қўрқинчли ниятини амалга оширишни кечиктириб, иш билан йўлда кетяпти, анов ошиб-тошиб ётган давлати атрофидаги бор нарсаларни эзиб-босиб ётган, бошқаларнинг бошига тушган фожиалардан чайқовчиларча фойдаланадиган кимса эса, уни таъқиб қилишни қўймайди, чалиб йиқитишни кўзлайди. Ундоқ бўлса, у ҳам бўш келмайди, араб меҳмонларнинг ови тугагандан сўнг, пайсалга солиб ўтирмайди...

Оғир ўйлардан қутулиш осон эмасди. Йўлга тушганига тўрт соатлар бўлиб қолди, борган сари кўз ўнгида болалиқдан таниш, қадрдон манзаралар ястанарди, илгари вилоятда энг йирик колхоз хўжалиги ва катта овул бўлган, ўзи туғилиб ўсган Туюқ-Жарга бир соатлик йўл қолганди. Арсеннинг бошида эса ҳамон ўша азобли ўйлар айланарди. Қизиқ, у макон ичра қанча узоқлашиб бормасин, ўзини ҳар томондан тутиб олган, иродаси мустаҳкам, эс-ҳуши жойида бўлган кап-катта одамга ярашмайдиган, бамисоли йиғлоқи болаларча бир истак уни тўхтовсиз тарзда таъқиб этарди: у ҳозироқ, мана шу ернинг ўзида бир зум ҳам кечиктирмай Ойдана билан кўришиб, гаплашишни хоҳларди. Қанийди бу мумкин бўлса! Туғилган овулга бирга кириб борсалар нақадар соз эди, рудда ўтирганча унга ҳаммасини ҳикоя қилиб берса, қаерга, нимага кетаётганлигини айтса, оҳ, қандай яхши!.. Йўлга чиқишдан олдин унга кўнғироқ қилиб тушишга уринди, гарчи бунинг мутлақо иложи йўқлигини билса-да, унинг «Алло!» деган сасини эшитгиси келди, афсус-надоматлар бўлсинки, йўлга чиқяпман деб, бир оғиз илиқ сўз айтолмади — бунга унинг эндиги ўзгачароқ тақдири изн бермади, зеро бу тақдир энди тамомила энг аъло томошалар яратувчи ўша шоуменга тобе бўлиб қолганди... Мана шу пароканда тўзғиган хаёллар ичида унга фақат Ойданани шу ерда, ёнгинасида деб тасаввур этмоқ ва хаёлан суҳбат қурмоқ иштиёқигина муяссар бўла биларди.

Ўшанда у Арсенга елкаси тегиб ўтиргандай туюларди. У шоён диққат билан ўтирар ва бениҳоя чиройли эди, унинг чиройли бўлиши ҳам табиий, ахир ҳар қандай аёл учун чиройли бўлиш — тирикликнинг бирдан-бир шарти, одам болалари ҳаётининг йўриғи шундай бўлиб келган. Ортиқча камтарликка ҳожат борми, Ойага, ҳа ҳақиқатан табиат гўзал ҳусну малоҳат ато этган, бўй-баста, қадди-қомати, гулдай чеҳраси, қоп-қора киприклар ора чақнаб турувчи тарҳи чиройли кўзлари, калта кестирилган, елкасига тўкилиб турадиган, дам орқага таралган, дам тароватли икки бетини ёйдай ўраган сочлари! Овозичи! Унга шундай тиниқ, ўткир, гўзал овозни ато этмиш Оллоҳга чексиз ҳамду санолар бўлсин! Шундай эмасми, Ойа? Оҳ, кечир мени, буни эслатиб ўтиришнинг сира ҳожати йўқ. Биладан, биладан, айбдорман, ҳақирман, маъзурман. Ахир сен корчалонлар қўлига тушдинг. Мен девонани эса зору саргардон этдинг. Лекин буни кейин айтаман...

— Тўхта! Қаёққа? — титраб талпинди Арс. Лекин нозанин ёнидан ғойиб бўлган эди...

Овулда қанчадан-қанча қавму қариндошлар кутишяпти. Опаси, темирчи поччаси, қариндош тоғавачча, холавачча, аммавачча, амакиваччалар, жиянчалар, уларнинг бошида унинг келишини пойлаб соатлар, дақиқаларни санаётган оқсоқол Бектур оғанинг ўзи; вақт тизиз, араб қўноқлар беш кундан сўнг етиб келишади, кунлари, соати аниқ — ўн еттинчи июл соат ўн еттида шахсий тайёра Авлиёотага қўнади. Барча масалалар аэропорт хизматчилари билан бирга Интернет орқали келишилган, бир тўда қоғозлар тахланган, фақат учиб кетиш вақти очиқ турибди. Бу вақт ичида самолёт экипажи билан бирга аэропортда — Бектур оға лафзи билан айтганда «аэропортда» — бўлади (айтмоқчи, араблар учун шахсий самолёт деган нарса худди сен шахсий «Нива»нинг мингандай бир гап), қисқаси, барчаси бизнес-лойиҳа бўйича ҳозирлаб қўйилган. Арсен эса, мана боряпти ўз «Нива»сига миниб, ростакамигами, ёлғондакамигами, Худо билади... Бирдан нозанин яна ёнида пайдо бўлди...

- Қаерга кетяпсан, йўл бўлсин, Арс? – сўради у.
- Оҳ, узр, Ойа, – деди кутилмаганда айланиб кетган машинанинг рулини тез буриб тўғриларкан Арс. – Сенга кўнғироқ қилиб, ҳеч ололмадим. Сен бугун Хайделберг боғида кийиб чиққан кўйлагингни кийибсан-да, эсингдами? У сенга жуда ярашади.
- Уни сақлаб қўйганман. Сен учун ясандим-да, Арс.
- Шунда Арсинг овози ўзгарди:
- У ёққа боряпмиз-бу ёққа боряпмиз, лекин, кел, жиддий гаплашайлик. Нимадир қилиш керак, Ойа.
- Хоҳлайсанми, майли, гаплашайлик.
- Сенга ёмонлик соғинмайман, билиб қўй: охири чатоқ бўлиши мумкин. Сенинг ҳаётингга бунинг алоқаси йўқ, бироқ...
- Нима ўзи, нима? Сенинг ҳаётингга дахли борми?
- Фақат мен эмас.
- Нима бўляпти, Арс?
- Қараб турсам, сен ақли, кучли, чиройли аёлсан. Илоҳий мусиқа жўрлигида куйлашинг учун сенга илоҳий овоз ато этилган. Лекин сен Худонинг хоҳишини оқлайсанми? Энди сенинг Худойинг бошқа, у бизнес-Худо, унинг оти Эртош Курчал, Курчал-Мирчал – лаънат бўлсин унга! Оддий семираётган бой бўлса ҳам майлийди, ўз ҳолига Эртош Курчал бўлиб юраверсин эди. Аммо у шоумен – томошабон тўнидаги шайтон. У ўз қўлига кирмаган ҳамма нарсани ёмон кўради. Дарров пайқадим буни, кимлигини билиб олдим...
- Кўзингга қара, Арс!
- Хавотир олма, Ойа, ҳаммаси яхши бўлади.
- Ишқилиб яхши бўлсин. Бир пайтлар мақтанардинг – рулда менга тенги йўқ деб.
- Балки шундайдир. Аммо гапим чала қолди, сен қулоқ сол. У ваҳший мақоламнинг ҳидини олган: «Бойлик ва ҳокимиятга телбаларча интилиш» мақоласининг номиданоқ кимни назарда тутганимни сезган, мақола Москвадаги газетада босилган эди.
- Мен ҳали ўқиганим йўқ, Арс. Лекин, айтишларича, унда ҳеч кимнинг номи тилга олинмаган экан.
- Ҳеч кимсани тилга олиш ниятим ҳам йўқ эди. Зарурат бўлмади. Унда замонага умуман хос бўлган бир масала – бойлик ва ҳокимиятга интилиш кучайганлиги устида боради. Дарвоқе, фарқи йўқ – ҳокимиятни тўғридан-тўғри эгаллайдими ёки уни пулга сотиб оладими, – униси ҳам, буниси ҳам ярайверади. Нафас олиш учун ҳаво керак бўлгандай, ҳокимиятга ҳам бойлик, пул керак, демоқчи эдим. Бойлик, пул эса ҳокимиятни талаб қилади, нафас – ҳавосиз бўлмагандай. Ҳаёт шундай қурилган. Бойлик ва ҳокимият бири-бирисиз яшолмайди. Бойлик воситасида ҳокимиятпарастликка ва аксинча, ҳокимиятпарастлик орқали бойликка ружу қўйишининг хавфли томони шундаки, бунда мақсадга қандай бўлмасин, ҳар қандай йўл билан бўлмасин эришилади. Бунда ҳар кимнинг пешонасига битилгани бўлади: кимдир роҳат-фароғат топади, бошқаси қарғишлар остида гўрга киради. Анов нуханг қургур дарров сезган мақолада унинг асл башараси очиб ташланганини...
- Вой, Арси тушмагур, сенга қолса нуқул маъруза ўқисанг. Яхшиси, йўлдан кўзингни узма, рулни ҳам маҳкамроқ ушла!
- Ташвиш қилма. Менимча, сен ўзинг тезда ишонч ҳосил қиларсан: бойлик ва ҳокимият бу – қўшалоқ туғилган чақалоқ. Улар она курсоғидаёқ чатишиб кетган.

– Нима, социализм яхши демоқчимисан? Унинг нималигини бошимиздан кечирдик, шекилли?

– Гап бунда эмас.

– Нимада?

– Гап шундаки, сен билан биз бозор илоҳларига келтирилган қурбонлик бўлдик. Сен бунга нима дейсан?

– Ўзинг биласан-ку! Мени мажбур қилма, Арсен...

– Нега жим бўлиб қолдинг? Хафа бўляпсанми?

– Менга қара, тўхтат машинани! Бўлмаса ўзимни йўлга ташлайман. Бас! Менга осон деб ўйлайсанми? Ҳаммасини ўзинг мендан кўра яхшироқ тушуниб турибсан. Масала кўндаланг қўйилган: ё мен юлдуз узангисида поп-шоу-бизнеснинг кенг майдонларига от қўяман ё романтизмнинг йиғи-сиғисини қилиб, куним тиланчиликка қолади! Юрагимни парчалама, биласан-ку кекса ота-онам ҳатто нафақа олишмайди, қизчам бўлса уларнинг қўлида қолган. Уни бегоналар қўлига беришни истамайман, менинг эса вақтим йўқ, иш бошдан ошилиб-тошиб ётибди. Биламан, мени ўйлайсан, қайғурасан, биламан, ҳалиям Мангу қайлиқнинг дардида юрибсан. Лекин сен ёлғиз ўзинг хаёлпарастлик қилиб юрсанг, мен нима қилишим керак? Йўқ, йўқ, сен билан биз, йўқ...

– Йўғинг нимаси? Нима деяпсан?

– Биз бошқа кўришмаймиз.

– Нега?

– Қулоқ сол, мен сенга шармсиз бир хотин бўлиб кўринишим мумкин, лекин энди айтмай иложим йўқ. Сўз бошқа, иш бошқа. Сен дунё яхши қурилмаган деб, бир ўзинг дард чекиб юрасан, сенга ўхшаб дод-вой қилиб юрувчилар кўп. Анавининг эса бизнес-ҳарамии бор, унда мен кабилар оз эмас. Пул кўрсатса, ҳамма унинг олдига жон-жон деб чоғиб боради, яна қачон чақираркан деб, кутади. Тўғри, сен эстрада ва лимузинлар ҳукмдорини ёқтирмайсан, у билан чиқишолмайсан, хўп, нима бўлибди? Биров танимас одам эди, энди довруғи дунёга кетди! Бизнес уни кўкка кўтарди. Куч-қудрат унинг қўлида. Бор гап шу!

– Ҳа, рост, Ойдана, гап бор-йўғи шу! Сен ҳақсан. Бошқа гапга ҳожат йўқ. Ҳаммаси рост. Лекин менинг таслим бўлганимни у кўрмайди. Сен ҳам тезда кўриб қоларсан, шуни деб кетяпман олисга. Сенга нима бўлди? Укинма, куйма. Айбдор сен эмас, сени ўзиники қилиб олган бозор иқтисоди! Унинг Худоси – пул. У эгалламаган жой йўқ. Куйинма. Шошма, сен қаёққа? Шошма, ахир? Қанисан? Қайдасан?

Аммо аёл ғойиб бўлди. Ойдана Самарова ўзи билан ҳозиргина ёнма-ён ўтиргандай ва гўё ростдан ҳам, машинадан сакраб тушиб кетадигандай ва кўз очиб-юмгунча йўқоладигандай, Арсен ҳеч нарсани тушунмай, ўгирилиб аланглаб қаради. Ниҳоят, ҳушини йиғиштириб, манглайига бир урди, лабини қийшайтириб кулиб, бошини чайқаб-чайқаб йўлида давом этди, одатдагидай ўзини хаёлпарастликда айблади, хаёлотни дунёсида рўй берган ҳодисага ишониб-ишонмади. Аммо онгида рўй берган бу рўё талашуви, ўртада бўлиб ўтган баҳсининг бош айбдори адоқсиз, мастона муҳаббат ва соғинчнинг ўкинчи алами эди. Унинг хаёлида юз берган ақл бовар қилмас ҳодисалар қанчалар бемаъни ва кулгили бўлиб туюлмасин, дунёдаги бирон-бир тирик жон унинг юрагидаги тугунни билмас, у ўйлаб қўйган ишдан мутлақо беҳабар эди. Ҳеч ким... Билганларидан кейин эса... Лекин муҳими бу эмас, машойихлар айтмоқчи, бу бошқа масала... Нариги дунёда ҳатто

ганимлар ҳам қўл бериб кўришармишлар ва бир-бирларини қучоқлаб бағирларига босармишлар, машойихлар шундай демишлар...

Бу орада Арсен Саманчин тоғлардаги туғилган овулига яқинлашар, Туоқ-Жарга тикка кўтарилган йўлдан борар, шифер ёпилган таниш томлар, овулнинг томорқалари, четанларига термулиб кўзи қувонар, ҳаяжонланар, ҳозиргина хаёлида тўзгиган рўёлар ўйинларини унутган, ахир бу ерларга келмаганига ҳам ярим йил бўлди, мана энди ночор, қашшоқ бўлса ҳам, ўз қадрдон овулига тўрт мучаси соғ-саломат кириб келяпти, бундан сал олдин қўшни овулда, йўл айрилишда машинасига ёқилғи тўлдириб олди — зеро, бу ерларда тўла бак билан юриш ҳам жуда муҳим эди.

Албатта, уни бу ерда кутишаётган эди. У машинасида ҳовли бетига кириб борганда, опаси Кадича ва жезнаси Ўрмон уй ичидан югуриб чиқиб, уни қучоқлаб узоқ вақт бағирларидан чиқаришмади (темирчидан қизиган темирнинг хиди келарди), опаси бирпас кўз ёши қилди, ит савдо-сотигидан норози эканлигини ҳам эсидан чиқариб, Ардакнинг ҳол-аҳволи, бола-чақасининг омон-эсонлигини сўради. Ҳамма шод, хурсанд эди. Қариндошлари у араб миллиардерларига тилмоч бўлиб келганлигини билишарди. Беш дақиқалардан сўнг Бектур оғанинг ҳам қораси кўринди, афтидан, кутавериш унинг кўзи тўрт бўлганди, буни ҳам тушуниш мумкин, зотан Арсен Саманчинсиз у ўзини қўл-оёғини йўқотгандай сезарди. Бектур оға отда ўтирар, елкасида ёпинчиқ, оёғида этик, бошида учлик оқ тумоқ, отлиқ йўл юришга шай эди.

— Арсен, сени кутаётган эдим, ўз вақтида етиб келганинг хўб бўлди, — деди у овозини бўғзидан чиқариб. — Иш кетяпти, ҳамма тайёр. Узоқ кутган мўътабар меҳмонларимиз факс юборишган экан, кўриб берсанг, деб келтирдим. Эртага ўқиб, таржима қиларсан. Бугун бемалол оёқ-қўлингни чигилини ёз, дамингни ол. Иш деганинг қайнаб ётибди...

Яна бирпас гаплашиб ўтиришди, чой ичишди, опаси ҳаммасини бадастир қилиб қўйган экан, орада уни кўргани кўни-қўшнилари чиқишди. Кўча-қўйдан болалар чопқиллашиб киришар, «Нива»ни айланиб томоша қилишарди. Айниқса, бир синфда бирга ўқишган болалик дўсти Тоштанафгон билан кўришиб қолгани унинг учун кутилмаган суюнчи бўлди. Унинг ҳақиқий исми Тоштанбек бўлиб, Афгон урушида уч йиллик абгорликдан сўнг уни овулда Тоштанафгон деб чақиришар, уйда эса ундан ҳам қисқароқ қилиб Тошафгон дейишарди, урушдан у бир неча жойидан енгил ярадор бўлиб, кўксига нишон тақиб омон-эсон қайтганди. Унинг номини таржима қиладиган бўлсак, «Тошдек қаттиқ афгон» деган маъно чиқади. Тоштан — «вужуди тошдай қаттиқ» дегани. Тош ёдгорлик, дейишади: Тошдан ясалган ёдгорлик маъносига. Тоғлик қирғизларда кўп тарқалган исмларнинг маънолари ҳам шунга ўхшаш: Темирбек, Темирхон, Темиркул... Темирдай мустаҳкам, енгилмас бўлсин деб, орзу қилишган, албатта. Еру само рамзийларига асосланиб, ота-онаси томонидан яхши ният қилиб берилган бу исм унинг ўзига гоят ярашган эди (у ҳақиқатан ҳам, тошдай маҳкам, азамат йигит эди, ўсмирлик чоғларида овулнинг полвонлари билан кураш тушиб, бел олишиб юрарди), мана энди овулдошлар унинг ҳурматини жойига қўйиб, Афғонистоннинг ваҳший тоғларида ўтган жангларда не-не синоқларни бошидан кечириб, роса тобланган жангчи йигитни Тоштанафгон деб чақиришарди. Арсен Саманчин билан икковлон болаликдан оғайни, мактабдош, сабоқдош, уруғдош эдилар. Кейин

йўллар айрилди. Арсен ёшлик йилларини, Москов, Ленинградда ўқиб, талабаликда ўтказди, шаҳарлик бўлиб кетди. Тоштанни ҳарбий хизматга чақириб, пиёда қисм билан бирга Афғонистонга жўнатишганди, у вилоят қишлоқ хўжалик техникумининг агрономия бўлимини битираётган эди. Худога шукурки, ватанига омон-эсон қайтиб, ўз колхозида қолиб ишлади, орада қайта қуриш даврининг ўзгаришлари бўлиб кетди. Қишлоқ жойларда ерларни хусусийлаштириш бошланди. Тоштанафгон барча юртдошлари каби майда қишлоқ хўжалик юмушлари билан шуғулланиб, тўғриси айтганда, кун ўтказиб, базўр тирикчилик тебратиб юрди, ўша пайтлар ҳаммаёқда аҳвол шундай эди, олис қишлоқ-овулларни-ку, асти кўяверасиз. Опаси овулдошлар уни қандай соғиниб кутишаётганини сўйлаб берганда, Арсен Саманчин мана шуларнинг барини бирма-бир эслади.

— Барча яқин қариндош-уруғлар сени кутишяпти. Тоштанафгон уч марта келиб кетди. Сени сўради.

Арсен ҳамма билан кўришиб, ҳол-аҳвол сўрашишга базўр улгурарди. Кўшнилари ва Бектур оғани ҳисобга олмаганда, барча овулдошлари унга одатдагидай бой ака деб эмас, замонавийроқ қилиб «шеф» деб мурожаат этишарди. Кўп ўтмай Тоштанафгон ҳам қадам ранжида қилди. Кучоқ ёзиб кўришдилар. Жуда хурсанд эдилар. Кўришмаганларига икки йил бўлганини эслашди.

— Шаҳарликларнинг ҳар бирининг қўлида телефон, хоҳлаганича гаплашади, — деб мулоҳаза билдирди Тошафгон. — Бизнинг эса телефонларимиз йўқ, қачон бўлиши ҳам номаълум. Яхшиямки, овулга электр келган, шўро замонидан хотира. Қўл телефони эса фақат хўжайинда унинг икки ёрдамчиси Бўрибий билан Жонарбекда бор, сен уларни танийсан, бирга-бирга мактабга қатнардик.

— Ҳа, биламан уларни, — деб жилмайди Арсен ва бир чеккаси эски ошнасига далда бергандай бўлди: — Қўл телефони ҳақида оғиз очдинг, араб хонзодалари билан овни ўтказиб олайлик, сен ҳам, албатта, қуруқ қолмасанг керак. Шефимиз Бектур оға шаҳарга тушганда сени барсларни белгиланган жойга ҳайдаб борувчиларнинг етакчиси, деб айтди. Қояма-қоя юриш, жарликлардан ўтиш, бор овоз билан қичқириб шовқин-сурон солиш ҳазил иш эмас. Бектур оға сени жуда қадрлайди, Афғонда тажриба орттиргансан. Улушинг ҳам шунга яраша, ёмон бўлмаса керак. Қўл телефонга ҳам, бошқа нарсаларга ҳам етади. Барслар тузоққа тушса бас.

Тоштанафгон елкасини бетайин қисди:

— Кўрайлик-чи, нима бўларкин, яна ҳали гаплашамиз. Арсен, гапимдан кулмагин-у, лекин қор барслари тоғларимизда кам қолган, жуда ноёб, болалигимизда бизга қанча эртақлар айтишган бу қоплонлар ҳақида, қўл телефонлари эса шаҳарларда қоп-қоп қартишкадай сероб. Ҳар кимнинг дарди бошқа.

— Гапинг асли тўғрику-я, — унинг фикрини маъқуллади Арсен Саманчин, — аммо поезд ўз изи билан бораверади. Ҳали ўзинг кўрасан, бу энди эртакка ўхшамайди, барсларни араб овчиларининг олдига ўзинг ҳайдаб келасан. Ҳозир бу жуда катта бизнес.

— Ҳа, албатта, бизнес зўр. Гап йўқ.

— Оқсоқол Бектур оға ҳайвонларни беш киши ҳайдайди, деб айтди. Сен уларнинг бригадири экансан. Ҳамма ўзининг отида бўлади, отга алоҳида ҳақ тўланади.

— Рост, биз беш кишимиз, — тасдиқлади Тоштанафгон. — Отларимиз ҳам чидамли. Фақат инсон қадами етмаган тоғ-тошлар,

қор-қоялардан ҳайдаб борилади, узангисига ҳақни алоҳида тўланса бўларди, бизнес бўлгандан кейин бизнес-да. Майли, эртага кўришамиз.

– Хўп, эртага кел.

Аммо Тоштанарфгон ҳовлидан чиқаверишда нимадир айтиш эсидан чиққандай ўйланиб, тўхтади. Кейин орқасига қайтди.

– Арсен, шошма, бир гап қолиб кетибди.

– Хўп-хўп. Айтавер, қулоғим сенда.

– Четга чиқайлик. Биласанми, сен бизнинг ўз одамимизсан, биз ҳаммамиз шу ерданмиз, туюқлилармиз. Арабларга нима – тоғларимизда ов қилиб кейин жўнаб кетишади, биз нима қилишимиз керак – шуни ўйлайлик. Биз бешовора ҳайдовчилар сен билан бирга ўтириб дилдан бир гаплашмоқчи эдик. Яна қачон бундай кўришадиган пайт келади? Айтмоқчи, оқсоқол сенга от ҳозирлаб қўйишимизни буюрди, сен ҳам араб кўноқлар билан бирга от чопасан-ку. Отни сенга зўрини танладик, кўрасан ўзинг, эгар-жабдуғи ҳам ўзига ярашган – ҳаммаси тахт. Оқсоқолнинг гапини ерда қолдирмаймиз! Ана шу отингни ҳам сенга кўрсатамиз, ўзинг миниб синовдан ўтказасан, орада чой-пой ҳам ичамиз...

– Жуда соз, Тошафгон, мен ҳам сизларни соғинганман. Қачон дейсан? Вақт жуда тигиз экан. Оқсоқолга ҳам айтиб қўйишимиз керак.

– Ана кўрдингми? Эртага вақтинг қандоқ? Араблар ўн еттинчида келишади, бугун ўн иккинчи, кун охирлаб қолди. Эртага кўришганимиз маъқул, бўлмаса, улгурмаймиз. Тоққа чиқиб кетамиз. Бош қашигани вақт бўлмайди. Эҳ, бор-йўғи иккита араб келади-ю, биз бутун овул овора бўлиб юрибмиз... Бўпти, кутамиз, сени чўпон йигитлар кўзлари тўрт бўлиб кутишяпти.

– Яхши, мен оқсоқолга ҳам айтиб қўяман.

– Айтиб қўявер. Лекин фақат шундай бир синфда ўқиган ошнам билан кўришаман, деб айт. Аммо дастурхон ёзмаймиз, бу кейин, йигитлар шундай дейишди, еб-ичишни кейинга қолдиришди, ҳозир муҳимроқ ишлар кўп.

– Ташвишланма, Тошафгон, мен ҳам ичкиликка ишқивоз эмасман (яқинда «Евросиё» ресторанида бир стакан тўлдириб ароқ ичганини айтиб мақтанмоқчи бўлди-ю, яна бунинг орқасида ким турганини эслаб, газабдан тилини тишлади). Биз ҳаммамиз тенгдошлармиз, бир мактабда ўқиганмиз, ўтириб гаплашсак, арзийди.

– Рост айтасан, Арсен, йигитларимизнинг бирови – собиқ ўқитувчи, сен уни биласан, бирга ўқигандик – оти Саксон. Эсингдами, уни Саксагай – пахмоқ соч деб чақирардик. У билим юртини битириб, жисмоний тарбия муаллими бўлиб юрган эди.

– Э, албатта, эсимда.

– Ана ўша Саксон-Саксагай йилқи боқиб юрибди, ўқитувчиликнинг пулига кун кўриб бўлмайди.

Арсен нима дейишини билмади, индамай қўя қолди. Тошафгоннинг тили ешилди:

– Саксон жуда яхши инсон, аммо ҳаёт уни анча пийпалади. Дайди чайқовчи бўлиб икки йил сарсон бўлди. Ичида дарди кўп. Кел, бир пас ўтирайлик манави ўриндиқда. Икки оғиз Саксон ҳақида гапириб берай, шошилмай эшит.

– Майли, ўтирайлик. Айтавер.

– Саксон бир ҳангомани айтиб юради. Ишонмасанг, қасам ичишдан ҳам тоймайди.

– Нима ҳангома экан?

Тошафгон биров жим қолиб, жавоб берди:

– Бу чайқовчиларнинг бормаган жойи, кирмаган тешиги йўқ. Саксон ҳам кўп балоларни эшитган, шекилли, ўзидан қўшиб-чатиб гапириб юради. Араб мамлакатларидан жуда норози бўлиб гапиради, бу амирликлар қора мойнинг орқасидан жуда бойиб кетишган, жаннатда яшагандай ҳаёт кечиряди, дейди. Текин қора мойнинг устида ўтириб, дунёда унинг нарх-навоси тобора кўтарилиб бораётганидан қутуриб кетишяпти, ернинг қонини сўриб, меҳнат-машаққат қилмай битиб ётишибди, дейди.

– Э, буни ҳамма билади, ҳозир бутун дунёда шу гап, – деб қўйди Арсен Саманчин. – Нефтдолларлар ҳаммадан устун чиқяпти.

– Ўзи ҳам шундайку-я. Ўша араб бойлари бошқаларнинг тушига ҳам кирмайдиган ҳар хил ишларни қилишяпти-да. Биласанми, улар энг қимматбаҳо автомашиналарнинг пойгасини қилишаркан. Яна қаерда дегин? Саҳройи Кабир қумликларида.

– Саҳройи Кабир дейсанми?! – ажабланди Арсен. – Эҳ-ҳа! Бунақасини эшитмаган эканман! Тоғларда, қумларда, қийин шароитларда пойга уюштиришади, бунинг ўз ишқивозлари бор деб, эшитардим, бу улардан ҳам ошиб тушган, шекилли.

– Кошки шунинг ўзигина бўлса! Арсен, кўрган одамларнинг гаплари бўйича Саксагай бизга айтиб берди, ТВ да ҳам кўрсатишди – ишонасанми-йўқми, жинни бўлиб қолаёздик! Кўзимиз косасидан чиқиб кетди. Бу пойгачилар жипга шунчаки минмайдикан. Яна қандай жиплар дегин, бунақаси ҳали бизда йўқ, ҳатто оқсоқолимизнинг жипи ҳам Амирликданми, Қувайтданми, олиб келинган бўлса ҳам, лекин бунақа эмас. Ана шу пойгачилар десанг, ўзларининг супержипларига ўтириб олиб бош-кетига қарамай барханма-бархан ошади, – бизда уларни «чўққи» дейишади, – дам тикка пастликка учиб тушишади, дам яна қум чўққисига учиб чиқишади – худди анов тахта устида денгиз тўлқинларида югургандай. Нима деб аталарди ўша тўлқин устидаги тахта ўйин?

– Серфинг, шекилли. Хўп, кейин-чи?

– Шу десанг, финишга энг охирида етиб келадиган жип улар назарида омадсиз саналиб, уни жазолашар экан. Улар омадсиз жипнинг устидан бензин қўйиб хахо-хахо қилишиб, эрмакка ёқиб юборишар экан. Ўзлари сакраб рақсга тушиб, шампан ичиб тоза хурсандчилик қилишаркан, ютқизган пойгачи ҳам уларнинг хурсандчилигига қўшилишаркан. Бу шунчалар аҳмоқона қилиқ эканлигини каллаларига ҳам келтирмас эканлар. Ҳеч нарса бўлмагандай эртасигаёқ янги жип сотиб олишади, бу уларга ҳеч нарса эмас, ўйин-кулги қилишгани қолади. Шу билан гўё биз илгариги саҳрода оч-юпун туя миниб кезган, Худога туясини омон-эсон сақлашни ёлворган, жазирада ўлиб кетмасликни сўраб илтижо этган бадавийлар – эмасмиз, деб ўзларини ўзлари ишонтирмақчи бўладилар. Ҳамма гап, Арсен, уларнинг қора мой қудуқларидан тўхтамай отилиб турган миллионлар ва миллиардларда. Нимага дунёда бундай бўляпти? Ҳеч ким бунга жавоб бергиси келмайди. Бировлар эрмак учун жипларни ёқади, бошқалар, мана мисол учун биз болаларимиз мактабга қатнаши учун оёқ кийими олиб беролмаймиз.

– Тушунаман, – деди овози ичига чўкиб кетган Арсен Саманчин.

Тошафгоннинг охирги сўзи унинг юрагини тирнаб ўтди, у ўзини нохуш сизди. У бундай гап бўлишини кутмаганди. У ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирсак керак, деб ўйлаганди. Қизишиб кетган Тошафгоннинг ҳовурини босиш ниятида, у деди:

– Ўзингни бос, ошна, қизишма. Мен тушунаман, лекин бундай қилиш шарт эмас... Бир кун келиб исрофгарлар жазосини тортади, ҳаётнинг сабоғи кўп.

– Менга нима! Мен ўзимни босиб олганман. Сен Саксагайни буларни қандай гапирганини кўрганигда эди, сочлари тикка-тикка бўлиб кетади. Ер юзидаги бундай адолатсизликни ҳеч ақлига сиғдиrolмайди. Амаллаб юпатамиз, ўзига келтирамиз, яширадиган ери йўқ, юзта қуйиб ҳам берамиз.

– Ҳа, албатта бусиз бўлмас. Лекин кел, ортиқча ваҳима ҳам қилмайлик, – Арсен унинг елкасига қоқиб қўйди. – Менимча, бу мамлакатлардаги одамлар қанча бой-бадавлат бўлмасин, ҳаммасининг ақли-хуши ўзига етарли. Анов босар-тусарини билмай қолганлар эса тасодифан бир ерга йиғилиб қолиб, шўхлик қилишаётгандир-да. Тўқликка шўхлик дейишади-ку. Худонинг ҳисоб-китоби бор. Лекин ўзинг ўйлаб кўр: уларнинг давлатидан бизга ҳам тегадигани бордир: барс ови юришса, ҳеч ким қуруқ қолмайди.

– Ҳа, оқсоқолимиз ишнинг кўзини билади, ҳамманинг бошини бизнес-артелга қовуштирди, ёмон бўлмас, ахир. Кўрамиз. Овчининг омади шамолдай бир келиб кетади.

Арсен Саманчин унинг фикрини ҳазил-хузул билан қувватлади:

– Биз ҳаммадан бурун қор қоплонларимизга раҳмат айтиб, таъзим бажо келтиришимиз керак. Тоғда илвирс бўлмаса, бизга бу ов қайда. Бектур оғанинг битимлари қайда!

– Гапинг тўғри, – хийла жиддий жавоб берди Тошафгон. – Бундан чиқди, биз барсларни пуллаяпмиз-да... Илож қанча? Барслар билан битим тузиб бўлмайди-ку.

– Тоза олдинг-да, сен ҳам! – кулиб юборди Арсен Саманчин. – Барслар билан битим тузиш деган гапни сира эшитмагандим. Қойил! Раҳмат сенга. Энди дамимизни олайлик. О' кей?

– О' кей! Озроқ вақтингни олдим. Кун ботяпти. Дамингни ол, фақат қаттиқ илтимосим, эртага албатта кўришамиз. Эсингда тут. Сенга минадиган отингни келтирамиз.

– Маъқул, Тошафгон. Шаҳарда бундай пайтда тақдимот уюштирамиз дейишади.

– Ана-ана, худди ўзи: тақдимот... Оқсоқолга шундай деймиз: тақдимот ўтказамиз. – Кейин кетишга чоғланаркан, сўради: – Отда юриш учун этигинг борми? Бўлмаса, лойиғини топамиз.

– Ташвиш қилма. Қаерга келишимни билиб, эски этигимни ола келганман. Кийилмасдан ётганди.

* * *

Арсен кундузги иш-юмушлар билан чарчаб кечқурун қариндошлари уйнинг тўрига тўшаган тўшакка чўзиламан деб турганди, оқсоқол Бектур оға кўл телефонидан кўнгироқ қилиб қолди. У ҳозир мен тоғ олдидаги Дасторкон деган жойдаман, араб кўноқлар биринчи кунни шу ерда тунайдилар, деди. Бундай мўътабар зотлар учун дала манзилида жой тайёрлашнинг ўзи бўлмайди. Эртага тушдан сўнг учрашиб, кундалик ишларни бажарамиз, деб келишиб олдилар. Авлиёотада уч кундан кейин сайёр овчиларни қандай кутиб олишни маслаҳатлашиш керак эди. Кўноқлар етиб келгач, Арсен уззу кун улар билан бирга бўлар эди. Бу ҳам осон иш эмас. Ов-ку, ўз йўли билан, лекин хорижлик бу зотлар нимага қизиқади, феъл-атвори қандай, қанақа одам улар – буларни қандай билса бўлади?

Дарвоқе, Арсен Саманчин ўзига юкланган вазифани виждонан адо этишни кўнглига туғиб қўйган бўлиб, кўнғироқдан сўнг фикри янада мустаҳкамланиб, орада Тошафгон билан бўлиб ўтган суҳбатни ҳам хаёлидан ўтказганча кўзи уйқуга илинди. Нега Тошафгон бунчалик жигибийрон бўляпти? Фалати-я, жуда...

Ўша ёз чоғи, ўша соатда тоғлар ичкарасида, қорли чўққилар ва кўндаланг узайган тизмалар оралаб, дараларга қуюқ зимистон тун тушди ва худди қиш каби совуқ турди. Ушал маконларда истиқомат этувчи барча жонзотлар шу кеча то тонг отгунча жим бўлиб қолишди.

Нафас ростламоқ вақти. Бу ерлар табиатида ҳамма нарса мувозанат топиб, нафас ростлашга чақирарди: осмонда йирик, ёрқин юлдузлар порлаб, чўққиларга ястандилар, булутлар ҳам бир-бирларига бош уриб, маташиб тўдаланишдан тўхтаб, юксак тизмалар бўйлаб чўзилишди, ёмғирдан дарак йўқ, тоғ дарёларининг суронли шовқини босилгандай бўлди. Узангилаш довонининг ёнбағрида эса изғирин ел эсар, гариб Жаабарс вужудини салқи ташлаб қоятошлар орасида изғир, тунги ётоқ учун хилват жой ахтарарди. Шўрлик охир-оқибат довон ошиб кетолмади, ёз фасли ҳам иккинчи палласига кўчди, у эса ҳамон бу ерларга шабохун уриб келар, боши оққанча дайдиб юрар, яна йўқ бўлиб кетар, яна пайдо бўларди. Мана шу сафар ҳам бунда тунамоқчи эди. Бу кеча тўқайзорларда қушлар чуғури тинмас, жўравоз бўлиб сайрашар, бу Жаабарсга ёқмасди. Тунги бойқуш – тункукук уларга гўлдираб-гўлдираб ўх тортар, қушлар эса парвойига келтирмасдилар... Лекин олислардан элас-элас эшитилаётган одам саслари махлуқни булардан ортиқроқ хавотирга соларди. Қардан бу овозлар? Бу тоғларда саргардон кезувчи Мангу қайлиқ шу теварак-атрофларда пайдо бўлганлигини Жаабарс агар билсайди, ҳа, бу худди ўша Мангу қайлиқ. «Қайдасан? Қайдасан? Жавоб бер! Бу менман – Мангу қайлиқман, мен сени чорлайман, сен томон чопаман, қайдасан, қайдасан?» Бу сафар йиғлар эди Мангу қайлиқ, инграрди, нола қиларди: «Вой, вой, энди нима бўлади? Нима бўлади? Вой, вой, энди нима бўлади? Нима бўлади?» Нимадан у бундай кўрқиб кетди? Кўнгли сездими бирон нимани?

Жаабарс Мангу қайлиқ ҳасрат-надоматига тоқат қилолмади, ўрнидан кўзгалди-ю бош оққан ёққа кетди... Унга нима? Ёлғиз Худо билгай не...

VII

Буни қарангким, тўғридан-тўғри бўлмаса ҳам, бошқача бир йўл билан бу Худодан ўзгаларга ҳам маълум экан. Мангу қайлиқнинг маконларидан олис-олисларда туриб, бу ерларда неларнидир амалга оширмоқчи бўлаётган кимсалар бор эди, улар Туёқ-Жар тоғларида қор қоплонларини овламоқчи эдилар.

Ўша куни эрталаб Арсен Саманчин барвақт оёққа турди. Юз йил илгариги тарақлаган ту누ка бет-қўл ювадиганга қўлини тутиб ювинди, соқолини қирди. У ўзини гоят мамнун ва бардам сезиб, тоза сочиққа артиниб, ташқарига чиқиб илк офтоб нурларидан баҳра олишни ўйлаб тураркан, қўлидаги телефони чириллаб қолди. У деразадан ташқарига қаради. Ҳаво соф, гўзал эди, ҳайбатли, буюк тоғ тизмалари худди улуғ рассом қўли билан чизилгандай кўкларга ҳайратомиз қад кўтарганини кўриб бирпас лол бўлиб турди. У оқсоқол Бектур оға чақираётгандир, деб ўйлади, балки зудлик билан қилинадиган бирон

иш бордир, аммо телефондан соф инглиз тилида сўзлаётган овоз эшитилди. Арсен ҳайрон бўлиб қолди: юксак тоғлар орасида бундай бўлишини тасаввур қилиш қийин.

Овоз тетик, жаранглаб чиқар ва гаплашишга ундарди:

– Салом! Хайрли тонг! Сизда ахир ҳозир тонг отгандир? Узр, сиз мистер Арсен Саманчин эмасмисиз?

– Ҳа, ҳа, менман! Ким бу?

– Сизнинг ҳамкасбингиз бўламан. Мен жаноб Ҳасаннинг халқаро алоқалар хизмати бўйича матбуот котибиман, менинг исмим Роберт, соддароғи – Боб Лукас. Танишиб олайлик. Сиз инглизчани чамаси жуда яхши билар экансиз. Маҳаллий кишилар билан муомалаларимизга ёрдам берсангиз, сизнинг ўлкангизга учуш учун ҳозирлик кўряпмиз. Сўзларимни эшитяпсизми?

– Яхши эшитяпман. Албатта, ёрдам бераман. Сиз ҳозир қаердан кўнғироқ қилияпсиз, муҳтарам Боб?

– Қаердан бўларди, қадрли Арсен! Амирликлардан кўнғироқ қилияпман. Хабарингиз бор – муҳтарам зотлар бир гуруҳ ҳамроҳлар билан – врачлардан тортиб ошпазларгача бирга боришади. Шунга тайёргарлик кўряпмиз.

– Жуда соз. Биз ҳам тайёргарлик қилияпмиз. Аммо бизнинг тоғ томонларга телефон қилганингиз, биз учун кутилмаган иш бўлди. Бу ердан ҳам кўнғироқ қилаверасизми? Бунинг йўли қандай, кечиринг, Боб?

– Бу унчалик қийин иш эмас, қадрли Арсен! Ер йўлдоши орқали алоқа. Биз орбитадаги ўз сунъий алоқа йўлдошимиз орқали ҳар қандай маҳф жойдан дунёнинг исталган ерига кўнғироқ қилишимиз мумкин. Хоҳлаган жойдан хоҳлаган жойга. Мана, ҳозир сиз билан гаплашяпмиз, узоқ Осиё тоғларидан бизга жавоб қайтаряпсиз. Тоғлардаги қоплонларингиз йўлдошли алоқа уларга ҳам хизмат қилишини, ов пайтида кўришишимизга ёрдам беришини хаёлларига ҳам келтиришмайди. Хўп, бу ҳазил. Кечиринг.

– Ҳечқиси йўқ, муҳтарам Боб, кулишиб туриш зарар қилмайди. Лекин илвирсларга дуч келганда, олдиндан нима бўлишини билиш қийин.

– О, албатта! Овда энг муҳими – кўпроқ ўлжа бўлсин. Қоплонлар, худди йўлбарслар каби – доналаб саналади. Сони қанча кўп бўлса, даромади ҳам шунга яраша катта. Араб овчилари учун эса бу спорт билан баробар. Сиз ҳам, биз ҳам ов яхши бўлишидан манфаатдормиз. Кўпроқ барс бўлсин, териси бўлсин! Биз хурсанд бўлсак, «Мерган» ов фирмаси ҳам хурсанд. Унинг обрўси дарров кўтарилади.

– Албатта, Боб.

Буни қаранг-а, деб ўйланиб қолди Арсен, ахборот технологиялари энди ёввойи ҳайвонлар ҳаётигача етиб борибди, уларнинг яшаш маконларини осмон фалақдан туриб аниқлашади. Тоғлардаги ваҳший махлуқлар йўлдошли алоқа уларга ҳам хизмат қилаётганини билсалар эди, фақат афсус, бу яхшиликка эмас-да.

Узоқдан ҳам одамхунлиги сезилиб турган матбуот котиби Роберт Лукас анча-мунча шинаванда чиқиб қолди. Аммо гап ўртада иш устида ҳам борди. Овчиларнинг ўз асбоб-анжомлари, қурол-аслаҳалари билан боғлиқ вазифаларни гаплашиб олишди. Қўноқлар ўз юқори мартабасига яраша «Боинг – 737» тайёрасида учиб келишади, экипаж ҳам шунга муносиб бўлади.

Ўртада бўлиб ўтган суҳбат асносидаги баъзи бир маълумотларни Арсен Саманчин оқсоқол Бектур оғага етказиш учун дафтарига ёзиб

олди. Оқсоқол Дасторкон манзилдан қайтиб келиши ҳамон шу куни учрашадиган эдилар. Оқсоқол келишим билан хабар қиламан деган.

Унгача Тошафгон бошлиқ ҳайдовчи йигитлар билан кўришади, ўзига аталган отни кўради, сўнг бироз улфатлашиб ўтиришади. Арсен бу учрашувни ўзи учун муҳим деб ҳисобларди. Бир ҳисобда ҳаммалари тенгдош бўлсалар, бошқа бир ёқдан, учовлон Арсен, Тошафгон ва пахмоқ Саксагай бир синфда бирга ўқишган, бошқалари улардан икки-уч ёш кичикроқ эдилар. Аммо энг муҳими — ҳаммалари ака-укадай бўлиб кетган, ахир бир пайтлар бир мактабнинг партасида ўқиган эдилар. Айтганча, яқинда шу ердан ўтиб кетаётиб, мактабнинг шифер томи чириб, қийшайиб қолганлигини кўрди, ичида негадир зил кетди, ҳар қалай нима бўлмасин, қадрдон мактаб доим кўзингга бошқача — иссиқ кўринади. Лекин бу энди бошқа бир гаплар...

Тошафгон ва Саксон пахмоқ уни олиб кетишга келганларида, Арсен эрталаб мана шуларни хаёлидан ўтказарди, лекин маълум бўлдики, биродарлар мактабдошлик туйғулари жўш урибгина эмас, бошқа бир мақсадларни ҳам кўзлаб келишган, албатта, Арсен бундан мутлақо беҳабар эди. Йўл-йўлакай Тошафгон ҳазил оҳангида деди:

— Арсен, ошна, ҳозир биз ҳамма тенгқурларинг сўққабошмиз.

Арсен чин дилдан ажабланди:

— Ийе, у нима деганинг? Нега энди сўққабош бўларкансизлар?

— Тўхтама, юравер. Ҳайрон қоладиган жойи йўқ. Ҳозир айтиб бераман.

Саксагай пахмоқ эса бу гапнинг маъносини биладигандай иршайиб кўйди ва бошини чайқади:

— Ҳозир сўққабошлигимизни бутун овул билади, бўлмаса сени мактабга эмас, уйга меҳмонга чақирган бўлардик.

— Кўйинглар шу ҳазилни!

— Сенга ҳазил қиламизми, Арсен? Сен катта одамсан ичимиздан чиққан, — давом этди Тошафгон. — Мактабда ҳозир ҳеч ким йўқ, ҳамма таътилда, қоровулдан бугун бизга халақит қилмаслигини сўрадик, ароқ пули бердик. У уйига кетди. Шундан фойдаланиб, биз мактабда учрашишга қарор бердик. Отларимиз ҳовлида турибди. Сўққабош юришимизнинг сабаби шуки, оила, бола-чақаларимиз ҳаммаси тоғда, ёзги манзилимизга кўчирганмиз. Оқсой дарёсининг ёқаларини эсласанг керак, ҳозир ёз оиларини ўша ерда ўтказамиз. Аввалги вақтларда бутун овул ўша ёққа ёзда кўчиб борарди, мол-ҳолини яйловларда боқарди. Биз ўша вақтларни қўмсаб ёзни тоғда ўтказмоқчи бўлиб, оила, чодир-чаманларни ўша ерга ўрнатдик.

— Яхши-ку бу жуда, — деб унинг сўзини тасдиқлади Саксагай пахмоқ. — Эркинлик! Қаёққа хоҳласам, шу ёққа бораман. Колхоздан қутулганмиз.

— Афсус, афсус, майли, бунини кейин гаплашармиз, — деди Тошафгон. — Бизни бу ерга Бектур оға чақириб олди ов қиламиз деб. Йиртқичларни кўриққа ҳайдаб борамиз, итларимиз бор. Ўзинг ҳам биласанки, Арсен, барсларни кўриққа ҳайдаб келиб, кейин пистирмадан отмаса, бўлмайди, бусиз уларни қувиб етолмайсан, дараларга кириб кетишади, одамга ташланишлари ҳам мумкин, нега бу ерларга бошингни тикасан деб. Ҳайдовчи бўлсак, биз ҳам қуруқ қолмасмиз ахир, омадимизни берсин. Шунинг учун хизматга шай бўлиб келдик.

— Шундан сўққабош бўлиб юрган экансизлар-да! — деб кулди Арсен Саманчин гап нимадалигини пайқаб.

— Кейин яна бошимизни бўйинтуруққа тикамиз, — деб тўнғиллади Саксагай пахмоқ, — тоққа мол боққани чиқиб кетамиз, лекин

биримиз икки бўлмайди барибир. Чунки ҳеч ким молни сўрамай қўйди. Яна бор буд-шудингдан айрилсан, бўлмаса-ку...

Арсен оғзини очиб улгурмай, Тошафгон гапни илиб кетди:

– Бўпти, Саксон, буни кейинроқ гаплашамиз. Гапни бир жойга қўямиз. Ҳозир бошқа нарсаларни ўйла... – деб сўзини ичига ютиб, жим бўлди. Саксон пахмоқ ҳам индамай қолди.

Шунда Арсен уларга бугун эрталаб Амирликлардан жаноб Ҳасаннинг матбуот котиби Роберт Лукас қўнғироқ қилганлигини, нималарни сўйлашганларини ҳикоя қилиб бера бошлади. У ўртоқларини бу гап шу қадар қизиқтириб қўяди, деб кутмаган эди. Мактабга етгунча ўн қадамча қолган, улар эса тапа-тақ тўхтаб, ундан йўлдошли алоқани ипидан-игнасиғача суриштира бошлашди. Бунақа гаплар ҳали уларнинг қулоғига чалинмаган экан.

– Қойил-е! – деб юборди Тошафгон. – Бундан чиқди улар йўлдош орқали хоҳлаган жойга, хоҳлаган пайтда қўнғироқ қила оларкан-да? Бизнинг тоғларимизда юриб, дараларда, горларда туриб, қор кўчкилари тагида қолиб ҳам ҳеч ким ҳеч нарса эшитмайдиган жойлардан улар Амирликларга, Европага, Америкага телефон қилишлари мумкин экан-да? Мана буни техника деса бўлади!

Араб қўноқларнинг самолёти улар тоғларда ов қилиб бўлгунча аэропортда кутиб туриши ҳам худди бир алоқаси бордай уларни негадир жуда қизиқтириб қўйганди. Эҳтимол, ҳаваслари келгандир.

– Буни қара-я! – дерди гарданиғача қора сочлари жингала бўлиб ўсиб, ҳақиқатан пахмоққа айланган Саксонбой. – Буни қара-я! Битта «Боинг» бутун учувчилари билан хўжайинларнинг овдан қайтишини кутиб турса-я. Мен чайқовга қатнаб юрганимда, бир зумга ҳам кечикиш мумкин эмасди, самолёт рейс бўйича учиб кетар ва осмондан кеч қолганларнинг афт-башарасига тупурарди. Буларнинг ўзларига қулайлик яратганини қаранг. Хоҳлаган вақтимда учиб кетаман. Мана, пул-давлатнинг кучи!

Тошафгон аниқлаб сўради:

– Самолётнинг аэропортда кутиб туриши меҳмонлар истаган вақтда учиб кетаверишини билдирадими? Менинг фақат отим бор: ана, ҳовлида турибди, хоҳласам – тушовлаб қўяман, хоҳласам – қўйиб юбораман, ё бўлмаса, миниб ҳайё-ҳайт деб чоптираман.

– Бундан чиқди, – деб тушунтирди Арсен Саманчин, – уларда тартиб шундай. Қачон керак бўлганда, ўшанда самолётга чиқадилар. Самолёт тайёр. Экипаж жойида.

Улар шундай гаплашганча ўзлари бир маҳаллар ўқиган мактабга етишди, мана, ўртадан қоплон ови чиқиб, тақдир уларни яна шу ерда учраштирди. Узоқ мамлакатдан келаётган меҳмонлар ҳам бу ерда рўй бераётган ҳодисалар доирасига беихтиёр тортилган эдилар. Улар шундай бўлишини тушларида ҳам кўрмаган эдилар...

Арсен Саманчин ўзи ўқиган мактабда узоқ йиллардан буён бўлмаганди. Мактаб овулининг чеккароғида жойлашган бўлиб, у бир неча бора унинг ёнидан ўтган, кўз учида назар ҳам ташлаган, лекин ўз ўтмишига қайтгандай бўлиб, бу ерга ҳеч қадам ранжида қилмаганди.

Кўксида иссиқ туйғулар жўш урди. – Мана, ўша мактаб, ўша мактаб, ҳамон ўшандай, вақт ўтиб андак чўккан, атрофдаги барча томлар каби шиферлари эскирган, ранги ўчган, эшиклари қийшайган, дераза ромлари қуруқшаб, бўёқлари кўчган, аммо ҳамон ўша-ўша мактаб. Бир вақтлар қийқиришиб, қувалашиб чопишган ҳовли, ана коридор, ана синфлар... Тошафгон мактабда учрашамиз, директор ҳозир бу ерда бўлмаса ҳам, ўзи рухсат берган, деб таклиф

этганда, Арсен ўзини бироз ўнғайсиз сезган, ҳар қалай, меҳмонни уйга чақирадилар, бир пиёла чойни уйда ичадилар, деган хаёлга борган эди, лекин кейин Тошафгон уни ишонтирди, бола-чақаларимиз тоғда, мактаб эса бўм-бўш, деди. Арсен Саманчин рози бўлди, ҳатто бу иш унга ёқди ҳам. Кун очик, мусаффо эди, ўша ястаниб ётган тоғ манзаралари, оппоқ қор босган чўққиларнинг тизмалари, у ерларда манови ишларнинг ҳаммасига сабабчи бўлган илвирслар яшашади.

Мактаб атрофида жуда кўп қушлар учиб юришар, ҳеч ким уларга халал бермас, эркин учиб-қўниб сайрашарди...

Тошафгон йигитларининг ёшроқлари уч киши бўлиб, Арсен Саманчинни очик юз билан кутиб олишди. Улар ичида тартиб-интизом яхши йўлга қўйилганлиги кўриниб турарди. Тошафгон худди кўшинга қўмондонлик қилгандай буйруқ берарди — у ёққа бор, бу ёққа кел, шу ерда тур, олиб кел, олиб кет, очиб қўй, ёп, улар буларни барини бажонидил бажаришарди. Арсенга бу ҳам маъқул кўринди, одатда овул йигит-яланлари мана шундай тўпланишиб, бошларини хумга тикқандай ичишади, булар эса ҳаммаси батамом хушёр, тетик. Буларнинг бари дўстона, маҳрамона ишончли кайфият уйғотар, инчунин Арсен Саманчин ўзига аталган отни миниб, мактаб теварагини айланиб чиқди. Кўк от жуда бақувват ва эгари маҳкам ўрнатилганди. Тошафгоннинг ўзи отни иззат-икром билан келтирди:

— Азиз биродаримиз Арсен, мана шу сенинг йўрға отинг, кеча айтганингдай уни сенга тақдим этамиз. Этик кийиб олганинг яхши бўлибди. Мана, жиловни ол, ўтир, унда араблар билан бирга юрасан, биз эса керак бўлганча илвирсларни ҳайдаб келамиз.

Ҳаммалари кулишди.

— Раҳмат, — деб миннатдорлик билдирди Арсен овулдошларига. — Мен ҳам араб қўноқлар хурсанд бўлиб кетишлари учун ҳаракат қиламан. Шунда бизга ҳам яхши бўлади.

— Энди юр, синфимизни бориб кўрайлик. Қандай вақтлар эди-я, ўқитувчиларимизни айтмайсанми! Ҳозир-чи? Муаллимлар қочиб кетишди. Биз эса барсларни нишонга олиш пайидамиз, Худодан шуни сўраймиз... Бошқалар самолётларда ов қилгани боради, биз эса жонимизни жабборга бериб хизматга югурамиз.

Ҳаммалари бош силкиб маъқуллашди. Арсен атрофга аланглади — ҳовли жим-жит, мактаб бўм-бўш, эгарланган отлар боғлаб қўйилган, осмонда қушлар учади, одамларнинг юрагида эса, чамаси, хотиржамлик йўқ эди, ажабланадиган жойи йўқ, кеча Тошафгон йўл-йўлакай оғиз очган гапларни бошқа кўп кишилар янада аччиқроқ қилиб, янада ҳам норозироқ бўлиб гапириб юришади, бундай олиб қарасангиз, улар ҳақ, аҳвол ростдан ҳам, ўзи шундай... Қаерга қарама, муаммо...

Коридордан очик қолган синфларга кўз ташлаб ўтишаркан, Арсен анчадан бери таъмир-тузатиш ишлари қилинмаганига эътибор берди, мактаб ичи хароб ҳолга келган, бирдан-бир қилинган иш — парталар янгиланган, эски очилиб-ёпиладиган тахта парталар ўрнида, энди суянчиқли стулчалар ва столчалар қўйилганди. Синф доскалари ҳам янгиланганди, кўринишдан шундай эди...

Тошафгон соатига қаради.

— Хўп, оғайнилар, соат ўн бир бўлибди. Вақт кетяпти. Арсен, ўзимиз ўқиган синфда ўтириб, бир гаплашиб олайлик.

— Шу шартми? Яхшиси, опамнинг уйига борайлик, бемалол ўтириб ўша ерда гаплашамиз, жой ҳаммага етади.

– Йўқ-йўқ, Арсен, ҳозир мана бу ерга ўзимиз ўқиган синфга қирайлик, менинг сенга айтадиган гапим бор.

– Унда майли, сен нима десанг, шу. Мен меҳмонингизман.

– Қир ичкарига. Рўбарў ўтириб гаплашганимиз маъқул.

Улар очиқ дераза олдига ўтиришди. Узоқдан тоғлар кўринарди. Бир зум жим қолишди. Арсен Саманчин овулдошлари галатидан-галати қилиб, ўзини нега ҳувиллаган эски мактабга чақириб келишганини билолмай ҳайрон эди. Шунда Тошафгон ҳаммага диққат билан жиддий кўз югуртириб, чуқур хўрсинган ҳолда бир йўталиб қўйиб, чамаси, олдин тайёрлаб қўйган сўзини бошлади:

– Арсен, сенга бир гапни айтмоқчимиз. Эшит.

– Эшитяпман, оғайни. Мунча жиддий бўлмасанг. Ахир, овулдошмиз-ку. Бирон гап бўлдимми? Яқин қариндошинг ўлдимми? Менимча, ҳамма ишлар жойида, яхши. Ҳаммамиз шу мактабда ўқиганмиз-а...

– Йўқ, Арсен! Гап қаерда ўқиганимиз, қайси овулда яшаганимизда эмас... Гап бугунлай бошқа нарса ҳақида. Сен бизнинг оғайнимизсан, меҳмонсан, аммо бугун бизнинг қўлимиздасан, биз сенга нега бу ерга олиб келганимизни айтамыз. Бу ёғи нима бўлишини сенга маълум қилиб қўямиз.

– Тўхта, тўхта. «Бизнинг қўлимиздасан» деганинг нима? Йўриқ от келтирибсиз, раҳмат. Мен шаҳарга кетаман, от шу ерда қолади. Мен ўз машинада жўнайман...

– Кетасанми, қоласанми, худо билади.

– Қандай? Очиқчасига гапир...

– Шунга йиғилиб ўтирибмиз. Гап бўғизга тиралган пичоқдай ўткир бўлади.

– Ҳў! Буни қаранг-а! Сизларга нима бўлган ўзи, нима, мени тентак қилмоқчимисиз, ё Тошафгон, сен жинни бўлиб қолдингми?

– Қизишма, кечир, гапим бошқачароқ чиққан бўлса... – Юзи қизариб-бўртиб Тошафгон ўрнидан кўзгалди, унинг йигитлари ҳам қимирлашиб, шивирлашиб қолишди. Шу пайт мактаб ҳовлисини кўриқлайдиган кучук вовуллаб қолди, одатда мудраб ётадиган ит тинмай акиллашга тушди.

– Дарров бориб қараб кел! – буюрди Тошафгон четда ўтирган йигитга. – Ҳеч кимни қўйма, бу атрофда бир зот бўлмасин. Кучукни ҳайдаб юбор. Эшитдингми? Яқин атрофга ҳеч ким йўламасин.

Анг-танг бўлиб қолган Арсен Саманчин ўрнидан туриб кетмоқчи бўлган эди, Тошафгон олдинроқ қўлини унинг елкасига ташлади-да, нимадир демоқчи бўлиб оғиз жуфтлади. Арсен бир силкиниб унинг қўлини елкасидан олиб ташламоқчи бўлди-да, кетишга чоғланди. Лекин худди мана шу онда ит тинимсиз акиллаб, очиқ деразадан синфга иккита қалдирғоч отилиб учиб кирди-да, хавотирга тўла чуғурлаб, важир-вужур қилиб, чарх уриб айлана бошлади, бир неча кун илгари Арсеннинг уйида рўй берган ҳодиса бу ерда ҳам айнан ўшандай такрорланди – гўё қалдирғочлар ниманидир айтмоқчи, огоҳлантirmoқчи бўлишарди. Арсен ҳангу манг бўлиб қолди. Шунда чақмоқдек бир фикр хаёлидан ўтди – наҳот бу тақдирнинг бир нишони бўлса, наҳотки булар яна худди ўша қалдирғочлар пайдо бўлиб, унга элчилик қилмоқчи, бирон хавф-хатардан хабар бермоқчи? Унинг юрагига гулгула тушди.

Қушларнинг тинмай вижирлаши, чарх тортиб айланиши бафуржа гаплашиб олишга имкон бермасди. Нафсиламрга аввал қалдирғочларни ҳайдашди, аммо улар яна ўшандай қайтиб келишди. Яна ҳайдаб,

деразани ёпишди, лекин қалдирғочлар ҳаммани лолу ҳайрон қилиб, вижирлашни авжга чиқариб, ўзларини дераза ойнасига патирлаб уришаверди, бунинг устига ит қанча ҳайдашмасин, қаттиқ вовуллаб ҳовлига тўхтовсиз қайтиб кираверди. Шунда тоқати тоқ бўлган Саксон пахмоқ чидолмай деди:

– Юринглар, нариги томонга ўтайлик, у ердаги хона кичикроқ бўлса ҳам, тинчроқ. Бўлмаса, бу тентак қалдирғочлар тинч қўймайди. Улар шу томонга ин қурган, шунинг учун безовта бўлиб қолишди. Кетдик.

Нариги хонага ўтишди. Аммо Арсен Саманчин энди бошқа одамга айланганди. Унинг асаблари таранг, аммо осуда, ўзини йиғиштириб олганди. У ҳайдовчилар ва Тошафгоннинг ўзига қаршилиқ кўрсатмоқчи эмасди. Ростини айтганда, ўй-хаёли бошқа ёқда эди. Юрагини бир сезги тилкалаб ўтди, худди унинг ҳаётида алланима рўй берадигандай, тақдирини ўзгартириб юборадиган фавқуллода, балки ўта хатарли бир қол бўладигандай эди. Лекин нима? Ҳеч ким бундай сезгининг мағзини чақа олармикин бу дунёда?

Бошқа синфхонасига ўтиб, қалдирғочларнинг вазир-вужуридан қутулганларидан сўнг Тошафгон чамаси Арсен билан яккама-якка гаплашиш қарорига келганди. У ўз йигитларига шундай деб амр қилди:

– Менга қаранглар, бундай қиламиз: биз Арсен билан гапимизни шу ерда давом эттираемиз, сиз ҳаммангиз келишилган жойга бориб турасиз, ҳеч ким бу ерга бош суқмасин, ҳеч кимни йўлатманглар. Қултой, сен отларни навбат билан суғориб кел. Катта тош ёнида ариқ бор, биласан.

Унинг буйруқлари дарҳол адо этиларди, худди ҳарбийлардай. Афгон тажрибаси ўзини кўрсатиб турарди.

– Ана, энди, Арсен, гапимизни ҳеч кимса эшитмайди, шунинг учун биз сени бу ерга олиб келганмиз. Сенга нима учун бундай ишга қарор берганимизни айтиб бераман. – У, Арсен бирон нима деб сўрашини кутиб жимиди, лекин Арсен индамай бошини қимирлатиб қўя қолди. Шундан кейин Тошафгон гапини давом эттирди: – Глобализация нималигини, ҳар биримиз тирик қолиш учун унинг муסיқасига қандай ўйнашимиз кераклигини сенга тушунтириб ўтиришнинг сира ҳожати йўқ.

– Жуда катта кетяпсан, – деди Арсен Саманчин. – Глобализация – бутун дунё миқёсидаги жараён. Яхшиси, ишдан гапир.

– Мен қандай тушунганимни айтяпман, ўзинг ҳам биласанки, дунёда битиб кетган бойлар бор, яширадиган жойи йўқ, уларни олигархлар деб аташади. Худди осмондан тушганга ўхшайди улар. Майли, омадларини берсин. Лекин Худо бизнес Худосига айланиб кетганини қандай тушуниш керак? Ҳолбуки, теварак-атрофдаги миллионлаб одамлар уларда бор нарсаларнинг урвоғига ҳам эга эмас? Бу билан қандай келишиб бўлади? Қонинг қайнаб кетади.

– Бундан қутулиш йўли – рақобат дейишади, – жавоб қилди Арсен.

– Рақобат ҳам ҳар хил. Агар аллаким қудратли, дов-давлати ошиб-тошиб ётган бўлса-ю, биз қўлимизни қовуштириб ўтираверамизми? Нима учун бизга келаётган анави араб овчилари хоҳласалар бизни таг-тугимиз билан ҳаммамизни сотиб олишга қурблари етади-ю, биз уларга жонимизни жабборга бериб, қор қоплонларини ҳайдаб келишимиз керак?

– Сен бошқа ёққа қараб кетдинг, Тоштанбек, рақобат – ишлаб чиқаришдан бошланади. Бунда технологиялар ва ишчи кучлар ҳам жуда муҳим. Улар тараққиётни таъминлай оладиларми, орқада қолмаслик учун...

Аммо Тошафгон унинг гапини кесди:

– Бошқа ёққа деганинг нимаси? Мен тўғри кетяпман, сен ҳам биз билан борасан. Тамом! Агар яшашни истасанг, бугундан бошлаб биз билан бирга бўласан. Биз асло ортга қайтмаймиз. Арабларни гаровга оламиз. Нега бақрайиб қолдинг? Шунчаки гап деб ўйлаяпсанми? Ҳечам ундаймас! Улар ўзларининг ширин жонлари учун қанча десак, шунча...

– Тўхта-тўхта, эсинг жойидами?! Нима деб алжияпсан асти...

– Нима, ақлли битта сенми? Ақллар ҳам ҳар турли бўлади. Биз ҳаммасини ўйлаб аниқ ҳисоблаб чиққанмиз. Сен, Арсен, қулоғингга қоқиб ол: қанча ўлчаб берилган бўлса, бир умр сен биз билан бирга қоласан, бошқа сенинг ҳеч қандай иложинг йўқ. Худди ТВ дагидай биз билан гаровга олинганлар ўртасида воситачи бўласан. Бизнинг ҳаракатларимизни бошқариб борасан.

– Нима? Нима? Йўқ, бутунлай ақлингни еб қўйибсан. Нега менга бу лўттибозликни тиқиштиряпсан? Шунинг учун мени бу ерга судраб келдингми?

– Кўрқма, бу ерда бизни ҳеч кимса эшитмайди. Яна бир карра айтаман: сен орада воситачи бўласан. Кейин сен билан бир умр фахрланиб юрамиз.

– Ол-а! Сени адабингни бериш керак экан. Нега менга алмойи-алжойи бир нарсани бурнимга тиқиштиряпсан? Афғонистонда тилинг чиққанга ўхшайди, менга бундай валдир-васоқ гапларингни қилма. Вақт борида оғзингни юм, бу аҳмоқликни унут. Каллангга бу фикр қасқдан келиб қолди? Халқаро жанжал чиқармоқчимисиз? Шаҳарларимизда эркинлик ва демократияни ҳимоя қилиб намоийшларга чиқишаётгани сизга камми? Бошқаларнинг ҳоли нима кечишини ўйламайсизми? «Мерган» фирмасини жарга итариб юбормоқчимисиз? Гаровга олиш бизнинг турмуш одатимизга ёт нарса. Ўйлаш керак мундоқ.

– Ҳа, ўйлаш керак. Халқаро жанжал чиқмасин, «Мерган» фирмаси жарга қуламасин. Жаҳон миллиардерларининг ҳиқилдоғига пичоқ тиралмасин. Бундан чиқди бизни йўқчиликка гирифтор қилиш мумкин экан-да? Болаларимиз саводсиз бўлиб қолса майлими? Бизни даволанишдан маҳрум этишса майлими? Ҳаётда шундай бўляпти ўзи: бойларнинг бойлиги уммонга сиғмайди, йўқсилларнинг йўқчилигини уммон кўтармайди. Одатларимизга келганда, сен янглишяпсан, Арсен. Халқ ривоятларида гаровда ушлаб турилганларга баримта олингани айтилади, эсингдан чиқдими? Йилқи, қўй-эчки подаларини ҳайдаб олиб келиб, орани очиқ қилишган, бойлик ўртада бўлишилган.

– Буни яна узоқ давом эттириш мумкин, Тошафгон. Кеча сенинг фикрларинг менга жўяли бўлиб кўринган эди, лекин мен сен ўйлаган ишга шерик бўлмайман.

– Қандай ўйласанг, бу сенинг ишинг, Арсен. Мен бунга ажабланмайман. Лекин гаровга олганимиздан сўнг, улар билан сен иш олиб борасан, уларга менинг айтганларимни етказиб турасан, чунки ҳеч қайсимиз инглиз тилини билмаймиз. Бу бизнинг айбимиз эмас. Биз атрофда қурол-яроғимизни шайлаб турамыз, қолганини сен бажарасан, Арсен. Биз бахтимизга келган бу ишқибоз овчиларни горга ҳайдаб кирамыз, сен эса уларга баримта ҳар бир киши бошига ўн миллион доллар, умумий ҳисобда эса йигирма миллион доллар эканлигини хабар қиласан. Биз беш кишимиз, сен билан олтига, ҳар биримизга тегадигани уч миллион уч юз минг доллар. Бу бизга уч карра яшашга ҳам етади. Сенга яна билмадим. Балки уйланиб оларсан ва барча эркаклар қатори ўз жуфайинг билан яшарсан? Худо сенга ҳам ўғил-қизлар ато этсин.

– Бас, бу чўпчакларни қўй. Тошафғон, ўзингни бос, тани-жонингга ўйлаб кўр яхшилаб. Сен худди менинг розилигимни олгандай гапиряпсан, мени сенинг буйруқларингни бажаришга тайёр, деб ўйлаяпсан. Ҳеч қачон ҳеч қандай пулга мен бундай ишни қилмайман. Мен террорчи эмасман.

– Биз ҳам террорчи эмасмиз. Йигирма миллион қўлимизга тегиши билан – улар учун бу икки тийинга баробар – арабларни қўйиб юборамиз. Сен ҳам қутуласан. Лекин кейин қаерга ҳам борасан? Бироқ буни кейин...

– Ҳозир ҳам ихтиёрим ўзимда. Мен сенинг тўданга кирмайман. Олтинчи бўлмайман. Бас, гап тугади. Бекор валдирашнинг ҳожати йўқ...

– Йўқ, сен янглишяпсан. Энди ихтиёр ўзингда эмас. Шу дамдан эътиборан сен бизнинг олтинчимизсан.

– Мен хоҳламасам-чи?

– Агар хоҳламасанг, бу ердан чиқмайсан. Сенинг гўринг шу ернинг ўзида, ҳовлида, умумий холи жойнинг орқасида бўлади. Лўм, белкураклар шай. Беш дақиқада кўмиб ташлаймиз. Қуролларимиз ҳам тайёр. Афғонда бекорга мени майиб-мажруҳ қилишган эмас, мен ҳам кўпларни абгор қилганман. Овози чиқмайдиган тўппончамиз ҳам бор. Барча шерикларим турли қуролларни ишлата билишади, гранатамётдан ҳам отишади. Ортиқча камтарлик қилиб ўтирмай, айтиб қўя қолай – мен ўзим бу ишларда хўп пишганман, қўлимдан ҳаммаси келади. Умуман, бу ердан қандоқ келган бўлсанг, шундоқ кетмайсан. Бу биз сени ёмон кўрганимиз учун эмас, ўзинг тушуниб турибсан, бошқа иложимиз йўқ. Сен бизга бир арқон билан боғлангансан. Биз террорчилардан эмасмиз, дунё сармоясининг ўзимизга тегишли қисмини оламиз, ҳоласи, бошқаси билан ишимиз йўқ.

– Бас, жонга тегди. Мен кетаман.

– Ўтир! Ўз синфдошимга қўл кўтаришга мени мажбур қилма.

– Ҳа, мен ҳам ҳозир шуни ўйлаб турган эдим. Бу ерда дарсда ўтирганларимизда, танаффус пайтларида қувлашмачоқ ўйнаганларимизда, кўп замонлар ўтиб шундай бўлишини хаёлимизга келтирганмидик? – Арсен Саманчин ўрнидан туриб деразага бордида, унинг тавақаларини очиб юборди.

– Нима, ҳаво етмаяптими? – сўради Тошафғон.

– Ҳа, бўғилиб кетяпман, – жавоб берди Арсен. Аммо ойнани тоза ҳаво кирсин деб, очгани йўқ, балки қалдирғочлар яна учиб киришар, деган илинжда, очди, гўё улар келиб уни қутқарадигандай. Бироқ вақт ўтиб борар, лекин уларнинг қораси кўринмасди. Демак, толенинг йўли бошқача тушибдир...

Тошафғон эса ўз гаддорлигида янада авжга минган, бу унинг тобора қаттиқроқ бўлиб бораётган нигоҳидан ҳам кўриниб турар, гапни тик қаншарга урарди:

– Қулоқ сол, биз сен ўйлаганча миясини еган аҳмоқлар эмасмиз. Сенинг рози бўлмаслигингни, ўлсанг ҳам бундай иш қилмаслигингни билардик. Ахир сен буни жинойт деб биласан.

– Ўзи ҳам шу! – чўрт кесди Арсен Саманчин. – Шундай деб ўйлашнинг ўзиёқ жинойт!

– Бўлса бўлаверсин. Нима деб ўйласанг, ўзинг биласан. Лекин биз барибир бу ишни қиламиз. Сен барибир биз билан бирга бўласан – ё бир сафда ва ё бўйнингга бўйинтуруқ солинган ҳолда – бу ёғи сенинг ўзингга ҳавола!

Арсен Саманчин столга бир урди, одатда мактаб болалари тилида юрадиган «Иштонинг бошинга чиқсин!» — деган матални айтиб қичқирмоқчи бўлди, лекин ўзини тийди.

— Агар мен рози бўлмасам-чи?

— Столни урма. Ҳар қанча ақлли бўлма, бизни йўлдан қайтара олмайсан. Ҳозир бу ерга Худо келганда ҳам, биз чекинмаймиз. Гапни айланторма! Улушимиз осмондан тушиб турганда, уни қўлдан чиқариш бориб турган тентаклик. Йигирма миллион йўлда тушиб ётмайди!

— Тўғри, ерда ётмайди. Лекин сени болалигингда яхши кўриб Тоштанбек деб чақиришарди. Бироқ қандай қилиб бу сенинг улушинг бўлсин? Бу тўғридан тўғри талончилик ва босқинчиликнинг ўзгинаси-ку! Қаёққа қингайиб кетаётганингни ўйла!

— Вой, саводхон биродарим-а! Қаёққа бўларди, ахир? XXI асрнинг барча каллаҳонлари кетаётган ёққа-да! Уюрнинг олдида биринчи бўлиб сен борасан! У жойнинг оти алламбало — глобализация. У ерда ҳар кимга бутун дунё бойлигидан ўз улуши тегади.

— Эсингни ебсан. Глобализацияга бу ерда бало борми? У тамоман бошқа нарса. Тушунтириб ўтиришга вақт йўқ. Аммо сенинг «глобализациянг» ваҳший бир нима!

— Ташвиш қилмай қўя қол. Бизнинг ўз билганимиз бор.

— Нима экан у? Истаган банк эгасини ёқасидан ушлаб силкитишми — нега менинг бошмоғим илма-тешик деб?

— Оҳ сен, воҳ сен! Банк эгаларини ҳимоянгга оляпсанми?

— Э, менга қолса, иккингишни битта кемага ўтқизиб, глобализациянинг қутурган долғаларига қўйиб юборардим, шунда унинг нималигини билардингиз.

— Қўй-е, нима деяпсан! Банк эгаси ҳеч қачон мен билан бир қайиққа ўтирмайди. Унга зарур кептими? Ўзининг икки минг йўловчи сиғадиган катта кемаси бор. Бойларнинг ўз глобализацияси бор — барча бойликларни таг-туғи билан ўзлаштириш; бизнинг глобализациямиз бошқача — бойликларни бўлиб тақсимлаб олиш ва ўз улушига эга бўлиш, қаердан бўлмасин. Тоғда арабларни тутиб олиб, улардан ўз баримтамининг тортиб олиш — бу бизнинг ҳақимиз.

— Менга қара, Тоштанбек афғон, сен аҳмоқ бола эмассан, мен биламан, лекин бундай гапларни гапиришга қандай тилинг борди? Ҳақ дейсан. Қандай ҳақ? Талончилик ҳақими? Тушунмайман.

— Тушунмаганинг маъқул! — шартта деди Тошафғон ҳамон деразага қараб турган Арсен Саманчиннинг орқасидан. Арсен эса елкаси оша тўнғиллади:

— Бу изоҳларинг менга ортиқча. Бошқа эшитишни истамайман.

— Истайсанми истамайсанми, бироқ шошмай, ўйлаб кўр. Бусиз сира иложинг йўқ. Сен қопқонга тушдинг. Лекин бир ўзинг эмас, ҳаммамиз қопқондамыз. Энди орқага йўл йўқ. Бизни талончи дединг-а? Ўтмишни эсла: агар қўшниларимиз яйловларнинг, дарёдан сув ичганликнинг ҳақини тўламасалар, бизнинг ажодларимиз баримта талаб қилганлар, одамларни гаровга ушлаб турганлар ва шунинг эвазига уюр-уюр отлар, қорамол, қўй-эчки подаларини олганлар. Ҳозир миқёслар бошқача. Бизни талончи, босқинчи дейсанми, ўғри-қароқчи дейсанми, ўзинг биласан, бунга парво қилиб ўтирмаймиз. Биз сен билан бир-биримизни ҳурмат қилишимиз ё қилмаслигимиз, бир-биримизга тоқат қилишимиз ёки қилмаслигимиз мумкин — биз бунга ҳам парво қилмаймиз. Сендан фақат бир нарса талаб қилинади — ўзининг дов-давлатини қаерга қўйишни билмаётган миллионер

овчилар бу ерга қадам қўйишлари ҳамон сен менинг буйруғимдан бир қадам ҳам четга чиқмайсан. Мени оқсоқол Бектурнинг югурдаги бўлиб юради деб ўйлама. Биз энди ўз овимизга чиқамиз. Тўқайлардан, жарлардан илвирсларни қўриққа ҳайдаб чиқамиз. То хонзода овчилар нишонга олгунларича ҳаш-паш демай, уларнинг ўзини қўлга туширамиз, горга қамаб, товон тўлашни талаб қиламиз, эчкига жон қайғи... дегандай. Эшитдингми, Арсен? Мен бекор айтаётганим йўқ, яхши билиб қўй гап нимадалигини. Бу тушга ҳам кирмайдиган омад. Худонинг ўзи ҳақ олишни буюряпти... Шуни тушуниб, бизнинг теримиз ичига кир. Таржимонлик ишингни ҳам шунга яраша олиб бор, меҳмонларнинг ишончларини қозониб ол. Шунда уларга ёрдам қилиб, бизга ҳам хизматингни ўтайсан. Биз уларни горга қамаб олганимиздан сўнг бутун умидимиз сендан. Эшитяпсанми, Арсен, менинг гапларим қулоғинга киряптими?

Арсен жавоб бермас, дераза олдида бошини солинтириб турарди.

– Сен хаёл сурмай, гапни эшит. Бешовимизнинг омадимиз бор экан, сен ўз овлимизнинг йигитисан. Сен – бизни, биз – сени яхши тушунамиз. Меҳмонларнинг сунъий йўлдош алоқалари борлиги ҳам бизнинг омадимиз. Улар гор ичидан Африка яқинидаги уйларига телефон қилганларида, уларнинг барча гап-сўзларидан сен орқали хабардор бўлиб турамиз ва ҳаракатларимизни келишиб оламиз. Сенсиз биз ҳеч вақо қилолмаймиз... Ниҳоят етиб бордими сенга? Нега индамайсан, Арсен?

– Бошқа гапим йўқ, – деб жавоб берди Арсен. Шундан сўнг икковлари ҳам жим бўлиб қолишди.

«Дунё жойидами?» Турли ҳаёт ҳодисалари муносабати билан овулдошлари оғзидан болалигидан бери эшитиб келадиган бу жумла беихтиёр эсига тушди. Ҳа, у хориқулодда ҳолатда келиб қолган ушбу мактабдан тортиб, ташқи оламнинг бари ташқаридан қараганда ўз жойида эди. Ҳа, ташқи дунё асрларча қандай бўлса, шундай қолган бўлиши мумкин эди. Лекин айни вақтнинг ўзида ички дунё, қалбнинг ички олами бутунлай вайрон бўлиши мумкин. Бунга у ўз тажрибасида ишонч ҳосил қилди. Шунинг учун дам-бадам кимдир баногоҳ сўраб қолади: «Дунё жойидами?»

Ва – мана шундай оғир вазиятда – миясига ғалати фикрлар ёпирилиб келар, ўйланиб қоларди: ҳозир Мангу қайлиқ қаерда экан, «дунё жойида эмаслигини» у билармикин? Ойдана Самарова билармикин буни, хавотирланиб, ташвишга тушармикин? Ҳай, Худо билади-ёв, унинг бунга вақти йўқ. Энди «Дунё жойида эмаслиги»дан беҳабар тоғ махлуқлари яқин кунларда ўз бошларига тушадиган кулфатни сезишармикин? Куёш сахий ёғдуларини сочиб турган кун инсон қадами етмаган тўқайлар ва уюрма қорлар орасида, ўз қадим-қадим маконларида барслар ўлжа қасдида сарсари кезарлар, мода қоплонлар ҳам қоплончаларини ўйнатиб офтобрўяда ялпайиб роҳатда ётардилар хаёлларига ҳам келтирмай токи, энди «дунё жойида эмас»...

Улар тепасида эса овоз чиқармай, қанотларини тик ёзиб тоғ лочинлари жуфт бўлиб учарлар. Тоғлар ва чўққилар узра нималарни кўрарлар, нималарни кутарлар, нелардан хабар берарлар улар?

Энди «дунё жойида эмас» дейишар улар, биз кўрмаган-билмаган кулфат ёғилар ва уни одамлар бошлаб келар...

Яна бир фикр юрагини ўртарди: мана, ундан икки қадам нарида кўз ўнгида собиқ синфдоши Тоштанбек – Тошафгон турибди. «Дунё жойида эмас»лигига айнан у сабабчи ва шунинг учун ундан нафратланиш, шафқатсиз тарзда юз ўгириш ўринли бўларди ҳозир, лекин Арсен Саманчин бундан кўпроқ унга ачинар, ўзини мутлақо

ҳақ деб билиб, оғир жинояткорона ишга бел боғлаганига қаттиқ афсусланарди. У бошқа иш билан машғул бўлиши керак эди, лекин афтидан энди кеч, чамаси поезд аллақачон кетиб бўлганди. Йигирма миллион долларнинг жозибаси минглаган шаманлар тўдасининг жазавога тушиб афсун ўқишидан кучлироқ эди.

Тоштанарфон унинг фикрларини ўқигандек, ўртадаги жимликни бузди:

– Менга қара, Арсен, сочинг оқариб кетгунича ўйлайверасан. Лекин қанча ўйлама, сенинг аҳволинг ўзгариб қолмайди. Сен останада ўтиб бўлдинг, энди жонингни сақла.

– Бировнинг яшаш яшамаслигини нега сен ҳал қилмоқчи бўласан? Ким сенга шундай ҳуқуқ берди?

– Ҳамма гап шундаки, энди олдимизда иккита йўл бор: ё сен биз билан бирга бўласан ва биз ҳаммамиз, жумладан, сен ҳам, ўз ҳиссамизни оламиз — ё сен бизни соқит қилиб, ишнинг пачавасини чиқарасан. Унда очигини айтиб қўя қолайин: сендан ўч оламиз, жонингдан айриласан. Биз жонинг омонда бўлишини жуда-жуда хоҳлаймиз. Лекин буни ўзинг ҳал қил.

– Мунча «ҳисса-ҳисса» деб наҳ урасан! Бу ҳеч қанақа ҳисса эмас. Бу талончилик ва бориб турган жиноят.

– Бўлди, етар! Урушда ҳаракат қилиб қолган ютади. Мен Аффонда бўлдим ва баъзи нарсаларни ўргандим. Бизнинг режамизни яхшилаб эшитиб ол. Мўътабар овчи қўноқларнинг учиб келиши, уларни кутиб олиш, ҳурмат-эътиборларини жойига қўйишнинг биз, бешовлонга дахли йўқ. Биз таппи ташиб келганларга ўхшаймиз: оловни ёқиб берамизу, бошқаси билан ишимиз йўқ. Бироқ биз отлиқ одамлармиз, от минганда, ўзимизга хон, ўзимизга бекмиз. Арсен, сен қўноқлар билан кеча-кундуз бирга бўласан. Ишингни ҳалол ўтайвер, бизни ўйлама, биз ўзимизни эслатадиган пайт келганда, ҳамманинг ҳуши бошидан учади. Ҳеч иложи йўқ. Бошқача қилиб бўлмайди. Лекин ҳужумга ўтиш буйруғи берилганда, буйруқни эса мен бераман, сен хизматга ҳозир у нозир тур, биз бир сафдамиз. Мўътабар қўноқлар етиб келишгач, амакинг Бектур оғаникида дам олишади, эртасига Коломтоғ деган манзилга боришади, бу баланд тоғлар ичкарисадаги жой. Йўлнинг ярмини Бектур оғанинг жипи билан бошқа машиналарда ўтишади. Ундан у ёғига отларда юришади. Ҳаммаси бошдан-оёқ ўйланган, ҳаммаси тайёр, отлар эгарланган, минишга тайёр қилиб туришади. Арсен, яхшилаб тушуниб ол, буларнинг барини вазиятни биз билан бирга бир хил тушунишинг учун гапириб ўтяпман. Сен тилмочлик қилмасанг, қўлимиздан ҳеч нарса келмайди, лекин бизсиз ишлар ҳам юришмайди. Биз қўноқларни қачон, қаерда, қандай қўлга оламиз? Қандай усул билан уларни товон тўлатамиз? Сен буни билгинг келади, тўғрими? Нега индамайсан?

– Билмайман. Кейин айтаман.

– Хўп, аввало сенга қўлимизда бор нарсаларни айтай. Отиш учун энг аъло қуролларга эгамиз. Бу равшан. Барсни қуруқ қўл билан овлаб бўлмайди. Баланд тоғлардаги қор қоплони ҳар қандай йўлбарсу арслонлардан кўра кўрқинчлироқ. Ўзинг қара, истаган циркда йўлбарслар, арслонлар, бўрилар ва бошқа ваҳший ҳайвонларни сурнай чалиб ўйнатишади, сакратишади, лекин ўргатилган тоғ қоплонларини биронта ҳам циркда кўрмайсан. Лекин қоплон териси жуда қиммат туради, шунинг учун унинг савдо-сотигини йўлга қўйишмоқчи, қоғозларда уни «баланд тоғлардаги аъло навли» деб қайд этишган. Илвирсларнинг борлигига раҳмат! Нега миқ этмайсан? Майли,

гапирмасанг, гапирма, мени кўп валдираяпти деб ўйлаётгандирсан. Балки шундайдир. Лекин ишни шундай билиш керакки, кейин ҳеч ерда қоқилмайлик. Баъзан чумолига қоқилиб кетасан, фил эса қочиб қолади. Кулгинг келмаяптими, Арсен?

– Ҳозирча, йўқ.

– Энди қаерда ва қачон уларни қўлга туширишимиз ҳақида гапирсам. Бу ерда яна бир нарса бор, эътиборга олиб қўй: тоғдаги овга Қувайтдан бир қанча баланд овоз чиқарувчи аппаратлар жўнатишган, узоқ масофадан туриб гаплашиш учун, бу ерда телефон эмас, шу иш беради, у тоғдан бу тоққа қараб гаплашиб турамыз. Телевизорларда кўрсатишади: намойишлар пайтида шундай кичқиришади. Мана шу овозни кучайтирувчи асбобларни яна нимадир дейишади. Эсингда йўқми?

– Рупорми?

– Йўқ, яна аллақандай бошқача.

– Мегафон.

– Ана, тўғри. Сенинг ўз рупор-мегафонинг бўлади. Бизда йигитларнинг ҳар бирида бор, отда чопиб бора туриб бор овоз билан бақиривамиз. Ов пайтида ҳамма гап-сўзлар ва буйруқларни дарҳол инглиз тилига ва инглиз тилидан бизга таржима қилиб борасан. Илвирслар қочгани жой тополмай қолишади. Гаранг бўлишади. Мен шунга айтмоқчиманки, бари сенга боғлиқ. Анов бир сўз бор-ку, нимаиди, шунга айтасан: ундай қил, бундай қил, агар қилмасанг, бўғиб ўлдираман, ифлос... Тоштанафгон пешонасини тириштирди. Арсен Саманчин у ултиматум ҳақида сўраётганини биларди, лекин айтгиси келмасди. Аммо барибир айтишга тўғри келди:

– Ултиматумни айтяпсанми?

– Ҳа, албатта-да. Тилиминг учида турган эди, ҳеч эслолмадим. Ҳозир ҳазил-мазаҳнинг вақти эмас, лекин бу ерда бизнинг ёш оқинимиз шундай қўшиқ куйлайди: «Менинг отим Ултиматум, елдай учиб бораман, дуч келганлар йўлимда қуллуқ қилсинлар менга». Аҳмоқона гап, лекин «менинг отим Ултиматум» дегани менга ёқади. Лекин бу шунчаки бир гап. Асосийси – мана шу, ултиматум. Гаровга олинувчилар анг-танг бўлиб қолишади. Уларни горга ҳайдаб келамиз, қуролларини тортиб оламиз, ечинтирамыз – қани, ялангоёқ тоғ-тошларда қадам босиб кўрсин-чи... Яна такрор айтаман, Арсен, сен тушуниб олишингни истайман: ё биз йигирма миллионни ундирамыз, ё мен горга кўмилган пиёдаларга қарши минани портлатиб юбораман. У аллақачон ўрнатиб қўйилган.

– Сен ҳали горга мина кўмиб қўйдингми?! – ҳайратланиб сўради Арсен Саманчин.

– Ҳа, мен бу иш билан Афғонда шуғулланганман. Менинг ултиматумим мана шу! Йигирма миллионни жўнатсанг – қутуласан, бўлмаса – портлаб далва-далва бўлиб кетасан! Сен нега бундай қараяпсан? Ўзинг биласанки, мен ақл-хуши жойида одамман, лекин бизнинг тоғларда бундай имконият бир мартагина бўлиши мумкин, бошқа ҳеч қачон қайтарилмайди. Илвирслар довоннинг у томонига қочиб кетишади. Майли, гапнинг пўст калласига келайлик. Нега мен ҳаммаси фақат сенга боғлиқ деяпман? Чунки барча буйруқ ва кўрсатмаларни сен мегафон орқали инглиз тилида, бизнинг тилимизда ва албатта, ҳамма каттадан-кичик тушунадиган рус тилида етказиб туришинг керак. Очиғи овни фақат икки киши – икки қўноқ қилади, сен доим улар ёнида бўласан, бизнинг отлиқ бешовлон теварак-атрофни ўраб туради, бошқа хизматчилар – орқа

томонда жойлашади. Сенинг амакинг Худодан омад сўраб ёлворади. Майли, дуо қилаверсин. Биз эса бу орада сен билан биргаликда Арсен, менинг буйруғим билан қўноқларни горга ҳайдаб киремиз, қуролсизлантириб, энг муҳим гапни ўртага қўямиз: асирларни озод қилиш эвазига оладиган баримтамиз йигирма тўрт соат ичида нақд пул ҳисобида қўлимизга тегиши зарур. Ултиматумни бажариш учун бир кеча-кундуз вақт берилади. Шарт шу: вақт бундан ортиқ чўзилмайди. Ё пул нақ келади, ё бош нақд кетади. Арсен, мана, жим турибсан, булар бари тушунаман, сенга ёқмайди, лекин билгинг келиб турган бўлса керак, сенга яна тушунтириб ўтай, — Тошафгон ҳақиқатан ҳам кўп нарсаларни фаросат билан фаҳмлаб оларди. — Сен буларни амалда қандай қилинади, деб ўйлаяпсан. Гап бундай. Уларнинг Яқин Шарқдаги банкларида қишин-ёзин, кечаю кундуз миллиардлаб нақд пуллари сақланади. Улар учун йигирма миллион доллар — чирт этиб тупургандай гап. Пулларни беш дақиқада беш миллиондан қилиб, олтишга саксон беш қутичаларга жойлаб беришади. Ҳар бир қутининг оғирлиги йигирма кило бўлади, ҳаммаси бўлиб, саксон кило. Қандай олиб келинади? Тайёрада тўққиз соат училади. Улар амр қилсалар, ҳаммаси ўша заҳоти муҳайё. Тоғлардаги гордан бу маълумот уларга қандай етказилади? Ўзинг биласанки, уларнинг ёнларида йўлдош орқали алоқа қиладиган телефонлари бор, доим ёнларида юради ва истаган ерга қўнғироқ қилишади, ҳатто космосга ҳам. Уларнинг қўнғироқларини ўзинг текшириб тур, доим ёнларида бўл, бир зум ҳам нари кетма. Сен ҳеч оғиз очмаяпсан, Арсен, бу жанжалли, жинояткорона ишга бош қўшгинг келмаяпти, шекилли? Лекин кўриб турибсанки, мен ҳаммасини ўйлаб, ҳисоблаб чиққанман. Нима деб ўйласанг ўйла, лекин менинг буйруқларимни сўзсиз бажаришингга тўғри келади. Бунинг эвазига охирида ўз улушингни оласан. Агар бундан жиркансанг, бизга беришинг мумкин, биз йўқ демаймиз. Бу сенинг ўз ихтиёрингда. Нега миқ этмай турибсан? Хўп, мақсадга етишимизга сенда ҳеч қандай шак-шубҳа қолмаслиги учун яна бир нарсани айттай: қўноқларни тутиб горга ҳайдаб киришимиз ҳам миридан-сиригача ҳисоблаб қўйилган. Улар дастлаб Колонтоғ ёнида дара ичида шундоқ горнинг яқинида жойлашишади, атрофда ҳамма нарса кўриниб туради. бешовлон йигитлар бу орада битта қор қоплонини яқинроққа ҳайдаб келишади, ўйлайманки, бу қўлимиздан келади, биттасини анчадан бери кўз остига олиб қўйганмиз, унга ўзимизча «калладор думдор» деб от қўйганмиз. Жуда катта қоплон, калласи худди тўлган ойдек, думи мисоли узун ходадек... Ёз бўйи Узангилаш довони этагида тентираб юрибди, жонивор, худди бир нимани кутаётгандек. Биринчи навбатда уни ҳайдаб келамиз, ўнқовини қилсак, жиндак ярадор қилиб қўямиз, чопиб биздан узоқлашиб кетмасин. Кейин Яқин Шарқдаги энг йирик пулдорни горга ҳайдаб киришга ўтамиз, бу горда одатда чўпонлар подаларини тоғ яйловларига олиб ўтганда гоҳо тунаб қолишади. Майли, бойваччалар шу ерда ўтириб бироз нафас ростлашсин. Худди мана шунда Арсен, хоҳлайсанми-йўқми, энг қийин ишни удалашинг керак. Қўноқларга бизнинг ултиматумимизни сен етказасан. Биз эса қўлимизда автомат билан горни қўриқлаб тураемиз. Йигитларни яхшилаб ўқитганман, ўргатганман, сен эсанг хонзодаларга ҳар бири ўн миллиондан товон тўлашини, буни йигирма тўрт соат ичида адо этиш кераклигини айтасан, фақат шу шарт билан тирик қоласизлар дейсан. Кейин гордан дарҳол чиқиб, аввал инглиз тилида, кейин ўзимизнинг тилда

бор кучинг билан мегафонга қичқирасан, араб қўноқлар гаровга олинди, уларга товон тўлаш шартлари баён этилди дейсан, товоннинг қанчалигини айтмайсан, фақат фавқулодда ҳолат эълон қилинганини билдирасан. На қўноқлар, на бизнинг одамлар ўрнидан қилт этмайди, горга яқин келишга уринганлар шафқатсиз суратда отиб ташланади. Агар йигирма тўрт соат ичида шартимиз бажарилмаса...

Арсен Саманчинга собиқ синфдошининг қалтис ниятларини эшитиб ўтириш ниҳоятда оғир эди. Аммо гишт қолипдан кўчган, ҳеч нарсани тўхтатиб қолишнинг иложи йўқ эди. У ичида Тошафгонни қаттиқ айбларди, шу билан бирга, қизиқ, шундай гаровга олишдек ўта мушкулписанд ишни миридан-сиригача жуда пухта ўйлаб ташкил қилинганлигига лол қоларди бир жиҳатдан. У собиқ ошнасининг ғайратли ҳаракатлари, жаҳду жадал ифодаланган кўзларининг ёнишига қараб туриб, бундай куч-қувват ва аҳду азму қарор эзгу томонга йўналтирилмаганидан афсусланарди. Шу билан бирга Арсеннинг хаёлидан бошқа, кўрқинчли ва ажойиб-ғаройиб фикрлар ҳам ғувиллаб ўтарди. У қуриб кеткур Эртош Курчал ҳам шу горга тушишини, гаровга ушланганлар қаторида ўтиришини, бу ҳам етмагандай, уни Арсен горга орқасига тепиб-тепиб киритишни жуда-жуда истарди. Бундай ўйлаш уят, аянчли ва бачканалик эди, лекин нима қилсин, ўйлади-да. Ўша димоғдор башаранг қурғур томоша бизнесмени кўрқиб додласин эди, ўшанда Мангу қайлиқ ва Ойдана Самарованинг йўлини тўсиш қандай бўлишини биларди, ундан ҳатто бир тийин товон ҳам олиниб ўтирилмасди — пешанасидан ўқ ейишини кутиб ўтирсин эди номард... Яна йўл-йўлақай хаёлидан ўша ғалати фикр лип этиб ўтди, демакки, қалдирғочлар бекорга бунчалик жон куйдириб важирлашмаган — огоҳлантирмоқчи бўлишган экан-да. Мана, ҳаммаси тўғри чиқди... Ҳам кулгили, ҳам қайғули... Энди қайдасиз, қалдирғочлар?..

Кун пешинга яқинлаб қолган, аммо Тоштанафгон ҳамон тўхтамай сўзлар, чамаси, сўзлари билан ўзини ўзи яна бир карра ишонтирмоқчи, ишончини мустаҳкамламоқчи бўлар, энди у гаровга олишнинг натижалари қандай бўлишини сўйларди.

— Сен Арсен, бизни фақат ўлжа олишга муқкасидан кетган одамлар деб ўйлаётгандирсан, кейин нима бўлади, тўрт қути долларни кўтариб қайга боради, нима қилади, булар билан ишлари йўқ дерсан, ҳойнаҳой. Ахир гаровга олинганлар қўйиб юборилгач, тайёр турган махсус қисмлар ҳаммаси бизга қараб ташланади, тушунарли нарсаси. Арсен, бундан ташвишланма, буни ҳам ўйлаб қўйганмиз. Бизнинг етти соат холис вақтимиз бўлади. Холис вақт нималиги ва у бизга нима беришини билишни истайсанми?

— Қани тушунтир-чи. Гарчи бу гаплар мен учун буйракда тўпланиб қолган тошдай. Мен сен билан бутунлай бошқа нарсалар ҳақида гаплашсам деган эдим. Сен бўлса ўзинг қазиган хандаққа тушиб олиб, ҳеч нарсани кўзинг кўрмасдан ҳар ёққа тариллатиб ётибсан.

— Сенингча, биз хандақда ётган бўлсак, унда сен ҳам биз билан бирга ўша хандақда ётибсан. Биргаликда ўзимизни мудофаа қиламиз. Холис вақт тўғрисида эса сенга шуларни айтай. Биз ўз мақсадимизга эришгач, араб қўноқлар учун тўланажак товонни Коломтоғ дарасига, горга яқин бир жойга олиб келишгач, биз ҳаммаси жойида бўлганига комил ишонч ҳосил қилгач, ана ўшанда сен мегафонинг билан тоғ тепасига чиқасан-да, инглиз ва бизнинг тилимизда овозинг борича биз ўртада холис вақт эълон қилганимизни айтасан, холис вақт етти соат эканлигини билдирасан.

Гаровга олинган қўноқлар соғ-саломат горда қолишади, уларга сув ва овқат берилади, биз эса ўз йўлимизга кетамиз. Сен яна шуни маълум қиласанки, худди мана шу дақиқадан бошлаб етти соат ичида горга кириш ва чиқиш манъ этилади, у соат ўрнатилган чечен миналари билан миналаштирилади, улар фақат етти соат ўтгачгина зарарсизланади. Бу гапни сен уч маротаба такрорлайсан. Бу бизнинг охириги сўзимиз бўлади.

Охиригача чидаб кутишин. Бу орада биз брезент халталарга (уларни тайёрлаб қўйганмиз) қутиларни иккитадан қилиб солиб, иккита отга юклаймизу ғойиб бўламиз. Отлар тайёр. Бектур оғанинг отлари зўр. Булар араб қўноқлардан тортиб олинган отлар. Биз Узангилаш довони томонга қараб юк ортилган отларни етаклаб кўз очиб юмгунча кетиб бўламиз. Йўлларни яхши биламиз. Хатарли ҳеч нарса йўқ. Довон олдида бизни ёзги яйловдан келган оилаларимиз жам бўлиб кутиб туришади. Келишиб қўйганмиз. Хавотир олма, биродар.

Арсен Саманчин миқ этмади. Ушбу машъум қўпоровчилик режаси қанчалик пухта ўйланганини чуқурроқ тушунгани сайин ўзининг нимага маҳкум этилганига ишончи ортарди. Тоштанафгон тўдасидан, уларнинг фитнасидан мен бунга қатнашмайман деб, осонлик билан қутулиб кетиб бўлмасди, зотан уни ўз режаларига шерик этиб, шунинг ўзи биланоқ унинг қўл-оёғини боғлаб ташлашган. Энди жаҳаннам қаърига бирга киришгина қолганди.

– Э, сен бунча қўрқаверма, – юпатгандай бўлди Тоштанафгон. – Бу ишга таваккал қилса арзийди. Унга сени очиқ-ойдин, алдам-қалдамсиз, тўғрисини айтиб тортяпман. Тоғларда қор кўчганда, шундай бўлади. Ҳамма нарса кўчки билан пастга қулайди, фақат бир нечта қушларгина учишга улгуриб қутулиб қолади. Балки биз ўша қушлардирмиз?

Арсен Саманчин елка қисди:

– Менга бунинг қизиғи йўқ. Ўзинг биласан. Мен бошқача ўйлайман.

Шу пайт кутилмаганда унинг қўл телефони жиринглаб қолди. Ҳар икковлари чўчиб тушдилар. Арсеннинг инглизчалаб жавоб бера бошлагани Тоштанафгонни янада сергаклантирди, у худди бир нимани тушунадигандай яқинроққа сурилди-да, Арсеннинг башарасига диққат билан тикилди. Арсеннинг юзи эса бу пайт жонланиб, яна асл ҳолига қайтди. Суҳбат беш дақиқача давом этди. У суҳбатдан фақат «Ҳа, Боб! Яхши, Боб!» — деган сўзларнигина англаган Тоштанафгонга араб Ҳасаннинг матбуот котиби Роберт Лукас қўнғироқ қилгани, 15 июлда уч кишилик тайёрлов гуруҳи учиб келиши, улар баланд қорли тоғларда кийиладиган алпинистларнинг янги чиққан анжомлари ҳамда бошқа ов аслаҳа-яроқларини келтиришларини тушунтирди. Буни «Мерган» фирмаси идорасига факс орқали ҳам маълум қилинаркан. Яна шу уч киши билан бирга ов ҳақида фильм яратиш учун икки кинооператор ҳам келар эканлар. Лукас уларни кутиб олишни сўрабди.

– Ана, кўрдингми, иш бошланиб кетди, – ишчан бир оҳангда деди Арсен. – Индинга Авлиёотага етиб боришга тўғри келади, аэропортга, лекин буни хўжайин билан келишиб олармиз. – У Тоштанафгон билан суҳбатни қандайдир тарзда яқунлаш учун ўрнидан туриб синфхонада у ёқдан-бу ёққа юрди, деразага нигоҳини қадаб, ўйланиброқ деди: – Бўлар энди, Тоштан, мен хўжайин билан барвақтроқ кўришишим керак.

– У Дасторконга кетган-ку, ҳали етиб келмаган чиқар.

– Тез орада келиб қолиши керак, – ноаниқроқ қилиб деди Арсен Саманчин. – Умуман, менимча, анча гаплашиб олдик. Иш қолиб кетмасин.

– Албатта, албатта. Лекин энг зарур ишни қилиш керак. Сенда ҳеч қандай шубҳа қолмаслиги учун Арсен, яна бир карра айтай: ҳамма иш бизнинг режамиз бўйича бориши керак, бошқача гап бўлмаслиги керак. Хаёлингда нима гап – буни ўзинг биласан, аммо менинг айтганимни қилишга мажбурсан, бу – ўлим олдидаги охирги дақиқага ўхшайди. Мени валдираяпти, деб ўйлама! Мен жинни ҳам эмасман! Таним соғ, ақлу ҳушим жойида. Сен биз билан бирга бойлангансан. Сени камситаётганим йўқ, аксинча, сен инсон сифатида мендан юқорироқ, ҳурматлироқсан, лекин аҳвол шундай бўлиб қолди – менинг буйруқларим дарҳол бажарилиши зарур. Норози бўлишнинг вақти ўтди. Биз сени бу ерга чақириб келмадик, овулга ўзинг кириб келдинг. Эсингда тут: биз босқинчи эмасмиз, лекин эртага бизни шундай деб юритишади. Биз ўз улушимизни оляпмиз, холос. Бошқа йўл йўқ.

– Яхши, – деб унинг сўзини кесди Арсен Саманчин, – кўряпсан-ку, сени диққат билан эшитдим. Сен мени мажбур қиляпсан, нималигини ўзим ҳал қиламан.

– Албатта, сенинг ўрнингда бўлсам, мен ҳам шундай дердим. Лекин такрор айтаман: биз қайтмаймиз. Ҳар биримиз ўз улушимизни оламиз, жумладан, сен ҳам, лекин биз кетгач, орадан бир ҳафта ўтади, унда биз Помирнинг Афғон томонида бўламиз. У ёққа олиб ўтиш менинг бўйнимда, бу ерларни биламан. Ҳозир ёз. Албатта, ўтиб кетамиз. Шунинг учун оилаларимизни бирга олиб кетамиз. Уларни қолдириб бўлмайди. Бизнинг ўрнимизга уларни жазолашади. Сенга осон – бўйдоқсан, ҳали бари олдинда. Гаровга олиш арафасида оилаларимиз Узангилаш доводини ёқалаб ўтиб, бизнинг йўлимизга чиқиб туришади. Лекин оила аъзоларимиздан биронта киши Колом тоғда нима рўй беришини билмайди. Бунинг уларга дахли йўқ. Биз чегара ошиб кетамиз, ҳўкиз-қўтос боқувчи афғон қирғизлари орасидан жой топамиз. Кейинчалик болаларимизни Хитой, Ҳиндистон ёки Покистонда ўқитамиз, олий маълумотли қиламиз. Бунга энди пулимиз етади.

Яна телефон жиринглади. Бектур оға экан.

– Сен қаердасан? Янгиликлар борми?

– Ҳозир мактабдаман. Бу ерга Тоштанафғон билан келган эдик. Ўқувчилик пайтларимизни эсладик. Менга от олиб келишди. Яхши от экан, раҳмат, бой ака. Янгилик шуки, матбуот котиби Роберт Лукас қўнғироқ қилди. Индинга тайёрлов гуруҳи келармиш. Уч киши. Иккита кинооператор, қўноқларнинг ўзлари бир кун кейин учишармиш. Ҳа, мен тезда идорада бўламан, ҳаммасини қиламиз, ташвишланманг, бари жойида, ҳаммаси айтганингиздай боряпти.

Арсен амакиси Бектур оға билан гаплаша туриб, ўзи бу ерда тушган аҳволдан оғиз очмагани, афтидан, Тоштанафғонни анча тинчлантирди. Арсен Саманчин ҳам ҳеч нарса бўлмагандай, деди:

– Ҳўжайин етиб кел деяпти, биласан-ку, иш кўплигини. Бўпти, тугатайлик энди шу гапларни. Мен кетай.

– Маъкул. Бир белгимиз шуки, мен ўша куни ўзимнинг шўро давридан қолган сержант шапкамини кияман, айвончали, қизил тасмали. Шунини кийган бўлсам, демак, барча менинг буйруғим бўйича иш бажаради. Тушунарлими? Яна бир гап. Аниқ қулоғингда бўлсин! Бизнинг ишимизни барбод этишга уринма. Ёмон бўлади, ҳеч нарсага қараб ўтирмаймиз. Ё товон тўлатамиз, ё қўноқлар ов пайтида ёки горда ўлдирилади. Шундан хулоса чиқаравер. Сен амакингга миқ этиб

оғиз очадиган бўлсанг, баттарига ёмон бўлади, ҳеч ким қолмайди, ҳаммасини отиб ташлаймиз. Агар қочиб кетаман десанг, йўлдаёқ қувиб етамиз, бўлмаса, шаҳарда ҳам сени топиб оламиз... Сендан қаттиқ илтимос, бу гапларни тушун, дўқ-пўписа қилиб ўтиришга мажбур бўляпман. Бошқа иложи йўқ. Тамом! Гап битди! Ҳозир андак шошма, бу ерга йигитлар киришади. – У деразадан ташқарига қичқирди:

– Ҳой, Қултой, қани, чақир болаларни! Бу ерга киришлар.

– Нима кераги бор? – ҳайрон бўлди Арсен.

– Ҳозир биласан.

Мактаб билан ҳовлини кўриқлаб турган йигитлар тўртовлон бўлиб ичкарига киришди. Улар синфда бир қатор бўлиб тизилишгач, Тоштанафгон Арсенни кўрсатиб, қўмондонлик қилди:

– Гап бундоқ: гаплашиб олдик, ҳаммаси ҳал бўлди. Энди ҳар бирингиз келиб, унга ўз сўзингизни айтинг.

Арсенга аввал пахмоқ соч рўпара бўлди:

– Фақат шундай бўлсин! – деб у ўзини четга олди, кейин бошқалар келишди.

– Фақат шундай бўлсин!

– Фақат шундай бўлсин!

– Фақат шундай бўлсин!

Охирида Тоштанафгон сўради:

– Ҳўш, Арсен? Тушунарлими?

– Худди шундай. Ҳарбийчасига шундай: буйруқ Худодан баланд.

– Афғонистонда бошқачароқ айтишарди. Буйруқсиз кун кўрма, қиз олдига югурма. Энди олтига бўлди. Файрат қилинлар. Арсеннинг ўз ишлари бор. Саксон мен билан боғланиб туради. Қултой, Жилқиш, Жондос – учовинг бир кеча разведкага борасиз, эртага тушга етиб келинлар. Қаранлар, илвирсларни қаердан топиш осонроқ. Анов калладор думдор қоплонни доvon бетида кўрсанлар, қитиғига тегманлар. Лекин уни Коломтоғ дарасига қандай, қайси томондан яқинроқ ҳайдаб келиш йўлини қидиринлар. Қуролларингиз қўлингизда бўлсин, отларни эҳтиёт қилинлар. Ов бошланганда, ҳар биримиз дурбин билан қаерда туришимизни аниқ белгилаб олайлик. Қани, отланинлар. Калитни қоровулга бериш эсингиздан чиқмасин, бирон ерда ичиб ётгандир, топинлар.

Улар шу бўйи мактаб ҳовлисидан тарқалишдилар. Арсеннинг отини ҳам ола кетишди. Арсеннинг ўзи «Мерган» фирмасининг идораси жойлашган собиқ колхоз клубига йўл олди. У ерда уни Бектур оға кутмоқда эди. Арсен Саманчин ҳали юз одим ҳам отиб улгурмай Тоштанафгон орқасидан отда етиб келди-да, эгардан тушиб, от жиловидан тутганча, ёнма-ён борди. Яна ўша сўзларни такрорлади. Яна пўписа қилди: ишқал чиқарсанг, ҳамманг пешонангдан ўқ ейсан. Пул етиб келган тақдирда, қилча зиён кўрмайсан.

VIII

Ўша пешин чоғи улар икковлон шундай тоғолди Туюқ Жар овулининг қиялаб кетган бош кўчасидан боришарди, бўйи баста қуйиб қўйгандек бир-бирига тенг-баробар икки собиқ синфдош ўрталарида бўлиб ўтган оғир суҳбатдан кейин ҳамон ҳеч қандай мурасага келмаганча, бир хуфия кўзланмиш ишнинг натижасига ўзларини ўзлари ҳукмбанд этганча овчилик идораси томон боришар, – буларнинг бири ёлланишни истамаган Арсен Саманчин, иккинчиси уни ёллашга муваффақ бўлдим, деб хаёл қилган Тоштанафгон эди.

Рўпараларидан биров от йўрттириб чиқмасайди, улар ҳали ҳам ўша гурбат гапни давом эттирган бўлишарди. Отлиқ кишини Бектур ога Тоштанафгонни топиб келиш учун жўнатган экан, чамаси бир иши чиқиб қолган. Отлиқнинг оти Ўрозкул экан, у отидан пастга тушди, Арсен Саманчиндай катта одам, бунинг устига Бектурган оғанинг жияни кўчада яёв бораётган бир пайтда ўзига от устида ўтиришни эп кўрмади, шекилли. Энди улар учовлон бўлиб, икки жиловидан етакланган от ўртасида Арсен боришарди. Бу худди тақдирнинг ҳукмига ўхшарди. У кейинчалик бунга ишонч ҳосил қилди. Икки от орасида Туюқ Жар овули кўчасидан пиёда ўтиш ўша соат унинг чекига тушмиш эди.

Улар у ёқ-бу ёқдан гаплашганча яёв ё эшак миниб ўтиб бораётган овулдошлари билан салом-алик қилишиб бамайлихотир қадам ташлашар, кўп овулликлар ҳовлиларидан бўй кўрсатиб қарашар, уни чақаришар, ҳол-аҳвол сўрашарди. Улар учун Арсен Саманчин ҳар қалай таниқли одам эди, кўплар унинг Туюқ Жарлик экани билан фахрланишарди. Бир ҳовлининг дарвозаси ёнида ўтирган кампир сўрашиш учун ўрнидан кўзгалди. Йигитлар ҳам тўхташди. Худди шу пайт бамисоли буюриб қўйилгандек қўлида мўъжаз фотоаппарат тутган чаққон бир аёл қаердандир пайдо бўлди. У жуда келишган, истараси ҳам иссиқ – қорамағизроқ, чарақлаб қулган, кўзларида нур порлаган бир аёл бўлиб, сочининг турмаклангани, жинси шим кийгани, устига ёқаси очиқ спортча енгил калта кўйлак илганига қараганда, чамаси, бу ерга бошқа ёқдан келганди.

– Салом. Вуй, мунча чиройли юриб келяпсизлар! Арсен оғамиз ўртада, сизлар от етаклаб икки ёнда! Уч азамат! Майлими, сизларни суратга олсам, зўр сурат чиқади! Мана, кўрасиз! Йўқ, тўхтаб турманглар, юриб келаверинглар, мен улгуриб оламан! Бу рақамли фотоаппарат!

– Рақамли? – ҳайрон қолди Арсен Саманчин. – Уқмуш! Қойил!

– Мен шаҳарларда савдода юраман. Отим Элес, кўшни туман овулиданман, бу ерда опам туради, касал бўлиб қолибди. Ана, ана! Яқин туринглар, жиловни калта тутинглар. Ана шундай! Қойил! Мен ҳам «Мерган»га боряпман.

Аёл қўллари хуррам силкитиб, чаққон ҳаракатлар билан уларни суратга оларкан, Арсен Саманчин бирдан кутилмаганда енгил тортди, гўёки аёл узоқдан туриб шундай қўлини узатиб, унинг яраланган дилини даволайдигандай, Тоштанафгон билан ўрталарида бўлиб ўтган гапдан сўнг юрагини озурда эзиб ётган оғир кечинмалар юкидан халос қиладигандай эди. Шунда бир зум ичида мияси ярқ этиб очилгандай бўлди, одам ўзига ишонч билан яшаши учун «дунё ўз ўрнида туриши» қанчалар зарур эканлигини сизди. Шунинг учун аёл тинмай, тўхтамай яна ва яна суратга олишини истарди, шунинг учун аёлнинг исмини ҳам дарҳол эслаб қолди. Элес – эслашмикин, хотирлашмикин, ёдгормикин, у шунга яқин маънони туйди. Исмнинг ўзиёқ ёрқин ва лўндалиги билан одамга енгиллик бағишларди.

Элес бу орада улардан бирпас шошмай туришларини сўради-да, мўъжаз фотоаппаратнинг кичкина экранда тайёр суратларни кўрсата бошлади. «Қаранглар, жуда ажойиб – уч баҳодир!» Ҳамма мамнун бўлди. Тоштанафгон: «Бу замоннинг техникасини қаранг-а!» – деб қўйди. Арсен Саманчин аёлнинг отини айтиб, унга мурожаат қилди:

– Раҳмат, Элес! Келинлар, ҳаммамиз бирга тушамиз. Аммо ким суратга олади?

¹ К и р х а – Германиядаги черков.

– Вой, мунча яхши! Сиз билан суратга тушиш орзуйим, – самимият билан хурсанд бўлиб деди аёл ва йўлдан ўтиб бораётган йигитчани кўриб қолиб, ундан илтимос қилди:

– Ҳой, Болабош. Кел, бизни суратга олиб қўй. Манави тугмачани босасан.

Йигитча жон деб рози бўлди. Ҳаммалари бир қатор бўлиб тизилишди. Арсен билан Элес ўртага турди, анов иккови отнинг жоловини ушлаганча четда жойлашишди. Арсен қиз билан ёнма-ён тураркан, унинг юмшоқ, ипақдай майин баданини ҳис қилди, Элесга янада яқинроқ ёпишди, қиз ўзини олиб қочмади, бир сония у ҳам мойил бўлиб турди. Йигитча тугмани босиб, ширқиллаган овоз чиққач, Арсен шошиб-пишиб деди:

– Раҳмат, Болабош. Лекин кел, яна бир марта ол. – Шунда яна улар бир-бирларига оҳанрабодай ёпишдилар...

Кейин улар қандай тушишганини томоша қилишди. Элес ниҳоятда хурсанд эди:

– Вой, мунча яхши экан. Арсен оға, хўб тушибсиз. Худди орзу қилгандай.

Кичкина экранчадаги тасвирларни кўздан кечираркан, Арсен сўради:

– Элес, бу суратларни олса бўладими? Қачон?

– Албатта, Арсен оға, тезда уларни чиқараман. Сиз ҳали шу ердасиз-ку?

– Ҳозирча шу ердан. Мерганчилик бизнеси билан шуғулланяпмиз.

– Мен ҳам бугун-эрта шу ерда бўламан. «Мерган» ўзлари ва қўноқлар учун суратга туширишимни сўради. Хўжайин яна бир нарсани илтимос қилган. Қўноқлар катта овдан қайтишгач, улар учун овулда қўшиқ байрами ўтказишим керак. Қизлар ўлан-баёт айтишади. Туман овулидан Баяли оқин келади. Мен ҳам кўмиз жўрлигида бир ашула айтмоқчиман.

– Ростданми? Демак, концерт бўлар экан-да? Имкон бўлса, биз ҳам кўрамиз.

Улар бирга кетишди. Арсен йўл-йўлакай сўради:

– Элес, нима, сиз сураткашлик қиласизми?

– Вой, йўқ, ундаймас. Илгари кутубхонада ишлардим. Пединститутда бир пайтлар ўқиганман. Ўз автобусимиз бор эди, унда вилоятга китоб таширдик, автобусни библиобус дердик. Кейин ҳаммаси тугади. Библиобусни ўзлаштириб юборишди. Ойлик мояна ўзингизга маълум. Ойига ўн беш долларга яшашнинг сира иложи йўқ, шунинг учун бошқа ишларга уринишга тўғри келди.

– Тушунарли, – гўлдирди Арсен, шунда Тоштанафгон унга жуда маънодор қилиб қаради, кўряпсанми аҳвол қандайлигини демоқчи бўлди чамаси. Одамлар ойига ўн беш доллар олади, мана бу ёқда эса йигирма миллион нақд турибди, сен эса бурнингни жийирасан!

Ўрозкул кетди. Тоштанафгон эса Бектур оғанинг хизматига тезроқ борай деб, отига минишни ўйламасди. Арсен Саманчин ҳайрон бўлди. Майли, ўзи билади, шошмаса, шошмас, ўйлади Арсен. Яқингинада ораларида бўлиб ўтган гапларни эслагиси келмас, буни нима деб аташга сўз тополмасди. Агар қудуққа икки киши тушиб кетса-ю, бири пастга, иккинчиси тепага тортса, улар қандай қилиб қутулиб чиқишади?

Наҳот, Элес фаросат билан ниманидир сезиб қолди? Бирдан қайдан пайдо бўлди? Ташлаб кетилган, ёлғизликда қолган, ўз ихтиёридан ташқари мушкул вазиятга тушган бечора бир йигитнинг азоб-

уқубатларини ўзи билмаган ҳолда енгиллатишни истадимикин? Тақдирнинг хира таъқибидан қандай қочиб қутулсин? У юрагини ўртаган кечинмалардан халос бўлиш учун «Бу ердан тезроқ узоқроқ кет, ўйлама», деб ноумид тарзда ўзини ўзи ишонтирмақчи бўларди — назарида ёнида тасодифан пайдо бўлган, ҳеч нарсдан хабари йўқ Элес уни қутқаргани, бу тубсиз чоҳдан олиб чиққани келгандай бир ишонч унда тобора мустаҳкамлана борарди... Йўлда Элес турли шаҳарларга қатнаб улгуржи савдо-сотиқ билан шуғулланишини бажонидил ҳикоя қилиб берди. Поездга тушиб Авлиёотадан Саратовгача, кейин самолёт билан Московга боради, у ерда бозори чаққон турли товарларни арзонроқ нархда сотиб олиб келтириб, қимматроққа пуллайди, ўн-ўн беш фойиз фойда қолади — шунга кун кўради. Ҳозирча соғлиги буни кўтаради. Элес ҳикоя қилаётган ҳамма гаплар негадир уни тинчлантирар, кўнглига ором бағишларди. Нега бундай, нега бирдан у шундай бўлиб қолди, буни Арсен Саманчин ўзига тушунтириб беролмасди. Кутилмаган тарзда ҳозиргина дуч келган бу жозибадор дилдор аёл нега уни ўзига оҳанрабодай тортади? Арсен қизни ҳали билмас, аммо Элесдан худди муҳаббат ва ҳимоят муждалари таралаётгандай эди, ўзи ўзлигича қолиши беҳад зарур бўлган, қўрқув ва ожизликдан ўзини ўзи йўқотиб қўймаслиги керак бир пайтда унга ато этилган ҳимоят эди бу. У ҳозир икковлон «Нива»га ўтириб, қайдасан шаҳар деб, жўнаб кетишларини хоҳларди, қарабсизки, тунни яримлатиб етиб боришарди. Унда эса ловуллаган чироқлар, янгроқ мусиқа...

Бироқ ҳозирча овул кўчасидан ўтишаркан, ҳамма уларни очиқ чеҳра билан қаршилар — ит-кучуклар чопиб чиқар, ошхона мўриларидан тутун ўрлар, одамлар дарвозалардан чиқиб қарар ва сўрашардилар... Улар собиқ колхоз идорасига етиб келгунларича Арсеннинг аёлга айтган бирдан-бир гапи шу бўлдики, мени «сенлаб» гапир, деб илтимос қилди: ёшимизнинг фарқи ҳам унча катта эмас, шунинг учун бир-биримизни «сенласак» қулай бўлади, деди... Идора остонасига етганларида эса ундан бу ерда ҳали кўп вақт бўласанми, деб сўради.

— Мен сени қанча керак бўлса, шунча вақт кутаман, Арсен, — деб жавоб берди Элес.

— Яхшиямки, сен борсан... — деди у.

Идорада ҳам, кўчада ҳам, ҳовли ичкарасида ҳам одамлар кўп эди. Бутун овул хорижий овчилар келишини кутарди. Гала-ғовур авжида. Болалар идора атрофида чувиллаб ўйнашарди. Тангривийлик динининг тарафдори ўзига яқин одамларни Узангилаш тоғларига қарата дуо ўқиб, ибодат қилишга чақираётгани ҳақида бир-бирларига ҳикоя қилишарди. Токи тоғ шамоллари овчиларга мадад берсин, тоғ илвирсларини қоронғу инларидан ҳайдаб ташқарига чиқарсин. Овулнинг мулласи тангри тарафдорига дашном беришдан ўзини тиёлмади: Парвардигорга, Оллоҳга мурожаат қилиш керак экан, шамолларга эмас. Лекин буларнинг бари бир боғдан, бир тоғдан айтилган гаплар. «Мерган» фирмасида эса хўжайин Бектур оға бошчилигида овга тайёргарлик кўриш билан бирга мўътабар меҳмонлар ва уларнинг аъёнларини жойлаштириш ҳамда хизмат кўрсатиш бўйича кенгаш ўтарди. Барча эркаклару хотин-қизлар баравар қатнашадиган, лекин эндиликда шўринг қурғур социализм билан бирга ўтмишга даф бўлган колхоз мажлисларидан кейин биринчи маротаба шундай тадбир ўтятипти, деб мамнуният билан сўйлашарди қари-қартанглар. Бу йиғилиш улуг тоғ қоплонларининг «кўрсатмаси» билан ўтятипти, деб ҳазил-мутойиба қилишарди.

Кимдир иш билан банд, кимдир томоша қилиб ўралашиб юрар — балки мени бирон юмушга чақириб қолишар деган илинж ҳам йўқ эмасди. Бундай муҳит Арсен Саманчинга ёқарди. Кўп овулдошларни талай вақтлардан бери кўрмаган, улар билан мана энди учрашмоқда эди. Фақат бир нарса уни ўнғайсизликка солар ва ич-ичидан эзарди: у ҳам бўлса овулдошларнинг Тоштанафгонга муносабати; овулдошлар уни очик чеҳра билан қарши олишар, ҳурматини жойига қўйишар, эътибор билан қарашарди. У ҳам ўзини шунга яраша тутарди; бундай қараганда, тез орада барча овул аҳлини ҳангу манг қилиб қўйишга қодир ҳеч бир хуфия кори бад унда йўққа ўхшарди. Овул аёллари Тоштанафгон тўғрисида тўқиган ўланни куйлаб беришганда, Арсен жуда галати аҳволга тушди:

Ҳой, ҳой Афгон, ҳой Афгон,
Тортиқ қил менга карвон.
Карвон билан бораман
Сенга ўғил тугаман.
Тийинингни олмайман,
Қорним тўйса бўлгани.
Ҳой, ҳой карвон, ҳой карвон,
Ҳой, ҳой Афгон, ҳой Афгон...

Ишқилиб, деб ўйланиб қолди Арсен Саманчин овулнинг беозор ҳазил-ҳузуллари сиз учун фожиали кўшиқларга айланиб кетмаганда... Ҳозирча тинч-хотиржам, лекин тагида бу ерларда кўз кўриб қулоқ эшитмаган хавф-хатар биқиниб ётган муҳитда Элеснинг «мўъжиза» (буни у ўзи учун шундай сўз билан ифода қилди) каби пайдо бўлиши, қанчалар сийқа кўринмасин, унга бир қарашдаёқ ошиқи беқарор бўлиб қолиши Арсен Саманчин томонидан тақдирнинг ўзгача бир аломати каби қабул этилган, бунинг яна узоқ чўзилган ёлғизлик юракни батамом куйдириб, ҳаёт асари қолмаган саҳрога айлантирган бир пайтда рўй бергани бошқача аҳамият касб этган эди. Ҳақиқатан ҳам, ўша куни бўлиб ўтган воқеаларда халоскорона тус олган ушбу учрашувни Арсен Саманчин ўзича шундай баҳолади. Унинг овулдошлари учун бу воқеада кўзга ташланадиган, одатдан ташқари бир нарса йўқ эди, албатта. Шунинг учун улар бунга кўз учиди бўлсин, эътибор беришмади, у заррача диққатларини ўзига тортмади. Элес ҳар доим бу ерга опасини кўргани келиб турар, кўшни Туман овуллик қиз ўзлариникидай қадрдон бўлиб кетганди (дарвоқе, Туман овул Пастки овул дегани бўлиб, Сибирдаги Туман ўлкасининг номи шундан келиб чиқмаганмикин, деб у ўйланиб ҳам қолди).

Амакиси серсоқол Бектур оға билан овга боғлиқ ишларни кўздан кечириб чиқишаркан, Арсеннинг хаёлига дам-бадам бошқача фикрлар келар, жиддий бир тарзда ҳозир шартта ўрнимдан туриб чиқиб кетсаммикин, Элесни чақирсаммикин, қўлидан ушлаб, опамнинг эшигигача тез юриб борсаммикин, «Нива»га ўтириб, тоғлару воҳалар оша шаҳарга жадал ҳайдасаммикин, деб товсилланарди, шаҳар ўзимизники, бизга ўрганиш бўлиб кетган дунё, чамаси, қизга ҳам бу дунё сира бегона эмасди. У ўзи ҳайрон қолганча яна бир нарсани сизди, Ойдана ҳам, унинг қабих хўжайини Курчал ҳам негадир бир зум ичида унутилди, хотирадан ўчди, қизиги қолмади... Афтидан, санамлар ҳам сўнади, ғанимлар ҳам шарпага дўнади...

Ҳақиқатан, қанийди Элес билан бирга шаҳарга ҳайё-ҳайт жўнаб кетсалар, худди уммонлар ўртасидаги кичкина қайиқчадай мусиқалар, ранг-баранг шуълалар мавжларида чайқалсалар, ана сизга бахт! Тўхта!

Э унда амакисига берган ваъдаси нима бўлади, қариндошлик бурчи қайда қолади, бу ерларга ахир шунинг учун келмадими? Йўқ-йўқ, кетиш йўқ. Бу ёқда ҳали Тоштанафгон ва гаровга олинувчи хорижликлар, уларга ҳозирланган гор ҳам бор. Бу хатарнинг боши, эрта бириси кун у нимага айланади? Шундай аҳволда нима қилиш керак? Ҳеч кимсанинг иши йўқ... Агарда билишсайди...

* * *

Бироқ ёлғизлик ва кўрқинчдан абгор бўлиб, азоблар исканжасида ўртанувчи махлуқ ҳам йўқ эмасди. У ҳам бўлса Узангилаш довони ёнбағрида саргардон кезган Жаабарс эди. Кейинги кунларда бу ерларда аллақандай отлиқ одамлар изғий бошлашди, улар кўзларига дурбин тутиб нималарнидир қидиришар, кўлларидаги бурғуларини сурон солиб чалишар, тоғларни ларзага келтиришарди. Мана, яна учтаси келиб, отда изғишяпти. Яна нималарнидир аланг-жаланг кўришади, қийқириб шовқин солишади... Жаабарс эса бирон панага яшириниш ўрнига, қочмай тураверади, улкан калласини баланд кўтариб разм солади, думини то мўйнигача хода қилиб силкитади. Жаабарс отлиқлар ўзини кўз остига олишгани, уни ўз ўрталарида «калладор-думдор» деб аташганини не билсин... Ана-ана у, яна ўша жойларда изғиб юрибди...

Шунда Жаабарс бўғиқ инграб, ириллади: «Нега, нега келдингиз? Сизга нима бор бу ерда? Халал берманг, тезда тоғлар қулайди, сиз ҳам тагида қоласиз...»

* * *

Кечга яқин Арсен Саманчиннинг тоқати тоқ бўлди. Элес билан ёлғиз учрашиб, кўришгиси келди. Хўжайиннинг гапларидан маълум бўлдики, кечки пайт унинг вақти бўш экан, доимий таржимонлик иши эртага бошланаркан. Эрталаб барвақт Авлиёота аэропортига етиб бориб, тайёрлов гуруҳи билан кинооператорларни кутиб олишлари керак эди. Ундан кейинги кун эса мўтабар овчилар келишади. Буларни ипидан-игнасигача гаплашиб, Арсен барини ёндафтарига ёзиб олди. У чиқиб кетаётганда орқасидан Тоштанафгон етиб келди.

– Менга қара, Арсен, ҳозир кетаётган бўлсанг, эсингда тут – эртага отингни олиб келишади, доим опангникида туради. Ҳамиша эгарлоғлиқ...

– Майли, олиб келишсин. Мен отни миниб кўрдим.

– Қуролни қачон олиб келишсин? Милтиғинг бўлади. Тўппонча деган эдинг. У ҳам бўлади. Автомат ҳам берамиз. Яна анов репродуктор...

– Яхшиси, бугун эмас, эртага келтиришсин. Кечқурун соат олтиларга, биз хўжайин билан Авлиёотадан қайтиб келамиз. Қуролларни менинг ўз қўлимга топширишсин.

– Албатта, ўз қўлингга тегади. Хўжайиннинг буйруғи шундай, тилхат берасан. Сен нима деб ўйловдинг? Айтмоқчи, Арсен, яна бир энг муҳим гап. Юр, сал четга ўтайлик.

Улар идоранинг нариги кимсасиз томонига ўтиб, у ёқдан-буёққа бориб кела бошладилар.

– Шу десанг, энг муҳими, – деб бошлади Тоштанафгон, – ҳозир ҳаммамиз ўз йўлимизга кетамиз, кейин чамаси тоғларда кўришамиз, Молоташда. У ерга сен кўноқлар билан бирга борасан, унгача биз у ерда жойлашиб бўламиз. Гоҳ пиёда, гоҳ отда жой қидирамиз. Мен Афғонистондан қолган қизил ҳошияли шапкамни бошимга кийишим

билан ҳаммасини сенга қандай айтган бўлсам, шундай қилиб бажар. Эсингда бўлсин: бошга кийилган шапка бу — буйруқ.

Арсен Саманчиннинг қулоғи шангиллаб кетди, миясига қон урди.

— Кўзингга қара, бола! Нималар қилмоқчисан ўзи? Вақт борида этагингни ёп.

— Нима деяпсан? Дунё паразитларининг йигирма миллионига ичинг ачияптими? Чўпонларимизни ўйламайсанми?

— Бойликни бўлиш бундай қилинмайди.

— Э-ҳа, инқилоблар дегин, ислоҳотлар дегин, яна ўша-ўша, ўмарганлар ўмараверади. Биз кутиб ўтирарканмиз-да!

— Сен қилаётган иш — босқинчилик! Тушунсанг-чи, ахир!

— Бўлса бордир! Биз ўз улушимизни оламиз.

— Ҳозир тортишиб ўтирмайлик. Сен кўзлаган нарса — ҳаммамизни гўрга тикади. Уларнинг ўз кўриқчилари бор. Қон тўкилади.

— Бунинг ташвишини қилма. Агар айтганларимизни инглиз тилига ағдариб турсанг, сени жин ҳам урмайди.

— Мен ўзимни айтаётганим йўқ. Айтсам, айтмасам. Кулоқ сол! Нима, сени яккама-якка олишувга чақирим керакми?

— Олишув десанг, олишув! Сен бизни глобализмдан келадиган улушимиздан маҳрум қилмоқчимисан?

— Э яна ўшамми? Глобализмни тинч қўй, ҳар қанча ҳақ бўлсанг ҳам!

— Майли, ундай бўлса, Арсен, сен ўз фикрингни қил, мен ўз фикримни. Ҳали вақт бор. Роса уч кун. Шапкам тайёр. Ҳозирча хайр. — Кейин кета туриб Тоштанафгон ўгирилиб, энсасини қашиганча қўшиб қўйди:

— Ҳозир сенга қандайлигини мен биламан. Агар шу тобда бир-биримиз билан етти маҳалла эшитадиган қилиб сўкишганимизда балки анча енгил тортардик. Лекин мени ҳам ўйлаб кўр, осонми менга. Сувга чўкиб кетгинг келади, аммо яшаш керак. Яшасанг, тўкин-сочин яша. Иблислар бизнинг устимиздан тоза кулишди, етар энди! Болаларни мактабига бориш учун кийим-боши йўқ, қашшоқмиз, шаҳардаги иркит сангилардан фарқимиз қолмади. Йиртиқ чопон чўпонлармиз. Сизлар газеталарда ўша аблаҳларнинг орқасини ялайсиз, мана энди улар яхши билиб қўйишсин: биз энди бу бойвачча гўрсўхталарни ҳиқилдоғидан оламиз!

— Сен, нима, бошимга шапка кийсам, тамом, ҳаммасини тутиб бирёқли қиламан деб ўйлайсанми? Бундан ишқал ортса ортадики, асло камаймайди... Дунёга бошқа кўз билан қараяпсан.

— Э, қуриб кетмайдими ўша кўзи-пўзи, ишкали-пишкали... Бошимда шапка бўлади!

— Қиймай бурун ўйлаб кўр.

— Ўзинг ўйлаб кўр. Хўп, ҳозирча.

Ташвишлари янада ортган, тажанг ҳолда, бир-бирларини сира тушунмай ва муроасага келмай, тарқалишди. Бироқ ҳар икковлари ҳам ўзаро маҳкум эканликларини, Тиёншон тоғлари бағрида рўй беражак воқеанинг оқибати нима бўлишини ич-ичларидан сезиб, ҳис қилишарди. У ерларда даралар, ўнгирларда, қоронғу горларда яшовчи қор қоплонлари ҳам ўзларига дахли бўлмаган ҳолда гаровга олиш воқеасига шерик бўлиб қолишлари мумкин эди. Лекин қор қоплонлари фикрлай ва муҳокама юрита олганларида ҳам, бу нарсаларни қаердан билишарди, ахир?..

Дарвоқе, худди ўша онда Арсен Саманчин ҳам ҳеч нарсани ўйлагиси келмасди. Ҳар қалай, у ёлғиз ўзи қолиб, бир зум енгил

хаёл оғушида ғарқ бўлиб, ич-ичидан енгил тортиб хўрсинди, жуда чуқур хатарли гирдоб қаъридан бир зумга бошини кўтариб, қутулиб чиққандай, янги эҳтирослар оламига шўнғиди. Аммо наҳот муҳаббат мана шундай ҳеч қутилмаганда, олдиндан мутлақо тайёргарлик кўрмай, кўз очиб юмгунча бостириб кириб келиши мумкинми?

Ёки бу босқинчиликка шерик бўлишдек ёввойи хавф-хатар остида қолган унинг бечора кўнглига тақдирнинг инояти, инъоми эдими бу?

Элес эса унинг юрагидан нима кечаётганини худди билгандай кутиб турар, ўзи дарчадан бош суқиб чақирди:

– Мен бу ердан, Арсен!

Маълум бўлдики, у худди шуни кутиб турган экан. Улар оғизларидан бир оғиз сўз чиқар-чиқмас, кўнгилдан бир-бирларини тушунишиб, қиз ҳозир опасининг уйига ўтадиган, Арсен эса «Нива»га ўтириб, ҳовлига қараб ҳайдайдиган, сўнг икковлари бошлари оққанча узоқ-узоқларга сайр қилгани кетадиган бўлдилар. Энг қувончлиси шундаки, қиз унинг хоҳишларига ҳамоғуш эди. Арсен ҳовлига етиб келганда, Элес тайёр, уни кутиб турарди. У елкасида мўъжазгина сумкачаси, қўлида гитара ва енгил пар аёл кўтариб, юзи табассумдан ял-ял яшнаб чиқиб келди.

Улар ёнма-ён ўтириб жўнаб кетдилар, бир-бирларига тўймай қарашар, ўзларини бахтли сезишарди. Вафодор «Нива» уларни қутли филдиракларида бахтли йўллардан олиб ўтарди. Ўша-ўша борлиқ олам ўшалигича, яна айни чоқда бошқача, одми назар билан англаб етиб бўлмайдиган даражада эди. Улар эса қараб тўймас, ҳавас қилиб тўймасдилар. Мана шу бирдан ўзгариб қолган оламда ҳамма нарсалар ўзгача шуъладорлик касб этар, суратдаги гўзал манзара ҳар томондан ёритиб қўйилганга ўхшарди.

Улар ёпирилиб келган бахтдан мастона бўлиб, атроф оламга катта одамлардек эмас, худди болалардек боқишарди; қизнинг ёши йигирма бешдан ошган, йигит эса ўттизни поёнлаган, кўп яхшилик ва ёмонликларни кўрган, бошларидан тўйлар, жанжаллар ва ажралишларни ўтказган, эндиликка келиб ўтмишларидан халос бўлиб, янги ҳаёт учун қайта туғилган эдилар. Улар шу тобда ўзларини чулғаб олган муҳаббат эҳтиросларидан ўзга нарсани кўрмасдилар. Бу сароб ё ўз-ўзини алдаш эмасди, балки толе томонидан бир марта бериладиган, жон ва жоманинг тажаллиси эди. Яқин ва узоқ кўринган барча нарсалар, тоғ тизмалари ва воҳалар, қуёш ва дарё, филдирак тагига комрон тўшалган тупроқ биргаликда бошлари оққан ёққа кетиб бораётганликлари учун ҳам уларга улғу ва фаровон бўлиб кўринарди. Элес ёнида меҳр таратиб ўтирганлиги боис Арсен Саманчин мабодо муҳаббат икки жон ўртасида ўзаро мавжуд бўлса, инсон тақдирларини кўрғовчи ҳаётнинг олий ҳақиқати худди мана шунда деб ўйларди.

Романтизм трагедиясиз одми ва ёлғон-яшиқ бир нарса деб ҳисобланади. Ундай эмас асло, романтизмнинг идрок йўли бошқача, қуёши бошқача, осмони бошқача. Лекин бу бошқача оламни фақат муҳаббат ато этилган зотгина билади. Бежиз айтилмаганки, муҳаббат бу – юракнинг нурафшон бўлиши.

Арсеннинг елкасидан оғир юк тушгандай бўлди, бу қандай рўй берганига ўзи ҳайрон қоларди. Ойдана туфайли анов иблис Эртош Курчални бунчалар ёмон кўриш, бунчалар азоб чекиш, бунчалар ўз этини ўзи ейиш... энди ғалати кўринарди. Боз устига Тошафгоннинг ғаддор ва ёвуз мақсадига маҳкум ва тобе бўлиб ўтириш... Ва бирдан ҳаётида илгари бўлиб ўтган барча нарсаларни дабдурустдан унутиш, Элесга кўнгил бериш, унинг бир зумда ҳаётининг ажралмас қисмига

айланиши. Афтидан, қиз ҳақиқатан уни халос этиш, тубсиз жар ёқасидан қутқариш учун ато этилмиш эди.

Арсенни чуллаган шоирона ҳисларга эш бўлиб, бахту қувончларга тўлиб-тошган ва буни яшириб ўтирмаган Элес тўлиқиб деди:

– Арсен, қара, бу тоғлар менинг муҳаббатимни кутган эди, шунинг учун ҳам мен тез-тез бу ерга келардим. Шундай бўлишига ақлим етмаса-да, мен ҳам интизор кутардим... Бизнинг бу тоғларда ривоят қилиб юришади, бунда Мангу қайлиқ саргардон кезади деб.

– Ундай дема, Элес, ҳозир йиғлаб юбораман!

– Вой, рулни маҳкам ушла! – кулди қиз. – Бирга кетаётганимиз қандай яхши!

Агар севишганлар бахтли бўлсалар, уларнинг ҳаётида аввал нима ўтган бўлмасин, бу мутлақо муҳим эмас. Ҳаммаси бекор қилинади ва ёпилган ишлар архивига жўнатилади, бинобарин, ҳаёт янгидан бошланади, ҳисоб янгидан очилади. Арсен шундай деб ўйларди. Фақат кўз тегмаса бас!

Бироқ у қанчалар бундай хаёлпарастликка берилмасин, кўнглидан дам-бадам бошқа фикр ҳам ўтардики, бахтнинг изидан доим фожианинг сира мудроқ билмас нигоҳи боқади. Демак, гулув-галаёнсиз бахт ҳеч қачон бўлмас экан-да. Мана, ҳозир ҳам дам-бадам бир хавотир юрагига ваҳима солади: араб қўноқларнинг аҳволи нима кечади? Уларни Тоштанафгон ҳақиқатан гаровга олсачи? Яна бир карра уни бу йўлдан қайтаришга уриниб кўраман, кўнмаса-чи, унда нима бўлади? Автомат ўқталиб, қўноқларни ҳимоясига оладими? (Бектур оға боя унга ҳам автомат беришини ваъда қилди). Босқинчиларни отиб ташлаб, кейин ўзи ҳам ўққа учсинми? Ҳамма замонларда миллионлаган қашшоқлар ҳамиша бойларни кўролмайдилар, улардан нафратландилар. Манави ғалати фикрни қаранг, шундай бўла туриб, ўзлари миллиардер бўлишни хоҳлайдилар. Дарвоқе, нима деб ўйласанг, ўйлайверасан, аммо нима қилиш керак, қандай йўл тутса, тўғри бўлади? Биз битта арқонга боғланиб бўлдик. Тоштанафгоннинг йигитлари ҳар нарсага тайёр, босқинчиликдан қайтишмайди. Катта пулнинг исини туйишди. Махлуққа айланишди. Аммо йиртқичлар ўлжани табиатнинг ўзидан олишади. Улар эса жиноят кўчасидан катта пул излашади Тоштаннинг гапини қара, оғзингни очиб ўтирма, пайсалга солмай, бос! Минг афсус, собиқ синфдошим Афгон урушини кўриб тубанлашиб кетибди, глобализациядан диққат, кимни бўлмасин, жонини олишга тайёр. Туф-эй, аҳмоқ! Унут буларнинг барини, тупур ҳаммасига!.. Кутилмаганда, бошқа бир ҳаёт муждаси ёғиляпти, янги бир борлиқ уч беряпти.

Улар аввало овул чеккасида жойлашган бензоколонкага ўтишди, бу яқин орада Элеснинг бошқа опаси яшар, савдо-сотик ишлари билан Элес бу ерга тез-тез қатнаб турарди. «Нива»га ёқилғи олишгач, улар йўлга тушишди. Йўлга чиқишда Арсен Саманчин машинани шундай бурдики, гўё тоғлар орасидан шаҳарнинг катта йўлига чиқиб оладигандай кўринди. Машинани бир зум тўхтатиб, ўйга ботиб ўтирди.

– Нима бўлди, Арсен? – қизиқиб сўради Элес. – Биз ўша томонга борамизми?

Арсен индамади, бошини чайқади, жилмайди-да, қизнинг кўзига тик қараб, ҳазилми-чинлигини билиб бўлмайдиган тарзда деди:

– Элес, агар қарши бўлмасанг, сени шаҳарга олиб кетмоқчи эдим!

– Ростданми?

– Ҳа, сени олиб қочмоқчиман, эски замонлардай. Нима дейсан?

– Нимага?
 – Сен билан бирга бўлишни истайман.
 – Олиб қочар журналист! Демак, мени гитарам билан бирга олиб қочишдими аллақачон? – шўх кулди Элес. – Қойил! Орзуйим! Майли, йўл бошла! Машинанинг ўзи қаёққа боришни билмайди!
 – Бўпти, келишдик-а? Лекин ҳозирча тоғларда бўлайлик. – Арсен Саманчин шу сўзларни айтиб, машина рулини дарё бўйидаги тўқай томонга кескин бурди.

У ёғи худди кино кадрларидай тез шитоб билан ўтди. Улар сокин маконга тез етдилар. Гитарани олишни ҳам эсдан чиқармай дарров жойлашдилар. Қуёш бу орада аср сари оғди, тоғлар аро илк напармон салқин тушди. Ёз фасли ўз етилган палласига кирган. Тоғ дарёси мангу силлиқ харсанглар узра отилиб шошади. Улар буталарнинг қуруқ шохларини йиғиб, мўъжазгина гулхан ёқишиди. Элес гоятда чаққон қиз экан. Ҳамма нарсани тез ва яхши уддаларди. Дарё соҳилидаги буталарнинг салқин соясига юмшоқ адёлни тўшадилар ва бир зумда уст-бошларини ечиб, улоқтириб, бир-бирларининг қучоқларига гарқ бўлдилар, қучоқлашиб уларга меҳрибон кўк осмон сари қанот қоқиб учдилар, осмон уларга ҳавасланди. Улар ер бағрида эмас, бошни айлантириб юборадиган тубсиз самога кўтарилдилар, кейин яна бирваракай заминга қайтдилар, бу ерда табиат қучоғидаги ҳар нарса, ҳар бир қиёқ ва ҳар бир япроқ уларга монанду мос ҳаракатда эди: бошлари узра буталар дам юқори кўтарилар, дам бош эгиб пасаяр, теваракдаги гул-чечаклар сарсари эсан шаббодада гоҳ ерга бўй чўзиб ётар, силкинар, титрар, гоҳ осуда тортиб, қаноат топиб майин ястанардилар... Табиат улар муҳаббатига беланчак бўлди. Айниқса, тоғлардан тиккасига шиддат билан тушиб келаётган асов дарё улар ишқига ҳамоҳанг, жўр бўларди. Дарё кўпирар, тошар, ўкирар, оҳ урар, инграр, кейин бирдан бир зум тин олар, кейин яна ишқий жунбишга миниб, қирғоқлар билан асов чўлпиллашарди. Қуёш эса ҳамон сарбаланд кўк юзида сузиб тоғ чўққиларини, ўрқачларни ўз порлоқ нурлари билан яллиғлантирарди. Қушлар учиб кета туриб лол муаллақ туриб қолишар, атрофда югуришиб юрган юмронқозиклар, бир дам тўхтаб, бошчаларини айлантиришар, қулоқчаларини динг қилиб, қора нуқтадай кўзлари билан ялт-юлт қарашарди. Севишганлар эса жаннатда уларга ато этилмиш сониялардан беҳад лаззатланишар, ўқтин-ўқтин қучоқларини бўшатиб, қўл ушлашиб дарёга тушишар, унинг шаддод оқимида роҳатланишар, сув сепиб ўйнашар ва уларнинг вужудлари шунчалар гўзал эди, чеҳралари шунчалар шўх-шодон чарақларди! Кейин яна бир-бирларига асло тўймай буталар соясидаги жаннатий тўшакларига юмалашар, қуёш ҳам ўз йўлидан бир зум қолмай, тоғ ўрқачларига беозор ёнбошларди.

Мангу қайлиқ эса уларнинг бахт-иқболини юракдан туйиб, тоғма-тоғ оша уларни қаршилаб учар, Элес гитарасини чалиб қўшиқ бошлаганда, баланд чўққи узра тин олиб, қўшиққа қулоқ берди-да, йиғлаб юборди, ичидан шивирлаган нидо чиқди: «Мен ҳам шуни орзу қилган эдим... Қайда, қайдасан, сайёдим? Қачон, қачон топгайман сени?»

Улар ҳориб-толиб, қучоқлашиб ўтириб, жуда кўп нарсалар ҳақида сўйлашиб олишди, лекин ўтмиш ҳаётлари тўғрисида чурқ этиб оғиз очишмади. Энди вақт улар учун айна мана шу соатдан, айна мана шу кундан бошланарди. Арсен лутф қилди:

— Биласанми, — деди у, — мен манави дара энди Элес дараси деб аталишини истардим! Сен бунга нима дейсан? Мен жүгрофия идорасига шундай таклиф киритаман.

— Майли, бир уриниб кўр, Арсен. Кўрамиз кимнинг таклифи ўтаркин. Мен ҳам бу дарани Арсен дара деб аташни таклиф этмоқчиман! Бугун икковимиз худди ёш болалардек бўлиб қолдик. Кел, энди мен сени Арсенбек деб чақирай, сен эса мени Элесгул деб айт, болалигимда мени шундай деб чақирарди.

Улар кўп нарсаларни гаплашиб олишди, бундай нозик ҳолатда қанчалар ўринсиз бўлиб туюлмасин, ҳатто сиёсатга ҳам тўхталишди. Бироқ ҳар ерда сиёсат бор ва ҳеч ким уни четлаб ўтолмайди, ўз-ўзидан гап айланиб деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотларига талаб сусайиб кетгани, бунинг оқибатида қишлоқларда қашшоқлик ва ишсизлик кучайгани, ишсизликдан ўғирлик, ичкиликбозлик каби ярамас одатлар авж олаётгани, ҳатто гиёҳвандлик урчиб бораётганидан куйиндилар. Одамлар ноилоҳликдан «Мерган» овчилик фирмасининг бизнесига илинж билан умид кўзини тикканлар, бу ерда ҳозирча иш бор, ҳақ тўлашади. Кўпларга бу қўл келяпти. Овулдагилар хориждан бой овчилар келишаётганидан хурсанд. Бу яхши эмас, десангиз, овулдагилар хафа бўлишади, деди Элес. Ўзинг бўзчининг моксидай тўрт томонга югуриб чайқовчилик қиласан, озми-кўпми даромад топасан, нима, биз озроқ пул ишлаб олсак ёмонми? Арсен, амакинг катта одам, қанчалаб одамларга яхшилик қияпти. Лекин эртага нима бўлади?

— Ўзим ҳам чақирганларини эшитиб, оёғимни қўлга олиб бу ерга етиб келдим, аммо жоним оғрийди, Арсен, — деб давом эттирди гапни Элес. — Ол, гитарани ушлаб тур, сенга бир умр кўшиқ айтгим келади, — деди у яна Туюқ-Жарга қайтиш учун ўринларидан кўзгалганларида. — Биз экология ҳақида гапиришни яхши кўрамиз, ўзимиз эса...

— Гапларинг тўғри, Элес, буларни тушунаман, ўзим ҳам қийналиб юраман, — деб қизга кўшилди Арсен. — Бу ҳақда тўхтамай валдираймиз. Гапни дoston қиламиз. Сал пулнинг иси чиқса, эсимизни йўқотиб қўямиз, экология бир чеккада қолиб кетади. Сен бундан бекорга ўзингни яниб ўтирма, бунга сен айбдор эмассан. Ов қилмайсан-ку, фақат ўйин-кулгини ташкил этиб берасан, холос. Мен эса овчилар ичида бўламан, Бектур оғага сўз берганман, унинг устидан чиқишим керак.

— Тушунаман сени, Арсен, жоним. Мени кучоқла, мунча яхши! — Улар яна бир-бирларини бўсаларга кўмиб юборишди. — Лекин сен бу ишдан бош торганинда, бу ерга, тоғларга келмаганинда ҳам, барибир... Қора қозон сенсиз ҳам вақиллаб қайнайверарди.

— Шошма-шошма! «Мерган»ни бир четга қўя тур-чи, лекин менинг кўнглим сезган эди, пайқаган, билган эдим сени учратаман деб! Аслида фақат сени деб келган эканман бу ерга, Элес.

— Оҳ, шу гапни айтишингни қанчалар кутгандим! Мен ҳам сени деб бу ерга келиб қолдим, Арсен! Тўғри чиқди.

— Яхшиликсиз ёмонлик йўқ, деган гап рост экан. Уёғини айтсанг, бунинг учун тоғ қоплонларимизга раҳмат айтишимиз керак. Бу ерга бизни улар чақириб келди, — деб кулиб юборди Арсен.

— Ростдан ҳам барсларга ташаккур! — Улар яна кучоқлашиб, бир-бирларини ўпичларга кўмдилар.

— Қулоқ сол, Арсен, ахир сен барссан, мен эса барсойимман!

— Ростданми? Асли ўзи ҳам шундоқ.

Шунда кутилмаган бир фикр миясига ўқдай урилди ва у бир сония даҳшатдан қотиб қолди: «Агар биз ҳам барс бўлсак, унда ҳолимиз эртан нима кечади?»

Элеснинг ҳазилинамо гапи жуда муҳим бир мавзунини қўзғади. Кейинги кунлар ичида анча ташвишга қолган, гарчи бу ҳақда ҳеч кимга оғиз очмаган бўлса-да, тоғ овулида овчилик тирикчиликнинг асосий манбаига айланаётганлиги уни хавотирга соларди. Аҳоли учун қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришнинг аҳамияти йўқолган, бутун эътиборлари ёввойи ҳайвонларни овлашга қаратилмоқда эди. Агар шундай аҳвол давом этаверса, овчилик бизнеси бир неча йил ичида тоғлардаги барча жониворларни, охири қарқарагача қириб ташлайди. Ҳаммасини ва биринчи галда қор қоплонларини қириб ташлагач, кейин нимани овлайдилар? Янги бозор иқтисоди шароитларида маҳаллий товарлар ишлаб чиқаришни йўлга қўймай туриб, қашшоқликдан қутулиб бўлармиди?

– Шуларни ўйласам, жуда қийналиб кетаман, Арсен, лекин бировга айтишга юрагим бетламайди. Биласанми, ҳатто араб овчиларининг келишига плакатлар кўтариб чиқсаммикин деган ҳаёлда эдим: «Қоплонларимиздан қўлингни торт! Барсларни тинч қўйинг! Ёввойи ҳайвонларимизга тегманг, уларни сақланг!» Лекин буни ҳаёлга келтириб ҳам бўлмайди – ўз одамларимиз тошбўрон қилиб юборишади, бизнесни барбод қилишга сира йўл қўйишмайди! Хорижий бойларга ов уюштиришдан бўлак ишлари қолмади! Йўқ, улар тушунишмайди ва аяб ҳам ўтиришмайди. Тўғрими, Арсен?

– Ҳа, ҳозир шундай, гапингга қўшиламан. Лекин яна бир сафар бундай ишга бош қўшса бўлади. Бу бизнес-овнинг палласини тўғрилаш ҳам керак-ку, а? Ҳатто Афғонистонда ҳам гиёҳ далаларини қисқартириш учун бошқа экинларни кўпайтириш ҳаракатига тушиб қолишди. Ҳозир бу ҳақда кўп ёзишяпти.

– Арсен, сен менга бахт эшигини очдинг. Дилларимиз бир-бирига пайванд бўлди. Шундай бир пайтда ўринсиз мавзуда гап очганим учун мени кечир. Лекин, биласанми, мен ўзимнинг тижорат ишларим билан турли ерларда бўламан, ҳамма қандайдир тарзда бозор иқтисодига мослашаётганини кўраман, лекин бизнинг тоғларда бўлаётгандек ваҳшиёна бир тарзда эмас. Хўп, бугун хорижий бойлар ёрдамида ҳосил кўтардик дейлик, кейин эртага нима бўлади? Фақат овга берилиб кетиб, меҳнат қилмай қўйсақ – тез орада шипшийдон бўлган, ўлган табиат ичида икки қўлимизни бурнимизга тикиб қолаверамиз. Кечир мени... Тилимга тош боғласам бўлмайдим. Мен сени яхши кўраман. Сен бунга ишонасанми?

– Ишонаман! Кечирим сўраб ўтирма, бунга ваз жўқ, Элес. Гаплашса арзийдиган мавзу, мен ҳам кўп нарсаларни қўшимча қилишим мумкин эди, аммо кейинроқ гаплашармиз яна... Кетдик, қоронғу тушяпти. Ҳали гаплашадиган гапларимиз жуда кўп. Бир-биримизга яқин бўлиб қолдик, назаримда ҳаётимнинг янги мусиқаси чалинаётгандай.

– Арсен, мен орқага ўтира қолай, машина ҳайдашингга халақит бермай, гитарада янгича ва эскича куйлардан аста чалиб бераман. Майлими?

– Бўлмасам-чи! Бу ёлғиз мен учун концерт бўла қолсин. Жон қулоғим билан эшитаман. Сени етқизгани учун тақдирга шукрона айтаман.

– Нима учун?

– Сабаб сен, Элес!..

Оҳ, бу ер саҳна эмаслигини қиз билгандайди. Арсен Саманчинга сир бой бермай, ўзини тутиб ўтириш қанчалар қийин бўлаётганини англагандайди, илвирс ҳайдовчиларнинг ниятлари бузилгани, глобализмнинг ашаддий душмани, жоҳил, нодон Тоштанафгон ўзининг ҳарбий шапкасини кийишга тайёрланиб тургани, бу машъум гаровга олишнинг бошланиши экани, бунинг оқибати нима бўлиши, нима билан тугаши... Ўзининг қандай ишқал қопқонга тушгани... буларни ахир қиз болага айтиб бўлармиди оқизмай-томизмай... Бу қопқондан қутулишнинг иложи бормикин? Лаънат бўлсин шу ов бизнесига! Ҳаммани — одамларни ҳам, ҳайвонларни ҳам банди қилиб боғлади, ўлим ёқасига келтирди-қўйди. Аммо ишқ тилини бурро қилган чоғда ҳам, бу нарсаларни у қизга асло очолмасди, бунга журъат қилолмасди...

Кун охирлаб борарди. Табиат ошиқ-маъшуқларга мойил деган гап тўғри бўлса, улар буни ўзлари ҳис қилиб кўрдилар. Ортга қайтишаркан, муҳаббат эвазига бутун теварак-атрофнинг масаррати уларга ҳамроҳлик қилди.

Тоғлар қўшом палласини осуда улугворлик билан қаршилар, улар билинар-билимас оқшом шуълаларига чулганар, қояларнинг ўткир ва шахд қирралари, чўққилар майин рангларга фарқ бўларди. Мусаффо кўк бағрида чўққиларнинг тизмалари узра мафтункор эрқаланиб, оппоқ-оппоқ булутлар кўпирар, юмалоқланарди.

Ўша кун на ел эсар, на ёмғир ёғар, на жазирама лоҳас қиларди. Бахтларига ажойиб-ғаройиб, такрорланмас, ноёб кун бўлди.

Пастликка тушиб, «Нива» шошилмай оҳиста юриб борди, шошиладиган пайт эмасди — бир-бирларига мафтун севишганлар сайр яна давом этишини исташарди, бу зериккандан вақтни шунчаки ўтказиш эмас, кўклардан иноят бўлган висол дамлари эди улар учун, бу онларни ҳар икковлари зору интизор кутган, ҳаётларининг энг қимматли дамлари каби қарши олган, шунинг учун нима ўтган бўлса, бари бирдан унутилган, зеро ҳозирги кун янги ҳаёт дарагини келтирганди. Яхшиликка бўлсин ишқилиб. Олдинда, баайни эртадан бошлаб уларни нима кутарди? Бу ҳақда улар ҳали ўйлаб кўришмаган эди — ишқий ҳаяжонлар ичра, олдиндаги айрилиш олдидан улар ҳеч нарсани ўйлашни истамас, тўлғин бир бахт борлиқ дунёларини қамраб олган эди.

Элес орқа ўриндиқда ўтириб, гитарани оҳиста чертар, Арсен таниш оромбахш оҳангларни жон қулоғига жойлаб, «Нива»ни кўп бора ўтилган йўллардан ҳайдаб борар, йўл энди унга бошқача нотаниш бўлиб туюлар. Зеро бу йўлдан у тамомила янги чаланган одам сифатида, суюкли маъшуқаси билан бирга ўтар, бинобарин, шунинг учун у бошқа нарсаларга чалғишни, жиддий нарсалар устида бош қотиришни кўнглига сиғдирмасди.

Ўқтин-ўқтин улар бир-бирларига шўҳ ҳазил-мутойиба қилиб, димоғларини чоғлашар, бир-бирларини ҳали оғизларидан сўзлари чиқмай туриб, тушунишарди.

— Машинани бирдан шаҳар томонга буриб юборсам, кейин нима бўлади? Сен нима дейсан? — сўради Арсен тез орқасига ўгирилиб.

Элес унга яқин сурилди-да, эшитилар-эшитилмас шивирлади:

— Қачон десанг, мен тайёрман!

Ушбу фароғатли дамларда Арсен Саманчин бир нарсага жуда ҳайрон қолди: уни тинимсиз таъқиб қилган ўч олиш ҳақидаги ёвуз хаёллар аста-аста чекинди, у кулфатдан узоқроқ туришни, уни бутунлай унутишни истаб қолди.

«Даф бўлсин ўша ярамас Курчал! Юлдуз бўлиб кетган бўлсаям усиз, Ойданасиз яшаш қўлимдан келади, ҳа, қўлимдан келади. Қанчалар

арзимас бир одамга, тентакка айланиб ўтирибман-а. Бас! Тугади! Ҳаётнинг бошқа қувончлари ҳам кўп!» — деб ўйланарди у. Яна бир нарса хаёлидан ўтди: «Мангу қайлиқ эса ҳеч қачон унутилмайди. Нафсиларга, мен энди янги куч билан ишга киришсам бўлади...»

Арсен Саманчин Элесга уйланиш ҳақида жиддий ва асосли фикр юритарди. Уларнинг феъл-атворлари ҳам, ҳаётга бўлган қарашлари ҳам бир-бирларига монанд эди, бу шундоқ ҳам кўзга ташланиб турарди. Элес анча-мунча ўқиган, эъзоз-икромли, юлдузи иссиқ аёл, рағбати ичига сиғмас, шунинг учун ўзини тижоратга урганди; Бориға шукур қилиб, чой ичиб, савдосини қилиб мамнун ўтиришни хаёлига ҳам келтирмасди. Дарвоқе, Элесга уйланса, қариндошларнинг таъна-ю дашномларидан ҳам қутуларди. Айниқса, «Черчилл амаки» Бектур оға, Ардак ва бошқа яқин оға-ини, туғишганларининг бошлари осмонга етарди. Албатта, ҳали янада муҳим бошқа масала ҳам бор — Элеснинг ўзи бундай тақдир ўзгаришига қанчалар тайёр ва қанчалар розилик билдиракин? Ахир унинг ўз муаммолари бўлиши мумкин-ку. Эр киши сифатида, албатта, биринчи бўлиб ўзи оғиз очади. Қизнинг рози-ризолигини олиши керак...

Албатта, боягидай ҳазил йўсинида эмас, жиддий қилиб, мана ҳозирнинг ўзида, то «Мерган» фирмаси ишлари билан бу ерда юрар эканлар, — оғиз солиш мумкин, деб фикр қиларди у Элеснинг ёқимли хонишларига қулоқ туганча. Бироқ бахт учун доимо тўлов тўлашни талаб қиладиган ҳаёт унинг ниятлари йўлида тўсиқлар қўйишдан тўхтамасди. Арсен Саманчин Тоштанафгон ва унинг йигитлари томонидан тайёрланаётган ёвузлик ҳақида ўйламасликка ўзини қанча мажбур қилмасин, лекин барибир бу нарсдан сира қочиб қутулиб бўлмасди; у ҳамон Тоштаннинг эси кириб қолар, олдида миллион-миллион доллар пуллар жилва қилиб, им қоқиб турган эса-да, кўз кўриб-қулоқ эшитмаган бундай фитнага йўл қўймас, бадниятидан қайтар деб ўзини ишонтиришга уринарди. Ахир жонажон қишлоғига қанчалар оғир кулфат, машмашалар келтириши, мамлакат обрў-эътиборига халқаро миқёсда кетмас доғ туширишини ниҳоят тушуниб етар, бир марта келадиган имкониятдан фойдаланиб қолиш фикридан воз кечар, инсофга келар, деган ожиз бир илинж кўксининг бир бурчини асло тарк этмасди.

Сийқароқ бир гап бўлиб эшитилади-ю, лекин ҳар сафар чигал шахсий тугунларни ечишга тўғри келганда, шунга ишонч ҳосил қиласанки, ҳар ҳолда биз яшайдиган дунё жуда ғалати қилиб ясалган. Яратилишдан зиддиятлар-ла йўргакланмиш ҳолда, ҳамон улар ичида чалкашиб ётади.

Тоштан ўзини глобализмнинг душмани қилиб кўрсатади. Аммо бу душманлик — террорнинг бир тури. Қаранг, унинг ўзига қандай баҳона топганини.

Марксчилар уни қўллашган бўларди. Бежиз эмасдир бир сафар унинг тоғларнинг ўз Че Геварраси бўлиши керак деган сўзлари. Лекин Че Геварра қаёқда-ю, у қаёқда! Доллар сел тошқини ўз йўлида ҳар қандай гоёлар ва қарашларни оқизиб, суриб кетишга тайёр турганда, қани уни йўлидан қайтариб, ишонтириб кўринг-чи.

Адашиб-улоқиб кетишди бу манглайи шўрлар. Қашшоқлик ботқоғига ботиб ётишни ким ҳам хоҳлайди дейсиз боз устига!

Бўлди, бас! Тупур буларнинг барига ва туёғингни шиқиллатиб қол! Қаёққа борсин? Сен жонингни қутқариб кетарсан-а, бошқаларнинг ҳоли нима кечади? Унинг калласига сира ақл бовар қилмас фикрлар келарди. У Элесни кулдириш учун, машина тормозини босди-да, юзига ясама жиддий тус бериб, сўради:

– Мабодо қандайдир сабаблар билан мен тоғларда яшагани қолсам, горларда ғариб бўлиб юрсам, сен бунга нима дердинг?

Элес бу сўздан ўзини йўқотиб қўймади, унинг орқасидан елкаларини кучоқлаб бағрига маҳкам босиб, жавоб берди:

– Агар бирга бўлсак, мен тайёрман!

– Бу жуда жиддий, Элес. Менинг ёнимга ўт. Ўн чақиримча йўл қолди, гаплашиб кетамиз.

У «Нива»ни тўхтатди, Элес дик этиб машинадан тушиб, олдинги ўриндиққа ўтирди, шу заҳоти унинг кўнгли яна таскин топди.

– Нима, сен ростдан ҳам горда яшашни истайсанми?

– Ким билсин! Яхшиси, сен айт-чи, сен қандай қилиб дарров у ерда мен билан бирга яшашга журъат этдинг? Ибтидоий ҳаётдан қўрқмайсанми?

– Ахир, Арсен, сен сезмаяпсанми, сенга жуда-жуда ёқишни истайман?

– Мен эса, сенга.

– Ундай бўлса, нима қилибди, тоғларда яшайверамиз, бир-биримизни севамиз... Лекин барибир сен менга ўзинг айт-чи, горда кун кечирадиган бўлсак, сен нима иш билан шуғулланасан?

– Ўз устимда ишлайман. Сенга маърузалар ўқийман. Тангривийлик деган таълимот бор. Унинг тарафдорлари кўк осмонга топинадилар.

– Буни бу ернинг муллалари билиб қолишса, келиб горнинг оғзига тош қалаб кетишади. Унда нима бўлади? Лекин горда бир ўзинг бўлмайсан, мен ёнингга қоламан.

– Унда хавотирга ўрин йўқ. Муллаларнинг бошқа ишлари кўп, ўзларига етиб ортади. Бир дарвеш билан нима ишлари бор? Дунёнинг ташвишини қилишсин.

– Менинг дарду хаёлим фақат сен. Бутун олам деганда фақат сени тушунаман!

– Дарду хаёлим деганда нимани назарда тутасан?

– Мен фарзандлик бўлишимизни жуда хоҳлайман. Болангни етаклаб юрсам дейман. Болаликдан сенинг гордаги маърузаларингни эшитиб катта бўлсин.

– Мен тайёр. Шундай бўлишини кўкдан тилайман. Элес, сен мени маъзур тут, агар ўринсиз сўраётган бўлсам, айт-чи, бола кўрганмисан?

Элес тилини тишлаб қолмади, дарҳол қисқа жавоб берди:

– Йўқ, эҳтиёт бўлганман.

– Энди эҳтиёт бўлиб ўтирма.

– Ундай бўлмайди. Аксинча, мен ҳам кўк осмондан сўрайман, бизга чиройли бир ўғил ато этсин.

– Қиз бўлса ҳам менга бир дунё севинч!

– Менга ҳам! Қизчалар болаликдан ақлли-хушли бўлишади.

– Турган гап! Ана, ҳамма гапларни келишиб олдик, ният ҳақида қоғоз имзолашгина қолди, – дея ҳазиллашди Арсен.

– Олижаноб ниятлар! – деб таъкидлади Элес.

– Унда ҳужжат тайёрлаймиз.

Олисан овулнинг қораси кўринди. Қоронғи туша бошлаган, ҳаммаёқда чироқлар ёнган эди. Шунда бирдан телефон жиринглади.

– Вой, мени чақиринг! – даҳватан силкинди Элес ва орқа ўриндиққа энгашиб, у ерда ётган курткасининг чўнтагидан кичкина телефонини олди.

– Лаббай? Сенмисан, Зайнаб? Ҳа, мен тоғда юрган эдим, у ёқда телефон уланмайди, ҳозир Тууюқ-Жарга етиб келяпмиз. Ҳа, эшитяпман. Хўп-хўп, мен ўзимнинг факсимга жавоб кутаётган эдим, нима бўлди?

Ўн тўққизинчигами? Шунча тез? Яхши, ўйлаб кўраман, кўнғироқ қиламан. Хўп-хўп, албатта, икки соатлардан кейин. Ҳозирча, Зайнаб.

Элес кўл телефонини яна чўнтагига солиб қўйди. Авлиёота яқинидаги Чулган шаҳарчасидан бирга тижоратга борадиган дугонаси кўнғироқ қилибди. Улар тўрт шерик экан, Элес уларга бошчи экан, худди пионервожатийдай, деди Элес. Саратовда майда улгуржи Савдо маркази бор, шу ёққа бориб келишлари керак. Турли-туман товарлар харид қилишга шартнома тузишган, уларни олиб келиб бу ердаги дўконларга, бозорларга тарқатишади.

— Нима, кетасанми? — сўради Арсен хавотирланиб. — Истасанг, сени ўзим олиб бориб қўяман?

— Йўғ-ей, овора бўлма. Авлиёотадан поездда борамиз. Фақат мен бизни Саратовга бир ҳафтадан кейин чақирришади, деб ўйлаган эдим, энди эртага боришга тўғри келяпти.

Улар жим бўлиб қолишди. Арсен машинани тўхтатди. Эртақ каби қисқа жаннатий умр сонияларига бирдан кутилмаганда кундалик жўн ҳаётнинг ташвиши бостириб кириб келди. Бундай қараганда, ажабланарли жойи ҳам йўқ, ҳар кимнинг ўзига яраша иш-ташвиши. Аммо улар ўзларини баногоҳ кўкдан қаттиқ ерга қулаб тушгандай сездилар. Ҳар ҳолда, бу беш сониягина давом этди. Элес ишчан оҳангда деди:

— Арсен, мен шерикларимга телефон қиламан. Бу сафар Саратовга менсиз бориб келишсин.

Аммо Арсен унга ортиқча муаммо туғдиришни хоҳламади.

— Мен билмаслигим мумкин, Элес. Лекин менимча ўртадаги шартлашувни бузишнинг ҳожати йўқ.

— Арсен, — деди Элес унинг елкасига қўлини қўйиб, — иккимиз учун ҳар нарсага тайёрман.

Улар ҳозир бир-бирларини худди денгиз узра икки чағалайдек, сасланишлардан, қанотларининг енгил, билинар-билинемас ҳаракатларидан тушуниб етишарди. Шундай бўлса ҳам, Арсен Элесни унинг опасининг уйи олдида тушириб қолдиришдан аввал мен бундан буёнги ҳаётимни сенсиз тасаввур қилолмайман, деб айтиш, тўғрироғи, шунга ишора қилиб қўйишни зарур деб топди. Лекин у моторни ўчириши биланоқ яна телефон жиринглади. Бу сафар Арсеннинг телефони чақирмоқда эди. Хўжайин экан. Қаердасан, деб сўради. Туяқ-Жарга ҳоким Жонишбоев келди, деди. Расмият юзасидан мўътабар чет эллик меҳмонларни ҳоким ҳам кутиб олиши, қутлаши керак экан. Пайсалламай, тез идорага етиб кел, деб талаб қилди хўжайин. Ҳоким билан эрталаб Авлиёота аэропортига бориш йўл-йўриғини келишиб олиш керак бўларкан.

Кундалик юмушлар мана шу тарзда уларнинг мафтункор дунёларига яна бир карра эшик қоқиб кирди. Шошилишга тўғри келди. Доим телефон орқали боғланиб туришга келишишди. Арсен синамоққа шу ернинг ўзида Элеснинг телефон рақамини терди, шу заҳоти телефон овоз берди.

— Хурматли Элес Ботировна, — таъкид оҳангида иззат-ҳурмат билан чақирди Арсен, — ташвишга қўйганим учун узр. Бу каминангиз Арсен Саманчин. У сизга кўнғироқ қилмай туролмайди, сизсиз яшолмайди. Лаббай, Элес Ботировна?

Элес Ботировна оҳиста кулиб қўйди.

— Ҳа, ҳурматли, Арсен Саманчин, мен ўзим сизга телефон қилиб тураман. Кўнғироқ қилмагунча тинчимайман. Раҳмат сизга, Муҳаббат Муҳаббатович!

Улар телефонларини ўчиришиб, худди мангуга айрилаётгандек бир-бирларининг кўзларига боқдилар.

– Мен кутаман! – деди хайрлаша туриб Арсен Саманчин.

– Мен ҳам кутаман! – жавоб берди Элес.

Арсен пастга тушиб, чопиб айланиб ўтди-да, Элесга эшикни очиб улгурди, ҳовли ёқасида ним қоронгида улар яна юзма-юз туриб қолишди. Шу дамда Арсен энди Элессиз сира ҳам яшай олмаслигини англади.

– Мен ҳеч кетгим келмаяпти, – деди Элес. – Қизларни кўндиришга ҳаракат қиламан.

– Майли, ўзингга қара, Элес. Иложини қилсанг, яхши. Бўлмаса, уч-тўрт кун ҳеч гапмас, ўтади-кетди. Сенсиз бу ердан кетмайман.

– Балки Саратовдан тўғри Бишкекка келсаммикин?

– Вокзалда кутиб оламан. Фақат кўнғироқ қил. Агар ов тез тугаса, бош устига, мабодо чўзилса – яна бир тадорики бўлар.

– Ҳа, тушунаман.

Улар бир-бирларини суюб, маҳкам қучоқлашиб хайрлашишди.

Арсен Саманчиннинг «Нива»си кўздан йўқолмагунча Элес кўлини силкиб турди. Арсен эса Элеснинг қомати кичрайиб то кўринмай қолгунча ён ойнадан кўзини узмади.

Арсен анча нарилаб кетгачгина, бирдан ҳаммаси лоп этиб эсига туши ва бирдан жарга қулагандай бўлди: ҳеч нарсага қарамасдан мўтабар меҳмонлар гаровга олинса, унда аҳвол нима кечади? Буни ахир ҳеч кимга оғиз очиб айтиб бўлмайди-ку, ҳатто Элесга ҳам... Айтсанг, кўчки ҳаммаёқни вайрон қилиб ташлайди, «Мерган» фирмасидан ном-нишон ҳам қолмайди. Айтмасанг – ундан ҳам баттар... Нима қилса бўлади?

Арсен Саманчин овчилик идорасига келиб, хўжайиннинг кабинетига кириб бораётганда, қабулхонада ёрдамчилар орасида Тоштанафгон ҳам турганлигини кўрди. У биринчи бўлиб саломлашди:

– Салом, Арсен, етиб келдингми? Юр, хўжайин кутиб қолди. – У ҳеч нарса бўлмагандай Арсенни қўлтиқлаб олди. Эшик олдида сўради:

– Ҳокимнинг исми шарифини биласанми?

– Йўқ. Яхши таниш эмасмиз.

– Кўрчубек Олтаевич. Жонишбоев Кўрчубек Олтаевич. Эслаб қолдингми? Яна бир гапни билиб қўй: ҳоким ўз идораси номидан меҳмонларга совға тайёрлатган: иккита бургут.

– Тушунарли. Сен бу ерда нима қилиб юрибсан?

– Нима қилардим? Мен оддий ҳайдовчи эмасман, муҳим ишлар чиқиб қолганда хўжайин доим мени чақиради.

– Маъқул.

– Элес билан яхши ўйнаб келдингми?

– Сенинг нима ишинг бор?

– Кўйсанг-чи! У яхши қиз, жуда сен боп.

Шу тариқа идорага кириб боришди. Одатга кўра Арсен Саманчин дастлаб ҳоким билан кўришди. У басавлат, тўладан келган, ёши қирқлардан ошиб қолган, костюм кийиб, бўйинбоғ таққан киши экан. Қандайдир анжуманларда бир-икки бор кўришганликларини эслади. Кейин амакиси Бектур оға билан саломлашди. Гапни ҳоким бошлади:

– Сени бу ерда кутиб турган эдик, Арсен. Баъзи бир нарсаларни каллалашиб олишимиз керак.

– Бош устига, Кўрчубек Олтаевич. Менинг асосий ишим – таржима қилиб беришдан иборат. Сўзма-сўз тилмочлик қиламан.

– Биладан-биладан. Таржимонсиз бу ерда иш битмайди. Бироқ биз учун фақат тилмоч эмассан, Арсен. Амакинг Бектурган оға шундай ҳурмат-эътиборли одам. «Черчилл ака!» Фахрлансанг арзийди! Бойакамиз илгари колхоз ишларини ҳам боплаган, энди бутун

овчилик унинг қўлида. Архарлару барслар измидан чиқмайди. Сен эса матбуотнинг етакчиларидансан! Матбуот хони десак ҳам бўлади.

Бу ҳазилга ҳамма кулди. Кейин обдон жиддий гап кетди. Кўпроқ ҳоким фикр билдирди.

Дастлаб у бургутларни меҳмонларга тортиқ қилиш маросимини қандай ташкил этиш устида маслаҳатлашди (араб бойлари тоғ бургутлари ва лочинларини ҳаддан зиёд яхши кўришади, Узангилаш овчи қушларини ўз юртларига жон-жон деб олиб кетишади). Қушлар тантанали суратда тухфа этилади: бошига қалпоқ кийдирилган бургут меҳмоннинг чарм қўлқоп кийган қўлига қўлма-қўл тутқазилади, қуш ўткир чангали билан қўноқнинг қўлини яралаб қўймаслиги керак. Масала бургутларни қай йўсинда тақдим этишга бориб тақалди: Тақдимни улар Туюқ-Жарга келганларида ўтказган маъқулми ёки овдан кейин юртга қайтаётган чоғларида берган яхшироқми?

Тоштанафгон шоша-пиша ўз фикрини билдирди: меҳмонларни улар учун энг муҳим ишдан, яъни овдан чалғитмайлик, тухфани эса ҳаммаси тугагандан сўнг жўнаб кетишлари олдидан расм-русумларини қилиб топширса ўринли бўлади. Уни Бектур оға ва бошқалар ҳам қўллашди. Ҳоким Жонишбоев ҳам бу фикрга қўшилди. Бундан дадилланган Тоштанафгоннинг тили ечилди – Тухфа топшириш маросимини эски одатимиз бўйича ўтказайлик.

Маросимда шаманлар қатнашсин. Овчиларнинг расм-одатларини бажо келтиришсин.

– Бизнинг шундай шаманларимиз бор. Овчилик расм-русумларини бошлаб ўрнига қўйишади, қўшиқларини айтиб эласлашади. Уларда нималар дейилганини меҳмонлар билгиси келса, ана унда сен, Арсен инглизчасига бошлаб ўгириб турасан. Балки олдиндан шаманларнинг айтимларини эшитиб кўрарсан, уларнинг алмойи-алжойи сўзларини ағдариш осон эмас.

– Майли, ўйлаб кўраман, – деб гаши келиб жавоб қилди Арсен Саманчин Тоштанафгонга нима бўлганлигини англолмай. «Наҳот фикридан қайтган бўлса? Қандай зўр бўларди-я! Аммо лақиллатаётган бўлса-чи?»

Тоштанафгон эса унинг саросимага тушганини кўриб, баттар чалғитишга зўр берди – Шамолбош лақабли алламбало шаман ҳақида нақл қилишга тушди.

– Бизнинг Туюқ-Жар томонларда, бир шаман бор, Кўрчубек Олтаевич. Бунақаси бошқа ҳеч ерда топилмайди. Бектурган оға, сиз биласиз-ку, Шамолбошни. – Оға кулиб бош қимирлатди. – Арсен, сен ҳам эшитган чиқарсан? Овулда каттадан-кичик ҳаммага отнинг қашқасидай маълум. Агар бир очилиб кетса, унга тараф йўқ! Ана унинг эласлашини кўринг! Диқир-диқир рақс тушади, осмонга сапчийди, сакрайди, гўр-гўр қичқиради:

Кўрмайсизми сиз ахир
Тоғларнинг қулашини?
Кўрмайсизми сиз ахир
Дарахтлар ағнашини?
Кўрмайсизми сиз ахир
Дарё оқар тескари?
Булар менинг измимда
Пода қилиб ҳаммангни
Оғилимга ҳайдайман!
Йиқилинг оёғимга
Йиқилмасанг, инжима!
Шамолбошман – зўр кучим!
Шамолбошман – зўр кучим!

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

50

Ҳамма кулиб юборди. Район ҳокими Жонишбоев хушчақчақлик билан деди:

– Сенингча ўша Шамолбошни меҳмонларга кўрсатсак бўладими? Аммо Бектурган оға оёғини тираб туриб олди:

– Ҳеч кераги йўқ! Яқин ҳам йўлатма! Шамолбош ҳар хил қилиқлар қилади, қўрқитади, алжирашларини ўгириш керак. Нима дейсан, Арсен, бунақа қаланғи-қасанғи ишларга ҳожат борми?

– Ағдариш – қийин эмас. Аммо бургут совға қилиш – тантанали маросим, чалкашиб ўтирмайлик.

Бургутлар – қушларнинг зўри, тўти-мўти бўлса, бошқа эди...

Барча хаҳолаб кулди. Кейин гап асосий ишга ўтди. Ташқарига қоронғи тушди. Бектур оға сигарасини «Черчиллчасига» тутатиб, район ҳокимига энди негадир «Жаабарс режаси» деб аталган ишни баён қилиб берди. Ҳамма ўзининг иш дафтарига шундай деб ёзди: «Жаабарс режаси». Унда шулар батафсил қайд этилди: аэропортда меҳмонларни кутиб олиш; уларни Тууюқ-Жарга кузатиб келиш; жойлаштириш; қўриқчиларга ҳозир йиғилишиб ўтирган кабинетни бериш; эрталабки нонушта ва тоғларга чиқишга ҳозирлик. Тоғларда қўналга манзили тайёрлаб қўйилган – меҳмонларга алоҳида чодирлар ўрнатилган, барча қулайликлар кўзда тутилган ва муҳайё қилинган. Дарага етгунча автомашиналар ҳозирланган, Катардан юк тайёрасининг бортида Америкада ясалган «Хаммер» машинаси ҳам келади ва меҳмонларга хизмат қилади. Кейин автомашиналар ўтолмайдиган тоғ ичкарасига ҳамма отлиқ боради, отлар бари йўлга шай, тақа урилган. Энг охири пиёда юрилади, қоялар, жарлардан яёв ўтилади, лекин энди бу овчиларнинг ўзларига боғлиқ. Район ҳокими билан учрашувда «Жаабарс режаси» бўйича тўланадиган ҳақлар ҳақидаги маълумот ҳамманинг димоғини чоғ қилди. Унда барча харажатлар, жумладан, ёқилғи, отлар ва эгар-жабдуқларнинг ижарага олиниши, ҳатто гулханга қаланадиган ўтин-чўп ҳам назарда тутилган, бу ҳақиқий маънодаги бизнес-режа эди. У тууюқ жарликларга қаттиқ таъсир қилди. Улар ҳам энди бозор асли нималигини англадилар. Ҳар бир қадамнинг пул.

Одамларнинг кайфияти кўтарилди. Район ҳокими қизиқиб, Бектур оғадан сўради:

– Беке оқсоқол, режа яхши ўйланиб тузилибди, лекин «Жаабарс» деган номни қаердан олдингиз?

Сигарасини бурқситиб, Бектур оға жилмайди:

– Жаабарс тўғрисида бизда шундай қўшиқ юради, бу ерда уни ҳамма билади. Арсен, сен бир мақолангда буни ёзган эдинг, шекилли?

– Шундай, Беке, халқ ижоди ҳақида ёзган эдим.

– Азиз Қўрчубек Олтаевич, ўша қўшиқнинг бари сўзлари эсимда қолган, рухсат берсангиз, айтаман:

Учиб борар Жаабарс тоғдан-тоққа,
Ўлжа олиб судрайди ағдан-баққа.
Босиб ўлжа хурсанд бўлиб ириллар
Зўр куч ёғар, узун думи дириллар.
Алай қудрат сизда бўлсин, йигитлар,
Орамиздан чиқсин шундай мардлар, бас.
Қоплонларки, оти бўлғай Жаабарс...

Район ҳокими чапак чалди:

– Ана, қаранг маънони! Жуда қизиқ! Бундан чиқди, оқсоқол Беке, ҳақиқий Жаабарс ўзингиз экансиз, яшанг!

Бектур оға елка сиқди.

– Унчалик эмасдир. Бизнесга келганда, балки юртимизда бир нарсалар қилаётгандирмиз. Аммо ҳақиқий Жаабарс ботирлар булар – ёшларимиз. Манави бизнинг Тоштанафгонни олинг, агар қор илвирсларини топиб, ҳайдаб келса, асл ботир Жаабарс шу! Ботир йигит!

– Раҳмат, раҳмат! – деб гўлдирарди ўзидан мамнун Тоштанафгон.

– Яна битта Жаабарс ботиримиз, бу яна Арсенбой, тил билгич йигитларимиздан, менинг жияним!

– Менинг нимам Жаабарс! Мен бир неча кунга ёлланган таржимонман, холос. Таржимонлар ботир бўлмайдилар, – лутф қилишга уринди Арсен Саманчин.

Кулишди. Хайрихоҳлик ва дўстона самимият илвирс ови арафасида одамларнинг кайфияти анча кўтарилганидан дарак берарди. Саҳнага асосий иштирокчиларнинг чиқишигина кутиларди. Уларга омад кулиб қарайдими, йўқми, бу кейин маълум бўлади, ахир тақдир нимани раво кўради – ўзи билади, ҳар қалай бу фақат овчиларгагина эмас, ов қилинувчиларга ҳам тўла тааллуқли. Ҳозирча барча ишлар жойида эди.

Район ҳокими Жонишбоев қайтаётиб хурсанд эди. У мўғтабар меҳмонларни кутиб олиш учун тўғри аэропортга борадиган бўлди. У ерда маҳаллий ҳокимият номидан уларни қутлайди, бургутларни қандай ва қачон топширишни йўл-йўлакай ҳал қилади, ахир овнинг неча кун давом этиши ҳали маълум эмас, унинг фикри шундай.

– Бунга араб қўноқлар қандай миннатдорчилик билдиришади, буни қандай қарши олишади бу – уларнинг ўз иши, меҳмон ўз оти билан меҳмон-да, – деб одоб билан тушунтирди Бектур оға.

Барчалари ҳокимни кузатиб чиқишди.

– Раҳмат, – деди у хайрлаша туриб. – Чой ичдик, суҳбатлашдик, соат тўққиз бўлиб қолди. Мен бораё энди, – деб у соатига қаради. – Вақт тез ўтиб кетди. Қизиқ суҳбат бўлди. Жуда фойдали маслаҳатларингизни эшитдим. «Жаабарс режаси» ёмон эмас, узоқни кўзлайди. Хўп, хайр, Бектур оқсоқол, аэропортда кўришгунча. Омадларингизни берсин!

Кучоқлашиб, қўл олишиб, хайрлашишди. Юртдошларининг очиқ чехралари Арсен Саманчинни ўзига ром қилди. Бунда бизнеснинг ҳам ўз ўрни бор, деб ўйларди у. Ахир бошқасини бир чеккага қўйиб турганда ҳам, нефт магнатлари бўлмиш ўта бадавлат кишиларнинг саховатига умид боғлашар, шунинг учун ҳокимдан тортиб барчалари бу ишга қайси бир тарзда ўзларини дахлдор қилиб кўрсатишга сидқидилдан уринишарди.

Лекин бу одатий ҳаётнинг тушунарли бир йўриғи-да. Бироқ Тоштанафгоннинг ўзини тутиши кишини ажаблантирарди. У ўзини шунчалар манфаатдор, фаол ва қадрдон қилиб кўрсатардики, қандай ёвуз фитнани (бу ҳам маълум маънода бозорга дахлдор) амалга ошириш ниятида юргани ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмасди. Наҳотки, унинг виждони уйғонган бўлса? «Илоҳим, яхшилик томонга ўзгарган бўлсин-да» – умидворлик билан ўйланди Арсен Саманчин. Бироқ юрагини хавотир тарк этмас, яхши ўзгариш рўй берганини тасдиқловчи бирон ишорани кутар, тўғридан-тўғри савол беришни истар, аммо ҳозирча бунинг иложини қилолмасди. Бунинг устига Элесдан ташвишланар, унга қўнғироқ қилишни мўлжаллар, лекин бундан бурун барибир Тоштанафгон билан гаплашиб олишни зарур деб биларди. Тоштанафгон эса ҳоким ҳамда Бектур оға билан хайр-хўшлашиб, оти бойлоқда турган отхона ёққа юрди. У отни қозикдан бўшатиб, энди эгарга ўтираман деб турганда, Арсен Саманчин ёнига келди.

– Қулоқ сол, – тўхтатди у собиқ синфдошини, – анови ҳарбий шапкангни кийиш масаласи нима бўлди? Уни киясанми?

- Хавотир олма. Ҳаммаси жойида бўлади.
- Жойида бўлади деганинг нима ўзи?
- Айтдим-ку, хавотир олма! Бас! Шошилиб турибман.

Тоштанарфгон собиқ синфдошини шундай ажаблантириб жўнаб кетди. Буни қандай тушунса бўлади? Ҳозиргина у тавбасига таянгандай, кўк осмонга тиз чўккандай бўлиб, шунчалар сертавозе ва мулойим кўринган эди; қаранг, энди унинг гапиргиси ҳам келмайди. Бир чеккаси, уни тушуниш мумкин, миридан-сиригача хўп ишлаб чиқилган режасидан қайтиш осон эмас, бу ундан жуда катта матонатни талаб қилади, шу боис андак тажанглиги тутиши табиий. Худо хайрини берсин! Эси кириб қолса, ажабмас. Овда, яхшиси, ўзини Жаабарс ботирдай кўрсатсин.

Арсен Саманчиннинг ўзига ҳам осон тутиб бўлмасди, атрофида бўлаётган воқеалар билан муроа қиламан деб, ўзини гоётда ноқулай сезарди. Ахир бундай овчилик тадбиркорлиги табиатга қанчалар оғир зиён етказиши ҳақида ҳеч кимса миқ этиб оғиз очмади. Садқай сар дегандай эди ҳамма. Шундай ноёб ва ишлари юришиб турган бизнес соҳибининг жияни ва яқин қариндоши бўлгани учун Арсеннинг ўзи ҳам тили бойланган, миқ этмай камтарона ўтирди. Бозор иқтисоди ўзининг кенг ёйилган тўрларига одамларнинг ўзинигина эмас, уларнинг юракларини ҳам илинтириб олади. Боягина Бектурган оға бир воқеани ҳикоя қилиб берди. Кундуз куни қандай иш-юмушлар борлиги билан қизиқиб келган овулдошлар орасида шу ерлик бир қизиқчи ҳам бўлиб, у жуда галати фикрни айтган. Унингча илвирс ови майда арзимаган бир иш экан. Бошқа бир зўрроқ нарсани ўйлаб кўрайлик. Нега тоғлардаги қорларни сотиш мумкин эмас? Нима деб валдираяпсан, эсингни едингми? – деб дашном берган Бектурган оға. Анави афанди эса гапини исботлашга тушиб кетган: ҳозирги дунёда ҳамма нарса сотилади ва сотиб олинади. Тоғларимиздаги қорлар бу – дарёлардаги сувлар. Бугун Марказий Осиё бизнинг тоғларимиздаги мангу қорларга боғлиқ. Ахир кўкўпар тоғлар бизники, қорлар, музликлар ҳам – бизники. Водийларни сугориш, бугун ҳосил етиштириш, аҳолини сув ичиши – осмондан тушмаган ахир! Бари биздан! Шундай экан, бераётган сувимиз учун ҳақ, пул талаб қилайлик. Нега қорамой, газ ва бошқа турли-туман энергия манбалари жуда қиммат баҳоларда сотиладию ва ҳеч кимга шафқат-марҳамат қилинмайди-ю, биз эса ўзимизнинг бебаҳо сувларимизни тептекинга берамиз, ҳолбуки, сувсиз водийларда ҳаёт тугайди, лекин ҳеч ким бизга раҳмат айтаётгани йўқ? Анов пастдагилар бизни одам ўрнида кўришмайди. Шундай бўлгач, илвирсларнинг кетидан нима қилиб қувиб юрамиз? «Мерган» фирмаси овчилик билангина шуғулланмай, сувимизни ҳам сотиб пулласин, ҳаммамизга фойда бўлади. Ўша қизиқчи, афанди киши мана шундай галатиноқ гапларни ёниб-қуйиб айтибди. Бир ёқаси, бу ҳам бозор иқтисодининг шарпаси. Ҳей, бола, ўпкангни бос, деб уни тинчитишибди, ахир сув Худонинг неъматини, барчага баробар етказган насибаси...

Бу воқеа латифага ўхшайди-ю, аммо замирида замонавий воқеликнинг бозор ўлчовлари ётади...

Шуларни хаёлидан ўтказаркан, Арсен Саманчин рулга ўтирди, лекин моторни ёқмай, Элеснинг телефон рақамини тера бошлади. Унинг телефони банд эди, чамаси, ҳамон дугоналари билан тижорат ишларини гаплашарди. Арсен унинг овозини эшитгиси келди. «Жаабарс режаси» ҳақида ўйларкан, ўша куни ўзи гаплашган кишилар ичида ёлғиз Элесгина барсларни ваҳшийларча овлашга қарши чиққанини эслади. Тўғри, гап мўмай пул ишлаш устида бораётганлиги учун овулдошлари уни сира ёқламасликларини Элеснинг ўзи яхши англариди.

Шундай бўлса-да, ҳар қалай, бундай ишларга бефарқ қарамайдиган биргина инсон борлигидан Арсен енгил тортгандай бўларди. Арсен қизнинг овозини эшитишни, ўзининг саси ҳам унга етиб боришини истарди. Кўнгироқ қилар, жавоб ололмасди.

Опасининг уйига қайтадиган вақт бўлган, уни кутишарди. Эртага эртаминан Бектурган оқсоқол билан бирга аэропортга бориш, меҳмонларни кутиб олиш, кейин тоғларга қараб йўлга тушиш, автомобилларда, отларда юриш, сўнг пойи пиёда даралар-ўрлардан ўтиш, қояларга чиқиш, барсларнинг маконларига етиб бориш ва ниҳоят, қўлда милтиқ кўтариб, ваҳший ҳайвонлар изидан тушиш, яъники, ов — овнинг ўзини бошлаб юбориш — юмушлар шундай бир-бири устига қалашган эди. Бектурган оқсоқол буларни жуда яхши тушунар, шунинг учун ҳам, Арсен ишга бош қўшаётганидан хурсанд эди. «Ҳар бир таржимон ҳам тоғларда ўрмалаб юришга қодир эмас, сен эса бунинг пойҳовасини олгансан. Уруғимиздаги йигитларнинг бари чапдаст, чайир бўлишган, Худо қўлласин...» Унинг гапида жон бор. Арсен араб кўноқларга тенгдош эди. Улар-ку, албатта, чиниққан алпинистлар, майли, ҳечқиси йўқ, омон бўлсак, кўрамыз...

Шаҳд-шиддат билан бошланган бу воқеалар Элеснинг кечинмалари ва ташвишларида давом этарди. Тижоратчи дугоналарини менсиз бораверинглар, деб кўндирилмади. Саратовга сафарни ҳам қолдириб бўлмади. Элеснинг фиғони чиқар, телефонни ёнидан қўймас, уни тинмай токка қўяр, керак пайтида овози ўчиб, суйганим билан гаплашолмай қоламан, деб хавотир оларди, ахир эртан қайдасан Саратов, деб йўлга чиқадилар.

Қанча кезди у дунёни! Қанчадан-қанча оғир-оғир юкларни қўлида, елкасида у ёқдан-бу ёққа кўтариб борди! Йўлларда ўлиб кетмаслик учун не-не қийинчиликларни бошдан кечирди. Поездлар, ўтишга рухсат этилган жойларда бож ундирувчилар, ментлар қўлга киритган жиндак даромадини нақ қўлидан юлиб олишарди! Шунга қарамай, ҳеч шу кейинги сафарга оёғи тортмади. Қалласига ҳеч ақл бовар қилмайдиган фикрлар келарди — тоғларга, барслар маконига чиқсам дерди, овчилар орасидан ёримни топсам, унга рўй-рост туриб айтсам, сени шунча кутдим, сен билан дунёнинг бир чеккасига боришга ҳам тайёрман, мени олиб кет! Бироқ кўз ўнгидаги воқелик уни дугоналари олдидаги бурчини ўташга мажбурият юкларди. Улар ҳаммалари доим тўрт киши бўлиб юришга одатланишган — Зайнаб ва қўшни овуллардан яна икки аёл бирга қатнашарди ўзга юртларга. Фақат шундай бир-бирларини қўллаб-қувватлабгина талончилар зулмидан омонлик топишар, ёлғиз юрган кўп тижоратчилар эса дом-дараксиз йўқолардилар. Бунинг устига назорат жойларидан ўтиш учун расмий рухсатнома фақат Элесда бўлиб, дугоналари унинг ёрдамчилари ўрнида саналарди. Шу боис бормасликнинг сира иложи йўқ эди.

Ўша кеча Элес мунглиниб йиғлади ва Худодан ўз бахтини кўп кўрмасликни ёлвориб сўради...

Узоқ интизор кутилган кўнгироқ бўлганда, улар яна ўз ширин туйғулари оламига шўнғишганда, Арсен ўз ишларини сўйлаганда ва Элес ҳам ҳозир нималар билан машгуллигини ҳикоя қилиб берганда, ва ниҳоят, бир-бирлари билан тез орада қўришишга ваъдалашганда, кўнгиллари андак таскин топгандай бўлди...

* * *

Ўша кеча тоғларда тўлин ой ёғду сочарди. Фариб Жаабарс мусаффо тиниқ осмонда мингларча милтиллаган юлдузлар қуршаган худди

мана шу улкан тўлин ойга қараб нидо солиб, ўкирарди. Ойга ўз дарду ғамидан шикоят қилар, аммо осмон маликаси жавоб бермасди. У қайларгадир бошқа барслар ёнига, тўдаси яқинига кетса бўларди, лекин, не таажжубки, у Узангилаш довони ёқасида худди сеҳрлаб қўйилгандай бошқа ёқларга бош олиб кетолмасди. Атроф-теварақларда мана икки кундан бери яна ўша уч нафар отлиқ одамлар изғиб юргани хомуш Жаабарсинг ғашига тегмасди. Таассуф-таассуф, ҳолбуки улар айни уни, «калладор думдор» қор қоплонни дурбинларидан таъқиб этиб, тинимсиз кузатиб юришарди...

IX

Бектурган оғанинг «Жаабарс режаси» ишларни ўз пайтида удалашни батафсил ишлаб чиққан эди. Ташкилотчиларга тан бериш керак, режа ҳақиқатда ҳар томонлама ўйланган, ҳисобланган, шунинг учун ҳам ўртада ҳеч қандай узилиш ва англашилмовчилик йўқ эди. Туюқ-Жар овулида яшовчиларнинг ҳаммаси овни тайёрлаш ва ўтказиш ишларига жалб этилганди. Шу кунларда овулликларнинг барчаси қор қоплонларига бўладиган овнинг муваффақиятли ўтиши ҳамда эртақлардагидай мўмай даромадларнинг ёғилишини интиқона кутарди. Овул ҳаяжонлар ичида яшарди. Ҳаммалари мўътабар ва муҳтарам зотларга овда омад ёр бўлишини тилашарди. Фақат барсларнинг ўзигина бошларига яқин орада нима савдо тушишини билишмасди.

«Мерган» фирмасининг эса барча ишлари аъло даражада эди, кечаю кундуз меҳмонлар билан мулоқотлар Арсен Саманчин воситачилигида олиб бориладди. Арсенсиз шундай самарали алоқа, томонлар ўртасида ўзаро тушунишга эришиб бўлмаслигига Бектур оға ишонч ҳосил қилди ва ҳар икки сўзнинг бирида жиянига миннатдорчилик билдириб турди. «Сенга яна бир карра айтиб қўяйки, азиз жияним Арсенбой, сен хорижликлар билан сўйлашганда, улар худди ёмғирдан кейинги гуллардай яшнаб кетишади. Мен буни сўзларингни тушунмасам ҳам, уларнинг кўзларидан биламан».

Ҳақиқатда ҳам бу шундоқ эди. Илк табрикларданоқ ва яна аэропортдан чиқиб йўлда кетаётганларида ҳар турли ҳаётий ва бошқа жиддий мавзуларда суҳбатлашиб боришаркан, араб қўноқлар ва уларнинг ёрдамчилари оққўнгилик билан бажонидил жавоб беришарди. Ўз навбатида Арсен Саманчин ҳам кечаю кундуз дам арабча, дам инглизча, дам қирғизча таржима қилишга тўғри келаётгани, бу анча оғир юк эканлигига қарамасдан, қилаётган ишидан ўзига яраша мароқланарди. Аввало, тайёрлов гуруҳининг ва юзма-юз мўътабар зотларнинг келишлари, уларни кутиб олиш унинг хизматлари туфайли яхши ташкилий ва маданий савияда, ортиқча даҳмазаларсиз ўтди.

Ҳар иккала меҳмон муомалалик, замонавий фикрловчи, ўзаро тенгқур, спорт билан шуғулланувчи, юз-бетларидан ақл-идрок нишонлари барқ урган ёш йигитлар бўлиб, уларнинг бири Кембриж, иккинчиси – Оксфорд университетини тугатишган экан. Ҳасан куюқ қора мўйлаб қўйган, Мисир эса соқолини ярақлатиб қирдирган эди. Кўринишича, ваҳший ҳайвонлар ови улар учун жасорат кўрсатишга баҳонагина эмас, балки спортнинг фавқулодда мушкул бир тури эди.

Бошламасига мана шу маълумотлару кузатишларнинг ўзи етарли эди. Арсен ўз навбатида меҳмонларга мамлакат, бу тоғлар юрти, юксак тоғларнинг иқлими, аҳоли ва унинг одатлари, расм-русумлари ҳақида ҳикоя қилиб берди.

Тууюқ-Жарга узун карвон бўлиб келишди. Олдинда ўз жипида Бектурган оқсоқол, ундан кейин «Хаммер»да меҳмонлар ва улар билан бирга таржимон ҳамда ҳамроҳ маслаҳатчи сифатида Арсен Саманчин ва ниҳоят, қўриқчилар, хизматчилар ҳамда телерепортажчилар боришди.

Бутун Тууюқ-Жар меҳмонларни қарши олгани кўчага оқиб чиқди. «Хаммер»нинг кўринишидан ақллари шошиб қолган бола-бақра кўча ёқалаб югуришар, улар ён-верида ранг-баранг итлар думларини ликиллашиб чопқиллашарди. Бундай машинани улар илгари ҳеч кўрмаган, шундай мўъжиза овуллари кўчасидан ўтаётганига ишонгилари келмасди. Бола-бақрагина эмас, баъзи катталар ҳам ҳайрон бўлиб қолишди: улар миллионерларни кўрамиз деб ўйлашган, келаётганлар эса спорт кийими кийган оддий йигитлар эди.

Кун асрга оғди. Меҳмонлар етиб келиши билан алоҳида ҳозирланган уйларга жойлаштирилди. Бироз ҳордиқ чиқаришгач, кечки зиёфат қилишди, меҳмонларга ароқ ҳам пешкаш этилди, аммо улар ичмасликларини айтиб, бу роҳат-фароғатни ордан кейинги қолдиришни сўраб лутф қилдилар, Шарқда бебаҳо деб қадрланадиган қор қоплонларининг терилари кўлимизга ўлжа бўлиб кирса, кайфият ундан кейин ярашади дейишди.

Ўрни келиб қолгани боис Арсен Саманчин араб овчиларига Мангу қайлиқ афсонасини ҳикоя қилиб берди. Ҳикоя қиларкан, беихтиёр тўлиқиб кетди, меҳмонларни ҳам тўлиқтирди, одамзод қавми орасида азал-азалдан йўқолмай келаётган ҳасад ва нафрат боис бахтсизликка учраган куёв ва унинг қаллиғининг бошига тушган кўргуликка меҳмонлар мутаассир бўлиб ачинишди. Куёв йигитнинг моҳир овчи бўлганидан таъсирланишди, қайлиғининг ота-онасига қор қоплонлари терисини ноёб тортиқ қилиб келтиргани учун унга тасанно ўқишди, милтиқ бўлмаган замонларда ваҳший ҳайвонларни овлаш осон бўлмаганлигини айтишди. Қор қоплонлари терисини тортиқ этиш одати ҳозир ҳам сақланганми, деб сўрашди. Қор қоплонларининг териси йўлбарслар ва оддий қоплонлар мўйнасига қараганда ноёброқ саналадими, деб ўсмоқчилашди. Арсен Саманчинга уларнинг мулозамат ва одоб-икром билан суҳбат тутишлари ёқди. Меҳмонлар Арсен Саманчиндан самимият-ла араб мамлакатларида бўлган-бўлмаганига қизиқишди, унинг Мисрдан бошқа ерларда бўлмаганини эшитиб, ўз мамлакатларига таклиф этишиб, унга ўз ташрифнома-ларини тақдим қилишди, сизни иззат-икром билан кутиб оламиз, диёримизни кўрсатамиз, бадавийларнинг қишлоқларига олиб борамиз, дўстлигимизни мустаҳкамлаймиз, деб дилдорлик кўрсатишди. Арсен чин дилдан миннатдорчилик билдирди. Замон журналисти сифатида у меҳмонларнинг дунёнинг қайноқ мавзулари борасидаги фикр-мулоҳазалари-ю, қарашларини эшитгиси келиб турса-да, хўжайин суҳбатларда ижтимоий, сиёсий қабилдаги гапларни уларнинг қулоғига чертиб юрма, деб қўйгани учун бу масалаларга тўхталмади, меҳмонларнинг кўпроқ овчиликка ўхшаш нарсаларга қизиқишларини эътиборда тутди. Албатта, бу даражадаги мўътабар зотларнинг дунёни тушуниш, билишда ўз нуқтаи назарлари бўлиши, табиий. Бироқ ижтимоий ва сиёсий қарашларга боғлиқ бўлмаган умумжаҳон муаммолари ҳам мавжуд. Мисол учун, табиатни асраш, қўриқлаш. Баъзан табиат билан боғлиқ ҳодисалар маълум бир макон доирасида чегаралангандек бўлиб кўринади, ҳолбуки аслида ҳар қандай экологик силжиш охир-оқибатда бутун Ер юзининг табиатига ўз таъсирини ўтказди. Арсен хорижий меҳмонлар билан шундай кўп нарсалар устида гаплашишни жуда хоҳлар, аммо Бектурган оға писанда қилиб

айтгандай, «биз учун муҳими бизнес ва меҳмондўстлик — аввало яхши муомала ва одоб-икром». Ҳар ҳолда одоб ва мулозамат доирасидан четга чиқмаган маъқул. Меҳмоннинг димоғи чоғ бўлсин, ўзини бемалол сезсин, баҳри дили очилиб юрсин.

Арсен ҳам шуни истайди. Аммо бадният Тоштанарфгон деган заҳарли зирапча юрагига санчилганча тинмай ўзини эслатар ва азоб берарди. Бир худо инсоф бергандай, ёмон ниятидан қайтиб тинчигандай бўлиб кўринганди... Ўзини, эҳтимол, атай шундай кўрсатгандир, бироқ...

Уйқуга ётишдан аввал меҳмонлар ташқарига айлангани чиқишди. Уларни тоғларнинг тунги манзаралари маҳлиё қилиб қўйди — ой тўлган, юлдузлар милт-милт жимирилар, осмон тиниқ мовий-қоронғу — баҳайбат тумтайган улугвор чўзилиб кетган ўрқачли чўққилар.

Ҳасан уларни қўли билан кўрсатиб, сўради:

— Жаноб Арсен, ҳов анави тоғларда овчи куёв йигит ов қилган бўлса керак, а?

— Ҳа, ўша ёқларда яшаб, ов қилиб юрган, — жавоб берди Арсен Саманчин.

Мисир ҳам ўз навбатида сўради:

— Мангу қайлигингиз ҳам ўша ёқларда йиғлаб қидириб юрганми?

— Ҳа, у ҳанузгача ўз куёвини излаб, чақириб, чорлашдан тўхтамайди.

— Шўрлик! — маъюс хўрсинди Ҳасан. Мисир эса қизиқ бир гапни айтди:

— Балки у дунёга қандай бўлса шундай керакдир? Агар тоғ чўққисидан туриб телекамерага ўрқачлар устидан югуриб бораётган ўша қизни суратга олинса, бу дунё кўз ўнгида рамзий бир маъно касб этиши мумкин.

— Чиройли фикр! — деб маъқуллади Ҳасан. — Мангу қайлиқни вафо ва муҳаббатнинг ўлмас тимсоли каби кўрсатиш керак. У ҳар бир инсонга яқин бўлиб қолади. Ахир ишқ фожиаси доим ёнимизда. Сиз бунга нима дейсиз, жаноб Арсен?

— Мен анчадан бери «Мангу қайлиқ» операсини орзу қиламан. Агарда иложи бўлсайди... Сизнинг фикрларингиз мени янада илҳомлантириб юборди. Фикримиз бир жойдан чиққанидан жуда хурсандман.

Кутилмаганда «Мангу қайлиқ» гоёси мана шундай яна қалқиб юзага чиқди. Буни овдан сўнг бамайлихотир ва батафсил гаплашадиган бўлдилар.

Кейин хайрлашдилар.

— Хайрли тун!

— Эрталаб кўришгунча.

Арсен опасининг уйига қайтиб ҳовлида яна бироз айланди. Меҳмонларнинг мулоҳазалари Арсен Сманчинга қаттиқ таъсир қилди. Бундай бўлишини ҳеч кутмаганди. Европача таълим ўзини кўрсатди. Шу билан бирга ҳайрон ўйланди: улар қандай қилиб олийшон ҳодисалар билан овчилик эҳтиросларини бирга онларига сигдиришаркин?

Бироқ ухлаш пайти етган эди.

* * *

Ўша тун, ўша соат барча жониворлар тоғу тошларда осуда кеча қўйнида уйқуга ғарқ бўлганди. Фақат Жаабарсгина Узангилаш довонида ўзини қўярга жой тополмас, ойга термилиб ўкирар, панжаларини тишлар, ўзи англамаган ҳолда кўнгли оғир бир нарсаларни сезган, ҳавл олгандай бўларди... Яна олислардан ўша-ўша сас келарди. Уйқуси ўчган, Мангу қайлиқнинг кўзига уйқу келмасди...

* * *

Аллаким эса ўша кеча ўзининг ер маликасини соғинарди. Элеснинг ҳоли не кечди? Дугоналари билан Саратов поездига етиб бордимикин? Етолмаган бўлса, унда яна бир кун кутади. Ҳозир поездлар қатнови товсилган. Ҳамма самолётда учсам дейди. Элес тонгда қўнғироқ қилди, шундан бошқа гаплашолмадилар. Бир зум ҳам бўш вақт бўлмади. Яна дарада, дарё бўйида бирга ўтказган дамларини эслади, висол онлари нақадар соз эди, ўша бахтли, фароғатли онлар бот-бот такрорланиши, қайтиб келишини қўмсарди юраги...

Тун ўтди. Тонгда ҳаво айниб, осмон тумтайиб олди. Тоғ тизмалари узра аллақайлардан пайдо бўлиб, булутлар югура бошлади. Шамол айланиб, дам у томон, дам бу томондан эсарди. Ҳолбуки, охириги кунлар ҳаво шунчалар фараҳбахш, ёзги сокинлик ҳукм сурардики, бир қарашда доим шундай қоладигандек эди. Дарвоқе, ҳозир ҳам у қадарли хавотирланадиган жойи йўқ эди. Енгил чопаётган булутлар бир зумда пайдо бўлиб, яна кўз очиб юмгунча гойиб бўлишлари ҳеч гап эмасди. Ҳаводаги бу ўзгаришни ёмғирдан дарак беради деб бўлмас, чақин, момақалдироқни-ку кутмаса ҳам бўларди.

Эрта тонгдан иш қайнади. Фақат улгуриш керак. «Мерган» фирмасининг қоғозларида қайд этилгандек, «муҳим овчилик» тадбирига дахлдор одамларни олиб чиқиш чораси кўриларди.

Меҳмонлар зирҳли «Хаммер»га ўтиришларидан олдин ногаҳон ҳеч нарса унутилмаганини яна бир қарра текшириб чиқди: мерганлар милтиқлари, автомат қуроллар, дурбинлар, баланд овоз таратувчи мегафонлар, юксак баландликда ҳаво етмай қолса тугиладиган асбоблар, ҳаммаси жойида, бадастир эди...

Отда юриладиган манзилгача қийналмай етиб бордилар, соатига қирқ-эллик чақирим тезликда ўттиз чақиримлар чамаси йўл босишди. Борсалар, отлар тайёр турарди. Барча отлар пухта тақаланган, пишиқ эгар урилганди.

Юкларни отларга ортишди. Бектурган оғанинг ўзи ишларни кўздан кечириб юрди.

Араблар анча пухта чавандозлардан экан. Тоғларда отлиқ юриш — текис ишподромларда жилов қўйиш эмас. Тоғда отда бораётган чавандоз доим эгарда мувозанатни сақлайди, тик қияликларда дам ўнгдан, дам сўлдан тупроқ шувиллаб, тошу шағал шарақлаб тўкиларкан, отнинг одимларини сергак бошқаради.

Орқама-орқа бўлиб боришарди. Шу ерлик чўпон олдинда йўл бошлаб қадамларди, унинг ортида Бектур оға, кейин — меҳмонлар ва улар билан изма-из Арсен Саманчин. Ҳозирча бемалол гаплашиб кетдилар, лекин ҳар бир одамда ораларида масофа узоқлашганда алоқани йўқотмай гаплашиш учун мегафонлар ҳам бор эди. Кўриқчилар билан хизматчилар бироз орқароқда келишарди.

Тоғлар тобора тик юксала борар, ҳайбатли қоялар ўткир қирралари билан ваҳимали осилиб турар, ёнбағирларнинг нишаб қияликлари майда шағал тошлар билан қопланган, от туёғи тегиши ҳамон шалдираб тўкилар, юриш қийинлашар, аммо отлар ҳали юқорилаб боришарди.

Энди юксак тоғларнинг жониворлари уёқ-буёқда кўзга ташлана бошлади, теварак-атрофдан бир неча маротаба така ва архарларнинг ҳуркак тўдалари югуришиб ўтдилар. Ваҳший ҳайвонларнинг азалий қурбонлари бўлмиш шу қўштўёқли жониворлар ўз эҳтиёжлари билан қайларгадир йўл олишарди. Уларни дурбиндан томоша қилишаркан, чаққон, учқур, нафис ҳаракатларига қойил қолишарди. Ҳасан отини тин олиш учун тўхтатди ва андак ҳарсиллаганча сўз қотди:

– Дўстларим, сизга қандай билмадим-у, лекин менга шундай туюляптики, агарда мана шу гўзал охулар бир ерга йигилишиб, ҳаммалари бошқа ўлкаларга кетиб қолишса, илвирслар оч қолиб, бир-бирларини ғажиб ташлашарди, шундай эмасми?

– Бунга ақллари етмайди! – деди кулиб Мисир. – Бўлмаса, қочиб кетишарди.

– Балки, аксинча, табиатнинг ўзи шундай оқил яратилган бўлса-чи? – деб гап қўшди Арсен Саманчин.

Меҳмон овчилар табассум қилишди.

– Рост! Табиатнинг донишмандлигига қойил қолиш керак!

– Барсларнинг омади – бизнинг ҳам омадимиз! Шундай эмасми?

Уларнинг шундай бир-бирларига ҳазил-мутойиба тариқасида мурожаат қилиб сўзлашиб боришлари ўрталарида беихтиёр самимий муносабатлар ўрнатилишига хизмат қилар, бу эса айти мудоао эди. Арсен Саманчин меҳмонлар ўзларини иложи борица эркин сезишларини истар, улар бу ёқларга фақат ов деб келишмаган-ку, ахир. Бундай ҳолларда одамларнинг ўзаро муносабатлари жуда муҳим ўрин тутади.

– Ҳурматли меҳмонлар, – деб мурожаат этди Арсен овчиларга, – овчилик фирмаимизнинг бошлиғи Бектурган оға сизларга унинг сўзларини етказишимни сўраяпти. Ҳов анов қоя орқасида дам оламиз. У ерда чодирлар қурилган. Кейин ўша ерда отларни қолдириб уёғига пиёда кетамиз.

– Биз тайёрмиз.

– Шикор ўз номи билан шикор-да...

Кун тиккага келган. Балли Бектурган оқсоқолгаки, бироз чарчоқни ёзишга шароит туғдирди, чодирларда ўтириб қимиз ичилди. Тоғлар баландлиги ўзини кўрсатарди – нафас олиш қийинлашиб борарди. Сафар халталарни саранжомлаб, қурол-яроқларни елкаларига осиди, мегафонлар ва бошқа асбоб-анжомларни қўлга олишди.

Меҳмонлар оғир йўлни босиб ўтиб, чодирларга дам олгани жойлашишгач, Арсен қулай вақтдан фойдаланиб, ёлғиз қолди. Бектур оқсоқол иккита ёрдамчиси қўлтиқлаганча отидан тушди, у соқолини тутамлаб ҳансирар, шу ҳолда меҳмонларни ва уларнинг ҳамроҳларини огоҳлантирди, бироз кутишга тўғри келади, овни дарҳол бошлаб юборишнинг иложи йўқ, чунки ҳали ваҳший ҳайвонларни ҳайдаб келувчилардан дарак бўлмади. Меҳмонлар бу хабарни хотиржам эшитишди.

Алпинистлар ва геологларнинг айтишларича, мана шундай тоғ баландликларида юракда бир ўзгариш рўй беради, у янгидан қувватга киргандай бўлади, кайфият бошқача тус олади, атроф дунё бошқача таъсир қилади. Тоғларда одам яхшироқ, тиникроқ фикрлайди. Кўп ибодатхоналар, калисоларнинг баланд тоғларда жойлашгани бежиз эмас, турли динларга мансуб бу саждагоҳларда турли-туман рақси самога тушиб, талқину вирди забон қилиб худога яқинлашиш орзусида бўладилар. Айтишларича, водийлар, паст-текисликларга қараганда, тоғларда одам кенг, эркин, эҳтиросли фикр юритаркан. Юксак тоғлар фавқулодда нурафшон. Бошинг баногоҳ худди осмоннинг ўзига тегиб турганга ўхшайди, узатсанг қулоч ёзиб, қўлинг нақ булутларни қучади, манави азамат қоялар еру заминга қудратли илдизлари билан туташиб, теран кириб кетган, манави шаффоф тоза музликлар, манави мангу оппоқ қорлар – шундоққина қўл остингда, беҳад тиниқ зумрад сув жилғалар ҳосил қилиб, офтоб нурларида ярақлайди, мовий-мовий товланади, ҳаво ҳам тўқ мовий-зангори,

уни шимириб тўймайсан, кўксингга қандай кириб, қандай чиқаётганини аниқ сезиб турасан, бамисоли ҳозиргина чўнг штангани азот кўтаргандай.

Балки табиатнинг ўзи шундай қурилганми, балки юксак тоғлар қўйнида инсон руҳиятида ўзгача бир ҳол юз берадими, бунда ўй-хаёллар ҳам, туйғулару ҳиссиётлар ҳам, бари қорли юксак чўққиларга ҳамда тоғларнинг забткор, учқур шамолларига монанд. Ўша сонияда Арсен Саманчин худди мана шундай ҳолатни бошидан кечирарди. Бошқа барча ташвишлардан холи қолиб, ўз дарди дунёсига ўзи шўнғиб кетиб, худди бошқа бир оламларда юргандай сезарди ўзини. Ўша дақиқаларда унинг хаёли бу ерда чодирда эмас, аллақайларда, олис чўлларда кезарди. Недурки, у шу тобда қулоқни батанг қилувчи узундан-узоқ паровоз чинқириғи, йўловчи поезднинг бир маромдаги босинқи гулдураган товушларини эшитар, вагонлар билан ёнма-ён елиб-югурар, шитоб ўтаётган ойналарга аланглар ва «Элес! Ҳой, ҳой, Элес, бу мен, менман, мен сени севаман! Сен менинг гўзалимсан! Сен Саратовга борасан, мен эса тоғлардаман, аммо доим сен билан биргаман. Сенсиз менга ҳаёт йўқ!» — деб тинмай қичқирарди. Талабалик йилларида шу йўллардан ҳаммиша Саратовга ўтар, ундан Московга қатнарди, у Волга бўйидаги Саратовни яхши кўрарди! Қозоқлар Сари-тов дейдилар. Ҳозир Элес ўша ёққа кетяпти, у хаёлан қиздан илакишиб кетиб сени йўлдан қолдирганим учун мени кечир деб, узрхоҳлик қиларди. Аммо у энди ҳақиқатан шу қизсиз яшолмагай. Шу боис телба бир алфозда муҳаббатининг қисқа достонини дам-бадам хаёлида жонлантирар, тасавуридаги воқеаларга шу қадар чуқур шўнғиб кетардики, рўёлар, орзулар худди шундоқ кўз ўнгида рўй бераётгандек туюларди.

Арсеннинг яқин атрофида ҳеч зот унинг қалбида нималар бўлаётганини билмас, хаёлига келтирмасди. Фақат Элесгина уни тинглар ва эшитарди, у тамбурда вагоннинг ланг очик эшигидан осилиб турар, бир қўли билан дастакни маҳкам ушлаб олган, иккинчи қўлини кенг ёзиб Арсен томонга узатарди.

— Арсен! Арсен! Сени эшитяпман, кўряпман сени, севаман сени! Етиб ол, сакра, мен сени тутиб оламан!

Хаёлларнинг эркин эпкинларида не рўёлар урчимайди! У кутаётган поездга етиб олиш учун ўзини отди. Нима дейсиз ахир, ана, етиб ҳам олди. Нега десангиз, севишганлар икков буни жон-дилдан хоҳлашарди, зеро муҳаббат аҳтироси самовий қудратга эга, унга мангулик ва ўлмаслик тобе, зотан, у уруғ-қаёшни давом эттириш учун буюк чорловдир.

Унинг қўлини толе тутиб, югурди ва вагонга етиб олди, Элес унинг қўлидан тугди ва у зинага бир сакраб чиқди. Улар ҳамма нарсани унутиб қучоқлашдилар...

— Юр, юр, гаплашайлик, — деди Арсен Саманчин ҳарс-ҳарс нафас олиб. — Сенга айтар сўзларим шунчалар кўпки...

— Вой, шошилмасанг-чи... Нафасингни ростла, дамингни ола кўй...

— Вақт зиқ. Овга чиқишимиз керак. Манави менинг қўлёммам...

— Қўлёмма? Нима деяпсан, Арсен? Вой, шу қўлёммани деб поезд орқасидан чопдингми ҳали?

— Сенга айтадиган гапим бор. Юр.

Улар купеда рўпарама-рўпара ўтиришди. Арсен Саманчин Элесга шуларни сўзлаб берди:

— Бу қўлёмма, Элес, менинг Саратовда ёзган ҳикоям. Йўлда ўқирсан. Иккинчи жаҳон уруши даврида бўлиб ўтган воқеалардан. У замонларда сен билан биз ҳали дунёга келмаган эдик. Ота-оналаримиз ялангоёқ

ҳакалак отиб юрган ўсмир болалар эди. Шунча йиллар ўтди. Янги аср кирди. Бу воқеани ўша ўтган йилларнинг соғинчи деса ҳам бўлади. У бизга ҳеч қачон унутмаслик керак бўлган нарсаларни эслатиб туради. Барча урушлар бу — ўзаро қирғинлар, одамларнинг бир-бирларини ўлдиришларидан бошқа нарса эмас. Мангу сукунат дунёсига йўл оларкан, ҳар бир ўлдирилмиш тирик жон ким бўлмасин, генералми, ё оддий аскар — пушаймон бўлиши турган гап. Мен ўша ачинарли йиллар ҳақида «Ўлдири-ўлдирма» деган ҳасратли бир ҳикоя ёзганман. Ҳозирги кунларда одам ўлдириш сигаретни чекиб улоқтиришдай осон бўлиб қолди. Унгдан ҳам отадилар, сўлдан ҳам, мен ўзим ҳам шу балога гирифтор бўлай дедим. Бу ҳикоя қуруқ бир ўйин эмас, жиний воқеалар ҳам чизимча қилиб чизилмаган. Ўзимни шу ҳикояни қўлимда кўтариб уммон қаъридан юзага сузиб чиққандай сезаман, кейин миллион-миллион ўлганлар ва ўлдирганлар кўмилган қабристонга бориб, уни уларга ва ўзимга ўқиб бергандайман. Элес, сени ўзимнинг тўқайзорларимга бошлаб кираётганим учун мени кечир, лекин сен мутахассис кутубхоначисан, ниманинг қандайлигини жуда ҳам яхши тушунасан, менинг пароканда фикр-хаёлларимни яхши англайсан, мен буни гоётада қадрлайман. Бошингни қимирлатиб гапимни тасдиқлаётганинг учун ҳам раҳмат, Элес. Ўтган қишда мен тўғри Бойқўнғирга, космодромга бордим поездга ўтириб, менга самодан туриб узоқ муддатли космонавт Солижон қўнғироқ қилди. У билан дўстлашиб қолганмиз. Мен ўшанда бир инсон ҳақида рисола ёзмоқчи бўлиб юрардим. У ҳар бир одамнинг самода яшаши учун қўл келадиган муҳит яратишни кўзлайди. Бу ҳозирча хомхаёл, албатта. Лекин бир кунмас-бир кун одамзод албатта бунга эришади. Мен яна хаёлпарастлик қилаётиман. Кечир. Шу десанг, ўтган қиш мени соғинч яна йўлга бошлади, темир йўлда юрмаганимга ҳам талай вақтлар бўлган эди, йўлда талабалик йилларимни эслаб кетдим. Бойқўнғирдан Саратов орқали Масковга жўнадим. Ойна олдидан кетгим келмасди. Лип-лип ўтаётган манзараларни тўйиб томоша қилардим. Мен шундай юришни, тинмай томоша қилишни яхши кўраман. Нима қилай, шундай кўнгли бўш одамман. Шунда ўтмиш денгизга айланиб, унинг аёвсиз долгалари юрагим қирғоқларига келиб урилаверди. Шу пайтгача булар мени тарк этмай ичимда яшаб юрган ва ўз вақт-соатини кутган экан, мана энди юрагимга ёпирилиб кириб келди. Бу темир йўлларда, ўша-ўша поездларда нималар бўлган эди-ю, энди нималар бўляпти, улар ўша-ўша жойлардан ўтади, Қозоғистон чўлларидан юриб, Саратовга етади, ундан Московга боради, — Хўш, нима бўляпти ўзи асти? — деб фиғоним бошимга чиқарди. Йўл ўша, борар-келар поездлар ҳам ўша, ҳаракат йўналиши ҳам ўзгармаган: Фарб — Шарқ. Аммо бу ерларда одамларга нима бўлди, инсон тақдирлари қандай ўзгаришлар, эврилишларни бошдан кечирмоқда? Худди самодан олинган филмни кўргандай, яқин йилларнинг воқеалари кўз ўнгимдан бирма-бир ўтди: Орол денгизини хароб қилишди, юрак дод дейди, аммо бу орада Бойқўнғирни қайта яхшилаб куришди... Орада қанча-қанчалаб нарсалар ётибди! Ўшанда мен ёзишга аҳд қилдим. Бу воқеани бундан узоқ йиллар бурун эшитгандим. Уни менга Улуғ Ватан урушининг ногирони Сергей Николаевич йўлда ҳикоя қилиб берганди, у жарима қисмида хизмат қилган бир одам эди. Ҳикояда у ёшгина йигитча Сергей. Мен унда талаба эдим, мenden ёши улуғ ҳамроҳимга жуда иззат-ҳурмат билан қараганман, худди ўз бобомдек кўрганман. Мен яна гапни чўзиб юбордим, вақт эса тифиз. Сергей Николаевич бизнинг вагонга Саратовда ўтирди, бу ердан Масковгача икки кун йўл юрилади. Ҳикояси ҳам жуда узоққа чўзилди. Масковда уни касалхонагача

кузатиб қўйдим. Лекин «Ўлдир-ўлдирма»ни орадан ўн йил ўтгандан кейингина ёзиш ниятига тушдим. Сергей Николаевич, яъни Сергей бу пайтга келиб омонатини топширган эди, суриштириб билдим. Чин юракдан ачиндим. Қоғозга туширганимдан кейин, тўғрироғи, Сергей Николаевич менга айтиб берганларини бир бошдан ёзиб, баён қилиб чиққач, бу нарсани жанг майдонларида қолган қабристонларда ўқиш кераклигини тушундим. Биласанми, Элес, сенинг ҳам бу воқеага қандайдир маънода дахлинг бор. Ҳайрон бўляпсанми? Гап шундаки, сен ҳам, мен ҳам, ва манави тарих ҳам, бари Шарқ билан Ғарбни боғлаб турган битта йўлда, Саратовдан Масковга ўтган йўлда бўлиб ўтади. Сергей шу йўлдан урушга кетди, мен доим Россиянинг буюк шаҳарлари Масков ва Ленинградга ўқишга қатнаганман, сен эса тижорат ишларинг билан шу йўлда, шу поездда юрасан, ва бизни, ҳаммамизни бир нарса боғлаб туради... Оҳ, тўхтат, тўхтат, мени, Элес.

Вақт қолмади! Лекин сенга тушунтирмақчи эдим, шунинг учун орқангдан қувиб етишга уриндим. Кейинроқ айтсам ҳам бўлаверарди, чамаси, бошқа сафар бафуржа ҳикоя қила қолсам, балки айтиш муддао бўларди, лекин афсус, кутолмайман — бу сен билан, учрашиб қолганимиз билан боғлиқ, Элес. Бошдаёқ айтиб қўяй: сен мени қутқардинг, Элес. Менга нима бўлаётганидан беҳабар ҳолда сен менинг жонимни омон сақладинг. Шу йилнинг кўкламида мен «Ўлдир — ўлдирма» номли ҳикоямни босиб чиқармоқчи эдим. Мен урушнинг азалий табиати, инсоннинг азалий феъл-атвори тўғрисида ўз сўзим, билганларимни баён қилиб ўтмоқчи эдим. Ҳар қандай уруш одам боласининг иши ва ҳар қандай уруш шу оддий азал ҳақиқатни англаган ҳар бир одам учун адоқсиз фожа... Мен ҳикоямда худди мана шу нарсани айтмоқчи бўлдим, лекин кейин ҳаётимда бир воқеа рўй бердики, менинг ўзим ҳам худди мана шу кунларда шафқатсиз ва ёвуз бир қотилликка қўл урмоқчи бўлдим. Бу сон-саноксиз одамқушликлар ичида навбатдагисигина бўлиб қолмай, шундай ҳикояни ёзган муаллиф томонидан йўл қўйилмиш ақл бовар қилмас куфроналик эди, ўз ёзганларида бир нарсаларни айтиб, амалда бутунлай бошқа ишларни қилувчилар — булар бориб турган мунофиқлар... Шунинг учун виждон азобига дучор бўлмай деб, «Ўлдир-ўлдирма»нинг қўлёзмасини бир чеккага яшириб қўймиш эдим. Энди юзим шамгин. Қотиллик қилсам мен ўз аъмолимни рад этган, инкор айлаган бўлардим. Тасанно! Толе раҳм қилди — Элес, сен мени одамқушлик ниятидан қайтардинг, бизнинг муҳаббатимиз мен учун башорат бўлди. Мен яна эркинман, ўз-ўзимнинг олдида юзим ёруғ, мана шу ёруғликни менга сен келтирдинг. Кеча ўч олишни адолатли ҳисоблаган ва унга мубтало бўлгандим. Бугун бундай разолатга ҳеч қачон қўл урмаслигимни яхши биламан.

Улгурганимча шуларнинг борини сенга сўзлаб бермоқчи эдим. Яна бир гап: мендаги катта ўзгариш сен билан учрашганимиздан кейин бошланди. Анча ўйланиб қолдим: гоҳида бизга маънавий мулоқот, юракда йиғилиб қолган нарсаларни маҳрамона баён қилиш нечоғлик етишмайди, мен «Ўлдир-ўлдирма»да шундай дил изҳорига интилганман. Навқирон йиғитча Сергейнинг қалб изҳорини кундалик югур-югурлардан фориг бўлиб, осудалик ва сукунат бағрида ўқиш керак, ҳаётлик палласида билиш ҳар доим ҳам муяссар бўлавермайдиган нарсаларни ўлганлар руҳи билсин, эшитсин, ишонч ҳосил қилсин. Ундан ҳам ортиқ. Ҳар бир одамнинг ўз муқаддас дуоси бўлсин. Мен айтар дуолар — шу ҳикоя ичида. Агар у сенга дилсўз бўлиб туюлса, кел, бирга муножаат қилайлик,

сезгимиз сезгилар билан унсият топгай. Муҳаббатнинг бундан ортиқ нимаси бор... Мен чўнтак дафтаримга ёзиб қўйдим – биринчи мутолаалар Масков остонасидаги машҳур Волокалам қабристонини ҳамда Брест қалъасида, сўнг бошқа шу каби кўп ерларда, жумладан, Европа зиёратгоҳларида ўтсин... Мен шунини жуда-жуда хоҳлардим.

Элес, мени кечир, кўп гапириб юбордим, лекин сурур лаҳзаларигина қисқадир, севги эса азалу абад чорлови қошида икковлон етиши мумкин бўлган ноёб кашфу асрордир. Мен ҳозир тоғлар қўйнидаман, лекин шундоқ бўлиши билан бирга бир купеда юзма-юз ўтиргандек сен билан дилдан сўзлашаётирман. Булар хаёл ўйинлари, албатта. Мана, бизнинг турар манзилимизга отлиқ чавандоз дўпир-дўпир йўртиб келаётир, ҳойнаҳой, Тоштанаффоннинг йигитларидан бўлса керак... Нима ҳам қилдик, ишга киришамиз. Кўришгунча, Элес, кўришгунча, яхши қол...

От минган чавандоз ҳайдовчилардан бири Пахмоқ экан. У тўзғиган пахмоқ сочларини силкита-силкита меҳмонлар билан омонлашди, сўнг оқсоқол Бектур огага қараб деди: уни Тоштанаффон жўнатибди, қор қоплонларининг изидан тушилганлигини маълум қилибди, икки жуфт қоплонни дурбин билан кўрса бўлади, яна бир йирик «калладор – думдор» қоплон назардан қочирмай қузатиб келинмоқда, уни керакли жойгача қувиб келтириш мумкин. Тоштанаффон яна бир нарсани қаттиқ илтимос қилибди: таржимон Арсен аввалига унинг олдига бориши зарур экан, ўзини тўқайга уриб яширинган улкан барсни керакли нуқтадан туриб қандай отишни тушунтириб берар экан. Буни сўз билан тушунтириш қийинмиш, ўзи келиб жойни кўрсин, кейин овчи меҳмонларга мўлжал олишни кўрсатсин. Бектур оқсоқол бунга рози бўлди.

– Менга қара, Арсен, сен ҳозир меҳмонларга ов бошланмасдан аввал ҳайдовчилар билан учрашаман деб, тушунтириб қўй. Ҳайвон тўқол ва маккор, ҳужум қилиб, кейин тўқайга кириб кетиши мумкин. Майли, қаерда қандай пойлоқда туришни сенга кўрсатишсин.

Овчилар бажонидил кутишга рози бўлишди.

Пахмоқ йўл бошлади, Арсен Саманчин отга миниб унинг ортидан тушди. Ҳар томондан қалин буталар ўралган улкан қоятошлар орасидан ўтиб бориш жуда мушкул эди, қийналиб-қийналиб қоялар орасидаги очик жойга чиқишди. Юксакда аллақандай қушлар тўдаси чарх урарди. Қулоқни шанғиллатадиган сукунат. Пахмоқ қўлига мегафонни олиб, кичқирди:

– Тоштанаффон, биз келдик! Эшитяпсанми? Биз шу ерга етиб келдик!

Мегафондан жавоб келди:

– Мен ҳам шу ерданман! Ҳозир бораман!

Арсен нафас ростлаш учун отдан тушмоқчи эди, аммо Пахмоқ тўхтади:

– Ўтириб тур, тушма. Ана Тош келяпти.

Ён тарафдаги қуюқ бутазор орасидан от минган, бўйнига мегафон осилган, елкасига автомат осган Тоштанаффон чиқиб келди – о даҳшат! – у бошига қизил ҳошияли ҳарбий шапкасини бостириб кийган эди! Арсен донг қотди. Тоштанаффон эса шапкасини бироз кўтариб қўйиб сўз қотди:

– Кўзингни олайтирма! Ҳаммамиз шай! Бешовлон ҳозир, автоматлар тахт! Ё қўлга йигирма миллионни нақд беришади, ё ҳамма асфаласофилинга кетади! Ҳеч ким омон қолмайди! Ҳеч зотни аяб ўтирмаймиз. Нега индамайсан?

– Нима дей? – зўрға овози чиқди Арсен Саманчиннинг. – Сен ваъда қилган эдинг-ку, ташвишланма, ҳаммаси жойида бўлади деб.

– Жойида бўлгани шу. Ишга ўтайлик. Анави ёққа қара. Ўша Молотош гори шу. Сенга айтган эдим. У ерга миналар кўмилган. Бойваччаларни шу ерга ҳайдаб келамиз. Уларга менинг ҳар бир сўзимни инглизчалаб айтиб турасан. Глобаллашув барчага баробар, Бойликлар фақат бизга тегишли деб хомтама бўлишмасин. Биз ўз ҳақимиз – улушимизни оламиз. Кўрдингми, манави ердан горга кирилади, отдан туш, ичига кир. Утирадиган жой кўп, гаровга олинганлар роппа-роса бир кеча-кундуз шу ерда бўлишади. Тўлов бўлмаса – раҳм-шафқат қилинмайди. Нега индамайсан? Тилингни ютиб юбордингми? Мен сени огоҳлантирганман. Сен, нима мени ҳолвадай эриб кетишимни кутувдингми? Ол-а! Хўп, нега индамайсан? Сендан сўраяпман, менинг буйруғимни дарров бажарасанми, йўқми?!

Арсен Саманчин пастга тушмоқчи бўлиб туриб, яна оёғини узангига тиради. Тоштанафгон унга ўдағайлади:

– Тур жойингда! Гапимни яхшилаб эшит – сен аввал уларни бу ерга олиб келасан, биз уларнинг қуролларини тортиб оламиз, горга ҳайдаб кирамиз. Гап қаттиқ эркакча бўлади. Автоматларни қаншарларига тираб қўямиз. Менинг буйруғим билан уларга йўлдош телефонларидан Дубайгами, Амирликларгами, қаерга бўлса ҳам, банкларига қўнғироқ қилдирасан. Зудлик билан бизга самолётда пул тўловини ўтказишади. Ультиматумнинг ҳар сўзи мияларида муҳрлансин! Улар – нима десалар, дарҳол менга ағдарасан. Билдингми? Акс ҳолда, биз сени банди қиламиз. Уларни ҳам, сени ҳам йўқотамиз!

– Кўп шошилма, – деди ниҳоят тили калимага келиб Арсен Саманчин қутурган кимсани инсофга чақириш бефойдалигини англаб, – Сенинг қароринг шундай бўлса, билиб қўй: агар бир томчи қон тўкилса, ўзингдан кўр, мени кейин ҳеч нарса тўхтатолмайди!

– Дўқ қилма бизга! Мен ҳам қон тўкилишини истамайман. Йигирма миллион келади, кейин булар кетади. Тирик! Бу менинг сўзим! Бўлди, бажар! Йигирма дақиқа вақт бераман! Тамом-вассалом! Уларни ҳайдовчилар олдига борамиз деб бу ерга бошлаб кел. Сал чакки қадам қўйсанг, тикка отамиз! Ҳеч нарса йўқотмаймиз! Эсингда тут: сен билан бирга ўша иккала меҳмон келади барс отгани. Уларга барс шу ерга ҳайдаб келинган деб айт, яна бир қанчасини кўз остига олиб қўйганмиз, улар – кейинроқ овланади. Қолган барча одамлар ўша ернинг ўзида кутишсин. Билдингми? Тез бор энди!

– Ҳозир, – ноаниқ гўнғиллади Арсен Саманчин Тоштанафгоннинг шапкасига кўз қирини ташлаб, гўё у собиқ синфдошининг бошида бўлмаса, ҳаммаси бошқача бўладигандай, оғир хўрсинди, индамай отга минди-да, ҳозиргина ўзи келган томонга йўл олди.

Атроф ўлик сукунатга чўкди. Қадди дол бўлган, эгарга мукка чўккан Арсен Саманчин горга кўноқ овчиларни бошлаб келиш учун орқасига боқмай кетиб борарди. Уларни тутиб беради, ўзи ҳам қўлга тушади. Пастга оқиб кетаётган жилғаларнинг шалдираши эшитиларди. Қандайдир қушлар боши тепасидан шувиллаб учиб ўтишди. Чодирлар ясалган манзилга қараб от эҳтиётлик билан тош уюмларини босиб борарди. У ерга етишга оз қолганда, Арсен отни қоя ортидаги бутазорда шахд жилловини тортиб тўхтатди, узангига оёқ тираб қаддини кўтариб атрофга назар солди. Ўнг елкасидаги мегафонни қўлига олди, эгар қўймичига «калаш»-автоматини қўйди, афтидан нимадир қилмоқчи бўлиб ҳозирланди. Бир неча сониядан сўнг тоғлар узра мегафондан

кучайиб чиққан Арсен Саманчиннинг шиддаткор саси янгради. У инглиз, рус ва қирғиз тилларида қаҳр ва шиддат тўла овози билан кичқиарди:

– Эшитинглар, эшитинглар! Буйруқ! Хориждан келган овчилар! – Мегафон унинг овозини бир неча бор кучайтириб тоғлар узра янградиб ёярди. – Сизга минг лаънат! Қоплонлардан қўлингни торт! Дарҳол бу ердан кетинглар! Ҳайвонларни қиришга йўл қўймаймиз! Ҳей, ҳей! Дубайга жўна, Қувайтга кет! Муқаддас тоғларни оёқости қилма! Туёқларингни шиқиллат! Тез даф бўлинглар! Акс ҳолда ўлдириласиз! Ҳаммангизни отиб ташлайман! – У ўз сўзларини автоматдан осмонга қасир-қусур ўқ узиб тасдиқлади. Тоғлар гулдиради. Қай бир чўққидан тош ёғилди. Шу заҳоти ҳар томондан тариллаб ўқлар отила бошлади. Тартибсиз тасир-тусурлар шовқинидан Арсеннинг оти қаттиқ ҳуркди. От кучли юлқинди ва шу шу заҳоти ўқ тегиб ерга кулади. Арсен Саманчин от лоши тагидан оёқларини қайириб базўр ўзини кутқарди. Отишма зўрайди. Ҳаммалари – тоштанафгонлар ҳам, меҳмонларнинг кўриқчилари ҳам, Бектур оқсоқолнинг одамлари ҳам худди эсларини еб қўйгандай куроллардан ўқ бўшатардилар. Мана шу аросат тўполонда меҳмонлар дарҳол отларга миниб, тезлик билан орқага қайтдилар. Лекин Арсен энди бундан беҳабар эди.

Ўқ еб ўлган от ёнида гужанак бўлиб ётаркан, Арсен бир йўла бир қанча жойидан яраланганини сизди. Елкалари, кўкраги, қовурғалари чидаб бўлмас даражада оғирди. У жони борича қияликка қулаб кетмаслик учун ўзини базўр четга тортди, шунда унинг рўпарасида қора қонга беланган баҳайбат барс сақраганини илғади. Бу Жаабарс эди. У ер бағирлаб судралди, қаттиқ ириллади, ўзини шатирлаб нарига олди. Арсеннинг боши узра офтоб чайқаларди, тоғлар зириллаб қимирлар, шамол томоқни бўғиб нафас олдирмасди. У мегафон билан автоматни улоқтирди-да, ярадор ҳайвон ғойиб бўлган томонга судралди. У атрофда нима бўлаётганини кўрмас ва эшитмасди; қутуриб кетган Тоштанафгон тинмай бақирар, шалоқ сўкинарди: «Аблаҳ! Сотқин! Тил тортмай ўлгур! Кўролмадинг бизни!» Бектурган оқсоқол эса ўзини таппа ерга ташлаб, соқолини юлиб бўкирарди: «Уят! Шармандалик! Аждодларнинг қарғишига учрагур, мохов!» Тирақайлаб қочиб бораётган араб овчилари нима деб қичқиришарди бу бир Худога аён.

Аста-секин қасир-қусур отишма пасайиб, сўнг тинди, кўп ўтмай бақир-чақирлар ҳам эшитилмай қолди.

Ҳайвонлар ва одамларнинг бошларига бир зум ичида нималар солганини Арсен Саманчиннинг ўзи билсайди... Аммо энди унинг бу билан иши йўқ. Олган жароҳатлари оғир эди, у буни сезиб турарди. Айниқса, кўкраги эзилиб оғир, бутун энгил-боши жиққа қонга ботганди. У узоққа бормаслигини ҳис қилар, ўзини панароққа олмоқчи бўлиб уринарди. Энкайиб, галдираб қадам ташлар, оёқда туролмай йиқиқлар, ўрнидан туришга зўр бериб уринар, бўғилиб ҳирқирарди. Яхши ҳам эсида қолган экан Молоташ горининг қайси ёқдалиги, Арсен Саманчин ниҳоят шу горни топиб борди ва тиззасида эмаклаганча ўзини гор ичига олди.

Ана шунда у ҳайбати ҳеч қайга сифмаган улкан тоғ қоплонининг сўниб бораётган кўзларини кўрди. Бу Жаабарснинг ўзи эди. Йиртқич қимир этмади. Олдинга чўзилган панжаларига қўйган бошини лоақал кўтармади. Оғир ҳарс-ҳарс нафас олиб, бошини ердан узмай ётаверди.

– Сен ҳам шу ердამисан? – деди нима учундир Арсен, худди илгаридан бир-бирларини танигандай.

Жаабарсдан тинмай қон оқарди.

Инсон ҳам худди шу кўйга тушди.

Тақдир тақозоси билан инсон ва йиртқич ҳаётларининг охири дамида осмон остидаги шу мағорада топишиб қолдилар, ёнма-ён ётиб ўлим шарбатини тотдилар... Худди ҳайрат ичра лол қолгандай ҳайбатдор тоғлар узра гулдурак жар солди, унинг самовий нидоси олис-олисларга таралди: нима қилиб кўйдинлар? Ва шундай лолу ҳайрон бўлиб, булутлар бағрида чақинлар чақиларди...

Меҳмон овчилар отлардан тушиб, машиналарда овулга етиб келишди, ҳеч ким билан хайрлашмай «Хаммер»га ўтириб кўриқчилар қуршовида Авлиёота аэропортига етиб боришди, бу ерда уларни учишга шай тайёра кутарди, ҳаммаси ойдин бўлди.

Шу тариқа «Мерган» фирмасининг халқаро овчилик тадбири бир зум ичида барбод бўлди. Бизнес-лойиҳани ерга киргизиб юборган одам оқсоқол Бектур оғанинг қариндоши эканига ҳеч кимнинг ишонгиси келмасди.

Туёқжарликлар ғовур-ғовур қилиб ҳовлиларидан чиқиб тўп бўлиб, шовқин-сурон кўтаришди.

– Шарманда бўлдик! Юзимиз шувут!..

– Арсенни оёғини осмондан қилиб осиб керак! Ўтда куйиб ўлсин!

– Баробад қилди ишни! Жиндай пул ишлашга кўймади!

– Унга одамлар эмас, йиртқич ҳайвонлар қадрли! Илоё барслар ғажиб ўлдирсин!

Машмаша ўз-ўзидан авж олди. Қутурган оломон Арсен Саманчининг опасининг уйига қараб ёпирилиб борди, ҳовлида кўлига нима тушса, оёғи нимага етса, барини ағдар-тўнтар қилишга тушди, ойналарни, Арсеннинг машинасининг деразалари, чироқларини чил-чил синдирди, ювиб дорга ёйиб кўйилган кўйлак-курткаларини далва-далва қилиб йиртиб ташлади... Укасининг ноутбукини бағрига босиб асрашга уринган опаси ўласи қилиб калтакланди, ишини ташлаб чошиб келган, хотинини оломондан ҳимоя қилган темирчи почча дўлдай ёғилган мушту тепки тагида қолди...

Бирдан шаррос куйиб юборган жала, қасирга, момақалдироқ оладўлоб тўс-тўполонга чек кўйди, эсини йўқотган оломон хушига келиб, уй-уйига қочди.

Гулдурак атроф-тумонотни ларзага соларди, чақинлар осмон кўйини ялт-юлт тиларди, ёмғир кучайиб тоғ даралари ва ғорларни шатирлаб ювиб ўтарди.

Элес, худди биров кўнглига солгандек кечга яқин Туёқ-Жардаги опасиникига вокзалдан телефон қилди. У опасига ўзининг чўнтак телефонини қолдирган, сенинг кўл остингда турсин, мен дугоналаримнинг телефонидан кўнгироқ қиламан, деб тайинлаб кўйганди. Илгарилари ҳеч қачон бундай қилмаган, бу сафар негадир алоқа боғлаб туришни кўнглига туккан эди. Поезд жўнашига ярим соат вақт қолганда, улардан ҳол-аҳвол сўраб кўнгироқ қилди, тоққа кетганлардан хабар борми-йўқлигини суриштирди. У ҳали саволини бериб улгурмай, опаси ваҳима солиб қичқирди:

– Бутун овул бузилган ари уясидай гувиллаб ётибди. Ҳаммасини ўша Арсен қилди. Тоғларда бақириб меҳмонларни отаман деб ҳайдабди. Барсларга кўз олайтирма! Ҳамманг юртинга жўна! – деб кўрқитибди. Меҳмонларга ўт очибди. Бошқалар ҳам унга ўқ отишибди. Бектур оға бўлса бошини тошларга уриб ёрибди. Ҳозир бутун овул Арсеннинг опасиникига бориб жанжал-тўполон

кўтаряпти. Арсеннинг ўзи йўқ эмиш. Уни отишганми ё ўзини отганми, ишқилиб шунақа. Эшитяпсанми, Элес? Нега индамайсан? Сенга нима бўлди? Жавоб берсанг-чи, ҳой?

Шундай деб, опаси оҳ-фарёд қилишга тушди:

– Вой, ўлай, энди нима бўлади? У Арсенни жон-дилдан яхши кўриб қолган эди. Вой, нима қиламан энди?

– Э, тилингни тийсанг-чи! – жеркиб берди уни эри. – Бақирганинг билан нима фойда? Элес келса, уни Молоташга олиб бораман. Сен ҳам бирга борасан. Аҳволни ўзи кўрсин. Кейин тушуниб олади. Сен бундай куйинаверма.

– Вой, вой, нима қиламан энди? Қизгинага нима бўлади? Молоташга борсак, болаларни нима қиламиз?

– Ҳечқиси йўқ. Улғайиб қолишди. Ўсмир болалар, икки кун ўзларини ўзлари эплаб ўтиришади. Мол-ҳолга қарашади. Кўшниллар ҳам кўз-қулоқ бўлиб туришар...

Элес шартга юк халтасини елкасига ортиб, ҳар бир сўзини дона-дона қилиб айтгач, шериклари ҳанг-манг бўлиб қолишди.

– Сизлар кетаверинглар. Саратовга мана, менинг хужжатларимни олинглар. Мен тез овулга қайтишим керак.

– Биров ўлибдими?

– Балким.

– Қайтиб келганда, кўришамизми?

– Балким.

– Биз нима дейлик? Сен ўз молингни олиб кетгани келасанми?

– Балким.

– Сенга нима бўлди? Бошқа гапинг йўқми?

– Тинч кўйинг! Гапимни айтдим! Менсиз бораверинглар. Тамом!

Элес шу сўзларни айтиб, орқа-олдига қарамай, дуч келганларни итариб-туртиб, югуриб кетди. Йўловчилар ундан ўзларини четга олишарди. Улар билишсайди...

* * *

Ким билсин... Ким хаёлига келтирсин, ўша онларда унинг қайғуси масканлару маконлар оша қирғоқларидан тўлиб-тошиб чақин-чақмоқлар-ла тўш ёзиб тийиқсиз жалага айланиб, Узангилаш тоғларига уввос солароқ ёғарди, бу тоғлар орасида унинг севган ёри ғойиб бўлмиш эди, энди унинг изларини қидириб, Мангу қайлиқ мисоли, балки Мангу қайлиқнинг ўзи билан бирга зору саргардон югурарди... «Менга мадад бер, жоним опам, уни қайда кўрган бўлсанг, айт, яширма...»

Ўша куни тоғ ичкариларида то говгум тушгунча қалдироқ тинмади, унинг садоси олис-олисларни ларзага солиб, силкитиб турди, водийлар ва дараларни – сирли кўк-мовий шуълалари билан ёритди. Челақлаб ёмғир қуяркан, хуфтон қоронгулиги тобора қуюқлашди. Ўша ёзда ёмғир бунчалар узоқ чўзилмаганди. Молоташ ғори ёмғир эпкинидан янада қоронғуроқ ва янада совуқроқ кўринарди.

Лекин тақдир тақозоси билан бу ерга бирга кириб қолганлар учун бунинг ҳеч қандай аҳамияти қолмамиш эди. Бу сўнгги манзилда улар икки шўрлик жон учрашган – сўнгги нафасини олаётган одам ва охири нафаси чиқаётган йиртқич ёнма-ён ётардилар. Мўлжаллаб отилган ўқлар тегдими ё дайди ўқларга учдиларми, кимлар – кимларни отдилар – қайси мард аниқларди дейсиз буни? Ва бундан қатъи назар, икковлон худди мана шу қоронғу хувиллаган овлоқда ширин жонларини таслим

этардилар. Ҳижратнинг шу охирги дамларида энди буларнинг ҳеч бирининг заррача қизиғи қолмашиш эди.

Жаабарс бўғилиб нафас ололмас, яраларидан тинмай силқиб қон оқарди. У ҳамон тамоман куч-қувватини йўқотган ҳолда, улкан бошини беҳол чўзилган панжаларига қўйиб ётар, тилларда дoston унинг узун шукуҳли думи худди ташландиқ, кераксиз нарсадай ерга чўзилганди...

Арсен Саманчин ўлаётган йиртқичнинг биқинига ёнбошини босиб чўзилган, унга шундай енгилроқ туюларди. «Мана, охири сен билан кўришдик ҳам...»

Арсеннинг ёнбошида оққан қон ҳалқоб бўлиб қолди, қон горнинг тош саҳнига ёйиларди. Ўзи ақл-ҳушини ҳали йўқотмаган, ҳаётнинг шу охирги неъматини — фикр қилишни иложи борича узоқроқ тутиб туриш, бой бермаслик пайида бўларди. У бўлиб ўтган воқеаларда ўзининг нечоғлик айбдор эканлиги устида ўйларди. Ва ҳаммадан бурун Элес билан видолашишни истарди. Икковлари қанчалар бахт ва муҳаббатга муяссар бўлишди, мана энди баридан айрилишмоқда.

— Алвидо, Элес. Рўёбга чиқмай қолган орзуларимиз учун мени кечир... Қасам ичаманки... Алвидо, алвидо... Улгуролмадим... Кўзимга ёш қуйилиб келяпти... Мен айбдорман...

Ҳақоратланган араб қўноқларга ҳаёлан мурожаат этаркан, уни виждони қийноқлари жўш уриб ўртарди:

— Мен ожиз банда айбдор... Мендан қанча хафа бўлсангиз, арзийди. Сўксангиз ҳам майли. Лекин бошқа илож йўқ эди, ёлғиз шу йўл билан сизни хавф-хатардан омон сақлашим мумкин эди. Агар қўлингиздан келса, узримни қабул қилинг...

Отасининг укаси, қадрдон амакисига мурожаат қиларкан, у уят ва умидсизликдан алангаи оташ бўлиб ёниб ўртанарди:

— Бектур оғажон, байке, мендан ёзғирманг кўп, гарчи ҳақингиз бор! Мендан қаттиқ хафасиз! Уругимизга иснод келтирдим! Ишингиз барбод бўлди. Бошқа йўл қолмаганини сизга қандай тушунтирай, ахир?! Бу шармандаликни қандай қилиб юваман? Бунга менинг имконим борми? Мени кечиринг. Аммо ёвуз ният билан бу ишга қўл урмадим, бу аҳмоқлик ва кўролмаслик ҳам эмас... Умрингиз узоқ бўлсин, амакижон. У дунёда учрашмоқ муяссар бўлса, отамга барини тушунтиргайман...

У қариндошларини, опаси Қадичани, унинг эри темирчи поччасини ёдга олди:

— Бошингизга не кулфатлар солдим. Мени кечиринглар... Дуо қилиб, Худодан мағфират қилишини сўрангизлар...

Хаёлида Ардак ва унинг болалари жонланди:

— Мен ўлаяпман, Ардак. Мени ўйлаб кўп ғам чекма, бошқа дардларинг ҳам ўзингга етиб ортади. Болаларингни авайлаб ўстир. Мен тирноқ қолдирмай ўтиб кетаётирман. Худо қисди, шекилли...

Арсен Ойдана қошида ҳам узр-маъзур айтди:

— Ойдана, кечир, сенинг учар юлдуз бўлишга учганингни мен кечиролмадим. Аммо бу сенинг ишинг. Мен опера саҳнасида сенинг Мангу қайлиқ бўлиб чиқишингни хоҳлаган эдим. Энди тақдир сени менинг хираликларимдан халос қилди. Анов Эртош Курчалга ҳеч нарса дема, мен ўзим кейин унга айтаман. Эртош, охирги кунларгача сенинг олдинда юзим қора бўлиб қолди, сени шунчалар ёмон кўрар, ижирғанар эдимки, ҳатто ўлдиришни кўнглимга тугиб юрдим, бунинг ўз сабаблари бор эди, албатта. Лекин фикримдан қайтдим, тавба қилдим. Мен ҳақимда ёмон ўйга борма, кечир мени, биродар...

Аммо Арсен собиқ синфдоши Тоштанаффонни ўйлаганда, жуда қийналди, қаттиқ ўксинди: Нима десин? Юзига қора чапласинми? Лаънат ўқисинми?

– Майли, сен мени қурбон қилдинг. Аммо сен қандай оғир жиноятни кўзлаганингни ҳеч ким билмайди. Эҳтимол, мен қаттиқ турмай хато қилгандирман, сени йўлингдан қайтаролмаганим бу менинг айбим. Мен қурбон бўлиб кетяпман, сен эса қутулдинг. Аммо ажр-оқибат Худонинг измида!

Сиз ҳам мени кечиринг, овулдошларим. Арзимаган бўлса-да, сизни пул ишлаб олишингизга йўл бермадим. Худонинг иродаси шундай бўлди... Оёқости қилманглар менинг номимни, номусимни, нега мен бу ишни қилдим, бир Худога аён. Ҳеч ким энди буни билмайди... Алвидо, овулдошлар!..

Улкан қор қоплонининг дами узилди. Изидан одам боласи ҳам бир уҳ тортди, жони ҳавога учди...

У сўнги нафасини оларкан, охири дақиқаларда олис-олислардан келган Мангу қайлиқнинг мунгли сасини эшитди: «Қайдасан, қайдасан, сен менинг сайёдим?» Кулогига чалинган бу овозга у пичирлади: «Алвидо, алвидо, биз энди ҳеч қачон кўришмаймиз...»

Ой туннинг далва-далва паға булутлари орасида шўнғирди, шамол юлқиниб ўзини азамат қояларга урар ва оҳ тортиб юз тубан ағнарди, бошқа ҳеч бир сас-сабар эшитилмасди...

* * *

Эртасига тушга яқин Молоташ ғори атрофида куни кеча даҳшатли фожиа бўлиб ўтган ерда уч отлиқ пайдо бўлишди. Бир эр киши олдинда, икки аёл унинг изидан ортда келишди. Булар Элес, унинг опаси билан поччаси эдилар. Улар Элесни ўз кўзи билан кўрсин, ишонч ҳосил қилсин, омонсиз тақдирга тан берсин деб, бирга олиб келишганди. Уларни муқаррар айрилиқ кутарди.

Поччаси Жўра бу ерларни беш қўлдай биларди. Илгари собиқ колхознинг қўйчилик фермасига мудирлик қилиб юрган кезлари юқори ўтлоқларга чиқиш олдидан бу ерларга келар, Молоташ ғорини ҳам билар, шунинг учун Элес билан унинг опасини дарров ғорни топиб бошлаб борди. Билинар-билинемас сўқмоқдан ўтишаркан, аввал ўқ еб ўлган бўз отни кўришди, унинг лоши ёмғирда бир кундан ортиқ қолиб кетгани учун қорни шишиб кетган, тўрт оёғи тўрт томонга тарвақайлаб ётар, эгар жабдуқлари далва-далва бўлган, эгарнинг ўзи бир томонга қийшайиб қолганди. Арсеннинг мегафони билан автомат қуроли ҳам шу ерга сочилганди. Жўра отдан сакраб тушиб, унисини ҳам, бунисини ҳам қўлига олди. Улоқтириб юборилган қурол, ўлган от Арсен тирик эканлиги даргумонлигини кўрсатарди.

Ғор ичига оғир бир нарсани сезиб оҳиста киришди. Элес қалт-қалт титрар, опаси унинг қўлидан маҳкам ушлаб олганди. Кўзларига ташланган нарса уларни лол қилиб қўйди: уюлган, қотаётган қон қўлмагида жонсиз одам жасади ва ўлик улкан йиртқич – қор қоплони ётишарди. Арсен Саманчиннинг боши Жаабарсининг потли кўксига солиниб қолмишди.

Элес тиз чўкиб, Арсеннинг совиган қўлини силар ва ҳўнграб йиғларди.

Аёллар узоқ йиғи-сиғи қилишди. Опаси Элеснинг бошига қора рўмол ташлади. Жўра ғордан гоҳ ташқарига чиқар, гоҳ ичкарига кирарди. Аёлларнинг бироз ўзларига келишларини кутарди.

Элес пиқ-пиқ йиғлаб ёнида ўтирган опасига дерди:

– Хумор, сен менга онам ўрнидасан, сендан яширадиган жойим йўқ. Арсенга «бизнинг барсларимиздан қўлингни торт!» – деган плакат кўтариб намоёйишга чиқаман деб айтган эдим. Овулимизда бундай қилиб бўлмаслигига ақлим етмасди. Арсен ўшанда ҳеч нарса демади, лекин юрагига ўт тушган экан, мана оқибати... Нега ҳам ўша гапни айтдим мен аҳмоқ?

– Қўй, хафа бўлаверма, Элес, севишганларнинг ораларида нима гаплар бўлмайди. Тақдир пешонамизга ёзган экан. Сен яхшиси, бечорани қандай кўмишни ўйла. Ахир қариндошлари уни кўмишни ҳатто эшитгилари ҳам келмаяпти. Алам ўтган. Шўрликни йиртқичнинг ўлиги ёнида ташлаб кетиб бўлмайди-ку, ахир!

– Рост гапларинг. Лекин мен Арсенсиз қандай яшайман? Бир аср бирга яшармидик балки. Россияда хотинлар узлатхонаси бор эмиш, тижоратда юрганда эшитган эдим. Қидириб топиб, ўша ерга кетаман, кечаю кундуз унинг учун дуо-ибодат қиламан. Худойим мени кечеришини илтижо қилиб сўрайман. Фақат бир нарсадан ўйланаман, мабодо Худойим менга раҳм-шафқат қилиб, бахтимга бир фарзанд ато этса, ки...

– Худо етказсин! Бунга ишончинг комилми?

– Негадир кутяпман. Тушимда кўрдим... Бўлмаса монастирда оёғим қолиб кетгай то абад.

Шу пайт тоғлар узра гуриллаган ва тобора кучайган овоз эшитилди. Улар гордан чиқиб, учовлон айланиб учаётган вертолётга тикилиб туришди. У юксак чўққилар оралаб дара тепасидан келарди. Бойлоқдаги отлар безовта бўла бошлашди. Жўра уларни тинчлантириш учун жиловларидан тутиб турди. Вертолет айланиб-айланиб, кўздан йўқолди. Шовқин тингач, Жўра ўйланганча деди:

– Вертолёт бекорга келмайди бу ерга. Бу тоғларда учиш хатарли. Афтидан, бу ерда бўлган воқеа районга ҳам етиб боргандир.

Хотини унинг сўзини тасдиқлади:

– Бу уларнинг иши. Бизнинг ташвишимиз ўзимизга етарли. Биз Элес билан Арсенни қандай кўмишни ўйлаяпмиз, Жўра, сен нима дейсан?

– Нима дердим? Кўмиш керак, иложи борича тезроқ. Лекин ҳозирча қариндошлари билан қўшнилари кўмиш ҳақида оғиз очишмади. Бақир-чақир, сўкиш, қарғиш билан ҳамма овора. Бу билан иш битадими? Тоғлардан овулнинг катта қабристонига марҳумнинг жасадини олиб ўтиш жуда мушкул иш. Кўп жойлардан жасадни замбарга солиб олиб ўтишга тўғри келади, буни бир қанча одам қилмаса, иложи йўқ.

Жўра қандай қилиб бўлса ҳам қавм-қариндошлари билан биргаликда буни ечиш керак, деган хулосага келди. Рост, Арсен Саманчиннинг бу қилган ишидан ҳаммалари ёмон норози, газаб отига миниб олишган, лекин одамлар ўта кетган ваҳший жиноятчиларни ҳам ерга қўйишади.

– Ўйлаб кўрамиз, – деди фикрини давом эттириб Жўра, – ҳозирча ичкарига кирайлик. Мен Арсеннинг руҳига дуойи фотиҳа ўқимоқ-чиман. Мулла бўлмасам ҳам, қўлимдан келганча-да-е...

Улар яна учовара гор ичига киришди. Марҳум қошида ўтириб, жим бўлиб қолишди. Жўра арабчалаб нималарнидир тиловат қилди, гарчи бу ерлик барча кимсалар каби диний калималарни зиғирча тушунмаса ҳам, кўнгиллар таскиноти учун малҳам босди. Одат ўз номи билан – одат, ахир...

Мана шу ҳавасаки дуо-фотиҳа пайтида Элес ўйлиниб қолди: яхшиямки, опаси ва поччаси ҳамдард ва маҳрам бўлиб келишди, бўлмаса атрофда ҳеч зоғ йўқ, марҳум ҳеч кимнинг иши бўлмай, кимсасиз ётарди овлоқда. Унинг аччиқ аламлари, ўйлари ташқаридан келган отлар дупури ва одамларнинг товушлари билан бўлинди.

Ғор ичига бешовора киши кириб келди. Булар Тоштанафгон ва унинг шериклари эди. Улар одатан ўтиришмади, балки фотиҳанинг тугашини кутиб тик оёқда қовоқларини осилтириб туришди. Фотиҳа охирлаши билан Тоштанафгон чўрт кесиб сўз бошлади:

– Молоташ ғорига мина кўмилган. Сиз дарҳол бу ерни ташлаб чиқишингиз керак. Чунки у портлатилади. Тез бўлинглар!

Бироқ Жўра эътироз билдирди:

– Портлатишнинг нима кераги бор? Бу ерда ўқ тегиб ўлган Арсен Саманчин ётибди. Уни кўмиш зарур.

– Бу билан бизнинг ишимиз йўқ. Биз ғорни портлатишимиз керак. Мурда тош-тупроқ тагида қолиб кетади. Шу кўмилгани бўлади.

– Бу кўмиш эмас! – норози бўлиб қичқирди Хумор, – Мен хотин бошим билан сизларга айтиб қўяй: «Олдин одамни кўмишни, кейин портлатишни ўйланг. Ҳаммамиз ўламиз. Ҳамма одамлар, шу жумладан, сизлар ҳам вақт-соати келганда, ерга қўйиласиз. Одамларнинг бурчи шундай».

– Ўқитма! Топшириқ бор. Молоташ ғори портлатилади. Биз шунга келганмиз. Сизга ярим соат вақт берамиз.

Шунда юзини тўсган қора рўмолини бироз четга суриб Элеснинг ўзи тилга кирди:

– Қўлингизни тортинг бу ишдан! Киши ўлими устидан қулманг! Бундай куфр учун жавоб берасиз. Мен йўл қўймайман! Сиз ўлган одамнинг жасадини портлатишга ҳеч қандай ҳаққингиз йўқ. У қойдаси бажо қилиниб, ерга қўйилади.

– Э, сен ўзинг ким бўласан? – деб қаҳри келиб бақирди ўзини базўр тутиб турган Тоштанафгон. У кеча бу ерда қандай аёвсиз мағлубиятга дучор бўлганини Элес не билсин? Мана энди у ўз синфдошининг жонсиз жасади устидан жаллодларча қаттол ўч олиш ниятида куйиб ўртанарди.

– Кимлигим билан нима ишинг бор? Ҳозир буни айтар пайт эмас! Ўлдирилган одам мана оёқ остида ётибди. Мен ҳам ўлишга тайёрман. Мени ўлдилинг. Кейин портлатасиз. Қани, бўлларинг! Мен тайёрман! Портлат! Портлат қани! Ҳозироқ портлат! Мен у билан мангу шу ерда қолишни истайман!

Бу ваҳшиёна вазият нима билан тугашини айтиш қийин, лекин ўртага Жўра ақли расолик билан аралашди:

– Тоштанафгон, қулоқ сол, аёллар билан бундай гаплашиш яхши эмас. Улар яқин кишини йўқотиб фиғони чиқиб турибди. Ўликнинг тепасида жанжаллашиш тўғри келмайди. Юр, ташқарига чиқайлик, гаплашамиз, нима қилишни маслаҳатлашамиз. Ғорни портлатаман десанг, бунга бемалол улгурасан.

Улар ташқарига чиқиб, анчагача жанжаллашиб туришди.

Аёллар ўлганларнинг жасади устида ёлғиз қолишгач, Хумор, синглисининг бошидаги рўмолни тўғрилаб қўяркан, оҳиста таскин бериб, деди:

– Йиғлама, Элес. Ўлганларнинг руҳи ҳаммасини эшитади. Ўз гапингни айтдинг. Марҳумнинг руҳи рози бўлди. Бугини эркаклар ҳал қилишсин. Вой, шўрим, вой шўрим...

Элес овози ғириллаб, деди:

– Раҳмат, опажоним. Сен ҳақиқатан менга онамдайсан. Нега Арсеннинг ҳаёти бундай ёмон ўзгариб кетди? Ахир у энг ақлли, энг адолатли, ҳақиқатпарвар одам эди. Мен ҳали қизалоқ пайтимдаёқ унинг газеталарда ёзганларини ўқирдим, телевизорда гапирганларини эшитардим. Мен уни жонимдан ортиқ севардим! Севгимиз ўлмайдигандек бўлиб туюларди! Шундай одам ҳалок бўлди! Ваҳший ҳайвон билан ёнма-ён ётибди мана шу ғорда. Ғаддор кишилар унинг хотирасини ҳам жасади билан бирга йўқотиб юборишмоқчи. Портлатаман дейди? Бу нима бўляпти ўзи? Бу уни хўрлаш, таҳқирлашнинг ўзгинаси эмасми?.. Мен учун у муқаддас, азиз инсон. Фақат бола туғилса – бас. Ўғилми, қизми, унинг номи қолади, болалари билан бирга яшайди.

Кўп ўтмай ташвишга ботган Жўра кирди, Тоштанни кўндиришнинг иложи бўлмади, деди.

Эрталабгача вақт берибди, оқсоқол Бектурган оға билан маслаҳатлашармиш. Эрталаб келаман, ўшанда ҳаммасини ҳал қиламиз дебди...

Кечаси Элес ғулхан олдида ўтириб, тинмай шуни ўйлади: хотираси кунлари унинг мозорига болаларини етаклаб бориш насиб қилармикин?

Шунда олис тоғ оралиқларидан Мангу қайлиқнинг: «Қайдасан, қайдасан, жавоб бер, сайёдим!» деган чорловлари эшитилганди, у оҳиста пичирлаб жавоб қилди: «Эшитиб турибман, эшитяпман сени, Мангу қайлиқ. Мен-да энди сенингдек бўлдим».

Эрталаб аҳвол хайрли томонга ўзгарди. Эҳтимол, тавба, пушаймонликнинг йўли олисдир, ўзидаги ёмонликни енгиш қийин, бунга вақт керак, гўр, нодон, хом одамнинг яхшилик даъватига қулоқ тутиши осон кечмайди, ҳамма замонларда бу шундай бўлиб келган.

Тоштанафгоннинг йигитлари марҳумнинг жасадини солиш учун замбар ва оқликлар келтиришди. Жасадни даранинг этагига етказиш керак эди, у ерда машинада Бектур кутиб турарди. Молоташ ғорини портлатиш қолдирилганга ёки кейинга сурилганга ўхшарди. Бектур оқсоқол барснинг ўлигини ўша ёқда, тоғ ичида кўмиб ташлашни буюрди.

Чимилдиқ кўрмай бевага айланган Элес қора либос кийиб жасад ортидан йўлга тушди. Уни ортидан опаси Хумор билан унинг эри Жўра отларини оҳиста етакларди.

Тоштанафгоннинг ичида нима рўй бераётганини ҳеч кимса билмасди. У ҳам мотам карвонига қўшилиб борарди. Айтишларича, кўзи жиққа ёш эди. Кейин ўзига ғоятда қадрдон бўлиб кетган ҳарбий шапкасини бошидан юлиб олиб, қулочкашлаб кўз илғамас жарга отибди.

Элес эса йўл-йўлакай такрорларди: «Эшитаётирман, эшитяпман сени, Мангу қайлиқ. Мен ҳали қайтаман. Сени излаб топаман, бирга-бирга кўз ёшларимизни дарё қилармиз. Мени кут, тезда ёнингга етгайман...»

Ўша кунлар одамлар орасида миш-миш тарқалди. Аммо унга ишониш қийин эди. Тоштанафгоннинг икки йигити ўлган барснинг лошини ғордан чиқариб, тоғда кўмиш учун Молоташга боришса, «калладор – думдор» Жаабарс у ердан ғойиб бўлибди. Дом-дараксиз йўқолди Жаабарс. Буткул ғойиб бўлди... Кейинчалик айтишларича, у тоғ-тошларда саргардон кезар эмиш. Ҳеч ким уни кўрмаган эмиш. Аммо қалин қорликларда унинг улкан панжа излари муҳрланиб ётармиш. Жаабарс буюк қор уюмларини ҳамон яхши кўради, улар узра тинмай тентийди. Не қилсин, пешонаси шундай, шунга туғилган...

ЭПИЛОГ ЎРНИДА

Арсен Саманчин

ЎЛДИР – ЎЛДИРМА...

Ҳикоя

Қон сачрамай фақат қуёш қолур,
От қочур чавандозин йўқотиб...

Лўли хотин фоли

Қаттиқ ўт очиб турган зенитларнинг ўқларидан қочиб, самолётини узоқроққа олиб кетаркан, учувчи хавфли ердан қанча олис чиққанини билиш учун пастга қаради. Пастда қорамтил тўқ яшил ўрмон ҳурпайиб ёйилиб ётар, у учувчи билан бирга ёнламасига ўмбалоқ ошаётганга ўхшарди, худди тубсизлик сари омонсиз онтарилиб бораётгандек кўринарди. Кейинги дақиқа ичида қирувчи тайёра қанотларини ўнглаб тўғри учди, шунда ўрмон ҳам яна ўз муқим жойига қайтди, тутунлар чуллаган олис уфқлар билан туташиб кетди. Дунё яна одатий қиёфасига қайтди. Учувчи эндигина нафасини ростлаган эди, шу он тайёра рўбарўсида мутлақо қутилмаганда аллақандай номаълум бир нарса пайдо бўлдики, учувчи ҳатто кўк бағрида нима билан тўқнашганини ҳам англаб улгурмади. — Тайёра ойнасига тирик алланиманинг нотайин лоши қаттиқ урилиб чил-парчин бўлди. Тайёра зарбадан кескин чайқалиб кетди ва қандайдир сониялар ичида учувчи мутлақо ҳеч нарсани кўрмай қолди...

Бу аллақандай қушларнинг шолмон уриб учаётган тўдаси бўлиб, кўзлари баногоҳ кўрга айланмиш эди...

Учувчини совуқ тер босди. У қўлидан чиқариб юбормаслик, тайёра чахпалакдек айланиб кетмаслиги учун жонҳолатда штурвалга маҳкам ёпишди, кабина ойнасига суркалган қон юқларидан кўнгли ағдарилди, кўзини ижирганиб олиб қочди.

Қушлар куз келишини кутиб турмай, бу ерларни ҳаммадан бурун тарк этмоқда эдилар. Улар хоҳ тўда-тўда бўлиб, хоҳ ёлғиз, кеча-кундуз демай учиб кетишар, ҳали очилмаган тухумларини уяларига қолдириб учишар, ҳали темирқанот ҳам бўлмаган, типирчилаб ётган жиш болаларини ташлаб учиб кетишарди. Ҳаммадан кейин ботқоқ бойқушлари қайларгадир ғойиб бўлишди, тунлар уларнинг ҳуҳ-ҳуҳлаган товушлари буткул тинди...

Жамики жонзот тирқираб қочарди...

Неча-неча чақиримлаб чўзилиб кетган ўрмонлиқлар қуюқ аччиқ тутунларга чулганиб ёнарди, азал ўрмонларнинг кули кўкка созурилар, улкан қарағайлар худди бўрон ургандек қасирлаб кўпориларди. Ер тўп-замбаракларнинг дўлдай ёғилган ўқларидан тўзондек учиб, оғир ларзага тушар, осмондан ёғилган миналар, бомбалар ваҳшат солароқ портлар, танкларнинг қасирғалари қулоқларни батанг қилар, уларга қарши отилган снарядлар овози гулдираб, чийилларди... Портлашлардан парча-парча бўлган дарёю сойлар соҳилларини йўқотиб, бутун атрофга тошиб ёйилар, жарлар, пастликлар сув билан тўларди. Бир танк сув тўла жарга қулаганча, даланинг ўртасида тўпини осмонга қўнқайтириб ётарди...

Ҳар кун аҳвол шу эди ва буни ҳеч кимса тўхтатолмасди, зеро мана шу ерларда, ҳарбийча қилиб айтганда, икки қарама-қарши фронтнинг

жанглари борарди. Юзма-юз. Ҳар иккала томондан қарши томоннинг мудофаасини синдириб ёриб ўтиб, аёвсиз ҳужумга кириш, душманнинг ўнгу сўл қанотларини, орқадаги кучларини мажақлаб ташлаш, қириш талаб қилинарди. Ҳар икки томон биринчи бўлиб сафларни ёриб ташлаш, биринчи бўлиб қақшатғич зарба беришни кўзларди...

Лекин ҳозирча ҳеч қайсилари унинг уддасидан чиқишмаганди, кунма-кун, кунма-кун ўз жойларидан қўзғалмаган ҳолда бош-кети кўринмаган уруш олиб борардилар...Вақт эса ўз йўлидан қолмасди. Ҳарбий ҳаракатлар театри деб аталмиш мана шу ағдар-тўнтар майдонларда то куз киргунча ҳам, ажал замбараклари кечаю кундуз, ёмғир ёғадими, дўл ёғадими, бир зум тинмай ваҳшиёна ўт сочарди... Ўша йили қушлар ҳам уяларига қайтишмади, босилиб-янчилиб кетган ўт-ўланлар ўша йили гуллаб-чечаклаб улгурмади, уруглаб улгурмади.

Бир-бирларини мажақлаб ташлашни мақсад қилиб қўйган ҳар икки фронтнинг штаблари бу орада зудлик билан янгидан-янги долзарб режалар ишлаб чиқишар, кўрилган талафотлар, ўлганлар ва яраланганлар, уларнинг сони, миқдори ҳақида яширин маълумотномалар жўнатишар — у штаб ҳам, бу штаб ҳам бир овоздан зарбдор кучларни кўпайтириш зарурлигини уқтирар ва ҳар бири ўз Олий Бош қўмондонларидан янги кучлар, янги техника ва қурол-аслаҳалар жўнатишни сўрардилар. Бири шундай қилиб янги ҳаёт маконларини ишғол қиламан деса, иккинчиси — яна худди мана шу маконларни ҳимоя қиламан дерди. Лекин қандай бўлмасин, у ҳолда ҳам, бу ҳолда ҳам заҳира кучлар тинмай келиб турар, жангларда яна тутдай тўкилар ва яна, яна пайдарпай келаверар эдилар...

Уруш вайрон қилган ёз ҳам охирлаб борарди, урушаётган тарафларнинг ҳар бири учун тайёргарликнинг энг сўнгги муҳлати етиб келди, улар охирги чизиқда тўхтадилар, бундан буёғи зарба, ўпириш бошланиши керак эди, ана унда ер юзида тутиб, тўхтатиб бўлмас куч ҳаракатга киради — ҳужумкор алғов-далғов бошланади...

Мана шу ҳавлу ҳаракат ичида мавжуд борлиқ аро ёлғиз қуёшгина қон сачрамай қолгай; мана шу ҳавлу ҳаракат ичида қушлар ташлаб кетган ўлкаларга ўша пайтлар тақдир кўплаб одамларни ҳайдаб-қувиб олиб келардики, яна ким билади-ю булар ёруғ дунёга худди мана шу машъум ҳаводисот учунгина келган бўлсалар эҳтимолдан узоқ эмас.

Уларнинг бири Осиё остонасида иссиқ Волга бўйларидан, Саратовдан ҳарбий эшелонда борарди. Эшелонда ҳамма урушга кетаётганини билар, лекин айнан қайси қисм, қайси фронт эканлигини олий қўмондонликдан бошқа ҳеч ким билмас, бир ёқаси аскарнинг иши осон — қаёққа қараб ҳайдасалар — хўп бўлади деб, шу ёққа югуради-да... Бироқ мишмишларга қараб, Масковга олиб боришар экан, дейишар, у ёғи эса равшан — фронтга... Аслида ҳам шундай эди. Буни олдиндан билиш унчалар ҳам қийин эмас экан.

Саратовдан кеч оқшом йўлга тушишди, тун бўйи ҳаво дим бўлди, ёз офтоби қовжиратган Волгабўйи даштларидан сўнг темир йўлнинг дам у ёғи, дам бу ёғида, гоҳ олисларда, гоҳ шундоққина яқинда кўм-кўк дарахтзор, арчазор ўрмонлар бирин-бирин кўзга чалина бошлади — худди кўҳна расомларнинг суратларидек, одам қараб, томоша қилиб тўймасди. Аскарлар ва қурол-аслаҳалар билан лиқ тўла вагонларнинг очиқ эшик-дарчаларидан этни жунжиктириб салқин кирди. Кўп ўтмай қалин, зич ўрмонлар орасидан йўл босдилар.

— Қаранглар-а, кета-кетгунча ўрмон! Россияга келдик, онажон Россия! — дейишарди аскарлар бир-бирларига, худди ўзлари Россиядан эмас, бошқа чет ўлкалардан келаётгандай.

Улар ичида ёшгина, беўхшов бир йигитча ҳам бўлиб, худди отасиникини кийиб олгандай, устида аскарча либослари халпиллаб осилиб турарди. Сергей Воронцовни взводда дарвеш Сергей деб чақирарди, баъзилар ота Сергей деб ҳам ҳазиллашиб қўйишарди. Гапдан гап чиқиб бир куни йигитча Худони тилга олиб гапириб қолди, Худо санам эмас, борлиқ ҳодиса, деди, лекин ҳодисасининг ўзи нималиги ҳақида сўз юритганда, буни ҳеч ким тушунмади. Лекин шунинг ўзидан ҳазилмазах қилувчиларга гап топила қолди, уни кулги қилиб черковчасига — Сергей, дарвеш деб чақирарди тушдилар. Улар ўзларининг бу ҳазилларидан завқланишарди. Воронцов эндигина ўн тўққизга кирган, ақлли бола устидан нега энди кулмасинлар ахир. Сергей соатлаб вагон дарчаси олдида узун дастакка осилиб турар, ташқарини томоша қиларди. Бошқалар қарта ўйнашар, айримлар кеча кунги кузатишлардан ортиб қолган шишаларни очиб эрмак қилишар, бекорчиликдан ағдан-бағдан дегандай тўхтовсиз валақлашар, поезднинг шовқин-сурони, вагон гилдиракларининг тарақа-туруқи остида аллакимлар ашула тортишар, бир-бирларининг мароқланиб қулоқ тутишар, Сергейнинг эса сира дарча олдидан нари кетгиси келмас, липиллаб ўтаётган анвойи манзаралардан кўзини узолмасди. Ташқари билан ҳеч ким унчалик кўп қизиқмасди, у эса болаларча томоша қилишини қўймасди. Мана шу ҳақиқий Россия томонларга Сергейнинг биринчи маротаба келиши эди, у мактабни битиргандан сўнг Масковга бориб ўқишни орзу қилиб юрган, аммо энди бунинг иложи қолмаган, поезд уни шитоб билан урушга элтарди. Буёғи шалон ҳаёти дегандай, тинимсиз дақир-дуқур, бекатларда тунука чойнак кўтариб қайнаган сувга югуришлар, аскарча таом-озуқ олиб тамадди қилишлар, Волга бўйидаги ҳарбий лагердаги уч ойлик машқлардан сўнг, мана тинимсиз ўзгариб турган сафар таассуротлари ичида кун ўтказишлар. Баъзан биринчи марта кўраётгани учун унга жуда ажойиб-ғаройиб туюлади, бошқалар аллақачон кўрган-билган, шунинг учун ҳам унчалик қизиги қолмаган нарсалардан завқи тошиб, ёнида турган аллакимни туртиб-нетиб, енгидан тортиб, ановни қара! — деб қўяди. Бу темир йўл ёқасидаги уйлари бари ёғочдан ясалган аллақайси бир қишлоқ, дарахзорлар ва қамишзорлар ўртасида ялтиллаган ойнакўл, хўкизга мингашиб олган аллақандай девона-тентак — ўху! Ана сизга чавандоз, ана сизга тулпор, қара-қара! Даланинг қоқ ўртасидаги завод олдида осмон фалакка бўй чўзган, теппасида қора мой алангаси лапирлаб турган баланд қувур. Сергей ўзича буларни тушунтирар, осмондаги машъала ўз-ўзича ёниб туради, ортиқча газларни шундай чиқариб юборишади, дерди. Отам ишлайдиган қорамой заводида ҳам шундай машъала кечаю кундуз ёниб туради, деб қўярди. Қишнинг зимистон кечаларида қор ёғиб турганда, бу жуда чиройли кўринади: қор парчалари ўйнаб-ўйнаб учади, осмон фалакда эса машъала лоп-лоп порлайди. Янги йил кирганда, гоҳида онаси, опа-сингиллари билан машъалани томоша қилгани, қорга бота-бота қўлларини ушлашиб боришарди. Томоша қилиб қайтиб келганларида уй ичи ёп-ёруғ, иссиққина бўлар, шеърлар, қўшиқлар айтишар, онаси дастурхонни турли пишириқ, ширинликлар билан тўлдирар, доим вазмин ва сипо бухгалтер отаси ҳам ҳатто оила аъзолари билан бирга ўйин-кулгига қўшиларди. Вой, жиннивой дарвеш-е, кулишарди қулоқ солишиб турганлар шеър уқушларни, пишириқларни эслаб ўтирганини қаранг. Шуми ҳали уруш майдонига қирадиган!

Катта бир бекатга келиб, поезд кенг тармоқланган излар оралаб аста ўта бошлади, говгум маҳали эди, чекка излардан бирида мажақланиб кетган паровоз билан синган, парчаланган пачоқ вагонлар турарди. Сергей қаранглар, деб ҳамманинг эътиборини шу

бомбаланган вагонларга қаратди. Ҳеч ким фикр этмади, лекин бомбалар дўлдай ёғилиб, поезднинг қандай ўт олиб ёнгани, фашист тайёралари учиб келиб қандай шўнғигани, шундан сўнг вагонларда нималар рўй бергани ҳаммининг хаёлидан ўтди. Қанча одам абгор бўлди, қанчаси ўзини ташқарига отди, неча-нечаси ёниб кетди, тирик аланга олди? Бу урушнинг улар кўзига ташланган дастлабки аломати эди. Худди мазористон каби жимгина кўришдилар ва говгум қоронғисидан жимгина айрилишдилар. Улар тамакиларини тутатиб сукут сақлашарди.

Йўлда қизиқ воқеа ҳам рўй берди. Сергей кимнингдир енгидан тортиб, ташқарини кўрсатди:

— Ановни қара! Кўряпсанми, бу ердаги қудуқларни? Устига безакли, ўймакор том ҳам ясаб қўйишибди! Эҳ, чиройли!

Ҳаммалари йигитчини кулги қилиб хахолашди. Кимдир мазах қилгандай гап ташлади:

— ...Э, сен қудуққа қарама. Безакли ўймакор эмиш! Сен анов қудуқдан сув олаётган сулувни кўр. Нақ пишган шафтоли! Орқасини қара! Сен қудуқ дейсан! Эҳ, сен, дарвеш! Сенинг ўрнингда бўлсам, ҳозир шалондан сакраб тушардим-у, лекин кейин қочоқ деб қидиришади-да!

Тоза кулги бўлди!

Ростини айтиш керакки, атрофдагилар унинг кимлигини қандайдир жуда тез билиб олишди — қараб турсанг, бориб турган шалпанг-қулоқ, дарвеш, мурти чиқмаган ғўра — гарчи яғринлари тўла, бўйбастдан Худо қисмаган, гап-сўзлари ҳам маънилиқ-ширалиқ, лекин, ҳақиқатан, қасққа қарашни билмайди, тушунмайди, чиндан-да, Сергей ҳали ғалатироқ, тортинчоқроқ ўсмир эди. Сергейнинг ўзи ҳам қовушмаган қилиқларини қандайдир тез ташлаган тенгқурларига ҳаваси келар, нима учун шундайлигини дили ғаш бўлиб ўйларди. Ҳаммасидан ҳам, тенгдошларининг хотинлар билан тез апоқ-чапоқ бўлиб кетишларини айтмайсизми! У-чи! Ошиқ-маъшуқликка ўхшашиб кетадиган бир воқеа уч бергандек бўлди-ю, яна қандайдир бемаъни бир тарзда тез тугади.

Мана яна кеча вокзалда поездга ўтираётганларида ғалати, ҳатто кулгили деса бўлади, бир воқеа рўй берди... Кейин йўл бўйи ҳеч калласидан кўтарилмади. Одамлар унинг кимлигини дарров билиб олишади — жўнгина бир дарвеш-да деб қўя қолишади. Ҳаммаси шундан...

Гап шундаки, уларнинг жўнаб кетишини кутилмаганда эрта тонгда эълон қилишди ва бирдан оёққа қалқишди. Жўнаш ҳаракатига нега бунча зудлик билан тушилди, айтиш қийин, бироқ буйруқ шундай бўлган эди. Уруш бораётган эди, асосий сабаб шу. Буйруқ ўз оти билан буйруқ. Яшин тезлигида отланилди. Кўз очиб-юмгунча шаҳар четидаги манзилдан барча пиёдалар ротама-рота Саратовнинг чекка кўчаларидан темир йўл бекатига қараб йўлга тушишди... Сафлардаги кўпчилик аскарлар ҳарбий хизматга қақирилган саратовликлар эди. Уларнинг кўплари кеча яшаб турган уйлари, ётоқхоналарнинг деразалари, кечагина тер тўкиб ишлаган фабрика дарвозалари ёнидан ўтиб боришарди. Шундай экан, қандай қилиб жимгина ўтиб кетиш мумкин? Бутун воқеа ана шундан бошланди-да. Албатта, ҳеч ким сафдан чиқишни хаёлига ҳам келтирмасди, бунга қўмондонлар асло йўл қўйишмас ҳам эди, аммо шундайлар ҳам йўқ эмасдики, улар йўл-йўлакай ёз чоғи ланг очиб қўйилган деразаларга қараб қичқиривар, ўз яқинлари билан хайр-хўшлашардилар. Ёки ўткинчи танишлари билан бақирив-чақирив саломлашардилар. Атроф-теварақ ҳовлилардан болалар чувиллашиб, бир-бирларини етаклаб чиқишарди: «Аскарлар келяпти!

Қизил аскарлар урушга кетяпти!» – деб қичқиришарди. Яна қанчадан-қанчалаб хотин-халаж – аёллар, опа-сингиллар, кўни-қўшнилар! Худди шуни кутиб тургандай ҳаммалари сафдаги аскарларга эргашиди, яна ким нимага улгурган бўлса, шуни эгнига илганди – кимдир оёғига енгил шиппак кийган, кимдир умуман яланг оёқ дикирлаб чопар, кимдир бошини юваётган бўлса, шундайча ҳўл сочиқни бошига ташлаб, кимдир эса қалта кўйлагининг этаклари кўтарилганча сарилишиб боришарди. Улар аскар этиклар гурсиллаган сафлар ён-вериди чопишар, урушга жўнаётганлар билан хайр-маъзур қилишар, нималарнидир уқтиришар, тайинлашар, аскар болаларни ёлғиз Худонинг паноҳига топширишар, шу дамларда ҳамма бир-бирига қондош-жондош яқин бўлиб кетмишди. Бири олиб, бири қўйиб, бири-биридан баландроқ қичқиришга ҳаракат қилиб, Волга бўйларига, Саратовга, туғилган ерларга омон-эсон, галаба билан қайтишни тайинлашар, илтижо этишарди. Алжиган бир восвос кампир эса тинмай қичқирарди: «Сталинга шон-шарафлар! Сталинга шон-шарафлар!» Кейин темир йўлга яқинлашиб қолганда, хотин-халаж бирдан айрилиқ олдидан уввос тортиб юборди, кўз ёш қилмаган бир кимса қолмади, ўзларини эслашди, аччиқ қисматларини эслашди, урушга кетаётганлар билан хайрлашаркан, юрақлари тарс ёрилгудек бўлди, мангу айрилиқдан жонлари ўртанди. Шу ондан бошлаб ўз ҳаётлари бошдан-охир уруш ваҳшатига келтирилган қурбонлик эканлиги – ва энди ҳеч қачон уруш бевасининг қисматидан қочиб қутулолмасликни англаб етдилар...

– Қани, ҳой хотинлар, бас, қичқирманглар! Қоч, йўлни тўсма! Тарқалинлар ҳамманг!

Лекин қўмондонларнинг ҳеч қандай сўзлари, дўқ-пўписалари уларга таъсир қилмасди. Сафдаги аскарлар, уларнинг ён-атрофида ҳаросон аёллар ва бола-бақра Саратовнинг қинғир-қийшиқ кўчаларидан дам тепага чиқиб, дам пастга тушиб, мана шундай юриб боришарди. Улар Волгадан тобора узоқлаб кетишарди...

Сергей айрилиқ дамлари шунчалар оғир бўлишини ҳамманинг кўз ўнгида биринчи бора бошидан кечирмоқда эди. Гарчи сафдошлари каби ўзини дадил тутишга ҳаракат қилаётган ва кўзи кимга тушса, шунга жилмайишга, қўлларини кўтариб маҳрамона силкиб қўйишга – майли, булар ўтиб кетади, чидаймиз, дегандай уринаётган бўлса-да, аммо юраги қон ютиб, зир-зир титрарди. Бошқа нима иложимиз бор? Яна ич-ичидан ўз яқинлари билан хайрлашолмаганидан эзиларди. Ота-онаси жуда қартайиб қолишган, Сергей уларнинг кенжаси эди. Тўнғич опаси Қозоғистонда, Хитой билан чегаранинг аллақайларида, чегара чизигида яшарди. Иккинчи кичик опаси шу ерда, Саратовда турар, эри урушга кетган, ўлик-тиригидан дарак йўқ эди. Унинг гўдак боласи бўлиб ўзи ишга кетганда, кейинги вақтларда негадир тез қартайиб, куч-қувватдан қолган онасига қолдирарди, отаси Николай Иванович Воронцов эса бир умр Волгабўйи қорамой корхоналарида ҳисобчи бўлиб ишлаган, анчадан буён касалга чалиниб, шу кунларда касалхонада даволанарди. Опаси Вероника унга шаҳар чеккасидаги ҳарбий қисмга буларнинг ҳаммасини оқизмай-томизмай хатда ёзиб маълум қилган эди. Сергей бу ерда ўртоқлари билан кечаю кундуз ҳарбий юмушни ўрганарди. Ҳарбий қисмга аскарларнинг қавм-қариндошларини киритишмас, шунинг учун Вероника бу хатларида бошларидан нималар кечаётгани, ишга бориш, уйдаги юмушларни адо этиш, касалхонага, отасининг олдига қатнаш ҳаммаси бир бўлиб қийналаётганини бирма-бир ёзарди. Вероника тиниб-тинчимас қиз бўлиб, ҳамманинг ташвишини чекарди. Опаси жуда очиқ, самимий бўлгани учун Сергей уни севар, тўғри

сўзлигига қойил қоларди. Бироқ опасининг охирги хатига Сергей жавоб ёзмади, кейинроқ жавоб қайтарадими-йўқми, буни ҳам билмади, бу хат унга шунчалар ёмон таъсир қилди. Кўнглида галати, оғир бир куйқа қолдирди. Опаси Вероника Сергейнинг собиқ синфдоши Наташа ҳақида ёзганди. Лекин буларни у дарров қаердан била қолибди? Наташкани мактабда «Коминтерка» деб чақирарди. Бунинг воқеаси ҳам қизиқ бўлган эди. Наташка еттинчи синфда ўқиб юрганидаёқ Коминтерн ҳақида шеър ёзиб, унда коминтерн бригадалари Испанияда бутун дунё ишчи-деҳқонларининг бахт-саодати учун жанг қилаётганликларини кўпиртириб мақтаган ва Масковга жўнатиб юборган эди. Масковдан унга ташаккурнома билдирилган жавоб хати келган, бу мактаб ҳаётида катта воқеага айланган, Наташка бу хатни ҳаммага кўрсатиб ўқитарди. Чаққонгина, шаддотгина Наташка-Коминтерка кейин фаоллар сафига кирди, барча йиғилиш, мажлисларда нутқ сўзларди, уни билмаган одам йўқ, у ҳам барчани танирди. Уруш бошланмасдан илгари раҳорда бир воқеа бўлиб ўтди. Сергей бир кунни у билан мактаб кечасида баҳсга тушди. Қизнинг ўзи уни рақсга судраб кетди. Сергей дераза олдида рақс тушаётганларни томоша қилиб турганди, қиз бирдан ўзи билан ўйнаётган шеригини қўйди-да, келиб дадил унинг қўлидан ушлади: «Кетдик, Серёжа, ҳаммадан кўпроқ сен билан рақс тушгим келади!» У қизга худди ўқувчи пионердай бўйсунди, ҳолбуки қизнинг боши зўрга унинг елкасига етарди. Қиз бунчалар дадилликни қаердан олган экан, а, тавба? Сергей эса худди шуни кутиб тургандай, бирдан аъзойи бадани ўтдай қизиб кетди. Улар рақсга шўнғиб кетишди. Ушандан бари бошланди.

Алангаи оташ бўлиб ёнди Сергей. Рақс тушаётган жуфайлар орасида боши айланарди. Улардан кўзга кўринмас олов ёғилаётгандай нафасию, вужудини жазиллатар, ўзини эҳтирос алангасига отиш шунчалар ёқарди унга. Шу билан бирга, у одамлар кўплигини хушламас, издиҳомдан қочиб кетгиси, қиз билан бирга кўкларда парвоз қилгиси келар, ҳеч ким кўрмаса-ю, у қизни бағрига маҳкам босиб, учса, учаверса, баланд-баланд, янада баландроқ учаверса. Қиз эса ипакдек юмшоқ ва чайир, илакишмоққа мойил ва моҳир эди. Сергей ҳайрон қолди: олдин уни қийнаб турган ўнғайсизлик бирдан бутунлай барҳам топди, ўзини қизга беҳад яқин сезди, яқинлик ўрталарида жуда тез кучайиб борди — юраги қинидан чиққудай гурсиллаб урар ва бу ўтни босишнинг сира иложи йўқ эди. Қиз уни ўзига оҳанрабоддай тортар, қайноқ нафаси юзига урар, бироқ шунчалар яқин турган бўлишига қарамай, у қизнинг юзини, ҳа, қизнинг юзини деярли пайқамас ва ҳаяжоннинг азбаройи зўридан ўзига нима бўлаётганини англамасди. Шунда бирдан қиз унга қараб: «Биламан, Серёжа, сен мени яхши кўрасан, сен мени орзу қиласан!» — деб айтганда, ана шундагина у қизнинг шаддот кулган кўзлари, таъсирчан ловуллаган юзини кўрди.

Сергей қаттиқ ийманди, у бундай бўлишини кутмаган ва бунга тайёр ҳам эмасди, шунга қарамай, чарх уриб рақс тушаверди. Юрган, кўрган йигитлардай чапаниларча жавоб бергиси келди, бошқа болалар бундай гапларни жуда боплашади, илло-биллога келтиришмайди, Сергейнинг гапи эса доим жиддий чиқади, худди кесатаётганга ўхшайди. У қизга айтмоқчи эдики, сени яхши кўраманми, кўрмайманми, буни ҳали билмайман, лекин бундоқ қарасам, сен менга ёқасан, ҳатто жуда ҳам ёқасан. Аммо қиз унинг ниятини пайқагандай, дарров ўзиб олдинга ўтди, ташаббусни қўлга олди, унинг ниятига ўзгача тус берди. «Жавоб берма, Серёжа, жавоб берма, ўзингни қийнама! Мен ҳазиллашдим, — деди қиз мусиқа оҳангига мос айланиб, бошини қимирлатаркан. — Лекин биласанми, мен ичингдан нима кечаётганини биламан. Сенинг нима

демоқчи бўлаётганини айтиб берайми? – Наташка ўз сўзлари яхши эшитилсин деб, залнинг четида тўхтади. – Мен ким нима ўйлаётган бўлса, ҳаммасини биламан. Райкомда мени олдиндан кўрувчи комсомол-тарғиботчи дейишади. Сени ҳам кўриб турибман. Сен мени яхши кўрасан ва тез орада буни ўзинг айтасан! Сен ичимизда бошқаларга ўхшамайсан. Каллаварам, оқ каллаварам! То тилинг гапга келгунча... Мен ҳаммасини биламан. Сен ҳали қизлар билан ҳеч ўйнаб-қулмадинг! Тўғрими? Ҳа, турган гап! Бекитмай қўяқол! Мен кўзингдан билиб турибман! Лекин кўп ўтмай сенга ҳаммаси осилиб олади! Кўзингга қара, бола! Мен биринчиман! Сен мен билан бирга бўласан! – Улар яна рақс тушиб айландилар. Наташка тинмай чуғурларди: – Ҳамма жойда бирга юрамиз. Мен йиғилишларда сўзлайман. Сен газетага ёзасан. Журналист бўласан. Биламан, сен яхши ёзасан. Биласанми, мен жанговар қизман, нутқим ҳам роса зўр. Сен эса ақлли боласан. Менга худди шундай ақли бола керак. Фаҳмляяпсанми?»

Ҳазилми, чинми, ўрталарида ана шундай гап бўлиб ўтди, буни ўйлаб кўриш керакмиди ёки бутунлай унутиш, аммо ўша кеча Сергей мижжа қоқмай чиқди, худди электр токи ургандай то тонг отгунча қарахт ётди. Шундан сўнг у қизга хат ёзмоқчи бўлди, лекин уни жўнатмай йиртиб ташлади. У жиддий бир мактуб ёзишни ўринсиз деб билди, шунчаки эрмак учун қизга сипориш қилиб битишни эса йигит ўзига эп кўрмади.

Лекин Сергей вақт ўтиб ўзини тутиб олди. Мактабни битиришгандан кейин у пединститутга ўқишга кирди, ўша ёзда уруш бошланиб қолди, улар икки бора йўл-йўлакай кўришдилар, аммо севги-муҳаббат ҳақида оғиз очмадилар. Сергей ҳар гал ўша гапга яна қайтармиз, деб кутар, лекин ўзи гап очмас, қиз ҳам чурқ этмасди. Албатта, бу воқеани унутиб юборсалар, яхшироқ бўларди, аммо ҳарбий хизматга чақириқ қоғози келгач, қандайдир ҳаммаси бошқача бўлиб чиқди. Сергейнинг сабри чидамади ва у қиз яшайдиган кўп қаватли уйга бориб, анчагача эзилиб, сиқилиб ўша атрофда айланиб юрди, ҳаяжонга тушиб дам шартта кетиб қолгиси, дам шунда кутиб тургиси келди. Ниҳоят кутгани хайф кетмай, қизнинг қораси кўринди. Лекин ҳаммаси алланечук жўн ва одмигина рўй берди. Гулхан ўчаётганда шундай бўлади. Ўт яна гуриллаб аланга олиши учун қуриган шох-шабба лозим бўлади. Сергей қизга ҳарбий хизматга кетяпман, хайрлашгани келдим, деди. Қиз бу хабарни жуда хотиржам эшитди, ҳозир ҳаммани урушга ялписига чақиришяпти, мен ҳозир жуда шошилиб турибман, ишим бор, лекин сенга албатта хат ёзаман, деди. Тезроқ менга дала почтасининг адресини жўнат, деб сўради. Сергей гўё худди мана шунинг учун келгандай, жуда суюниб кетди, хат ёзиб туришса, яхши, юзма-юз туриб гаплашгандан кўра хатда кўп нарсаларни айтиш мумкин. Баъзан бундоқ юрагинг бетламайдиган гапларни ҳам хатда ёзиб юборса бўлади. Бироқ у кетма-кет учта хат ёзиб, ваъда қилинган жавобларнинг лоақал биронтасини олмади, ҳолбуки у интизор бўлиб жавоб кутган, хаёлида қанчалаб ибораларни пиширган, жавоб мактублар тайёрлаб қўйганди. Аскарлик ҳаётининг ўзига яраша ташвишлари ичида умидлар сўниб битаёзганда опаси Вероникадан мактуб олди. Опаси бу гапларни қаердан билиб ола қолибди денг? Опасининг ёзишича, Наташа- коминтерка ўзидан анча-мунча ёши катта бир кишига турмушга чиқяпти экан; у кишининг бир йил аввал хотини қазо қилиб, ўзи ҳарбий хизматга чақирилишдан озод этилган экан. Бу гапни опаси аниқ биладиган одамлардан эшитибди. Хатда опаси яна шуларни қўшимча қилган эди: «Серёжа, суюкли укажоним, буни асло қўнглингга оғир олиб ўтирма. Мен сени яхши биламан-

ку, турли романларни мук тушиб ўқигансан, ҳамма нарсаларга китобдан туриб қарайсан, шунинг учун қайгуриб юрсанг керак. Укажон, сен асло бундай қилма. Биласанми, сен бошқача одамсан. Феъли атворингиз ҳам бир-бирингизга ўхшамайди. Ундан сира хафа бўлма. Турмушга чиқадиган бўлса, бу унинг иши. У сенга тўғри келмайди. Гапимга ишон. Сен уйга соғ-омон қайтсанг бас. Ишқилиб, уруш тезроқ тугасин. Сен бахтли йигит бўласан, сен билан турмуш қилган қиз ҳам ўз бахтини топади. Бунга имоним комил, Серёжа! Фақат сен ранжиб, изтироб чекиб юрма, суюкли укажоним! Тезроқ уйга қайт... Ишқилиб, уруш тезроқ тугасин, тезроқ...» Ана шунақа мактуб. Ахир, гапнинг очигини айтганда, Наташка билан ўрталарида ачинишга арзийдиган ҳеч гап ўтмаган эди. Бироқ опаси, ҳар қалай унга таскин-тасалли беришни лозим деб билибди. Эндиликда Наташка билан ўрталарида бўлиб ўтган бўлар-бўлмас воқеа худди унутилган тушдай, унинг ўтган ўн тўққиз йиллик умрининг ўткинчи сабоғидай ўтмишда қолди. Шу ўй-хаёллар билан у уруш жабҳасига йўлга тушди, у ўзини ўзи тушунолмасди, ҳиссиётлари чигал ва аламнок, шу билан бирга маъсум кўнглини забт этмоқчи бўлган рўёдан батамом халос бўлганидан энгил тортмиш эди. У болалиги ўтган шаҳардан сафар юриши қилиб тўғри урушга йўл олган, уни кўчаларда ҳаросон югурган хотин-халаж ва болалар қий-чуви кузатиб қоларди. У шулар орасида опагониси Вероника бўлмаганидан афсусланар, албатта, уларнинг зудлик билан жўнаб кетаётганларидан мабодо хабар топса, қандай бўлмасин, укаси билан охирги марта кўришиш ва хайрлашиш учун етиб келиши тайин эди.

Аммо дейдиларки, дунё ҳеч қачон мўъжизасиз қолган эмас. Эҳтимол бу воқеа шунинг сирасига кирар. Тақдир опасининг хайрлашувга келмагани эвазига бошқа бир нарсани раво кўрди. У вагонларга ўтириб хотиржам бўлганларидан сўнг мана шу ҳақда ўйлади.

Улар вокзалга бораётган чоғда хотин-халаж оломони орасида бир лўли хотин пайдо бўлди. Гарчи ёз ойлари Саратовда лўлилар бисёр эса-да, лекин бу хотиннинг қайдан пайдо бўлгани бир Худога аён. Лўли хотин қорамағиз юзи, қулоғида осилган, чопганда уёқ-буёққа саланглаб чайқалган мис балдоқлари елкасида қийшайиб қолган, бироз титилиб кетган рангдор, гулдор шол рўмоли, этаги ерда судралган кенг чорси қўйлаги билан дарҳол кўзга ташланарди. Лўли хотин ўз номига яраша лўли хотин-да! У кўча издиҳомига қўшилиб сафнинг ёнида шошилинч қадам ташлар, нималардир деб қичқирар, қўлларини ёзиб силкитар, афтидан аскар сафларидан кимнидир қидирарди. Аскарлар ҳайрон бир-бирларига кўзларини қисиб қўйишар, биқинларига туртишар — қара-чи, лўли хотин сени қидирмаяптимикин? — дегандай бўлишарди. Бирови эса ҳатто овозини баланд қўйиб чақирди:

— Ҳой, лўли, ҳой қора жанжал, мен бу ердан! Ҳой, эшитяпсанми? Мана, мен ўшаман, ўзимман! Мени фол очмоқчимисан? — лўли хотин унга майли бир кун сени ҳам фол очаман. Ҳозир бошқа бировни қидириб юрибман, деди. Кейин, худди у айтгандай бўлди.

Кўп ўтмай лўли хотин чопа-чопа Оллоҳдан ўзига берилган фаросат билан, балки кўнглининг хоҳиши шундай бўлгандир, — қидирган одамани топди. Сафдагилар ҳаммаси ҳайрон қолди, унинг излагани Сергей бўлиб чиқди. Нега айнан у? Нима учун лўли хотин саф ёнбошида югургиларкан, айнан Сергейга мурожаат қилди:

— Қулоқ сол, йигит! Гапимни эшит, садағанг кетай, қора кўз, қора қошим! Манов четга чиқ, қўлингни менга бер, сафарга кетяпсан, фол очиб қўяй, бахту камолингни айтай!

Сергей қаторда четдан учинчи бўлиб одим отарди. Лекин гап бунда ҳам эмасди, гап шунда эдики, у мана шу ғалати бир аҳволда нима қилишини билмасди. Шу кунгача ҳеч ким унга фол очган эмас, афсун ҳам ўқимаган, унинг оиласи турли фоллар, афсунгарликлардан йироқ эди – отаси ҳеч қачон қартага ишонмас, онаси ҳам аломат-паломат деб ўтирмас, мана энди шундай бемаънилик олдидан чиқиб турибди.

– Керакмас! Мен хоҳламайман! – баланд овоз билан қичқирди у лўли хотинга қараб елкаларини қисиб табассум қилганча. У рози бўлмагани учун хижолат чекди, балки кечирим сўраш керакмиди, деб ўйлади. Лекин нима учун? Ўртада атрофдан сафдошларига эрмак топилди. Лўли хотин билади-да кимга фол очишни, дарвеш боламиз унга ёқиб қолди, деб ҳар томондан гап отишарди. Хўп, нима бўпти? Нима қилмасин, Сергей Худога ишонади, мана, шунинг нақ исботи!

Бироқ лўли хотин сира бўш келмасди:

– Йигитча, йўқ дема! Бу сенинг қисматинг!

Кимдир лўли хотинга маълум қилди:

– Унинг оти Сергей.

– Сергейми? Вой, ўзим ўргилай, Сергей, қоқиндиқ, қора кўз, қора қошим! Сенга айтяпман-ку, бу сенинг қисматинг. Йўқ, дема, ўргилай. Қара, ҳали қандай навқиронсан. Сенга толейингни айтиб берай! Чин дилдан фолингни очай. Ҳаммасини борича айтай!

Лекин шу пайт қандайдир бефаҳмлар унга қараб бақирришди:

– Қани, жўнаб қол бу ердан! Фолингни онангга оч! Қоч йўлдан!

– Кетаман, кетаман. Фақат қўлига бир қарай. Шундай бир кўриб кўяй. Кетаман!

– Қоч, эй, нарига. Йўқол бу ердан. Сенга айтяпман, халақит берма!

Лўли хотин ёш эмасди, ўрта ёшлардаги жувон эди. Юз-кўзларида шумлик-қувлик кўринмасди, аксинча, опаси Вероникага ўхшаб чехрасида меҳр, самимийлик шундоқ акс этиб турарди. Ҳарҳолда Сергейга шундай бўлиб туюлди. Вероника ҳар доим кимгадир яхшилик қилгиси келади, шунинг учун ҳеч тинчини билмайди. Ҳа, лўли хотин Вероникага жуда ўхшарди. Балки лўли хотин: «Сенга опангдай айтаман! Сени ўз укамдай кўраман!» – дегани учун ҳам, Сергейга шундай туюлгандир.

Лўли хотин оломон издиҳоми ичида кўринмай қолганда, Сергей бир сираси ачинди ва ичида ўзини койиди – хўп дея қолса, нима қиларди, нега у бунчалар тортинчоқ бўлмаса? Яхши эмас бу.

Бу орада улар темир йўл бекатига саф тортиб ротама-рота, взводма-взвод етиб келдилар, аскарлар ортидан ёпирилиб келаётган саратовликларнинг ғовур-ғувури, қий-чуви авжга минди. Ўрта эшиклари кенг очиб қўйилган товар вагонлар изда қатор-қатор бўлиб турарди. Шалон шунча узун эдики, боши-охири кўринмасди.

Жўнаш тасир-тусурлари бошланди. Қайси взвод қайси вагонга чиқишини белгилашар, шалон бўйлаб гурсиллаб, тапир-тупур югуришар, оёқлар тагида хотин-халаж, бола-бақра чувиллаб ўралишар, қанча қилмасинлар уларни орқага қайтариб бўлмасди.

Жойлашиб олиш учун анча вақт кетди. Перрон иссиқ, одамлар тиқилиб ётарди. Вагонга чиқиш учун ўз навбатини кутаётган Сергей лўли хотинни бутунлай эсдан чиқарди. Аммо у яна кутилмаганда одамлар тўдаси ичида пайдо бўлди. Топиб келганини қаранг, тоза абжир қайсар бало экан-е.

– Ҳей, Сергей, мен сенга келдим, Йўқ дема, йигит. Лўли хотиннинг гапини эшит. Худо йўлингни берсин. Мен фолингни очай сени. Хўп де. Урушга кетяпсан. Қисматингни биласан.

Сергейнинг рози бўлишдан бошқа иложи қолмади.

– Майли. Сен айтганча бўла қолсин. – У юкхалтасини оёғи остига қўйди, автоматини бўйнига осди-да, қўлини лўлига чўзди.

Вагонларга чиқиш олдидан бугун сафдошлар қуршовида фол очиш бошланди. Лўли хотин унинг кафти чизикларини диққат билан кўздан кечирди, лабларини қимирлатиб нималардир деб пичирлади, бошини сарак-сарак қилди.

– Вой ёмон уруш бўлади кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган. Оҳ, қисмат, қисмат! Қон сачрамаган фақат қуёш қолади, чавандозсиз қолган от қочиб кетади, – деб шивирларди лўли хотин ҳеч кимга қарамасдан, кейин Сергейнинг кўзига тик қараб, қўшиб қўйди: – Сен бир қизни бетайин севибсан. Шунинг қайғусини кўнглингга туғибсан, бекор қилибсан. Сен оппоқ қоғоздай топ-тозасан.

Атрофдан аскар болаларнинг ҳиринглашлари эшитилди.

– Вой, қўй оғзидан чўп олмаган-е, илакишган эканлар-да, а?

– Илакишган, аниқ илакишган! – деди бошқа бирови унинг ёнини олган бўлиб кесатиб. – Сизларга эрмак, ҳазил-мазах бўлса! Дарвеш боламиз қургур севгининг азобини тортиб юрган экан-да, шўрлик. Қизи бўлса, думини бир ликирлатибди-ю шу билан гойиб бўлибди – энди думини тутқазмайди, ҳа! Бу дарвеш бўлса, қўй оғзидан чўп олмаганча, қўлини бурнига тиқиб қолаверибди, ҳа!

– Сен, қора қош, уларни қўй. Қулоқ солма. Менинг гапимни яхшилаб эшит, – аскарларга қўл силтади лўли хотин. – Энди бошқа қўлингни бер, гапимни яхши эшитиб тур.

Сергейнинг сўл кафтини разм солиб кўраркан, лўли хотин сергакланди, бир зум жим бўлиб қолди, кейин ишонч билан деди:

– Сен ўлмайсан! Юрагим айтиб турибди. Мана кўряпсанми, сен ўлмайсан! Сенинг юлдузинг шунақа! Билган эдим! Шунинг учун орқангдан қидириб келдим!

Атрофда ҳамма қимирлаб қолди. Сергей хурсанд бўлишини ҳам, кулишини ҳам билмасдан оғзини очиб турарди, қизиқчилик учун лўли хотинга таъзим бажо келтирмоқчи ҳам бўлди, у қўлини тортиб олмоқчи бўлиб турганда, бир аскар йигит орага суқулди. Кузмин деган. Ўзи миждовгина, ҳар нарсага бурнини тикаверадиган, бировнинг гапидан хато топаверадиган минғирлаган одам. Икки гапнинг бирида ақл ўргатади.

– Шошма, шошма, лўли бўлсанг ўзинга. Бу нима қилганинг? – деб калласини чайқади Кузмин. – Сең бошқа ёққа қараб олиб қочяпсан. Ўлмас деганинг нима ўзи? Ўлмайдиган одам бўлиши мумкинми? Буни эшитган борми? Ер юзидаги барча тириклар ўлар экан-у, фақат у ўлмас эканми? Биз ўйнагани эмас, урушга кетяпмиз, билиб қўй. Ким ўлади, ким қолади – буни ким айтиб беради? Урушда ўлим сира фол-молинга қараб ўтирмайди. Қаторасига ўради. Нима қиласан бизни лақиллатиб?

– Бу лақиллатишмас. Бу тақдир. Мен биламан. Унинг юлдузи ўлмас юлдуз! Пешонасига шундай ёзилган, – ўз айтганидан қолмасди лўли хотин. Кейин бир гапни қўшиб қўйдик, кўплар бунга қўшилди: – Тақдир ўлимдан устун. Тақдир изидан тақдир келади. Ўлим изидан ҳеч нарса келмас. Бу қора кўз йигитнинг юлдузи сўнмайди, тақдири ўзи шунақа!.. Кузмин лўли хотин очган фолнинг бемаънилигини исботлаш учун қўлларини митинг қилгандай силкитиб, яна узоқ минғирлади, гарчи у ҳақ бўлса-да, аммо аскарлар нима учундир фолбинга ишондилар. Ҳамма ўз вагонига чиқаркан, аскарлар лўли хотин билан қўл бериб хайрлашдилар, лўли эса то поезд жўнаб кетгунча перронни тарк этмади. Поезд ўрnidан жилгач, бошқа хотин-халаж, бола-бақра билан бирга вагонлар ёнида чопиб борди ва Сергейга қўлларини силкиб қолди...

Ҳаво дим, иссиқ эди. Ўша кеча уйқу бўлмади. Тун қўйнида гилдираклар тақа-туқ қилар, паровоз узун-узун қичқирар, юрак соғинч ва ташвиш-хавотирдан ўртанарди. Тарих тўлқини жаҳон урушига олиб кетаётган Сергейнинг хаёлига турли фикрлар келарди. Баъзан лоп этиб лўли хотин эсига тушарди. Унинг сўзини хотирларди: «Қон сачрамаган фақат қуёш қолгай... чавандозсиз қолган от қочгай...» Нимани англатаркин бу сўзлар? Тушуниб бўлмайди, сирли. Фақат қуёшга қон сачрамай қолиши учун нима қилиш керак? Чавандозсиз қолган от қайга қочади? Ўлмас юлдуз-чи? У қандай юлдуз? Қаерда у? Булар ҳаммаси чўпчакмасмикин? Юлдузнинг одамга нима алоқаси бор? Юлдузлар қаёқда-ю, одам қаёқда? Аммо тақдир бор-ку, ахир. Тақдир билан тақдир боғлиқ. Тақдирнинг ўзи нима? Қандай қилиб тақдир тақдирни етаклаб келади?

Гилдираклар тарақлайди. Аскарлар ёнма-ён узала тушиб ётишар, хуррак отишарди. Ой очиқ эшикдан дам кўринар, дам йўқоларди, поезднинг югуришига қараб юлдузлар лип-лип ўтарди.

Лекин қизиқ, лўли хотин Наташка-коминтеркани қаёқдан билди, унга хат ёзгани, бундан ҳеч нарса чиқмаганини-чи? Лўли хотин нима деди-я? Бекорга қайғу чекиб, дейди. Демак, фойдасиз қайғу ҳам бўларкан-да? Буёғи нима бўлади? Жанг майдонида аҳвол нима кечади? Кўрқинчликка кўрқинчли. Саратовга жангдан қайтган ярадорлар уруш ҳақида гапириб беришарди. Энди ўз кўзинг билан кўрасан унинг нималигини...

Кўзга уйқу келмасди. Ҳамманинг ва ҳар бир одамнинг устида турган бир куч бор, деб ўйларди у, — уни тақдир дейишади. Уни тўхтатиб қолиш ёки тушунтириб беришга ҳеч кимнинг қурби етмайди. Эҳтимол уруш — тақдирдир, ҳаёт-мамот, энгиш-енгилиш ҳам — тақдирдандир. Мана, ахир ҳамма урушга кетяпти — бу тақдирнинг буйруғи. Шунинг учун ҳаммалари шалонда тахталарда ётишибди, поезд ҳам пишқириб, кучаниб уларни фашистлар билан жанг кетаётган маконларга тўхтамай олиб кетяпти. У ерда нима бўлади? Яна тақдир-да! Ўлдиришадими, ўлдиришмайдими? Ким кимни энгиши шунга боғлиқ. Ҳа, ким кимни ўлдиришига қарайди. Ҳамма уруш тезроқ тугагини хоҳлайди, очлик битсин дейди. Хотинлар ва болалар кўчада бораётганларида шундай деб қичқаришди. Бунинг учун эса жанг қилиш, ўлдириш, энгиш керак. Шунақа экан-да. Уйда отаси билан онаси шу ҳақда тортишиб ўтиришади. Сергейга чақирув қоғози келганда, улар нималар қилиш кераклигини гаплашишди, унинг нарсаларини йўлга ҳозирлашга тушишди, ўшанда онаси бирдан курсининг четига ўтириб, қўлини кўксига босганча ёлвориб деди: «Серёжка, жон болам, фақат ҳеч кимсани ўлдирма, бировнинг қонини тўкма!»

Нима бўлди онасига? Йўл-йўлакай айтдими ё бунинг узоқ ўйлаганми? Онасининг худди узоқлардан, аллақайлардан қайтиб, ҳозиргина остона ҳатлаб ичкарига кириб йўл бўйи ўйлаб келгандай ўглининг юзига телмуриб айтган бу сўзларини ҳеч қачон унутмайди, бир умрга ёдида сақлайди.

Шунда у онасини худди ҳаётида биринчи марта кўраётгандай бўлди, унинг илгари олтиндай порлаган, ҳозир тусини йўқотган кўзларига қаради, қанчалар ажин босибди унинг юзи, эскигина сатин халатдаги тивит шол рўмол ташлаган елкалари қанчалар чўкибди, қанчалар қартайиб қолибди онаси. Шунда у ўзи учун ғалати бир нарсани кашф қилди — яланг оёқ чопиб юрган ўйинқароқ болалик чоғларини эслади, отасини Волга бўйидаги қорамой корхоналарининг

дам униси-дам бунисига ишга жўнатишарди, онаси унда қалин оқ-сарик сочларини ўриб бошига чамбарак қилиб юрадиган ўктам қадди-қомати келишган аёл эди, қачон қараманг, уй, мактаб, болаларнинг ташвиш-юмушлари ва булар ҳам етмагандай эрининг диабет касали билан овора бўларди, буни қарангки, мана шу йиллар давомида у ўғлини ҳарбийга жўната туриб айтадиган ўша сўзларини ўйлар экан-да. Онасининг урушда ҳеч кимни ўлдирма, бировнинг қонини тўкма, деб ёлвориши ўшанда уни қаттиқ хижолатга солиб қўйган, нима ҳам дейишини билмай гўлдираб қолганди:

— Нима деяпсиз, оий? Нима кераги бор бу гапнинг? Бу ҳарбий хизмат-ку. — Кейин гапни чалғитиш учун жавондаги китоб-дафтарларни тартибга сола бошлади. — Ойи, кутубхонадан китоблар олган эдим. Мен уларни бир четга ажратиб қўяман. Вероника уларни топшириб қўйсин, илтимос.

Аммо отаси орага қўшилиб бояги гап яна давом этди. Ҳа, Николай Иванович тўғри сўз одам бўлиб, фикрини кескин ва шартта айтарди, салга гурр этиб ёниб кетар, тажанлиги тутар, қизишиб баҳслашарди, шунинг учун ҳам, бошлиқлар билан чиқишмас, жигар оғригини орттирганди.

— Ўлдирма деганинг нима ўзи? — тутақиб орага қўшилди у, — ўлдирма эмиш, қон тўкма эмиш, ол-а! Ўғлинг қаерга боряпти, ахир? Урушгами, йўқми? Оббо, онаси-ей, ғалати-ғалати гапларни айтасан-да доим. — Шуларни айтиб, у хонани айланиб тамакисини қидиришга тушди. У қизишиб кетганда, дарров чеккиси келарди. Тамакини эса яшириб қўйишарди. Кампир озиб кетяпсиз, чекманг шу савилни, деб койирди.

— Чекма, қўй шу ардонани, — дерди кампир ялиниб, — ўзингни мундоқ аясанг-чи.

— Майли, бу гапинг ҳам тўғри-ю, лекин ҳалиги сўзингдан кейин ҳеч чекмай бўладими? Сергей эртага урушга кетади. Урушда аскар нима иш қилади, биласанми?

— Шунинг учун ҳам айтяпман-да. Майли, Худонинг паноҳига. Ўлдир, ўлдир! — деган гап одамларнинг оғзидан тушмайди. Душман бизни ўлдираман дейди. Биз душманни ўлдиришни истаймиз! Кейин дунёда ким яшайди? Ер юзида фақат одам ўлдирганлар қоладими? Нима, мени тушунмайди деб ўйлайсанми? Сен ўлдирмасанг, сени ўлдирадилар. Ўлдирдингми, барибир — қотилсан. Куёвимиз Анатолийнинг ҳоли нима кечяпти? Тирикми, ўликми, номаълум, уни ўлдиришдими ё у ўлдирдими, ҳеч ким билмайди.

Вероникага айтишга қўрқаман. Кўнглимдаги гапни лоақал ўғлимга айтмай, ахир. — У ичидан отилиб келаётган хўнгроқни босиб, йиғлаб юборди. У ўзини ўртаган фикрга жавоб тополмас, лекин ундан қайтмас ҳам эди.

— Ана-ана, — деди отаси таъна қилиб, — сени бу гапларинг учун халқ душманига чиқаришади, Сибирга ҳайдашади. Дунё қонли урушга ботди, ҳаёт-мамот учун жанг кетяпти. Ё энгамиз, ё энгиламыз. Сен эса, ўлдирма, дейсан! Нима, мен ўз ўғлимга ачинмайманми? Ёки Анатолийга юрагим куймайдами? Лекин илож қанча? Аскар ўз ерини қўриқлайди, буйруққа бўйсунди. Аскар душманни жаҳаннамга жўнатса, яъни ўлдирса, буйруқни, бурчини бажарган бўлади, қаҳрамонлик мана шунда!

Онаси ўғлининг сафар халтасига ямоқ соларкан, энди индамас, отаси эса ёшлик, йигитлик пайтларини эслаб кетди. У ўн тўққизга кирганда, Биринчи жаҳон уруши борар, сувости кемасида хизмат бурчини ўтарди. Унинг фикрича, душманнинг тирик кучларини йўқ қилиш — урушдан мақсад шу эди. Мисол учун улар Болтиқ денгизда

душманнинг қўшини тушган ҳарбий транспорт кемасини сув остидан туриб чўктириб юборган эдилар. Аввал анчагача сув остида бу кемани таъқиб қилиб бордилар. Кейин уни торпедо снарядлари билан урдилар. Иккала снаряд ҳам душман кемасини қоқ белидан қўпориб ташлади. Кема ўт-аланга ичида сувга чўка бошлади. Улар сувости кемада янада чуқурроқ тушишиб, бир соат кутишди. Кейин юқорига кўтарилиб, денгиз юзасида рўй бераётган воқеаларни кузатиб боришди. Баҳайбат кеманинг бурун қисми юқорига кўтарилиб қолган, ярми эса сувга батамом чўкканди, атроф юқорига сузиб чиқиб, қутулишга уринаётган одамларга тўлиб кетганди.

Перископдан душман тушган вазиятни кузатиб бораётган қўмондонлар Кронштадтдаги олий штабга жанговар топшириқ муваффақиятли адо этилгани, буйруқ, вазифа бажарилгани тўғрисида маълумот жўнатиб турардилар. Душманни йўқ қилиш ҳақида буйруқ берилганди. Тамом-вассалом!

Аввал чўкаётган одамларни олисдан кузатишди. Душман кемаси батамом денгиз тубига чўкиб кетгач, сувости кемаси хатардан фориг бўлиб, денгиз юзига сузиб чиқди. Барча аскарларга ташқи палубага чиқиш ҳақида буйруқ бўлди, ҳаммалари қўмондон қошида сафга тизилдилар. Қўмондон ташаккурнома эълон қилди. Душман аскарлари эса атрофда бирин-сирин чўкиб кетар, сув юзасида қолганлар кўп эмасди. Уларнинг айримлари сувости кемасига сузиб яқинлаб келишга уринар, лекин бунинг иложини қилолмас, айрим сузиб етганларини эса тепадан туриб тўппончадан отиб ташлардилар.

Ана сизга уруш. Урушда ўлдирган ютади. Ютган эса, доим ҳақ. Ҳамиша шундай бўлган ва бундан кейин ҳам шундай бўлади.

Онаси на тортишди, на эътироз билдирди. Фақат тинмай бошини чайқарди. Кейин хайрлашгани қўни-қўшнилари чиқишди, холаси, қавм-қариндошлар келишди. Вероника ишдан келиб, онасига югуриб-елиб қараша бошлади. Кейин то ярим кечагача гурунглашиб ўтиришди.

Сергейнинг ота-онасига юраги ачишди. Онаси ўғли ҳеч бир тирик жонни ўлдиришини истамасди, отаси эса ўғлининг ўлиб кетишини хоҳламас, шунинг учун душманларни ўлдир, деб талаб қиларди. Илгари одми, жўн туюлган барча нарсалар йўлда кетаркан, ўз-ўзидан қадрли бўлиб қолди ва улардан айрилиш азоби юракни зирқиратарди. Ўтмиш ҳаёт ҳар дақиқа сайин узоқлашиб, орқада қолиб борарди. Саратов тепасидан ястаниб кўринадиган Волга кўз ўнгида гавдаланди. Ёзги оромбахш маконлар, зумрад ороллар, ярақлаган, мафтункор ёйилган дарё, кўз илғамас кенгликлар, ҳилпираган оқ елканлар. Лекин Сергей ҳаммасидан ҳам дарё устига қурилган катта темир йўл кўпригини яхши кўрарди. Кўприк шунчалар баланд эдики, пастда, соҳил бўйида ўтириб, ундан тўхтамай ўтиб турган поездларни томоша қилиш, ғилдираklarнинг гулдуросига қулоқ тутиш учун бошни баланд кўтариб қараш керак эди. Кўприкнинг темир ҳавозалари гувиллаб, зириллар, у шундай дақиқаларда Волга кўпригидан ўтиб китобларда тасвирланган аллақандай фусункор ўлкаларга кетаётган одамларга ҳаваси келарди...

Яна болалигида Янги йил кирадиган кечалар юмшоқ пиймаларни кийиб, бутун оила бўлиб қалин қор кечиб машъали порлаб аланга сочган осмон баровар қувурни кўриш учун борганларини эслади. Гуриллаган олов, шувуллаб ёққан қор, аланга ёлқинларида учади, тўзади, кўзга уради. Қор учқунлари аланга комида сассиз эриб кетади, лекин қор бир зум бўлсин тўхтамайди, ёғади, ёғаверади, ўтни севгандай унинг устига ўзини отаверади, ёпирилиб тўкилаверади... Аланга ўчиш нималигини билмайди, қор ҳам тинишни истамайди, пою-поёнсиз қор...

Йиллар кўп нарсаларни ўзи билан олиб кетди, ўзгарди кўп нарсалар. Мана уруш остонада турибди, ё ўлиш, ё ўлдириш керак. Бошқа йўл йўқ, йўл фақат шу. Сергей онаси, отаси, опаси Вероникани эслаб қоронғуликда унсиз йиғлади, аскарлар ухлаб ётишар, у кўз ёшларини тиёлмасди. Қўлни қўлга бериб қор босган далалардан ўтиб ўша тун осмонида порлаган машғала сари боришни қанчалар истар эди у.

Гилдираклар тинмай тарақлар, вагонлар югурик чайқаларди. Чироқлари хира липирлаган қандайдир кичик бекатлар ўтарди. Аскарлар ва қурол-аслаҳага лиқ тўла шалон ўлиш ва ўлдиришга тўғри келадиган томонларга жадал илгариларди. Ўлиш сенинг иродангга боғлиқ эмас, ҳеч ким ўлишни истамайди ва ҳеч зот айнан унинг ўзи ўлдирилишини билмайди. Ўлдириш — иродага боғлиқ, урушда эса — мажбурий, шарт қўйилган иш. Лекин ўзингга ўзинг қандай айтасан: ўлдирайми, ўлдирмайми?

Гилдираклар изларнинг ёриқларида тарақлайди: ўлдир — ўлдирма, ўлдир-ўлдирма, ўлдир-ўлдирма...

Киприкларига илиниб қолган кўз ёшлар билан Сергей оҳиста мудроқ оғушига чўмаркан, уруш, жанглар, кимни қандай ўлдириш — отадими, қўли билан бўғизлайдими — бутун ёз ичи Волга бўйида уни мана шунга ўргатишди, — ўзича тасаввур қилиш, кўз ўнгига келтиришга ҳаракат қиларди. Яна ўзини ҳам, кимдир ўлдириш учун шундай хатти-ҳаракатлар қилишини хаёлида жонлантиришга уринарди. Ўша немисни, фашистни — душманни кўрмоқчи бўларди... Лекин буни тасаввурига сиғдиролмасди, ғанимни кўз ўнгида гавдалантиролмасди. Отаси айтиб берган сувости кемаси остида ўлаётганларни ҳам тасаввур қилиш ниҳоятда қийин туюларди. Ҳа, тўлқинлар одамларнинг юзларига шалолаб урилади, башараларни аниқ илғаш қийин. Ким нажот истаб яқинлашса, тиккасига отиб ташлайдилар... ва у қонсираган уммонда изсиз, товуш чиқармай ғойиб бўлади.

«Ўлдир-ўлдирма», — тарақларди гилдираклар. Сергей мактабда ўқиган немис тилидаги сўзларни эсламоқчи бўлди, лекин немис тилида улар қандай айтилишига ишончи комил эмасди: қандай бўлур немис тилида: ўлдир-ўлдирма, ўлдир-ўлдирма, ўлдир-ўлдирма...

Поезд зулмат қўйнида учарди...

P.S.

«Ўлдир-ўлдирма» ҳикоясининг қўлёзмасини мен Арсен Саманчиннинг қоғозлари орасидан топдим. Муаллиф ўз асарининг босилиб чиққанини кўролмади, шундан таассуфдаман.

Аммо муаллиф хоҳ тирик, хоҳ ўлик — китобхон доим бўлади. Арсен Саманчиннинг қўйин дафтарида қайд этилгандек, мен «Ўлдир — ўлдирма»ни уруш қурбонларининг мазорларида оғзаки ўқиб бераман.

Кулоғимга «Мангу қайлиқ» чорлаган нидо эшитилипти. У ҳақда менга Арсен Саманчин кўп бора ҳикоя қилганди! Унинг нидосига жўр бўлгим келади...

Февраль 2006 Брюссел.

Элес

Русчадан
Иброҳим ҒАФУРОВ
таржимаси

Шоир таваллудининг 275 йиллигига

МАХТУМҚУЛИ

Юрт дардига ярар элда мардонлар

АЙРИЛСА

Кора тошли, сариқ туман бу тоғлар
Тупроқ бўлар, қора тошдан айрилса.
Сел бўлиб, тўлғониб оқар булоқлар,
Чилла тўлиб, қорлар қишдан айрилса.

Дунёда бир ғавғо узоқдан бўлар,
Кўз хонаси қондан, қон ёшдан тўлар,
Қуръон кўрмай кезган пирлар оч қолар,
Эл унутиб, сари пешдан айрилса.

Кўп айтарман: дунё қолди ёмона,
Раҳм этмас бўлди, боқ, мусулмона,
Лочинлар пир-пираб келар осмона,
Ҳаром ўлган қўзи-лошдан айрилса.

Зинокор сийламас элу юртини,
Ғайри қочар, кўрса эрнинг мардини,
Одам ўғли айта билмас дардини,
Юрак ёниб, чашми ёшдан айрилса.

Номард жувонпараст, ҳоли забундир,
Мардни кўрса йиғлар, кўзлари хундир,
Дўсти ғариб келса, мардлар мажнундир,
Номард дўст истамас, ошдан айрилса.

Юрт дардига ярар элда мардонлар,
Номард қочиб борар, боқинг, ёронлар,
Мол дея юрт кезар бахил-нодонлар,
Ғамга ботар, гўзал хешдан айрилса.

Номард-занон гапда ҳеч турқи бўлмас,
Вазирлар нодондир, ҳеч эрки бўлмас,
Кулар юзли ёрнинг ҳеч кўрки бўлмас —
Сиёҳ зулф, қаро кўз, қошдан айрилса.

Бозургонлар мудом йўлга бел боғлар,
Нодон кетса, йироқ кетса, эл чоғлар,
Махтумқули Ҳақни ёдлар, қон йиғлар,
Шоҳ-гадолар ақлу ҳушдан айрилса.

АЙЛАНМАС

Булбул наво қилган ҳаволи боғлар.
Булбул сендан кетар, фиғон айланмас.
Ёқимли, ёмғирли, умрли тоғлар,
Селлар сендан кетар, тумон айланмас.

Одам яратилмиш баландли-пастли,
Ақлли, фикрли, далили-мастли,
Йигитлик бир кўйга — баҳорнинг фасли,
Баҳор сендан кетар, замон айланмас.

Келганни қаршила, бўлса мажолинг,
Яхши тутавергил ниятинг, феълинг,
Дунё давронинда очиқ тут кўлинг,
Давр сендан кетар, даврон айланмас.

Бу дунё гавғодир, бир қол-мақолдир,
Қими “Берҳо-бер”дир, ким “Олҳо-ол”дир,
Йигитлар, бу дунё шунга мисолдир,
Барқ¹ урар осмонда, борон айланмас.

Бу манзилдир уч кун сен еб-ичганда,
Ўрнашиб, тирмашиб, белинг очганда,
Узангинг тортарлар, тўрт кун кечганда,
Беш кундан юқори меҳмон айланмас.

Бағрин очар бир кун, ер сени гизлар,
Қаро хокдан тўлар бу наргис кўзлар,
Отингга ишонма, чаманли тузлар,
Чаман сенда қурир, жайрон айланмас.

Махтумқули айтар ориф дўстига,
Ким қолар тушмасдан ажал дастига? —
Фалак бир кун солар ернинг остига,
Оғиздан тил кетар, забон айланмас.

ЭЙ ОҒАЛАР, ЙИҒЛАРМАН, КЕЛДИ, КЕЧДИ ЗАМОНА

Эй оғалар, йиғларман, келди, кечди замона,
Яхши қадри билинмай, тегди давр ёмона,
Ёмон олди жаҳонни, келмас тили иймона,
Кўп фақирлар йиғлашиб, келар ундан омона,
Истаги бор, оз вақтдан яхши бўлса замона.

¹ Б а р қ — чақин, момогулдирак.

Не сафоли кун кўрдик, тенг-тўш билан бош қўшмон,
 Бошинг қаро, билмадинг, на дўст билдинг, на душмон,
 Эй ёронлар, суд этмас, энди этсанг минг пушмон,
 Дунёсига талашмам, ўгил-қизга булашмон,
 Не ҳузурли кун кўрдик, бўлиб кетсак девона.

Тушмагин хом хаёла: “Дунё келган ўлмаслар”,
 Келган кечар дунёдан, бири омон қолмаслар,
 Жонлар чекиб чақирсанг, тўғри йўлга келмаслар,
 Ҳар не бўлса, ютарлар, ҳалол-ҳаром билмаслар,
 Дерлар: Ҳақдир Муҳаммад, бўйсунамиз Куръона.

Даврон, нечук давронсан, гариб йиғлар, эл тинмас,
 Зулми ортар золимнинг, ҳеч кўнгилга раҳм инмас,
 Жаҳонни ёқди-кетди, ёмоннинг ўти сўнмас,
 Бир Муҳаммад ҳурмати, ер ёрилмас, кўк инмас,
 Чарх қувонар бу ишга, бўлмас охирзамона.

Гофил қолдим, ёронлар, ўз-ўзимдан, ришт¹им йўқ,
 Ҳақдан гайри ҳеч ерда паноҳим йўқ, пуштим йўқ,
 Фақр баҳрига кирдим, елканим йўқ, кишт²им йўқ,
 Махтумқули, мен бундан чиқадиган дашгим йўқ,
 Қўлим берсам, тутган йўқ, тушдим тубсиз уммона.

ЁР ЖАМОЛИН КЎРМАГУНЧА КЎЗ БИЛАН

Кимим бордир, арзим Ёрга етказсин,
 Ишқ ўтида куйдим-кетдим кўз билан.
 Келиб, қўли билан ўтим ўчирсин,
 Йўқса сўнмас борон билан, муз билан.

Келган кечди, келажакка юрт қўйди,
 Ошнолиғни номард бузди, мард қўйди,
 Ёр сийнамда доғ устига дард қўйди,
 Дард устига мурч қўйибдир туз билан.

Маъшуқим топдирмас, топсам, қўл бермас,
 Иқболим уйғонмас, бахтим ҳам кулмас,
 Юрагим тинчимас, кўнгил тек турмас,
 Ёр жамолин кўрмагунча кўз билан.

Бир дардга тушибман, ҳеч кимса билмас,
 Ийсо уқмас, Луқмон чорасин қилмас,
 Келган турмас, туман бошдан айрилмас,
 Ҳар замон бир дардни чеккум сўз билан.

Минг ишқ билан молу дунё йиғарсан,
 Бир нарса деб, юз кўнгилга тегарсан,
 Дунё-дарё, тан бир солдир, агар сан,
 Қачонгача тай кетарсен туз билан?

Бу дунё молиндан ким элтди бир зот,
 Аввали – ғам-қайғу, охири – барбод,
 Бўлажагинг шудир сенинг, одамзод,
 Йўқ бўларсан тупроқ билан, туз билан.

¹ Р и ш т – қарор, табиат, хислат.

² К и ш т – кема, қайиқ.

Махтумқули, не манзилда турарсан,
Юрт кимнингдир, огир ишлар қиларсан,
Қисмат бўлса, парча ерга кирарсан,
Насиб бўлса, олти қулоч бўз билан.

ҚАНОТИМ ЙЎҚ, УЧА БИЛМАМ, НАЙЛАЙИН

Кўнгил истар, кезсам дунё-оламни,
Қанотим йўқ, уча билмам, найлайин!
Ўқирмен, кўрармен “Фавзул-калом”ни,
Маъносини соча билмам, найлайин!

Кўплар унда ғаввос бўлиб сузарлар,
Менга зоҳир, халқдан пинҳон кезарлар,
Гул болада гулгун шароб эзарлар,
Қўл узатиб, ича билмам, найлайин!

Ўй даштидан шароб исин нўш қилдим,
Кетди ақлим, ўзим билмай, жўш қилдим.
Сармаст бўлдим, дарсиз кўшкка дуч бўлдим,
Рухсат бўлмай, оча билмам, найлайин!

Йитти йўлим, тоғ қайсидир, туз қайси,
Билмас кўнглим, маъно қайси, сўз қайси,
Фаҳм айламам, йўл қайсидир, из қайси,
Умид узиб, қоча билмам, найлайин!

Махтумқули, бу дунёнинг ҳаммасин,
Йигиб, туғиб, қўлга бердим номасин.
Фикр дарёсига ақлим кемасин —
Ботирганман, кеча билмам, найлайин!

ОШИҚЛАР ҲАҚ ИШҚИНДА

Ошиқлар ҳақ ишқинда
Ҳайрондадир-ҳайронда.
Кўзлар заиф изинда,
Гирёндадир-гирёнда.
Қилди анга Ҳақ раҳмат,
Нури тажаллий қудрат,
Хирқа кийган Хожа Аҳмад
Сайрамдадир, Сайрамда.
Ердан чиққан оғочлар,
Тили саноли қушлар,
Субҳон суйган дарвишлар
Даврондадир, давронда.
Айил¹, ошиғим, айил,
Мажнун бўл, халққа ёйил,
Халил ўғли Исмоил
Қурбондадир, қурбонда.

¹ А й и л м о қ — хушёр бўлмоқ, ўзига келмоқ.

Тур тоғинда туранлар,
 Неча гойиб эранлар,
 Жамолини кўранлар
 Фармондадир, фармонда.
 Тўлдирган бу дунёни,
 Сўзлар ҳар ду саро¹ни,
 Кулли ишнинг баёни
 Қуръондадир, Қуръонда.
 Махтумқули, оч тиллар,
 Куллуқ қил ойлар, йиллар,
 Эрта куллуқсиз қуллар
 Армондадир, армонда.

БАРЧАНИНГ БОШИГА ЭТАР БУ ДУНЁ

Хуш қол энди, ёру дўстлар, ёронлар,
 Ишонма, ҳаммадан ўтар бу дунё.
 Чора топмадилар ўтган валийлар,
 Барчанинг бошига етар бу дунё.
 Бировни шоҳ етар, берар кўп ривож,
 Бир нечалар йиғлар, бир пулга муҳтож,
 Кимлар чора топмас, ўтар ноилож,
 Ҳар кимга юз алам тутар бу дунё.
 Назар қилса, пора етар тошларни,
 Бир нечага оғу етар ошларни,
 Бир нечалар олиб азиз бошларни,
 Бир ёт ўлкаларга кетар, бу дунё.
 Нуридан яратди Ийсони Жаббор,
 Эрк Ўзингда, ҳар на қилсанг, Биру Бор,
 Бир ғарибман, Сендан ўзга кимим бор,
 Мени кўп қимматга солар бу дунё.
 Ҳазрати Одамни айладинг ҳайрон,
 Ҳавво жудо тушди, кўзлари гирён,
 Худога роз айтди ҳазрати Луқмон:
 “Номардга этмасин дучор бу дунё!”
 Қани ул Искандар, қани Сулаймон,
 Охиринда бўлди жойи гўристон,
 Қани Сухроб, Барзу, Рустами дoston,
 Биридан қолдирмас асар, бу дунё.
 Махтумқули, кўнглинда юз кулфат бор,
 Қазонинг дамига бўлдик гирифтор,
 Яратган, хор этма, бўлгил хабардор,
 Йўқса, ишим армон етар бу дунё.

ҚАЙҒУ ЧЕКСА, ЙИГИТ КИШИ ЧОЛ БЎЛАР

Одам ўгли, бу дунёда кезарсен,
 Бир кун сенинг алиф қадинг дол бўлар.
 Гофил бўлма, тўғри йўлдин озарсен,
 Булбул каби сайрон тилинг лол бўлар.

¹ Ҳ а р д у с а р о — ҳар икки жаҳон: дунё ва охираат.

Охирзамон бўлса, фитналар турса,
 Золимлар ёмонлик мажлисин қурса,
 Подшоҳлари ришват дея дам урса,
 Фақирларга кун-нафақа хор бўлар.
 Яхши-ёмон иззат қилар бойларга,
 Фақиру бенаво қолар войларга,
 Ҳар йигитким, ғариб тушса жойларга,
 Ҳасрат чекар, ҳар бир моҳи сол бўлар.
 Ҳар кимса шарият йўлин билмаса,
 Олимларнинг сўзин кўзга илмаса,
 Қирқ ёшинда киши тавба қилмаса,
 Унинг иши ҳийла, макр, ол бўлар.
 Ҳар йигитким, ғариб тушса ватандан,
 Хабар сўрар ҳар бир йўлдан ўтгандан,
 Телмурибон ҳожат тилар етгандан,
 Ҳожати битмаса, қийлу қол бўлар.
 Кел эй, дўстим, чекма қайғу-ғамни сен,
 Оқтирмагил кўзларингдан намни сен,
 Бу дунёда ғанимат бил дами сен,
 Қайғу чекса, йигит киши чол бўлар.
 Махтумқули, насиҳатлар тузарсан,
 Халойиқнинг юрак-бағрин эзарсан,
 Лекин ўзинг тўғри йўлдан озарсан,
 Рустам бўлган, бир кун пири Зол бўлар.

САҲАР ВАҚТИ ҒОФИЛ БЎЛМАНГ ЁРОНЛАР!..

Саҳар вақти ғофил бўлманг, ёронлар
 Даргоҳлар очилар чоғдир бу чоғлар.
 Раҳматга дуч келди бул вақт эранлар,
 Ҳақ нури сочилар чоғдир бу чоғлар!

Осий бўлма, гуноҳингдан тина қол,
 Ўзни тани, менлигингдан ина қол,
 Яхши вақтдир, тавба қилиб дўна қол,
 Ёзиқлар кечилар чоғдир бу чоғлар!

Ҳақ сени сақласин ҳижрон елиндан,
 Адашмагил йўлчиларнинг йўлиндан,
 Муҳаббат жомлари дўстнинг қўлиндан,
 Ҳазир бўл, ичилар чоғдир бу чоғлар!

Минг йил кезсанг ёлғончини сурубон,
 Тан тупроққа дўнар бир кун чирибон,
 Йўқлик майдонида мажлис қурубон,
 Менликдан кечилар чоғдир бу чоғлар!

Махтумқули, кетдинг дунё кўйина,
 Жоҳилликдан кўнгил қўйдинг ўйина,
 Энди оёқ босдинг ўттиз уйина,
 Кўз ёши сочилар чоғдир бу чоғлар.

ШОҲ НАҚШБАНДИЙ

Бир кеча ёгардим, Шоҳи Нақшбанд.
Қарами жўш айлаб, бир нон кетирди.
Ўнги қўлида бода – гулгун шароби,
Чап қўлида тоза бирён кетирди.

Уйғондим уйқудан, қолдим тушимдан,
Ҳайрон қолдим девонанинг ишиндан,
Бодасин нўш айлаб, кетдим ҳушимдан,
Фамдийдадан ашки гирён кетирди.

Жон хуружга келди қайнаб жўшмоқдан,
Юрагим мавж урди тўлиб-тошмоқдан,
Бир ишорат бўлди унга тушмоқдан,
Фаҳм этмадим, жонга армон кетирди.

Англамадим, ишққа бўлдим харидор,
Билмадим, истадим дилбардан дийдор,
Ишқ дардига тушдим, қолдим гирифтор,
Ким ҳам бу дард учун дармон кетирди?

Махтумқули, турдим тавоф этмоққа,
Тил фармон бермади жавоб этмоққа,
Ишқ аҳлининг ҳолин хароб этмоққа,
Ақлим олиб, масту ҳайрон кетирди...

НУҚСОНА КЕЛГАЙ

Мусулмонлар ёвлашса бир-бирига,
Давлат қайтиб, динлар нуқсона келгай.
Зулм айлаб, бир-бирин олса асирга,
Фалак бу ишлардан пушмона келгай.

Бир-бирини чопмоқ эмас эрликдан,
Бу иш шайтондандир, балки кўрликдан,
Манманлик айиргай элни бирликдан,
Давлат кетиб, навбат душмона келгай.

Яхшилик камайиб, иймон қисилса,
Ёмонлар қутуриб, йўллар кесилса,
Шариат бўшашиб, номус эзилса,
Замонанинг изни шайтона келгай.

Тингла, маскан тутган киши чўлларда,
Садақа камайса улўғ элларда,
Халқ устига қаҳат тушиб, йилларда,
Хасталик кўпайиб, қаст жона келгай.

Мусулмонсан, хабардор бўл зулолдан,
Ҳаромдан қоч мудом, изла ҳалолдан,
Ўлчовдан урсалар, юртнинг ваболдан
Баракати кўчиб, осмона келгай.

Сўзимни олгайлар билганлар қалқа,
Муродим – насиҳат айламоқ халққа,
Қозиси гап уқмас, беги паст ўлка
Ёмғир ёғмай, ери қизмона келгай.

Шаррга шуҳрат бермоқ – шайтоннинг кори,
Қаҳрин ютмоқ эрур Раҳмоннинг кори,
Кўпайса ҳар элнинг бошлиқ-саркори,
Низоми бузилиб, вайрона келгай.

Парвардигор Ўзи – фақирга паноҳ!
Ул кимдир, бўлмагай тилида сано?!
Қайси юртда агар кўпайса зино,
Ерлари қимирлаб, ларзона келгай.

Махтумқули, турсам сўзим сочмоққа,
Англамаслар шайланади қочмоққа,
Қайси халқ кўникса шароб ичмоққа,
Юртда ўлат тарқаб, вайрона келгай!..

КЎЗДАН ЁШ КЕЛСА

Дунёда неча иш бордир – ёмондир,
Бири шулдир – ноҳақ қаҳри жўш келса.
Ошиққа ҳар куни охирзамондир,
Ёрдан йироқ тушиб, аро тош келса.

Дўстингни ушлама, нафдан қолмасин,
Душманинг сақлама, сиринг билмасин,
Очда – олгинг, бекка бергинг бўлмасин,
Иш мушкулдир, англамасга дуч келса.

Замин сени ҳали замон ютарми,
Оқил бунда бундай беғам ётарми,
Ҳеч бир масхаралик бундан ўтарми –
Кетган қуруқ кетиб, келган бўш келса.

Ўн қат уйинг бўлса темир қалъадан,
Ажал топар, амр бўлса Оллоҳдан,
Ҳақиқат, эр юз қайтармас балодан,
Ҳақ ризоси билан бошга тош келса.

Ошиқман деб лоф урарлар ёлғондан,
Билганини айтар, сўрсанг билгандан,
Эл кўзича юз йил тоат қилгандан
Яхшидир, бир саҳар кўздан ёш келса.

Бойлар боғлаб саховатнинг йўлини,
Кўпайтирар дўзах мойи-хилини
Кўринг, бу замоннинг сўфи, пирини,
Тинмай олаверар, текин ош келса,

Махтумқули, сўйла, ақлинг етгунча,
Охиратинг қозон, бекор ётгунча,
Дўзахдадир, то дунёдан ўтгунча,
Яхши эрга ёмон хотин дуч келса.

ҚИЗИЛ ТИЛИНГ СЎЗЛАР ЭКАН, ЎЛДИМ ДЕ!..

Дунё кўрмай, тутқун қолсанг бир бурчда,
Бодипойдек ер юзига елдим, де!
Чин-Мочинда, Румда, Ҳиндда, Ҳабашда
Турли-туман ҳунарларни билдим, де!

Оч ҳам бўлсанг, борма элга тилакка,
Де: “Кўшқдаман, бошим етар фалакка!”
Чўлда қолсанг, ҳеч топмайин қўланка,
Эрам боғи ичра соя топдим де!

Ош кўрганда, ўзинг отма турланиб,
Оч бўлсанг ҳам, виқор сақла, сирланиб,
Зар тўкибон, чин қуллардек орланиб,
Ёш ўлсанг ҳам, Нуҳ ёшига келдим де!

Муҳтожлигинг Ҳақдан ўзга билмаса,
Ўшал рўзгор басдир, очдан ўлмаса,
Ҳинди каби усти бошинг бўлмаса,
Подшоҳлик либосини олдим де!

Сувга, елга ҳукми ўтган Сулаймон,
Боқ, улардан не ном қолди, не нишон,
Ташна қолиб, жойинг бўлса чўлистон,
Дарё ичра мен Искандар бўлдим, де!

Йўлдош бўлсанг тил тушунмас мўр билан,
Жой тополмай, бирга ётсанг мор билан,
Ўттиз қават тўшак, юз минг эр билан –
Қорун хазинасин қўлга олдим, де!

Махтумқули, чексанг жафо-жабр, бил,
Оллоҳга хуш келар, шукру сабр қил,
Қилча жонга қизил танни қабр бил –
Қизил тилинг сўзлар экан, ўлдим де!

КЕТИБ БОРАДИР

Дунёга эътимод этманг, ёронлар,
Кимга келиб, кимдан кетиб борадир.
Мисоли Искандар, шоҳлик сурганлар
Бир-бир навбатинда ўтиб борадир.

Бировни бой қилар, бировни гадой,
Не қилса, эрки бор, ул қодир Худой,
Бировнинг мурудин бериб, ҳойнаҳой,
Биров ғам шарбатин ютиб борадир.

Бировга берибдир қайғу-ғам, меҳнат,
Умида бир соат кўрмади роҳат,
Бировга этибдир номардни улфат,
Унинг умри “Оҳ!” деб ўтиб борадир.

Бировнинг бошида кўпдир тумони,
Қайғу-алам билан чиқадир жони,
Бир яхшига дуч этибдир ёмонни,
Ноилож дунёдан ўтиб борадир.

Кимлардир йиғлайди, мақсадин топмай,
Нечалар оҳ урар, оғзини ёпмай,
Бир олғир байроқни оладир, чопмай,
Бир бедов кезолмай қайтиб борадир.

Дунё учун чекма қайғу, андиша,
Сабр эт балосига, рози келмиша,
Йиглабон, ғам билан толма ҳамиша,
Ажал қўли ёқанг тутиб борадир.

Махтумқули айтар: барча насиҳат —
Оллоҳга қул бўлинг, Расулга — уммат,
Билсангиз, дунёнинг барчаси ҳасрат,
Ҳасрат билан бир-бир кетиб борадир.

*Туркманчадан
Мирзо КЕНЖАБЕК
таржималари*

МАХТУМҚУЛИ — ВАЛИЙ ШОИР

Махтумқули Фирогий XVIII аср маърифий шеърятининг буюк даргаларидан. У бутун туркий халқлар учун тушунарли ва севимли шоир, маърифатли сиймо, ориф ошиқ, соҳиби ҳикмат бўлган валий зотдир. Унинг инсонпарварлик, халқпарварлик, ватанпарварлик ғоялари билан йўғрилган шеърятисида пок исломий маърифат руҳи гуркираб, яшнаб туради.

Махтумқули тақрибан 1733 йилда Туркменистоннинг жануби-ғарбидаги Атрек (Ат-рок) дарёси соҳилларида, маърифатли исломий оилада дунёга келади. Отаси Давлатманд Озодий ўз даврининг таниқли шоирларидан бўлиб, унинг шеърый китоби ҳамда “Ваъзи Озод” номли асари мавжуд. Озодий ижоди, айниқса, “Ваъзи Озод” китоби, чамаси, тўлиқ исломий руҳда бўлгани боис шўро даврида етарли ўрганилмаган.

Махтумқули отаси сингари бошланғич таълимни қишлоқ мактабида олади. Кейин Марказий Осиёнинг улкан маданият ва илм-фан марказларидан бўлмиш Кўҳна Хива шаҳрида, “Шерғозихон” мадрасасида ўқийди. Қизилоёқ овулидаги (ҳозирги Чоржўй вилояти, Халаж тумани) Идрис Бобо мадрасасида бир қанча вақт илм олади. У Бухорои шарифдаги Кўкалдош мадрасасида ҳам таълим олган, деган маълумот бор. Хивадаги энг нуфузли ўқув даргоҳи саналмиш “Шерғозихон” мадрасасида Махтумқули уч йил ўқиб, муҳим илмларни ўзлаштириб, Қуръони Каримни хатм қилади, ўзи айтганидек, дили очилади, оқ-қорани, ҳақ-ноҳақни, дўст-душманни ажратадиган бўлади.

Махтумқули ўз даврида босқинчилар зулми остида қолган халқни бирлаштиришига, юртни ташқи ва ички душманлардан озод этишга бутун истеъдоди билан ҳаракат қилди. Шоир ёзади:

Устимиздан душман ҳукм сурибдур,
Мўъмин бари жабру жафо кўрибдур,
Ўғил-қизни хор ўрнига берибдур,
Хатарлар ул жойдан сурилсин энди!..

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Махтумқули шеърляти – нурли шеърлят. Унинг ижодида дунёвий ва руҳоний илм-маърифатдан хабар берувчи савол-жавоб тарзидаги шеърлар алоҳида мавқени ишғол этади, юракларни ларзага солади. Адибнинг Турди шоир билан айтишувига диққат қилайлик:

Махтумқули:

– Ул нимадир, ёқаси бор, ёни йўқ?
Ул нимадир, қаноти бор, қони йўқ?
Ул нимадир, одам ютар, жони йўқ?
Шоир бўлсанг, шундан бизга хабар бер!

Турди шоир:

– Ул кафандур, ёқаси бор, ёни йўқ,
Қапалақдур, қаноти бор, қони йўқ,
Қаро ердур, одам ютар, жони йўқ,
Биздан салом бўлсин, жавоб шундайдир...

Махтумқули:

– Ул нимадур, емадилар, тўйдилар?
Ул нимадур, қиёматга қўйдилар?
Ул ким эди, товонидан сўйдилар?
Шоир бўлсанг, шундан бизга хабар бер!

Турди шоир:

– Ул дийдордур, емадилар, тўйдилар,
Ул намоздур, қиёматга қўйдилар,
Насимийнинг товонидан сўйдилар,
Биздан салом бўлсин, жавоб шундайдир...

Савол-жавоб шеърларида “тажоҳули орифона” тарзида, яъни билиб туриб бил-масликка олиб, замондошининг истеъдоди ва илми-маърифатини синаш учун саволлар ўртага қўйилади. Бу сўроқларга жавоб бериш учун эса истеъдоддан ташқари, кенг қамров, нозик фаросат, улкан илм-ирфон ҳам бўлиши зарур.

Махтумқулининг бутун маърифати, исломий муҳаббати, ишқи, шавқи, қайғуси шеърларида акс этади. Зеро шеърлят шоир қалбининг кўзгусидир.

Махтумқули шеърляти бани башарга қилинган оташин ва маърифий хитоблардан иборат.

Махтумқули ижодининг бош йўналиши: иймон-эътиқод, ўлим ва ҳаёт, қиёматнинг ҳақлиги, дунёнинг фонийлиги ва охиратнинг боқийлиги, огоҳлик билан охиратга ҳозирлик кўрмоқ зарурияти каби эзгу ғоялардир.

Махтумқули, сен дам-бадам
Охират сари ур қадам.
Яхши-ёмон – барча одам
Ажалнинг гирифторидир.

Махтумқули шеърляти, шубҳасиз, дунё ва инсон умри моҳиятини англашда инсонга мадақдор, маънавий озиқ, руҳга қувват, иймонга далда бўлгайдир.

Махтумқули – туркий халқларнинг сайроқи тили, саҳронинг гули, гулнинг булбули, Ҳақнинг содиқ, ошиқ ва ориф қулидир. Оллоҳ охиратини обод қилсин!

Таржимон

Ўрхон ПАМУҚ

Истанбул

Хотиралар ва шаҳар

16

КЎЧАЛАРДА ОҒЗИ ОЧИҚ ЮРМАНГ

Юз қирқ йиллик Истанбул газетачилик тарихининг энг кўнгилочар саҳифаларини ёзган, номлари гоҳ яширин, гоҳ очиқ шаҳар мактубчиларининг юзмингларча саҳифалик меросидан, бир очишда дуч келган баъзи бир ўғитлари, диққат қилган нарсалари, бебаҳо инжулари, шикоятларидан танлаб-танлаб баъзиларини эътиборингизга ҳавола қиламан:

“Француз омнибус¹ларидан илҳомланган бизнинг одамга тўла от араваларимиз йўллар бузуқлиги туфайли Боязид-Эдирнақопи орасида каклик каби тошдан-тошга сакрашади.” (1894)

“Ҳар ёмғирдан кейин шаҳарнинг бутун майдонларини сув босишидан зерикдик, чарчадик.” (1946)

“Дўкон ижаралари ва солиқларининг ортиши ва шаҳримизга битмас-туганмас кўч-кўчлар натижасида нимча, тешиккулча, карам дўлма, қоғоз салфетка, шиппак тайёрлаб сотувчилар, санчқи-пичоқчилар, атторлар, ўйинчоқчи, мешкопчи, газсувчилардан кейин олиб-сотарлар, хасипчилар, қандолатчилар, айланма кабобчилар ҳам кемаларни тўлдирди.” (1949)

“Шаҳарни гўзаллаштириш учун от аравачилар ранг-баранг кийим кийишлари айтилди, буни амалга оширсак, нақадар олға кетган бўлардик.” (1897)

“Урфий идоранинг ютуқларидан бири шуки, ортиқча семириб кетганларнинг фақат ўзларига кўрсатилган қўналгаларда туришларидир. Нима бўпти у эски анархия.” (1971)

“Шарбатчиларнинг бир тур бўёқ ва мева билан тайёрлаган шу пайтгача ҳокимият билмаган шарбати ортиқ сотилмаётгани яхши бир қарордир.” (1927)

“Кўчаларда чиройли бир хотин кўрганингизда, унга ўлдирадигандай нафрат билан ва ё ошиқча ҳирс билан боқманг, кўз кўзга тушса чиройли бир жилмайинг ва кўзларингизни четга олиб, ўтиб кетинг.” (1974)

“Парижнинг машҳур “*Матин*” газетасида шаҳарда юриш усуллари ҳақида чиққан ёзувдан илҳом олиб, биз ҳам кўчаларда тўғри-дуруст юришни билмаганларга муаммомизни эслатайлик: кўчада оғзи очиқ юрманг.” (1924)

¹ О м н и б у с — кўп ўринли киракаш извош.

Давоми. Боши ўтган сонларда.

“Ҳарбий идоранинг таксиларга тақтирган янги таксометрлардан умидимиз бор: шофёрлар ҳам, йўлчилар ҳам уни ишлатадилар, сўнг йиғирма йил олдинги сўнгги таксометрлар замонида бўлгани каби “бу берганингиз нимаси, ака” жумласини ёдлаб олиб йўлга чиққанлар, савдолашишлар, тўполонлар, полицияга тушишлар ортиқ шахримизда юз бермайди.” (1983)

“Қовурилган нўхат ва тиш паста сотувчилар болаларга пул билан эмас, бир парча қўрғошин эвазига нўхат, паста бериши болаларни фақат ўғрилиқка ўргатибгина қолмай, Истанбулдаги барча сув кранларининг тошлари ўғирланишига, кранлар бузилишига, турба ва жомеларнинг ҳужраларига қопланган қўрғошинлари ҳам парча-парча қилинишига ҳам йўл очмоқда.” (1929)

“Таррак, картошка ва помидор ортилган юк машиналарининг репродукторлари ва дағал сотувчи овозлари шаҳарни жаҳаннамга айлантди”. (1992)

“Итларни йиғштириб олайлик дея бир сафарбарлик қилдик. У суръат билан бир-икки кун яна олиб борилсайди, ҳаммаси Хайрсиз оролига элтиб ташлансайди, барча ит тўдалари тарқатиб юборилсайди, балки бу ҳайвонлар шаҳардан тамомила йўқ бўлиб кетарди... Энди кўчаларда хррр-хрррдан қутулиб бўлмаётир.” (1911)

“От ҳаммоллари яна инсофни қўлдан чиқариб отларга имкондан ортиқ оғир нарсалар юклашмоқда ва шаҳарнинг ўртасида бечора ҳайвонларни қамчиламоқдалар.” (1875)

“Камбағалнинг нон тоғораси, дея шахримизнинг энг гўзал тарафларига от араваларнинг киришларига ҳамон кўз юмиш — Истанбулни, ҳаққига хилоф манзараларга маҳкум қилишдир.” (1956)

“Кемага ё бошқа бирон сузиш воситасига илк бора чиқиш мароғи бизда нақадар илгарилаб кетганини англатишда, кема ҳали Ҳайдарпошога келиб тўхтамасдан бурун сақраганларга қанчалик “илк бора чиққан эшак” дея бақирмайлик, барибир уларни тўхтатиб қолишга имкон йўқдир.” (1910)

“Ҳолиж, Ҳолиж бўлмай қолди-да, фабрикалар билан ательелар, қирпичоқлар авж олган ифлос бир ҳовуз ҳолига келди: кема қолдиқлари, фабрика кислоталари, ателье қатронлари ва турли лаҳмлар билан Ҳолижни маҳв этдик.” (1968)

“Бозор ва маҳалла қоровулларининг кечалари навбат билан кўчаларда кезиш ўрнига қаҳвахоналарда мудраб ўтиришларига, жуда кўп маҳаллаларда қоровул тўқмоқларининг овози эшитилмаганига доир “шаҳар мактубчилари” бўлимига шикоятлар келмоқда.” (1879)

“Французларнинг машҳур ёзувчиси Виктор Гюго Парижда кўпинча отли автобусларнинг уст қаватига минар, шаҳарни у бошидан бу бошига айланар, ҳамшаҳарларининг ҳолларини томоша қиларкан. Кеча биз ҳам шундай қилдик ва истанбуллик ҳамшаҳарларимизнинг кўпчилигини кўчаларда жуда эътиборсиз ва бир-бирларига урила-урила юришларини, қўлларидаги чипталарни, музқаймоқ ўрамларини, жўхори сўталарини ҳар ерга отиб кетишларини, яёвларнинг оддий йўлда, араваларнинг тош йўлда кетиб бораётганларини ва фуқароликдан эмас, аммо танбаллик ва жаҳолатдан бутун шаҳар кўп хунук қиёфага кириб қолаётганини тасдиқ этдик.” (1952)

“Кўчаларда, майдонларда ақлимизга келгандай, ичимиздан ўтгандай эмас, Фарбда бўлганидай ҳаракат қоидаларига риоя қилиб юриш бизни бу кўча фалокатларидан кутқаради. Аммо бу ҳаракат қоидаларини бу шаҳарда биладиган қанча киши бор десангиз, у бошқа масала...” (1949)

“Кўприкнинг (Қоракўй) икки тарафидаги катта соатлар, шаҳарнинг барча умумий соатлари каби, занг ёйлари тасодифга кўра ҳаракатланиб, неча-неча одамларга, ҳануз бандаргоҳда боғлиқ кемани кўпдан кетиб бўлган қилиб, бошқаларига эса аллақачон кетиб бўлган кемани ҳали кутиб тургандай тахминини бериб, истанбулликларга умид ва азоб бермоқдадир.” (1929)

“Ёмғир мавсуми келди, худога шукур, шамсиялар очилди, аммо очиқ шамсиянинг четлари билан бир-бирингизнинг кўзингизни ўймасдан, “Луна-парк”ларда тўқнашиб кетадиган аравалар каби бошқа шамсиялиларга тўқнашмасдан ва шамсия кўриш бурчагимизни бекитиб тургани учун тошйўлларда дайидиган минадай унинг ё бунинг устига босиб бормасдан юришни биласизми, ажабо?” (1953)

“Секс филмларидан, тиқилинчдан, автобусларнинг, машиналарнинг ачимсиқ исларидан, афсуслар бўлсинки, ортиқ Бейўғлига чиқиб бўлмас бўлди.” (1981)

“Истанбулнинг бир ерида юқумли бир касаллик майдонга чиқдим, ҳокимиятларимиз умуман ифлос, мурдор кўчаларимизнинг бир қанчасининг нарёғи берёғига оҳак сепеди; ҳолбуки, ифлослик тўптўп ўргаларда...” (1910)

“Жумла жамоатга маълумки, ҳокимият итлар билан эшакларни, полис эса тиланчилар билан дайдиларни Истанбулдан бутунлай йўқотмоқчи эдилар. Аммо бундай бўлмади, устига устак энди ёлғончи гувоҳлар гуруҳи ҳам кўкариб чиқаётир.” (1914)

“Кеча қор ёғди, дея на трамвайга олдиндан миниш, на катталарга ҳурмат-эҳтиром... Зотан кимса билмайдиган шаҳар одобининг унутилганини афсусланганча кўряпмиз.” (1927)

“Бу ёз энди ҳар оқшом, Истанбулнинг ҳар гўшасида телбаларча отилаётган қувонч мушакларининг қаердан олинаётганини сўраб ўрганганимизда, кайф ва манманлик учун исроф этилган барча бу пулларнинг ўн миллионлик шаҳримизнинг камбағал болаларининг таълим-тарбиясига сарфланиши, у тўйларда ўйнатилган опасингилларимизни ҳам янада бахтли қилажагини ўйладим. Ё гапим нотўғрими?” (1997)

“Бутун завқ ва қалб соҳиби фаранг санъаткорларининг қусар даражада иргангани “ширин сув” бинолари, айниқса, сўнгги даврда нақ қуя еган мовут жой каби Истанбул манзарасини тишлай-тишлай кемирмоқда. Бу кетишда бутун Истанбул Баланд Тошйўл ва Бейўғли каби йирганч бир бино уюмига айланди ва бунинг сабабини фақат ёнғинлар, ўта камбағаллигимиз, кучсизлик эмас, бирозгина янгиликка бўлган қизиқишларимиздан излаш керак.” (1922)

РАСМ СОЛИШ ЗАВҚЛАРИ

Мактабга бора бошлаганимдан бирмунча кейин расм солишдан кўп завқланаётганимни кашф этдим. Аммо бу ерда “кашф” калимасини қўлламоқ, худди Американинг кашф қилиниши каби, олдиндан бор бўлган, аммо фарқига бормаганимиз бир нарсанинг топилиши маъносида ҳам келиши сабабли, янглиштирувчи бўлиши ҳам мумкин. Ичимда яширин бир расм завқи ёки қобилияти бор эди-ю, мен уни мактабга бора бошлаганимда юзага чиқарган эмасдим. Расм солиш мен учун завқли, ҳаяжонли бир нарса эканлиги билиб олинди демак янада тўғрироқ. Бу, “қобилият” деганимиз инсоннинг руҳий ҳоли ва ҳунарнинг ҳам билинишидир. Ундай нарса йўқ эди ҳолбуки.

Ёки бор эди, аммо аҳамиятли эмасди. Расм солиш завқли бўлишини ҳис этгандим ва кўп бахтли бўлгандим бундан. Аҳамиятли томони шу эди.

Йиллар ўтиб, бир оқшом отамдан, менинг расмга қобилиятим ҳақида қандай фикрга борганларини сўрагандим. “Бир дарахт расмини солдинг, — деди менга, — ҳам шохига қарға қўндирдинг. Онанг билан бир-биримизга қарадик. Чунки расмдаги қарға шохга, ҳақиқий бир қаргадай қўнганди.”

Солиб битказилган расмни тўғри шарҳламаган бўлса-да, ҳатто унга янглиш баҳо берган бўлса-да, бу ҳикоясини севиб, унга дарҳол инонгандим. Етти ёшимда чизган дарахтим ва қарға катта эҳтимолга кўра унчалик фавқулодда нарса эмасди. Отам айтган ҳикоянинг сеҳрли томони, отамнинг таъсири билан, унинг билан онаминг бирдан менинг “расм қобилиятим” борлигига ишонч ҳосил қилишлари эди. Бунда, ҳар доим келажакка ишончли бўлган ва ўзига ўта ишонувчи отамнинг ўғиллари бажарган ҳар нарсанинг ҳайратланарли бўлганлигига самимий инона билиш қобилияти кўпроқ муайян эди. Табиий, у пайтда ундай ўйламагандим. Мен ҳам улар каби ўзимда расм билан алоқадор фавқулодда бир хусусият, кейинроқ бошқалар қобилият дейдиган бир нарса бўлганлигига ишонгандим.

Мен расм солиб бошқаларга кўрсатганимда, мени мақташар, ёқимли гаплар айтишар, ҳатто менга чин қўнгилдан келгандай бир ҳайрат билан ҳайратланардилар. Севилмак, ўпилмак, яхши кўрилмак, тақдир этилмак учун бамисоли қўлимга бир аппарат бергандилар. Мен зерикиб кетсам-да бундан ҳаяжонланар ва тинмай расм солардим. Менга қоғозлар, бўёқлар, қаламлар муҳайё қилинарди, мен эса узлуксиз расм солар, буни ҳаммадан кўпроқ отамга кўрсатардим. У мен истаганимдай қандай таъсир олганини тўла-тўқис айтар, солган расмимга ҳар сафар мени янгитдан ҳаяжонлантирган бир ҳайронлик ва ҳайрат билан боқар, расмни шарҳларди. “Бу балиқ тутган одамнинг туришини на қадар чиройли солибсан. У зерикиб кетгани учун ҳам денгиз қоронги қилиб ишланган. Ёнидаги ўғли эмасми. Қушлар ҳам балиқларни кутяпти. Жуда ақллича.”

Шу ондаёқ ичкарига югурар, яна бир расм солардим. Балиқ тутган одамнинг ёнидаги ўғли эмасди аслида, дўсти эди, аммо уни янглишиб бироз кичик чизганим учун ўғлига ўхшаб қолганди. Аммо ортиқ мақтовни қандай қабул қилиш мавзусида кичик бўлса-да бир тажрибам бор эди. Отамнинг сўзлари мени қай даражада бахтли қилишига боқар, кейинроқ расмни кўрсатганда эса шундай дер эдим:

— Қаранг, ойи, қандай чиқипти. Балиқ тутатган одам билан ўғли.

— Офарин, жоним, чиройли чиқипти, — дерди онам, — лекин озгина дарсларингни ҳам қил...

Бир кун мактабда ҳам бир расм солгандан кейин бутун синф тепамга учиб келди, ҳар кас расмга қаради. Олд тишлари бўртиб чиққан ўқитувчи эса расмни деворга осди. Гуё чўнтақларимдан ўз-ўзидан шоколадлар, ўйинчоқлар қайнаб чиқаётгандай бир туйғу эди бу. Солган расмларимнинг ҳаммаси ўзи йўқ бўлган қуёнлар, каптарларни бор қилган ҳўққабоз каби, бу гаройиботларни чизиб кўрсатмак, сўнгра эса мақтовларни қабул этмак эди.

Устига устак қобилиятим аста-аста тан олинган бир ҳунарга айланаётган эди. Чунки ўз-ўзимга расм ишлай-ишлай илгарилаб кетгандим. Ўқиганим расмли романларнинг, газеталардаги карикатураларнинг, мактабда журнал ва китоблардан олинган оддий расмларнинг бир уйда осиб қўйилгани, уларда бир дарахт, тик турган

бир одам қандай деганларига диққат қилардим. Табиатга, ашёларга, кўчаларга қараб чизмасдим: ақлимдаги расмларга қараб чизардим. Бир расмни ақлимда қолдириш учун ва ундан илҳом ола билишим учун расмни романлардаги, карикатуралардаги, ўқиш китобларидаги каби оддий бўлиши керак эди. Мойбўёқли расмлар, фотосувратлар назаримда ҳаётнинг ўзи эмас, ҳатто жуда сохта эди. Улар қандай ишланганини англамаганимдай, улар менда расм солиш завқи ва истагини ҳам уйғонтирмасди. Бўяма китобларни севардим, онам билан “Алааддин” га кирар, яна бир бўяма китоб олардик, аммо ичларини бўямоқ учун эмас. Бўяма китоблардаги расмларга қарай-қарай қоғозга ўзим расм солардим. Бу расмини солган уйларим, дарахтларим, кўчаларим ақлимда қоларди.

Дарахтларни расм қилишдан хушланардим. Бир дарахт расми солардим, фақат, тоқ бошига бир дарахт. Тез-тез шоҳларни, япроқларни чизардим. Шоҳларнинг, япроқларнинг орасидан кўринган орқадаги тоғларни чизардим. Янада орқароққа, янада каттароқ икки тоғ чизардим. Сўнгра кўрганим япон расмларидан илҳом олиб, энг орқадаги энг юксак ва энг катта таассурот қолдирувчи тоғни чизардим. Энди қўлим уларни қандай чизажагини жуда яхши биларди. Менинг чизган булутларим ва қушларим қоғоз устидаги расмларда кўрганим қушлар ва булутлардай турарди. Уша расмларни хотирлаб чизардим, аммо булар менинг расмларим эди ва дарахт, тоғлар, булутлар ҳақиқийдай кўринардилар. Расмнинг охирида энг завқли жойига келардим. Узоқдаги тоғларнинг орқасидаги энг юксак тоғнинг чўққисидаги қорни ишоралаб кўярдим.

Расмни столдан кўчириб олар, бироз кўзимдан узоқроқ тутиб қилган ишимни завқ билан томоша қилардим. Солган расмимни томоша қиларкан бошимни у ёққа бу ёққа ўйнатар, баъзан уни бир ерга ёпиштириб, узоқлашар, бироз узоқдан ҳам томоша қилардим. Ҳа, шу эди, гўзал эди, уни мен солгандим. Ҳа, тамоман мукамал эмасди, мен солгандим, гўзал эди. Бу расмни солмоқ, энди деразадан ташқарига қарагандай, солган расмимга бошқа бировнинг расмидай қараш ҳам гўзал эди.

Аммо баъзан ўзим солган расмни бошқаларнинг назари билан кўришни хоҳларканман бир нуқсонлик ҳис этардим. Ё бир ҳаяжонга тушар, расмни солаётганда ҳис этганим беназир лаззат онларини чўзишни, янгидан бошдан кечирини истардим. Бунинг энг қисқа йўли расмга бир булут, бир неча қуш, япроқ кўшиш эди.

Янада кейинги йилларда, расмга солганим бу кичик кўшимчаларнинг расми уни “бузипти” деб ўйлаган пайтларим бўларди. Аммо расмни соларкан ҳис қилганим завқларга яна бир қайтишнинг қисқа бир йўли борлигини жуда яхши билганим учун яна ўзимни тўхтатолмасдим. Баъзан эса руҳимда у лаззатларни янгитдан тотмоқ учун, амалга ошириш жуда мушкул бир хоҳишнинг қимирлаётганини ҳис этар, янги бир расм солишга киришардим.

Расм солишдан қандай завқ олардим? Бу ерда хотиранависингиз шарҳини кичик боланинг онгидан бироз узоқлаштиради ва кичик болани англашга ҳаракат қиларкан ўзини ҳам англата олажагини тахмин этган элик ёшдаги ёзувчининг онгига яқинлашади.

1. Расм солиш лаззатининг сўнгида, бир онда бир мўъжиза яратишнинг ва буни атрофдагиларга қабул эттиришнинг завқи бор, албатта. Расмни кимларгадир кўрсатажагимни, расм ёқтирилажагини, мақтаб севилажагимни билар, руҳимнинг бир томони билан яна расм соларкан бу завқлар яна келажагини ҳис этардим. Бу

кутишлар бора-бора теранлашиб, расм солиш они билан бирлашди ва мўйқаламнинг қоғоз устида кезган сониялари ҳам бир бахтлилик туйғуларига кўмди.

2. Расм сола-сола, бошқа расмларга диққат қила-қила бошим ҳам, қўлим ҳам бир хунарга эриша бошлаганди. Бу хунар билан бир дарахт расмини чизаркан гўё энди қўлим ўз-ўзидан ҳаракат қиларди. Қилқалам қоғоз устида тез-тез илгариларкан, бу энди қўлим чизган чизиқни бамисоли мендан бошқа бир зот қилган бир нарса экан дегандай ҳайрат билан кўриш завқи эди. Гўё ичимга бир бошқа одам жойлашиб олган-у, расмни ўша одам қиларди. У нариги кишининг менинг руҳимни қичқиртирган, зукко, жозибали бир жиҳати бор эди. Мен ўша одамдай порлоқ ва жозибали бўла олишимга ҳайрат ила ишонишни истардим. Ҳайратим тарқалмаган, ақлимнинг бошқа бир томони эса дарахтнинг чангал шоҳларини, тоғларнинг ўрнини, бутун расмни назоратдан ўтказар, бўш қоғознинг устида йўқ нарсадан бор бўлган бир нарсани муайян қилишим менга ишонч бахш этарди. Ақлим ҳам қилқаламим учиди эди ва нима қилаётганини билмай ишларди; ҳамда дарҳол орқадан нима қилганини текширарди. Орқадан келган бу иккинчи лаҳза, бу ақл билан текширув они, танқид каби завқли бир нарса эди бироз. Аммо асл завқ қилқаламнинг ўзлигидан чиза бошлаши, кичик рассомнинг ўз қўлининг ҳаракатларига боқароқ ўз мустақиллигини ва жасоратини кашф этиш завқи эди. Ўзимдан ташқарига чиққан, ичимга кирган иккинчи киши билан топишиб бир чизги бўлган, қилқаламим билан қоғозларнинг устидан қорда чана билан сирғанаётган бир бола каби йўқ бўлиб кетардим.

3. Ақлим ва қўлим орасидаги бу бўлиниш билан, қўлимнинг ақлимдан узилиб гўё ўз-ўзича ҳаракат қилиши ва бошимнинг дам-бадам бир хаёл дунёсига суръат билан боравериши орасида сезиларли бир ўхшашлик бор эди. Устига-устак калламда яратилган ғалати дунёларнинг терсига қўлимнинг чизганларини сақлаб қололмас, уларни ҳар кимга кўрсатиб улардан мақтов кутар, мақтовни эшитгач гурурланардим. Расм солмоқ, борлигидан айбдорлик ҳис қилмаганим бир иккинчи дунёга эга бўлиш эди.

4. Расм қилган нарсаларим, на қадар хаёлий бир уй, дарахт, булут бўлсалар-да, уларнинг моддий ва ҳақиқий бир томони бор эди. Буниси менга хуш ёқарди. Расм қилганим уй, гўё менинг уйим бўларди. Расм қила олган нарсаларимга эгалигимни ҳис этардим. Кашф этиш, расм қилганим дарахтнинг ёки манзаранинг ичида бўлиш, мени бошқа бир дунёга, устига-устак бошқаларга ҳам кўрсата олганлигимга қараганда бир табиийлиги бўлган бошқа бир дунёга оборилиб ҳозирнинг зўриқишдан қутқарарди.

5. Қоғознинг, қилқаламнинг, расм дафтарларининг, бўёқ қутиларининг, материалнинг ҳидини, борлигини севардим. Бўш расм қоғозларини самимий бир севги билан силаб-сийпалардим. Солган расмларимни асар, уларни ўз нарсамдай, нарсаларимнинг ўзига хос хусусиятларидан хушланардим.

6. Барча бу кичик ўрганишлар, одатлар, завқларни кашф этишлик, мақтовларнинг ёрдами билан ўзгача, фарқли кимса бўлганимга мени инонтарди. Буни бошқаларга сўзлаб гурурланмасдим, аммо бошқаларнинг буни ҳис этишларини истардим. Расм солмоқ, худди бошимнинг ичида олиб юрганим иккинчи дунё каби, ҳаётимни бойитар, чанг-тўзонли, ярим қоронғи биринчи дунёни англаб тарк эта олиш кучини менинг шахслигимнинг, яқинларим назарида ҳам қабул этилган, ҳал этилган бир бўлаги қилар эди.

РАШОТ АКРАМ ҚҶЧУНИНГ ҚИЗИҚ МАЪЛУМОТЛАРГА ТЎЛА КОЛЛЕКЦИЯСИ: ИСТАНБУЛ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ

Бувимнинг меҳмонхонасида *Ҳаёт* энциклопедиялари, сарғайган ёш қиз романлари ва Америкадаги амакимнинг тибб китоблари турган, сурилма ойнали онда-сонда очиладиган, чанг босган китоб жавонларида, ўқиш-ёзишни янги ўрганган кунларимда, газета бичимда каттакон бир китоб топдим. *Усмон Ҳозийдан Отатурккача* сарлавҳали ва *Усмонли тарихининг 600 йиллик панорамаси* тагсарлавҳали китоб, ҳам мавзулар танлови, ҳамда кўп ва қизиқ расмлари туфайли менга жуда ёқди.

Бизнинг катта кир ювиш чоғларимизда, хасталик баҳонаси билан ёки очиқдан-очиқ қочганим учун мактабга бормаган кунларимда бувимнинг қаватига чиқиб, амакимнинг ёзув столига ёйиб ҳар сатрини қайта-қайта ўқиганим бу китобни, кейинги йилларда бизлар ижара жойларда яшаркан, бувимнинг зиёратига борганимда ҳам уни чиқариб ўқирдим.

Қараб тўймаганим қўлда чизилган қора-оқ расмларининг ёнида у китобни янада хуш кўрсатган нарса Усмонли тарихини, дарсликларда бўлганидай мағрур ва миллиятчи бир тил билан баён этилган бир қатор урушларнинг, зафарларнинг, мағлубиятларнинг ва шартномаларнинг тўплами ўлароқ эмас, бир қатор галати воқеалар, ажойиб ҳодиса ва шахслар, таъсирчан, сескантирувчи, даҳшатга солувчи, ҳатто жиркантирувчи расмни ҳам намойиш сифатида кўриши эди. Бу жиҳатдан китоб, подшоҳнинг олдидан унинг кўнглини очиш учун бир қатор қизиқ нарсалар қилиб ўтган хунармандларнинг намойиш маросимини баён этувчи Усмонли тўйномаларига ўхшарди. Тўйномаларни безаган миниатюраларда ҳам кўрилганидай, подшоҳнинг Султонаҳмад Майдонида, ҳозирги Иброҳим Пошо Саройи номи билан машҳур жойдаги деразасидан, салтанатнинг бутун бойлигини, рангларини, қизиқлигини ва турли-турли инсонларнинг касбий кийимликларини кийиб ўтишини роса маза қилиб томоша қилган ерда гўё энди биз, бу қизиқ китобнинг “замондош” китобхонлари ҳам бор эдик. Жумҳуриятдан ва Ғарблашишдан кейин бизлар ҳамон “мантиқли ва билимли” бир тараққиётнинг нурли чамбарига ўралганимизга ўзимизни ишонтирганимиз учун, бахтиёрлик билан орқада қолган эканмиз деб ўйлаб Усмонлининг галатилигини, ётлашганини ва буларнинг ичидан кутилмаган бир тарзда чиққан инсонлигини узоқдан ва бизнинг модерн деразамиздан томоша қилиш завқли эди.

Шу тариқа мен ҳам ўн саккизинчи асрда Подшоҳ Учинчи Аҳмаднинг ўғли шаҳзода Мустафонинг суннат тўйида бир дорбоз-акробат кема устунлари орасига диққат ила тортилган бир арқон бўйлаб Ҳолиждан ўтганини диққат билан ўқир ва ҳодисани тасвирлаган қора-оқ расмга ҳам лаззатланиб боқардим. Маош учун одам ўлдиришни касб қилган жаллодларни, “оталаримиз” бошқа инсонлар билан бир қабристонга кўмилишга лойиқ топмаганлари учун, Айюбдаги Қорёғди тепалигида бир жаллод қабристони қурдирганларини ўрганардим. Иккинчи Усмон замонида, 1621 йилда жуда қаттиқ бир қиш бўлганини, Ҳолижнинг бутунлай, Бўғознинг ҳам қисман музлаганини ўқир, Бўғоз устида чаналарга ортилган қайиқларни, музлар орасида сиқилиб қолган кемаларни кўрсатган

расмнинг тафсилотларига, китобдаги расмларнинг жуда кўпи каби, табиатдан кўра кўпроқ рассомнинг хаёл кучини акс эттирганини ҳеч хаёлга келтирмасдан узун-узун қараб қолишдан кўп завқ олардим. Қайта-қайта янгидан қарашдан завқ олганим бир бошқа ғалати ҳодиса, Иккинчи Абдулҳамид даврида Истанбулнинг икки машҳур телбасининг расмлари эди. Бу доим қип-яланғоч кезган Усмон отли бир эркак (рассом уни қараганлардан уялган яланғочлар каби “адаб жойини бекитиб” чизганди), бошқаси эса нима топса устига кийган бир хотин, Мадам Упола эди. Ёзувчимизнинг фикрича, бу икки телба бир-бирларига дуч келганларида, бир-бирининг устига отилиб бўғишганлари учун халқ уларни “кўприкка” чиқармасди. (Кўприк: У замонлар Бўғоз кўприклари ҳам, Ҳолижнинг устидаги ҳозирги тўрт кўприк ҳам йўқ эди, ёлғизгина Қорақўй-Эминўну орасида 1845 йилда қурилган ва йигирманчи асрнинг охиригача уч қарра янгиланган ёғоч Галата кўприги бор эди ва истанбулликлар уни фақат “Кўприк” дейишарди.) Кунлардан бир кун, сиртида бир куфа¹ бўйнидан тизимча билан дарахтга боғланган одам расмига кўзим тушиди ва юз йил олдин, Истанбулнинг эски оғаларидан Ҳусайн Бейнинг, нон кувалари билан отини дарахтга боғлаб қўйиб, ўзи қаҳвахонада қарта ўйнаб ўтиргани учун бир сайёр нонвойни, беозор ҳайвонга азиат бергани сабабли, ўзини от ўрнига боғлатганини ўқирдим.

Манбаларининг бир қисми “даврнинг газеталари” дея билдирилган бу ғалати воқеалар қанчалик тўғри эди? Мисол учун ўн бешинчи аср пошоси бўлган Қора Меҳмет пошонинг боши, сипоҳийлар Истанбулда чиққан бир исённи бостираётганларида, олди-сотдилар охирида чиндан ҳам кесилган, кесик бош исён битсин дея сипоҳиларга балки тақдим этилган, балки улар ҳам бундай ҳолларда баъзи бировлар қилганидай вазирга бўлган ғазабларини кесик бошларидан олиб, каллани тўп қилиб ўйнагандирлар. Аммо сипоҳийлар китобда расм этилганидай калла билан футбол матчи ўтказиб тўп тепган ўйинчиларга ўхшатилиши мумкинми ҳеч? Ортиқ бундай саволлар бермай кўзим расмга тушгани учун, бу сафар, ўн олтинчи асрда божхоналар солиқчиси бўлган ва София Султоннинг ҳам “пора оладиган қўли” бўлгани айтилган Эстер Киранинг бир сипоҳийлар исёнида парча-парча қилиниб қандай ўлдирилганини ва ҳар парчаси қозига пора берганларнинг эшикларига қандай михланганини ўқир ва қора-оқ чизгилар билан қилинган, эшикка михланган қўл расмига ҳам бироз қўрқув билан боқардим.

Кўчунинг бу тур қўрқинчли ва ғалати тафсилотларига ўзгача ва самимий диққати, хорижлик сайёҳларни ҳам қўрқитгани борасидаги бошқа бир мавзуга, Истанбулдаги қийнов ва қатл усулларига ҳам қаратилган эди: Чангал деган қийноқли қатл учун Эминўнуда бир ижро ери қурилганини, туғма жиноятчи ҳисобланган маҳкумларнинг бу ерда боғланиб, галтаклар билан юқори тортилиб, бирдан учли чангалнинг устига ташлаганларини ўқирдим. Бир имомнинг ёш хотини қочганда, уни тутиб, сочларини кестириб уни йигит қиёфасида шаҳарда кездирган ва катта бир ишқни бошидан кечирган яничар²ни тутиб олганда олдин қўллари ва оёқлари синдирилган, бир замбаракнинг оғзига ёғли латталар ва питралар билан бирга тиқиштириб ва замбаракни ўт олдириш йўли билан кўкка

¹ К у ф а — юк ёки қошларни ортиб, елкада кўтариб кетишга мўлжалланган катта сават.

² Я н и ч а р — аскар.

учирилганди. “Даҳшатга солувчи бир иёдом шакли” дея номланган бир бошқа усул, бир чормихга қарата қип-яланғоч боғланган айбдорнинг, бўйин атрофларига ва хунук жойларига тиқилган шамларнинг ёруғида ибрат бўлсин дея шаҳарда кездирилиши эди. Қийноққа солинаётган айбдорнинг қип-яланғоч расмига боқаркан ичимдан жинсий бир сесканиш ўтар, Истанбулнинг ўтмишини бир тур даҳшатга солувчи бир ўлим туйғуси, қора-оқ ва кўп сояли расмлар ва бир қатор ғалатилик билан боғлиқ ҳолда кўриш менга завқ берарди.

“Ўзларини ёлғиз ҳис қилган тўрт ҳазин ёзувчи” дея ёдга олганим Истанбул ёзувчиларидан бирининг эларо кенг танилган тарихчи Рашот Акрам Кўчунинг қаламидан чиққанди бу жилд. Аввалбошда бир китоб деб ҳам ўйланмаганди. 1954 йилда “*Жумҳурият*” газетаси бергани тўрт саҳифалик иловаларнинг бир жилд қилиниши билан камол топганди. (Ҳар бир илованинг сўнгги саҳифаси “Тарихимиздан ғаройиб ва мароқли нарсалар”га айирилгани учун қаттиқ севганим бу қисмга тўрт саҳифада бир дуч келдим.) Ғалати ҳикоялар, ажойиботлар, тарихий ва энциклопедик маълумотлар ва қўл билан чизилган қора-оқ расмларнинг бу бўлакча таркибини халққа севдириб ўқитишга Рашот Акрам Кўчу аслида илк дафъа уринмаётганди. Ун йил олдинги илк тажрибаси 1944 йилда чиқара бошлагани, 1951 йилда мингинчи саҳифада, тўртинчи жилда ва ҳануз Б ҳарфи устида ишларкан, пулсизликдан ярим йўлда қолишга мажбур бўлгани “*Истанбул энциклопедияси*” боис эди.

Кўчу “Бир шаҳар борасида дунёдаги илк энциклопедия” дея ҳақли бир гурур билан алқагани “*Истанбул энциклопедияси*”ни, ярмида қолдирганидан етти йил кейин яна бир марта А ҳарфидан бошлаб чиқаришга киришди. Бу иккинчи галги ишга эллик уч ёшида киришган Кўчу, беназир энциклопедия яна ярмида қолишидан кўрқиб ишни ўн беш жилда битиришга қарор қилганди ва матнларни ҳам энди “оммавий” қилишга ҳаракат қиларди. Ортиқ ўзига қаттиқ ишонгани ва одабийлик бурчларидан биров уялиб, уларни инсонийроқ ва эл қатори бир нарса қилишни оддий бир гап деб билгани учун ҳам ўзининг бўлакча завқларини, мароқларини, эҳтиросларини энциклопедияга киритишда бир зиддият кўрмаганди. 1958 йилда чиқа бошлаган ва 1973 йилда 11-жилда ва ҳамон G ҳарфидайкан яна ярим йўлда қолган Рашот Акрам Кўчунинг иккинчи “*Истанбул энциклопедияси*” йигирманчи асрда Истанбул ҳақида ёзилган матнларнинг энг ғалати ва порлоғидир ҳамда бичими, матнларининг услуби, ҳавоси билан Истанбулнинг руҳига энг уйғунидир.

Шаҳарларига ва адабиётга мароқли бир ҳовуч истанбуллик орасида бир “култ китобга” (илоҳий китобга) айланиб бўлган ва менинг ҳам исталган жилдини очиб, исталган саҳифасини аралаш-қуралаш ўқишдан жуда хушланганим бу ғалати энциклопедияни англамоқ учун олдин Рашот Акрам Кўчунини танимоқ керак.

Йигирманчи асрнинг бошида шаҳар ўз хузини билан яралаган ва шаҳарнинг ҳазин, аммо тамомланмаган бир белгисини яратган ўша бўлакча руҳлардан биридир Рашот Акрам Кўчу. Бутун ҳаёти қандай кечганини кўрсатган, асарининг яширин маъносини ташкил этган ва ҳаётга муносабатини ва мағлубиятини тайёрлаган нарса ана шу ҳазинликдир, аммо ўхшаши бошқа ёзувчиларда бўлгани каби, бу туйғу унинг китобларида, мақолаларида жуда бошқача эканлиги ўрганилмаган ва бу ҳақда ўйланган ҳам эмас ҳеч. Шу боис Кўчунинг ҳузини тушунишга уринганда бу туйғунинг унга тарихдан, оила-

сидан ва, табиийки, Истанбулдан ўтган бир нарса эканлигини айтиш аввалига зўрлаб ёпиштирилган бўлиб кўриниши мумкин. Чунки шаҳар яралаган барча хассос қаҳрамонлар каби, Рашот Акрам Кўчу ҳам ўз ҳузнини тугилишидан ва яратилишидан келган деб билар ва ўзини шакллантирган бир нарса сифатида кўрарди. Бу ҳасратга чўмиш туйғусининг, ҳаётга нисбатан мағлубиятни аввалбошдан қабул этиш ҳолининг Истанбулдан ўзига ўтганини эмас, тамом тескариси Истанбулнинг кўпинча бир тасалли бўлганини ақлидан ўтказарди.

Рашот Акрам Кўчунинг Истанбулда бир маъмур-ўқитувчи оиласининг боласи бўлиб туғилганини (1905), онаси пошо қизи бўлганини, отаси узоқ вақт журналистлик қилганини ва Кўчунинг ўхшаши ва тенгдоши бошқа ҳуззли Истанбул ёзувчиларининг ҳаётини бошидан кечирганлигини билиш керак бўлади. Бутун болалиги Осмонли давлатини тугатган ва Истанбулни ўнларча йилда ўрнини қоплаб бўлмайдиган бир ҳолда йўқсилликка маҳкум этган урушларга, мағлубиятларга, кўч-кўчларга гувоҳ ўлароқ ўтди. Булар, худди болалигида гувоҳ бўлгани Истанбулнинг сўнгги ёнғинлари, ўт ўчирувчилари, кўча жанжаллари, маҳалла ҳаёти, майхоналари каби, кейинги йиллардаги китобларига, мақолаларига кўп мавзу бўлган эди. Мақолаларининг баъзиларида болалигининг кўп қисми, яна кейинроқ ёнган бир Бўғоз дала-ҳовлисида ўтганидан сўз юритади. Рашот Акрам йигирма ёшидайкан отаси Гўзтепада бир тахта кўшк (вилла, боғли кошона) олган, ўғил Кўчу ҳаётининг катта бир қисмини, Истанбулдаги тахта кўшк анъанасининг ва катта оилаларнинг тарқалиб кетишига гувоҳ бўлгани шу ерда ўтказганди. Барча бу тур оилаларда бўлгани каби, камбағаллашиш ва оила ичи жанжалларининг якунида тахта кўшк сотилганда Кўчу муҳитидан айрилмаган, апартамент хонадонларида бўлса-да, Гўзтепада туришда давом этганди. Кўчунинг ўтмишдан юз ўгирган ҳуззли руҳини ташқарига чиқарган энг муҳим ҳаёт қарори, Осмонли давлатининг йиқилгани ва Туркия Жумҳуриятининг тузум мафкурасининг марказига Осмонли ўтмиши билан боғлиқ ҳар нарсанинг бостирилгани, еростига кўмилгани ва уларга нисбатан бир камситиш ва шубҳаланиш кўникмаларининг эгаллагани кунларда Истанбулда тарих ўқишни бошлаши ва тугаллаганидан сўнг эса университетда севгили ўқитувчиси тарихчи Аҳмад Рафиқнинг ёнига ассистент бўлиб киришидан иборатдир.

Кўчудан йигирма беш ёш катта, 1880 йилда Истанбулда туғилган домласи Аҳмад Рафиқ “Ўтган асрларда Осмонли ҳаёти” номли бир диссертация китоби ёзиб, худди Кўчу бўлғувси энциклопедияси билан амалга оширганидай, нашрдан нашрга кенгайтира бориб машҳур бўлган, Истанбулнинг илк модерн ва оммавий тарихчиси эди. Бир томондан университетда дарс берар, иккинчи томондан ўша пайтларда “ҳазинаи авроқ” деб аталувчи қаровсиз Осмонли архивларида “тўз-тупроққа беланиб” ҳужжат ахтарар, кутубхонама-кутубхона айланиб Осмонли хронологиясининг қизиқарли ва ғалати қўлёзмаларини ўқир, тезлик билан қўлдан ўтказган бу материалдан – худди Кўчу каби – адабий қобилиятлари соясида (айни замонда кўп севилган шеърлари ва либреттолари ҳам бўлган бир шоир эди) дарҳол газеталарда эълон қилган мақолалари ёки оммабоп рисоаларини китоб қилиб чиқарарди. Тарих ила адабиётни бирлаштириш, архивлардан қизиқарли, ғайриоддий таъсирчан ҳужжатлар топиб журналларда, газеталарда эълон қилиш, китобчима-китобчи кезган бир китобсевар бўлиш, тарихни осон ўқишли бир нарса ҳолига келтиришга уриниш ва ҳар

оқшом тинимсиз ичиб суҳбатлашиш каби жуда кўп хусусияти билан Кўчунини кўп таъсирлантирган Аҳмад Рафиқнинг, 1933 йилги “Дорилфунун реформаси” даврида университетдаги ишидан ҳайдалгани Кўчу учун катта бир зарба бўлди. Бир замонлар Отатуркка мухолифлик қилган Хуррият ва Эътироф Партиясига яқин бўлгани ва кейинроқ ҳам Усмонли тарихига ва маданиятига эҳтиросли боғлиқлигини кўрсатгани туфайлими, домласи Аҳмад Рафиқ (менинг ҳам она тарафимдан бобом ҳуқуқ факултетидан ҳайдалган) бир “реформа” ила эътиборли суянган тоғини йўқотганда Рашот Акрам Кўчу ҳам ишсиз қолди.

Кўчунини янада бахтсиз қилган нарса эса ўрناق олган ўқитувчисининг давлатнинг ва Отатуркнинг назаридан тушганда пулсизлик, кимсасизлик, ёлғизлик билан беш йил олишгандан, илож топиш учун кутубхонасини ҳам даста-даста сотгандан кейин қашшоқликда ўлганини кўриш бўлди. Нақ қирқ йил сўнгра Кўчунинг ҳам бошига тушажаги каби, Аҳмад Рафиқнинг ёзган тўқсон китобининг катта бир қисми, ўлган пайтларида савдода йўқ эди.

Аҳмад Рафиқнинг ўлими ва ҳали ёзувчи сифатида яшаркан, унутилгани борасида ёзган жуда ҳазин бир мақоласида домласини таърифларкан чин юракдан туғилган шеърийлик билан болалигига қайтади: “Бўғозичида, дала-ҳовлимизнинг олдидаги бандаргоҳда денгизга ўқдай отилиб, сувлардан балиқ каби ялт-юлт қилиб чиқадиган тиниб-тинчимас болалик йилларимда” дея Аҳмад Рафиқни илк ўқишни ўн бир ёшида бир Бўғоз соҳилида яшаган бахтли бола ўлароқ бошлаганини эслатади (ва мен ҳам бутун болалигим ва ёшлигим давомида бир-бир ёнганларини кўражам) ва дала-ҳовлиларда, кўшқларда ўтган йўқотиш, бахтли болалик хотираларини қандай қилиб Усмонли тарихи ва Истанбулнинг ўзи каби оғир бир ҳазинлик туйғуси билан, бир-бирларини боққанларини кўрсатади.

Кўчунинг асарини дафтар-дафтар олишда давом этаётган 1960 йилларнинг ўқувчиси, эндиликда “Истанбул энциклопедияси”ни Истанбул ҳақидаги барча маълумотларни тартибга солган катта манбадай эмас, кўпроқ шаҳар ҳақида қизиқарли, кўнгилочар, гайриоддий, экзотик ҳикоялар ва баъзилари кундалик ҳодисаларни баён этувчи бир журналдай ўқир эди. У йилларда Истанбулда баъзи уйларда энциклопедия дафтарларини ҳафталик журналлар турадиган жойларда кўрганимни хотирлайман. Кўчу эса журнал каби газетачиларда сотиладиган асари билан унчалик танилмаган эди. Энциклопедиянинг, Истанбулга ва у ҳақдаги ҳар турли маълумотларга ҳузун ила боғланган бу ёлғиз янги шаҳар инсонининг маржонларини, эҳтиросларини, қайғу ва истакларини тилга олган қайдлар сифатида қабул этиши 1960 йилларнинг Истанбулида имконсиз эди. Илк чиқишида ва иккинчи чиқишининг дастлабки жилдларида айнан шу Истанбул севгисини баҳам кўрган жуда кўп ёзувчи ва профессорларнинг, гарблашиш ва ёқиб йўқ қилишлар қаршисида шаҳарнинг йўқ бўлишига қаршилиқ ҳис қилган бир авлод ёзувчиларининг ёрдами билан “илмий” ёки “жиддий” бир мурожаати учун манба бўлган “Истанбул энциклопедияси”нинг сўнгги жилдларини ҳар варақлашимда ёзувчи билан ишлаган кишиларнинг бора-бора камайгани ва Кўчу ўз ёзувлари ва мароқлари билан чеклангани натижасида шаҳарнинг ўтмишида ва бугунида боши оғган ёқларда айланишларида дуч келган тасодифий йўловчининг завқларинигина кўраман.

Кўчунинг бутун умрига татиган бу катта машаққатнинг орқасидаги ўтмиш севгисини ва ҳузунни баъзан ўзим ҳам ҳис этар, бу Усмонли йиқилиши, Истанбулнинг назардан қолиши каби тарихий сабабларидан кўра кўпроқ Кўчунинг дала-ҳовли, кўшкларда ўтган болалигидаги шахси қоронғи манбаларидан мароқланаман. Қомусчимизни, ўтмишидаги шахсий синиқликдан сўнг севгидан ва инсонлардан воз кечиб табиий савқ¹ билан бир нималар тўплашга ва бириктиришга бошлаган ва бу ишга бутун бир умрини берган ҳузунли чинакам тўпловчиларга ўхшатиш мумкин. Аммо Кўчу, нарсалар йиғишдан нарига ўтмаган йиғувчилар каби, ашё эмас, Истанбул билан алоқадор ҳар турли ғалати маълумотларни тўпларди. Кўнгилдан чиққан теран бир савқи табиий билан ҳаракат этган ва аввал-бошда, коллекциясининг охирида бир музейга боражагини ҳеч ўйламаган Фарб коллекциячилари каби, у ҳам кейинроқ эълон қилажаги бир энциклопедия учун эмас, шаҳарга алоқадор ҳар турли ғалати материални, тафсилотни, шахс хотирасини, шунчаки ичидан келгани учун ёнма-ён кўярди. Коллекциясининг ҳеч битмаслиги эҳтимолини сезгандан кейин худди бир музейни хаёл қилган коллекциячи каби, барча бу ғалати маълумотлари билан бир Истанбул энциклопедияси қилишдай ғоятда ижодий бир фикрни хаёлидан ўтказган ва ўша ондан эътиборан маълумот тўпламининг ашёвий жиҳатини ҳис этган бўлса керак. То 1944 йилдан бери Кўчу билан таниш бўлган, энциклопедиянинг илк чиқишидан бошлаб унга жуда кўп моддаларни ёзган Византия ва Усмонли санъати тарихчиси проф. Самовий Эйижа, Кўчунинг ўлимидан кейин у ҳақда ёзган мақолаларида, катта кутубхонасидан, йилларда қоғоз ғилофларда олиб юрган “моддалар”дан, газета қийқимлари, фотосуврат ва расм коллекциясидан, ўн тўққизинчи аср Истанбул газеталарини йилларча сабр билан ўқиркан, қайдлар билан тўла (ва бугун йўқотилган) дафтарлардан, досъё-ҳужжатлардан сўз юритган, ундан ташқари бир учрашувимизда менга Кўчунинг ўтмишда ишланган катта, ғалати ва сирли Истанбул жиноятлари ҳақида бир катта коллекция қилганини ҳам айтганди.

Ҳаёти охишлаб бораркан, энциклопедияни ортиқ битказолмаслигини афсус ва алам билан англаган кезларида Кўчу газаб ва бадфеъллик онда дўсти Самовий Эйижага бутун бир маълумот тўпламини, Истанбул ила боғлиқ барча материалларини, умрини бахш этган коллекциясини боғчасида ёқажагини сўйлаганди. Бир замонлар Sotheby“да ҳам ишлаган романчи. Bruce Chatwin“нинг бир кун аччиқ устида ўз коллекциясини парча-парча қилган чинни коллекциячиси қаҳрамони Utz“ни эслатувчи бу ҳақиқий коллекциячи газабига Кўчунинг ҳам тушишига эҳтиёж қолдирмаган “Истанбул энциклопедияси”зотан яхшигина секинлашган дафтар-дафтар нашрини 1973 йилда тўхтатган эди. Икки йил олдин энциклопедияни тўлдириб юборган аҳамиятсиз маълумотлари туфайли ўзини танқид қилган бой шериги билан Кўчу бир жаҳл устида жанжаллашиб қолган, шу тариқа Боб-и-Олийдаги ўқув-ёзув зали ҳам ёпилганда ҳамма коллекциясини, қораламаларини, газета қийқимлари ва фотосувратларини Гўзтепада истиқомат қилгани апартаман хонадонига ташиб олиб кетганди. Ўтмишларида ҳузунли бир ҳикоя бўлган ва битирган нарсаларини асло бир музейга обориб беролмаган Истанбулнинг бир мақсадли барча чинакам коллекциячилари каби, Кўчу ҳам ҳаётининг сўнгги йилларида тиқин-тиқин коллекция билан тўлдиргани (яъни қоғозлар

¹ Табиий савқ – инстинкт.

ва фотосувратлар тўплами билан) апартамент хонадонида ёлғиз яшай бошлаганди. Отаси қурдирган тахта қўноқ сингисининг ўлимидан кейин сотилганди, аммо Қўчу маҳалласидан айрилмаганди. Қўчунинг ортиқ биргина яқини, худди энциклопедиясида модда қилгани Истанбул кўчаларининг болалари каби бир юзма-юз келганда танишгани, уни бола қилиб олгани ва бир кичик нашриёт қуриб, ёнига олгани Меҳмет отли кимсасиз бола эди.

Турган гапки, ўттиз йил давомида “*Истанбул энциклопедияси*” учун ҳеч қалам ҳақи олмасдан (кўпчилиги Самовий Эйижа каби) мақола ёзиб берадиган тарихчи, ёзувчи ва адабиётчи қирққа яқин “дўсти” бор эди. Истанбул севгиси бир-бирига шерик қилган бу ёзувчилар орасида бўлган ўн тўққизинчи аср Истанбул маҳаллалари, типлари, қўноқ ва пошо “хунарлари” мавзусида хотиралар ва ҳажвий романлар ёзган Сармат Мухтор Олус, Истанбул баладияси (ҳокимияти)нинг жуда ўзига хос бир тарихини ва 1934 йилда чиққан машҳур шаҳар раҳбарини ёзиб нашр эттирган ва ўз кутубхонасини совға қилиб Истанбул Баладия Кутубхонасини қурган Усмон Нури Эргин каби эски авлод ёзувчилари илк жилдлар чиқарошлаган пайтларда оламдан ўтгандилар. Янги авлод ёзувчилари эса Эйижаниннг айтишича, “инжиқликлари туфайли” Қўчудан узоқлашардилар, шунинг учун энциклопедиянинг нашр этилишининг ажралмас бир парчаси бўлган суҳбатлар, сўнгра бирга майхонага кетишлар, йиллар ўтган сайин кичиклашиб борган жамоа томонидан амалга оширилди. Одамларга ва нарсаларга ўрганиб қолган кишиларнинг болаликларини жуда яхши таърифлаб берган Melanie Klein каби бир руҳшуносгина тавсифлаб бериши мумкин ёлғиз коллекциячи бадфёллиги бор эди Қўчуда.

Кўп замон (1950-1970 йиллар ораси) оқшомлари энциклопедия таҳририятида кўришардилар, узун-узун суҳбатлашгандан кейин, ҳаммалари бирга Сиркажида бир майхонага борардилар. Ораларига ҳеч аёл кишини ололмаган ва худди Истанбул девон шоирлари каби эркак марказига айланган бир дунёда яшаган замоннинг бу машҳур ёзувчилари девон адабиётининг, мажлис анъанасининг ва Усмонли эркак маданиятининг охириги намояндалари эдилар. Аёллардан афсонавий мавжудотлар каби сийқа бир ишора тили билан сўз юритувчи, севгини фақат шеър мавзуси деб билган ва жинсий алоқани чегарадан чиқиш, гуноҳ, ифлослик, ҳийла, алдов, пасткашлик, ожизлик, разолат ва айбдорлик туйғулари ва қўрқув билан тилга олинадиган эркак маданияти энциклопедиянинг ҳар саҳифасида сезилади. Ўттиз йил давомида “*Истанбул энциклопедияси*” га бир-икки истиснони ҳисобга олмаганда ҳеч бир хотин модда ёзмагандир. Бунинг бир сабаби эса янги моддалар нима бўлиши, ким нима ёзишини Қўчу ва китобчилар белгилаши, охири бутун жамоа тасдиқлаши эди. Кейинроқ ҳар оқшом уюштириладиган бу майхона суҳбати, моддалари ёзилишидан тортиб то босиб чиқарилишигача энциклопедия фаолиятининг ажралмас ҳолига келди ва Қўчу қаламга олган “Оқшомчилик” моддасида адабиётчилар ўзларига таъсир ўтказган ёзувчиларни қандай эҳтиром ва ҳаяжон билан ёдга олсалар, худди ўшандоқ ҳаяжон билан ўзи каби ҳар оқшом майхонага кетмай ижод қилолмаган Усмонли шоирларини ёдга олди. Қўчунинг энг катта эҳтиром билан эслагани асл оқшомчи адиб эса шаҳар мактубчиларини ёдга олганимда айтганим Аҳмад Расим эди.

Аҳмад Расимнинг сафсата ва муболағадан йироқ ҳақиқий Истанбул севгиси, шаҳарнинг кўчаларига чиқиб қисқа вақт ичида кўриб-

эшитганлари билан жуда жонли таблолар, манзаралар, кичик ҳикоялар чиза олиш қобилияти, хотираларини ўз сирли ҳикоялари каби эмас, яшаган шаҳрининг ўтмишда қолган бир ғалатилиги каби ёза олиш кучи ва шаҳарнинг тинимсиз ўзгараётган одатлари, маросим, анъана, мода ва ҳаяжонларини хотирлаш ва синф-синфга бўлиш одати Рашот Акрам Кўчуни, бутун ҳаёти давомида изидан борган устози Аҳмад Рафиқ қадавр таъсирлаганди.

Аҳмад Расимнинг эски Истанбулда бўлиб ўтган севги, ўйинқароқлик ва хотинбозлик ҳақидаги ҳикояларини ҳам фитна ва ёмонлик таъмини ҳис қилдириб ҳамда экзотизм ва романтизм ҳавоси билан баён этиши, Кўчуни фақат моддаларининг катта бир қисмини ўзи қаламга олгани “Истанбул энциклопедияси”да эмас, худди устози каби газеталарда парча-парча эълон қилинсин дея ёзгани “ҳужжатларга асосланган” жуда кўп изоҳларида ҳам тасвирлаганди. (Бунинг яққол намуналари: “Ишқ йўлида Истанбулда нималар бўлган”, “Эски Истанбулда майхоналар ва майхона раққослари”, “Эркак-қизлар”). Кўчу энциклопедиясинибосиб чиқараркан, 1960 йилларда Туркиядаги қаламҳақи қонунларининг кучсизлигидан (қонунга нашриёт ва муҳарририятлар оз амал қилишидан) ҳам фойдаланиб, фурсат топди дегунча устозидан катта-катта парчаларни кўчириб оларкан, бир газетадан кесиб ё нусха олиб, жилдида, досъё папкаларида, хатжилдларда сақлар, орадан йиллар ўтгач, ўз номидан чиқариб юборишдан уялмас эди (коллекциячи учун бу айб ҳисобланмаслиги керак деб ўйларди.)

Туғилиш саналари орасидаги қирқ йилга (1865 ва 1905), шаҳарда илк газеталар чиқиши, кенг миқёсда ғарблашишнинг машаққатлари ва сиёсий тазйиқлар остида ўтган Абдулҳамид даври, университетлар очилиши, Жон Турклар (Ғарб тарзида янгилашиш тарафдорлари)нинг муҳолифлиги ва матбуоти, адабиётда ғарбга мафтунлик ва илк туркча романлар ва катта кўч-кўчлар, ёнғинлар туфайли ўзгараётган Истанбулнинг бу энг катта ва ғалати икки ёзувчисини – Аҳмад Расим ила Рашот Акрам Кўчуни – бир-бирларидан айирувчи асосий нарса эса Ғарбдан ўрганганлари ёзма фалсафасига кўрсатган қаршиликлари бўлди. Ёшлигида Ғарб таъсирида романлар, шеърлар ёзган Аҳмад Расим катта ёшида муваффақиятсизликка учраганида ортиқча Ғарб таъсирини бир турли “тақлидчилик”, кўчирмакашлик, мусулмон маҳалласида шиллиққурт соғишдай бир гаплигини айтарди. Энг муҳими, оригиналлик, мангулик, санъаткорни чин кўнглидан севмоқ каби тушунчаларни ҳам Ғарбона ва “бегона” билиб, кўпроқ риндона, камтарона, дарвешона асар фалсафасини илгари сурди: газеталарга ёзган мақолаларини нон пули учун ва кўнглидан чиққандай ва кучини Истанбулнинг битмас-туганмас жонлилигидан олиб, ортиқча заҳмат чекмай ва мангулик учун курашмай, “санъат” дарди билан ўзини койитмай, ҳеч зўр бермай ёзар эди. Кўчу эса Ғарбнинг ёзма андозаларини, тақсим усулларини ва билимлилик ва адабиётда “буюклик” фикрини бир турли кўнглидан ҳайдаёлмасди. Севган мавзуларига, ғалати нарсаларга, ёпишқоқ гоёларга, четда, гўшада сақланган ажойиботларга боғлиқлиги билан бошидаги Ғарб ва “Ғарбона” сўзлаш фикрини бир-бирига мувофиқлаштиришга куч берарди. Ғарб адабиётининг романтик, четга ташланган, адашган маҳсулотларини Истанбулда яшагани учун етарлича билолмаганининг бу ерда улуши бўлганди. Аммо билса ҳам ҳамон буларнинг ичида яшагани, Усмонли тамғасини ифодалаган маданиятнинг бир ёзувчидан, ўқитувчидан, китоб ноширидан кутгани, матнларга четда,

ер остида адашган бир жой қидириши эмас, жамиятнинг маркази билан, иқтидор ва маданият ўчоқлари билан тарбиячи диалогига кириши, у марказга овоз бериши эди. Кўчу ҳам олдин университетда профессор бўлиш, у ердан ҳайдалганда эса катта бир энциклопедия нашр қилишни хоҳлаганди. Билимларини ўзи хоҳлаганидай ишлатиб, уларни синф-синф қилиб бўлган ва бир иқтидор маркази ўлароқ қўлланган бу бўлинмалари ўзига бошқача бир фойда беражagini ҳам сезарди: ич-ичидан келган “ғалатиликларни” низомга солиб бир катта обрў ва “авлиё”ча нурчамбари билан қўриқларди.

Ҳолбуки, айни ғалатиликларни, шаҳарни ва гўзал инсонларни севган Усмонли ёзувчисининг бундай эҳтиёткорликка эҳтиёжи йўқ эди. Ўн еттинчи ва ўн саккизинчи асрларда кўп қўлланилган бир адабий бичим бўлган шаҳрангиз¹ларда, Усмонли ёзувчилари бир томондан худди Кўчу каби бир шаҳарнинг хусусиятларини санар, гўзалликларини мадҳ этаркан, иккинчи томондан у шаҳарнинг илғор ва гўзал ўғлонларига ҳам ажратилган мисралар шаҳарнинг обидалари ва гўзалликлари орасига мажбулик билан яширилмасди. Тамоман тескариси, Кўчунинг энциклопедиясида кўп-кўп мисоллар олинган шаҳрангизлар зотан бир шаҳарнинг илғор ва гўзал ўғлонларини ярим ҳазил, ярим жиддий бир баён ила мақташ учун, Кўчунинг тили билан айтганда “Қаландари машраб шоирлар” тарафидан ривожлантирилган эди. Авлиё Чалабийнинг “Саёҳатнома”сига, модерн турк давлатининг “қисқартишлари” ва яширин цензорларига тил текизмасдан шундай чала-чулпа қараганда бу энг “классик” Усмонли ёзувчисининг ҳам, қайсидир шаҳарни тасвир этаркан ва уйлари, жомеълари, ҳавоси, суви ва ғалати ҳикоятларидан сўз юритаркан, ҳар сафарига бир шаҳарнинг гўзал ўғлонлари баҳсини очганини кўрамиз. Модернлашиш ва ғарблашиш жаҳди туфайли кириб келган марказлашиш, қоғозбозлик, интизом ва назорат остига олиш ғайратларининг, Истанбул ёзувчисига ўз ғалатиликларини, ёпишқоқ гоёларини, “ўрта синф оила ахлоқи қабул этолмайдиган номашру жинсий алоқага оид қўшимчаларини” ифода этиш йўллари ҳам тикқанини яхши билгани учун ҳам Рашот Акрам Кўчу бир Истанбул энциклопедияси нашр этишга киришди.

Менда самимий ҳурмат уйғотган бу жасоратнинг ортида бир маданият ва цивилизация маҳсули бўлмиш бу энциклопедия ҳақида жуда соф ва болача фикрга соҳиб бўлишлик ҳам бор эди, албатта. “Истанбул энциклопедияси” нинг биринчиси чала қолгандан кейин чиқаргани “Усмон Ҳозидан Отатурккача”нинг бир жойида Кўчу, 15-асрда арабчадан туркчага ўгирилган, Казвинли Закариянинг “Ажсоибул-махлуқот” номли китобининг “бир нави энциклопедия” бўлганлигини ёзади. Бу, Кўчунинг миллиятчи бир ҳаракатлантирувчи кучи билан Усмонлиларнинг ғарблашишга киришидан олдин, бир замонлар энциклопедияга ўхшаш андозаларни топиб ишлатганлигига ишонтирмоқчи бўлади, энциклопедия ҳар хил маълумотларнинг ёнма-ён келган бир тур алифболик гулдаста (антология) сифатида кўрганлигини кўрсатади. Маълумотлар ёки “ҳикоялар” орасида бир тартиб, бир муҳим алоқа ватараққийётнинг ўзига ёки ишлашига ишора қилган мантиқли бир иерархия (қуйи мансабдорларнинг юқори мансабдорларга босқичма-босқич бўйсунуши) бўлиши кераклиги, шу боисдан бир энциклопедияда баъзи моддаларнинг қисқа, баъзиларининг узун бўлиши ва баъзи моддаларнинг эса — худди шу

¹ Шаҳрангиз — сарой адабиётида бир шаҳарнинг гўзалликларини куйлаган асар.

мантиқ билан — ҳеч бўлмаслиги кераклиги ва аслида шу туфайли ўзининг тарихга эмас, тарихнинг ўзига хизмат қилиши кераклиги гўё Кўчунинг ақлига ҳам келмасди. Бу жаҳатдан Кўчу, Нитшенинг “*Ҳаёт учун тарихнинг фойдалари ва зарарлари*” да айтгани, ўтмишнинг тафсилотларига суяниб ўз шаҳрининг тарихини, ўз менлигининг тарихига айлантирган “кучсиз тарихчи”га ўхшатилиши мумкин.

Бу кучсизликнинг бир сабаби — худди тўплаган нарсасини бозорга бозор нархида эмас, ўзи хоҳлаган нархда баҳолаган чинакам коллекциячиларда бўлгани каби — Кўчунинг йиллар бўйи ҳаётдан, газеталардан, кутубхоналардан ва Усмонли ҳужжатларидан топиб чиқаргани ҳикояларга ҳиссий бир тарзда боғланиши эди. Аммо бахтли коллекциячи (кўпинча “ғарбли” эркак у) хоҳи кўп шахсий бир сабаб билан йўлга чиқсин, хоҳ мантиқ билан қилинган бир режа билан ҳаракат этсин, бутун бир умр ўртага қўйган қоллекциясининг охирида — худди энциклопедиячи каби — ҳар нарсани туркум-туркумга бўлган, бири-бири билан алоқасини топиб кўрсатган ва бир мантиқ, бир тизим билан маънолаштирган бир тартиб билан намойиш этади. Кўчу яшаган йилларда Истанбулда шахсий коллекцияларга асосланган музейлар йўқ эди (ҳозир ҳам йўқ), музей дейилган муассасаларда лоақал бундай бўлим ҳам йўқ. Ортларида юзларча йил ётган катта музейлари ва унга ўхшаган уюм-уюм материаллар йиғган қомусчилари, маълумот ва нарсалар бир тўплам қилинган, бўлим-бўлимга ажратилган ва намойиш қилиш мантиғи билан маъно ва тартиб берилган нарсалар сифатида кўрсак агар, Кўчунинг “*Истанбул энциклопедияси*” ни бир музейга эмас, илк музейларнинг орқасида ётган “ғалатиликлар жавони”га ўхшатиш ўринлироқ бўлади. “*Истанбул энциклопедияси*”нинг саҳифаларини ўгирмоқ, айниқса, ўн отинчи ва ўн саккизинчи аср орасида Оврупо шаҳзодалари ва санъатчилари орасида мода бўлган бир ғалатиликдан жавонининг витриналаридаги денгиз чиғаноқларига, ажойиб ҳайвон суякларига, маъдан намуналарига бугуннинг назари билан боқишга ўхшайди: ҳам ҳайрат билан, ҳам кулимсираб.

“*Истанбул энциклопедияси*” менинг авлодимдан чиққан китобсеварлар орасида шундай бир кулимсираш билан жуда севилади олдин. Бу кулимсирашда, Кўчудан ҳам кўпроқ “ғарбча” ва “модерн” бўлгани билан алқанган ва ундан эллик ёш кичик бир авлоднинг, унинг бу ғалати асарини “энциклопедия” дейишга лаб чимириши ҳам бор, албатта. Ғарб цивилизациясининг юз йиллар давомида топган бу атамасини пала-партишлик билан бир ҳамлада эгаллаш истагининг софлигига, некбинлигига шафқат ва англаш туйғуси ҳам бор. Аммо орқароқда, модернлик билан Усмонли юксалиши орасида бўлинмас Истанбулнинг ҳеч бир синфлашга, ҳеч бир интизомга сиғмайдиган ғалатилигига, қоришиқлигига, бошбошдоқлигига ва ғариблигига тенглашадиган бир китобга эга бўлишининг қувончи ҳам бор. Ҳамда бозорда топилмайдиган ўн беш жилд!

Баъзан бу ўн беш жилднинг ҳаммасини тушунишга қийналадиган одамларга дуч келаман: Истанбулнинг йиқилган такялари устида бир тадқиқот олиб бораётган санъат тарихчиси бир дўстим ёки ҳеч ким билмайдиган Истанбул ҳаммомлари ҳақида бир илмий иш қилаётган бошқа бир кимса... Шунда ўшандоқ ҳузунли кулимсирашни йўқотмасдан “*Истанбул энциклопедияси*” дан бироз сўзламак учун беихтиёр бир истак сезамиз. Эски Истанбул ҳаммомларининг эркаклар қисмининг эшигида ҳаммомда чўмилганларнинг тешик пойафзалларини, ашёларини йиққан бирор эскичи бўлганини

тадқиқотчи дўстим ўқиганми дея сўрайман мен. Истанбулда чиққан бир тур ўрик нега турба ўриги дейилишини айти билддаги “Айюбсултон турба ўриги” моддасини далил қилиб менга савол беради дўстим. “Баҳрияли Фарҳод ким?” дея стол устидаги билдни варақлаб бир янги савол сўрайман. (Жавоб: 1958 йилда бир ёз куни орол кемасидан денгизга йиқилган ўн етти ёшли йигитчани денгизга сакраб қутқарган жасур денгизчи аскардир.) Бир мунча вақт хусусан сўнги билдлардаги қолиплашган бир ифодани кулимсираб хотирлаймиз: “Кўчанинг кейинги ҳолига, модда ёзиларкан бориб кўрилмади.” Сухбатимиз, 1961 йилда, Бейўғли гангстерларидан Албан Жаъфарнинг, омонсиз рақиб, давлат фидойисини қандай ўлдиргани ҳақида (“Дўлапдара жинояти” моддаси) ва ёки масалан, Истанбулнинг румлик, яҳудий ва армани йигитлари жуда севган домино ўйинига қизиққанларнинг бир замонлар тўплангани “Доминочилар қаҳвахонаси” (моддаси) борасида бўлсин. Бу нуқтада суҳбат, чунончи, менинг болалигимда бизнинг апартаментда ҳам домино ўйнагани, Нишонтоши ва Бейўғлининг ўйинчоқ, тамаки ва ўқув қуроллари сотувчилари эскитдан домино комплекти ҳам сотганларини баён этарканман, хотира ва ўтмишни соғиниш дақиқаларига ҳам дуч келади. Ёки “қўшмачилик қилган беш қиз билан мамлакатма-мамлакат айланган ва ўзи ва қизлари Онадўлидан келган тижоратчилар томонидан жуда яхши танилган” эстетик суннатли (яъни: амалиёт йўли билан ташқи чиройини қойиллатиб олган) “Дон Адам” моддасидан ёхуд ўн тўққизинчи аср ўрталарида фарблик сайёҳларнинг севимли жойи Бейўғлидаги “Империал отели”дан ёинки “Дўкон” (Қиморхона) моддасида узун-узун баён қилингандай, Истанбулдаги дўккон номларининг қандай ва қайси мантиқ билан ўзгарганлигидан сўз юритамиз.

Сухбатимизнинг бир нуқтасида мавзумиз “*Истанбул энциклопедияси*” бўлишига қарамай, ҳаяжон ва севгимиз Рашот Акрам Кўчуга оид бўлгани кулимсирашимиздан англашилади. Аммо бир муддат сўнгра борган сари чуқурлашганини ҳис этганимиз ҳузун, асл мавзу бу бўлмаганини ҳис қилдиради бизга. Асл Мавзу Истанбулнинг аралаш-қуралашлигини фарбча “илмий” синфлаш ва изоҳлаш усуллари билан тушунишга тиришишнинг муваффақиятсиз бўлганини кўришдир. Бунинг бир сабаби, албатта, Истанбулнинг бошқа Фарб шаҳарларидан фарқлилиги, ранг-баранглиги, бошбошдоқлиги, қават-қават ғалатилиги, ҳаммасига кўникиб келган синфлашларга қаршилиқ қилаётган тартибсизлигидир. Аммо бу “ғалатилик”, ўхшаш йўқлик ва ўзгачалиқдан шикоятимизнинг ҳавоси бир нуқтадан кейин бу бир шикоят эмас, аслида мадҳия ва аслида Кўчунинг энциклопедиясини севганларнинг вақтичоғликка ўхшаш бир турли Истанбул миллиятчилиги бўлганлигини сездиради бизга.

Истанбулнинг ғалатилиги билан мадҳ этишнинг ўзи ҳам ғалати бўлиб қолмаслиги учун Кўчу энциклопедиясини ярмида қолганлигининг ва “муваффақиятсизлиги”нинг сабабини, ҳузунли ёзувчимизнинг фарбча фикр ва синфлаш усуллари етарлича эгаллай олмаганлигидан, етарлича фарблик бўлолмаганлигидан деб ўйлаганимизда ҳам, аслида уни тамоман бу сабаблардан, “муваффақиятсизлиги соясида севганимизни эсга оламиз. “*Истанбул энциклопедияси*”ни – ёки тўрт ҳазин ёзувчининг асарларини – ярим қолдирган, муваффақиятсизликка учратган нарса, бу ёзувчиларнинг охиригача фарбли бўлолмаганларидир. Аммо шаҳарнинг ўзини ва манзараларини бошқа бир назар билан фарқлай оладиган даражада ҳам анъанавий

шахсликдан ажралганлар, гарблик бўлиш учун энг охирида ўзларини Фарб ва Шарқ орасида қолдирган орқага қайтишсиз бир йўлчиликка ҳам жасорат билан чиққандирлар. Кўчунинг ва бошқа уч ҳузунли ёзувчининг асарларининг энг “гўзал” ва теран саҳифалари, эвази ёлғизлик, мукофоти ўзига хослик бўлган бу икки дунё орасида қолган саҳифалардир.

Кўчунинг ўлимидан кейинги йилларда, 1970 йилларнинг ўртасида Қапаличоршига ҳар боришимда учратганим Боязит жомесининг ён қўшниси Саҳхофлар бозорида “Истанбул энциклопедияси”нинг жилдланмаган дафтарларининг, Кўчу ҳаётининг сўнгги йилларида ўз пули билан бостирган китобларининг сарғайган, қовжираган, намланган, арзон ва эски китоблар билан бирга ёйиб кўйилганлигини кўрардим. Бувимнинг кутубхонасида топиб ўқий бошлаганим бу жилдларга килолаб нарса ўрайдиган қоғоз баҳосида сотилаётганларига қарамай, ҳеч олувчи чиқмаганини айтарди таниш китобчилар.

19

БОСИБ ОЛИШМИ, ҚУЛАШМИ: КОНСТАНТИНОПОЛНИНГ ТУРКЛАШТИРИЛИШИ

Истанбуллик туркларнинг кўпчилиги каби, болалигимда Византия билан кўпми-озми алоқадор эдим. Бола чоғим Византия дейилганда ақлимга Рум ортодоксал папаларининг қўрқинчли юзлари ва соқоллари, шаҳарнинг ичига тарқалган Византия аркчалари ва қизил гиштдан эски калисолар ва Айя София келарди. Булар ҳаммаси зотан билиниши шарт бўлмаган даражада эски замонда қолганди. Византияни забт этиб йўқ қилган Усмонли юрти ҳам кўп орқада қолгандай кўринарди менга. Бизлар улардан сўнгра Истанбулга келган “янги тараққиёт”нинг илк авлоди эдик. Рашот Акрам Кўчу галатиликларини баён этган Усмонлиларнинг ҳеч бўлмаганда бизникига ўхшаш отлари бор эди. Византияликлар эса биз босиб олганимиздан кейин йўқ бўлгандилар. Уларнинг навара-эвара-чеваралари эса Бейўғлидаги газлама, пойабзал ва қандолат дўконларини ишлатардилар. Болалигимнинг муҳим эрмакларидан бири, онам билан Бейўғлига бозор-ўчарга бориш, румлар ишлатадиган турли-турли дўконларга кириб чиқиш эди. Баъзи газмол дўконларида ота-она-қизлари бутун оила ишлар, онам пардалик бир газмол ёки ёстиқ жилд учун духоба танлашга у ерга борганида, бутун оила ўзаро пичир-пичир румча гаплаша бошларди. Кейинроқ бу галати тили ва пештахта ортидаги қизлар билан оталарининг ҳаяжонли хатти-ҳаракатларини уйда тақлид қилардим. Қилган тақлидларимга кўрсатилган муносабат, газеталарнинг улардан сўз қилиш шакли, орада бир “туркча гаплашинг!” дея румларнинг озорланиши, худди шаҳарнинг йўқсиллари ва кечақўнди¹ларда ётган одамлари каби, румлар “эйтиборли” кишилар бўлмаганини менга сездирарди. Фотиҳ²нинг Истанбулни фатҳ этиб, шаҳарни уларнинг қўлидан олишининг бунда бир улуши бўлгани тўғрисида ўйлардим. Ҳадеб “буюк мўъжиза” сифатида эсланадиган Истанбул фатҳининг беш юзинчи йили менинг туғимимдан бир йил кейин, 1953 йилда нишонланганди, аммо шу муносабат билан чиқарилган пул бирлигидан бошқа бирон нарса диққатимни тортмасди.

¹ К е ч а қ ў н д и – бир-икки кунга бериладиган ғайриқонуний меҳмонхоналар.

² Ф о т и ҳ – Султон Фотиҳ II Меҳмед.

Бу пулларда кемаларнинг қитъадан жўнаб кетиши, Беллинининг ишлаган Фотиҳ портрети ёки Румэлиҳисори каби фатҳ ила алоқадор барча қутлуғ хаёллар расман намойиш қилинарди.

Баъзи нарсаларнинг қандай номланишига қараб дунёнинг қаерида бўлмасин, Шарқдами, Ғарбдами эканлигимиз ҳақида хулоса чиқара оламиз. 29 май 1453 да бўлган нарса ғарбликлар учун Константинополнинг қулаши, шарқликлар учун Истанбулнинг фатҳ этилишидир. Қисқаси “қулаш” ё “фатҳ”. Орадан йиллар ўтиб Нью-Йоркда Колумбия университетида ўқиган хотиним бир вазифани бажарганда “фатҳ” сўзини қўллангани учун Америкали профессор томонидан миллиятчилиқда айбланганди. Лицейни Туркияда битиргани учун ҳодисага турк миллий таълимининг калималари билан қарайдиган, она томонидан зоти рус бўлган хотинимнинг қалби, ҳолбуки, бироз ортодоксларга тарафдор эди. Ёки, эҳтимол, ҳодисани аслида на фатҳ, на-да қулаш ўлароқ кўрарди, аммо насроний ҳам, мусулмон ҳам бўлишдан бошқа бир танлаган дини бўлмаган одамдай бахтсиз ҳарбий асирлар каби икки дунё орасида қолганди.

Истанбулликлар ҳодисани “фатҳ” сифатида нишонлашни йигирманчи аср бошида ғарбчилик ва турк миллиятчилиги соясида ўргандилар. Ўтган аср бошида Истанбул аҳолисининг ярми мусулмон эмасди ва ғайримуслим аҳолининг кўпчилиги Византиянинг давоми бўлган румлар эди. Болалигимда ва илк ёшлигимда Константинопол атамасининг қўлланишидан туркларнинг бу шаҳарга оид эмаслигини, бу ернинг аввалги эгалари бир кун қайтиб келиб биз, бешюз йиллик ишғолчиларни қувишга, бизларни иккинчи синф ватандош қилишга уринишлари мумкинлигидан, бу ерда қудратли бир турк миллиятчилиги ҳаракати бор эди. Улар “фатҳ” фикрини маъқул кўрарди. Ҳолбуки, Усмонлилар ҳам шаҳарни гоҳо Константинопол дейишарди.

Ғарблашишни маъқул кўрган турклар эса фатҳга урғу беришни хушламасдилар. 1953 йилдаги фатҳнинг беш юзинчи йил маросимларига, йилларча ҳозиргарлик кўрилганига қарамай, Президент Жалол Боёр ва Бош Вазир Аднан Мендерес ғарбли дўстлари ва юнонликларни кучантирмаслик учун сўнгги онда қатнашишдан воз кечдилар. Совуқ урушнинг илк йилларида, НАТО аъзоси Туркия, фатҳни дунёга хотирлатишни истамасди. Уч йил кейин эса, 1955-да турк ҳукумати қўл остидаги айрим гуруҳларнинг намойишлари ўрганилганда Истанбулдаги рум ва бошқа озчиликнинг моллари яғмо қилинди. Калисолар бузилган, роҳиблар ўлдирилган ҳоллар, қулашнинг “ғарбли” тарихчилари баён этганларидай яғмо ва аёвсизлик ҳодисаларига ўхшайди. Миллий давлатларнинг қурилишидан кейин ўз озчиликларига “раҳн” (“гаров”) муомаласи қилган турк ва юнон давлатларининг янглишлари туфайли сўнгги эллик йилда Истанбулни тарк этган румларнинг саноғи, 1453 йилдан кейинги эллик йилда тарк этганлардан ортиқдир.

1955 йилда инглизлар Қибрисдан чиқиб кетадилар, Юнон ҳукумати оролни бутунлай эгаллаб олишга ҳозирланаркан, турк яширин хизматининг бир агенти, Салоникда, Отатурк туғилган уйга бир бомба отди. Бу хабар иккинчи босқин қилароқ ҳодисани кенгайтирган Истанбул газеталарининг фикрича, бутун шаҳарга етказилганда ғайри муслим озчиликларга душман оломон Тақсим майдонида бирлашди ва олдин Бейўғлини, биз онам билан бориб турган дўконларни, сўнгра бутун Истанбулни тонггача ёқиб-йиқиб яғмолади.

Ўртақўй, Балиқли, Саматйа, Фонарда аҳолиси зич бўлган маҳаллаларда ҳам шундай шиддати кўрқинчли яғмочи гуруҳлар, баъзи

ерларда фақир кичик рум баққоллик дўконларини йиқиб яғмолаганлари, молхоналарини ёққанлари, уйларни босиб, рум-армани аёлларининг номусига текканлари сабабли, Фотиҳ Султон Меҳметнинг фатҳидан кейин Истанбулни яғмолаган аскарлари қадар аёвсиз ҳаракатда бўлганларини айтиш мумкин. Шаҳарга икки кун даҳшат сочган ва Истанбулни насронийларнинг ва ғарбликларнинг энг ёмон шарқ босқинларидан ҳам жаҳаннамий жойга айлантирган яғмочиларни ҳаракатлантириш учун, давлат ёрдамидаги ташкилотларнинг, уларга яғмо эркинлиги берганлари ҳам кейинчалик маълум бўлди.

Кўчаларда мусулмон бўлмаган ҳар кишининг линч¹ этилиш таҳликаси бўлган кечанинг тонги, Бейўғли ва Истиқлол шоҳқўчаси, витриналари, эшиклари синдирилиб яғмо қилинган дўконлардан олиб кетилмаган, аммо завқланиб хорланган ашёлар билан тўла эди. Рангоранг, тўп-тўп, хил-хил газмолларнинг, гиламларнинг, либосларнинг устида у замонлар Туркияда энди-энди расм бўла бошлаган музлатгичлар, радиолар, кир ювиш машиналари думалаб ётар; кўча ҳаракати узилган; парчаланган, нақшли чинни буюмлари, ўйинчоқлар (замоннинг энг яхши ўйинчоқ дўконлари Бейўғлида эди), ошхона буюмлари, ўша пайтда мода бўлган аквариумлар ва қандилларнинг шиша синиқлари билан қопланганди. У ер-бу ерда велосипедлар, тўнкарилган ёки ёқиб юборилган автомобиллар, парчаланган пианино ва ё бир қатта магазин витринасидан газлама қоплоглиқ, кўчага думалаб тушиб кўк юзини томоша қилаётган синиқ манекенлар ва воқеаларни босди-босди қилишга кеч бўлса ҳам келган танклар кўзга ташланарди.

Буларнинг ҳаммаси йилларча уйимизда кўп гаплашилгани учун хаёлимда ўзим кўргандай бутун тафсилотлари билан жонли сақланиб келади. Насроний оилалар уйларини ва дўконларини тозалашаркан, бизнинг уйда янада кўп гаплашилган мавзу, яғмочи партизанлар бизнинг апартаментимиз олдига келиб, шоҳқўчада бир юқорига, бир пастликка югуриб бориб, дўконларнинг витриналарини парчалар, бақириб-чақириб рум, насроний бойларга қарши шиорларни айтишаркан, амакимнинг, бувимнинг уйининг бир деразасидан бошқасига югуриб бориб, бўлган воқеаларни хавотир билан томоша қилишлари эди. У кунларда авжига чиққан турк миллатчилиги туфайли, акамнинг “Алоуддин” дўконида ҳам сотила бошлаган бўздан кичик турк байроқларининг бирини сотиб олиб, бир неча кун олдин ҳафсала билан, ичига осиб қўйгани учун, амакимнинг “Додга” машинасини тўнкармадилар, ойналарини синдирмадилар.

20

ДИН

Ўн ёшимгача хаёлимда жуда аниқ бир Оллоҳ тасаввурини олиб юрдим:

Юзи ноаниқ, жуда кекса, оқ рўмоллар ичида кўп муҳтарам бир хотин шарпаси эди. Бир инсонга ўхшаса-да, бу шарпа хаёлларимдаги билган-билмаган одамлар каби, кўчада учрайдиган бирон кимса каби намоён бўлмасди кўз ўнгимда. Чунки бошини эгиб бироз ёнламаси турарди. Хаёлимга бироз мароқ ва жўшқинлик келганда, ақлимдаги

¹ Л и н ч — қатагон.

барча шарпалар орқага қараб кетар, шарпа эса, баъзан филм рекламаларида ёки филм парчаларида бўлгани каби, ўз атрофида зарофат билан бир-икки марта айлангандан кейин бироз кескинлашар, бироз юқориларга, ўзига тегишли бўлган ерга, булутларнинг орасига чиқарди. Оқ рўмолининг ғижимлари, тарих китобларида расмларини кўрганим баъзи ҳайкаллардаги каби жуда яхши кўринарди. Қўли, тирсаги, гавдасининг ҳеч бир жойи кўзга ташланмаган бу хаёл кўзим ўнгида намоён бўлганда, жуда кучли, жуда ҳурматли ва беқийёс бир борлиқнинг ақлимга тушганини ҳис этардим, аммо ундан кўп ҳам кўрқмасдим. Бир гуноҳим борлигига ҳеч ишонмаганим ёки ўзимни сугдан чиққан оқ қошиқдай деб билганим учун эмас, бу узоқ ва муҳим борлиқнинг менинг сочма хаёлларим ҳамда гуноҳларим билан алоқаси йўқлигини ҳис этганим учун. Уни ҳеч ёрдамга чақирганимни, ундан бир нарса сўраганимни ҳам хотирлай олмайман. Чунки мен кабиларга эмас, йўқсулларга меҳрибонлигини ортиғи билан фарқ қилар эдим.

Бизнинг апартаманда бу шарпага фақатгина хизматчилар, ошпазлар сифинишарди. Оллоҳнинг ёлғиз йўқсулларга эмас, апартамандаги барча одамларга мадаткор бўлишини, энг камида бу ҳолатнинг назарий ўлароқ шундай бўлиши кераклигини ҳис этардим бироз, аммо бизлар унга эҳтиёж қилмайдиган даражада толелик эдик. У жони қийналганларнинг, болаларини ўқитолмайдиган даражада йўқсил бўлганларнинг, унинг номини оғизларидан ҳеч қўймайдиган кўча тиланчиларининг ва боши дорга элтилаётган соф ва яхши инсонларнинг ёрдамчиси эди. Онам шунинг учун ҳам радио қор бўронларида йўллари тўсилиб қолган узоқ қишлоқлардан ёки бир зилзилада уйсиз-жойсиз қолган бечоралардан сўз юритаркан, “Оллоҳ уларга мададкор бўлсин!” дерди. Бу сўз, бу тилак инобатга олинишидан ҳам кўра кўпроқ бизнинг ҳолимиз, вақтимиз жойида бўлгани учун у он ҳис этганимиз ўткинчи гуноҳкорлик туйғуси билан, қийинчиликда қолганларга тузукроқ бир ёрдам беролмасликнинг берган кучсизлик туйғусидан қутулиш учун қўлланиларди.

Зотан хаёлимдаги у оқрўмолли кекса ва юмшоқ борлиқ бизнинг тилакларимизни инобатга олмаяжagini ҳам ҳисоб-китоб, математик мантиғимиз билан билардик. Бу йўлда ҳеч бир нарса қилмасдик чунки. Ҳолбуки апартамандаги ошпазлар, хизматчилар ва биз билган-таниган бошқа ҳамма йўқсуллар, Оллоҳга сифиниш учун ҳар фурсатдан астойдил фойдаланишар, йилда бир ой рўза тутар, бизнинг Асма хоним бизларга хизмат қилишдан ортган вақтларида, кичик хонасига жойнамозини ёйиб намоз ўқир, севинч, қайғу, бахтлилик, кўрқув ва газаб онларида, ҳатто баъзан эшикни очаркан ё ёпаркан, бир нарсани илк дафъа ё сўнг дафъа қиларкан ва бошқа жуда кўп фурсатларда Уни хотирлар, отини тилга олиб бир нарсалар дея пичирларди.

Йўқсиллар, чорасизларнинг Оллоҳга ёлбориш билан қилган ибодатлари уларнинг ёрдамга муҳтож бўлганини эслатишдан нарига бормайдиган замонларда мени ва уйдагиларни ортиқ ташвишга солмасди. Биздан бошқаларига ҳам ишонганлари, шу тариқа “юқларини ташийдиган” бошқа бир куч ҳам бўлгани учун биз тинч яшаганимизни ҳам айта олишим мумкин. Аммо бу тинчлик, Оллоҳни, биз каби бўлмаганларнинг бир кун бизга қарши қўллана оладиган бир куч ёки камида бир қизганиш мавзуси ўлароқ бизларни баъзан хавотирга соларди.

Зерикиш-сиқилишдан эмас, кўпроқ қизиқувчанликдан, қари хизматчини намоз ўқиётган пайтида бир неча бора диққат билан томоша қилганимни ва шундай қилмаганим учун хавотирга тушганимни хотирлайман. Эшик тирқишидан қараган, менга кўра, худди калламдаги Оллоҳ хаёли каби, бошини эгиб ёнламаси турган жойнамозининг устида Асмахонимнинг оғир-оғир эгилиб туришлари, манглайини жойнамозга қўйиши, эгилиб тураркан қилган ҳаракатларининг бирдан секинлашиши, менга бу ёлвориш — ўз имконсизлигини билиш белгилари бўлиб кўринар, сабабини тўла билолмаганим бир жаҳл аралаш нотинчлик берарди. Уйда ҳеч ким бўлмаган ва бирор иш қилмаётган пайтларида ўқилган бу намозлар чоғида, сояли хонани қоплаган ва ҳадеб пичирлашлар билан бўлинган жимжитлик мени ҳам ўз оғушига оларди. Деразининг ойнасида зўрага юриб бораётган пашшага дуч келарди кўзим. Пашша чалқанча ётиб туғмоқчи бўларкан, азобланиб гужанак бўлаётган ярим ялтироқ қанотларининг визиллаши Асма хонимнинг дуо пичирига қўшилганда мен унинг намозини бузиш учун қитмирлик қилишни истар, хотиннинг рўмолидан тортардим.

Намозга халақит беришим уни “аччиқлантиражаги”ни олдинги тажрибаларимдан билардим. Қари хотин намозини бузмасдан битириш учун бутун иродасини ишга солиб ҳеч нарса бўлмагандай дуо ўқишда давом этаркан, ақлим бир томондан унинг ибодати зўраки бир ўйинга ўхшаб кетишини (чунки у ўзини намози бузилмагандай тутарди), иккинчи томондан эса руҳий кучини ибодатга бағишлаш учун сарфлаётганидан жаҳлим чиқар, аммо чиққан жаҳлимни ичимга ютар ва шу йўл билан мен ҳам ирода жангига кирардим. Мени ҳар вақт жуда яхши кўрадиган, фурсат топди дегунча қучоғига олиб эркалайдиган, кўчада мени жуда севимли деб билган бегона оламларга “неварам” дея таништирадиган бу хотин билан орамизга Оллоҳнинг кириши, худди ўта диндорлардан бутун оила нотинч бўлгани каби нотинч этарди мени. Янада намозини давом эттира олиш учун кўрсатган қарорлиликка хурмат ҳис қилар, биздан ташқаридаги бошқа бир борлиққа — Оллоҳга кўрсатган тавозусидан безовталанар, ҳатто кўрқар эдим. Ҳис қилганим кўрқув, турк лоиқ буржуазиясида (Туркия Конституциясида диний муносабатлар лоиқлик деб аталар, бу моддага кўра дунё ишлари дин ишларидан ажратиларди. Бу ерда муаллиф “лоиқ буржуазияси” термини остида Отатурк ва давлат аппарати одамларини назарда тутган) бўлгани каби Оллоҳдан кўрқмоқ эмас, Оллоҳга ортиқча ишонганларнинг ғазабидан кўрқмоқ эди.

Баъзан эса Асмахоним намоз ўқиркан, унга бир иш қилдирмоқчи бўлган онам ичкаридан овоз бера бошлар ёки чалинган бир телефонни у кўтаришини кутар эди. Ундай чоғларда менинг зиммамга тушгани дарров чопиб бориб унинг намоз ўқиётганини онамга айтиш бўларди. Баъзан яхшилигим тутганда шундай қилар, баъзан эса айни ғалати безбетлик, ёмонлик қилиш истаги ва рашк аралаш туйғулар билан буни адо этмас ва нима бўларкин дея кутиб турардим. Хизматчи хотиннинг бизга бўлган муносабатими ё Оллоҳга бўлган муносабатими — қай бири кучли чиқишини ўлчамоқчи бўлар, у чўмиб кетгани ва баъзан ғазабли таҳдидлар билан ортга қайтгани олам билан курашиш истаги ҳам бор эди бунда.

“Намоз ўқиётганимда рўмолимни тортсанг қўлинг тошга айланиб қолади!” дерди Асмахоним. Рўмолини яна тортардим ва қўлим тошга ҳам, мошга ҳам айланмасди. Аммо ҳеч бир нарсага ишонмаганлари ҳолда, яна ё бўлар, ё бўлмас эҳтиётини қўлдан бермайдиган катталар

каби, ўйинимни ҳам бир нуқтада тўхтатардим. Энди тошга айланмаслигини, келгувсида ҳам айланмаяжagini билганим учун эмас. Апартамандаги санокли одамлар каби, мен ҳам дин мавзусидаги ҳурматсизлик ва ҳазил-ҳузулларни бир нуқтада кесиб ташлар, ишонганларнинг Оллоҳ қўрқувини тушунмай инкор қилишдан ташқари, инончларини ва диний одатларини уларнинг йўқсилликлари билан боғлаб, аммо бунга кўп-да урғу бермай ҳурмат қилардим.

Менга, гўё йўқсил бўлганлари учун ҳадеб Оллоҳнинг номини ёдга оладигандай кўринишарди. Уй ичида, кимнингдир диндор бўлишидан, кунда беш маҳал намоз ўқишидан, худди кимдир узоқ қишлоқдан келганда биз бундан бироз эсанкираб ярим ҳайрат, ярим кулимсираш билан баҳс қилганимиз каби, тескари бир хулосага бориб, балки Оллоҳга шу қадар ишонганлари учун йўқсул қолгандирлар, деб ҳам ўйлардим..

Калламдаги оқ рўмолли муҳтарам Оллоҳ шарпасини ортиқроқ комиллаштиролмаганим, у билан муносабатимнинг номаълум қўрқув ва эҳтиёт ила мавзуни ортиқча кавлашгирмасдан орқага суриш савиясида қолишининг бир сабаби ҳам бу мавзуда уйда биронта одам менга бир таълим бермаганлиги эди. Балки менга ўргатадиган ҳеч бир нарсани билмаганлари учундир бу: Апартаманда бизнинг оилада на бирон кимса намоз ўқиганини кўрдим, на рўза тутгани, на пичирлаб дуо ўқиганини... Бу жиҳатдан бизникилар диндан яхшигина узоқлашган, аммо у билан сўнг бир ҳисоблашишга киришишдан ҳам қўрққан француз буржуалари каби яшардилар.

Бир турли алоқасизлик, синиқлик ва имонсизликдай кўринувчи бу имон сустлигига Отатуркчи Жумҳуриятнинг лоиқлик сиёсати берган тараддуд, тамоман тескари ҳаракат билан бир модернлик ва ғарблашиш тараддуди шарпасини кўрсатаётгани учун, бу маънавий танбаллик керакли пайтларда ғурур билан олдинга сурилган “идеализм” олови билан шундай бир порилларди сўнарди. Аммо оила ичидаги маънавий манзара, диннинг ўрнини чуқурроқ ҳеч бир нарса олмагани учун, эски тахта қўноқлар қалбсизлик билан ёқилиб бузилгандан кейин орқада қолган синиқ-тўкиқлар ва эгрелтиотлар қирққулоқ босган ҳузунли шудгорлар каби бўм-бўш эди.

Бу бўшлиқни ва менинг мароғимни уйдаги хизматчиларнинг ишонч ва одатларини тўлдирди. Барча бу “қўлингни чўзсанг тошга айланиб қолади”лардан, “тили тутилган”лардан, “фаришта келиб уни кўкка чиқарган”лардан, “юришни чап оёқдан бошлама”лардан диннинг бир турли ботил эътиқод ёки “кўр-кўрона ишонч” деган хулоса чиқаришим қийин бўлмади. Шайх хонақоҳларига боғланган бўзлар, Жаҳонгирдаги Сўфи Бобога ёқилган шамлар, докторга боришни лозим кўрмаган хизматчиларнинг ошхонада ўзлари ўзларига қилган “қари кампирларнинг дорилари” ва турли-турли такяларнинг, тарикатларнинг юзларча йиллик тарихидан бизнинг Жумҳуриятчи ва Оврупочи уйимизга тил орқали оқиб кирган мақоллари, маталлари, ибора-лари, таҳдидлар, таклифлар ҳаёти қачонгача ҳаракатсиз, кимларнингдир устидан сакраладиган кўнгилочар бир оёқда сакраш ўйини ҳолига келтирилди. Энди ҳам, катта майдонда, йўлакда, тошйўлларда юраркан, ердаги қоплама тошларнинг орасидаги чизгиларига босмасликни ёки оралардаги қора квадратларнинг устидан сакраб юришни бирданига бир ишонч масаласи ҳолига келтирганим учун секин-секин юра бошладим.

¹ П е й н и р – пишлоқнинг бир тури.

Диннинг ўрнини эгаллаган бу турдаги ишончлар ва тақиқларнинг кўплиги баъзан онамнинг “бармоқ билан кўрсатманг” туридаги ўгитлари билан аралашиб кетарди. “Эшикни, деразани очманг, қурондар (ҳаво оқими) ёпади” жумласидан талай вақтгача худди масалан Сўфи Бобо каби, яна руҳи безовта қилинмаслиги керак бўлган бир Курондар Бобо бор деган хаёлга борардим.

Диннинг, Оллоҳнинг борлиги, китоблари, қуроллари ва пайгамбарлари воситачилиги билан дунё ишларига ва виждонимизга овоз берувчи бир фаолият бўлишдан кўра, кўпроқ қуйи синфларнинг чорасизликлари туфайли боғланганликлари бир қанча ғалати ва баъзан кулгили воситаларга умид боғлаши, унинг Фарб ва Шарқ орасида ғалати бир мусиқа ва мантиқ орқали бизнинг кундалик ҳаётимизга қабулини осонлаштирарди. На бувим, на-да ундан кейинги авлоддан бўлмиш амакиларим, янгаларим, отам, онам бир кун ҳам рўза тутишмасди, аммо Рамазон ойларида ифтор соати, рўза тутганларнинг оғиз очиш соатларини кутишарди. Оқшом эрта қоронғи тушган киш кунларида бувим меҳмонлари билан покер ёки бошқа бир қарта ўйини ўйнарган, ифтор бир турли ўчоқбошида нон ва чой соатига айланар, қарта ўйнарган, нукул оғизларига бир нарсалар ота-ота завқланадиган бу қари ва нашъали хотинлар ифтор соати яқинлашганда нари-бери ютиниб ейишларини тўхтатар, ўйин столнинг ёнига, диндор бир бойнинг меҳмонхонасида кўриладиган нарсалардан, турли-турли мурабболи, пейнир¹ ли, зайтунли, бўракли, колбасали бир ифтор дастурхонини ҳафсала билан тузаб, радиода ифтор соатининг яқинлашаётганини сездирувчи най чалинарган, бувим ва унинг меҳмонлари, гўё тонгдан буён очдай сабрсизлик билан “Яна қанча қолди?” дея сўрашар, шаҳар марказида тўп отилгандан кейин, ошпаз ўчоқбошида бир нарсалар еб оғзини очиб олсин дея озгина кутганларидан сўнг, ўзлари ҳам ҳирс билан ея бошлашарди. Мен ҳозирги кунда ҳам қачон радиодан най садосини эшитсам, оғзимнинг суви келади.

Жомега илк бор оборилганим, дин ва ислом мавзусидаги асос ишончимни сал йўлга солишга яради. Расмий сайр эмасди бу: уйда ҳеч кимса бўлмаган бир тушликдан кейин, хизматчи хотин Асма хоним, ибодат қувончидан сўнг, уйда зериккани учун кимсадан рухсат сўрамасдан мени жомега олиб кетди. Ташвиқия Жомесида, Нишонтошли бойларга хизмат қилувчи оқсочлар, ошпазлар, эшик қоровуллари ва орқа кўчалардаги кичик дўкон эгаларининг ярми ўттиз кишилик бир жамоат бир ибодатга ҳавас қилиб эмас, кўпроқ ва бирдамлик ва дўстлик руҳи билан гиламларга ўтиришган, намоз вақтини кутаркан пичирлашиб ғийбат қилишарди. Улар намоз ўқиркан ораларида кезиб юрганимни, жоменинг овлоқ гўшаларида югура-югура бир нарсалар ўйнаганимни, бирон киши мени озорлаб тўхтатма-ганини, ҳатто жамоатдаги жуда кўп киши, болагимда доим бўлгани каби, менга ширин-ширин кулимсираганини хотирлайман. Дин йўқсилларга оид эканини яна бир марта газеталардан ўрганганим, аммо газеталардаги ҳажвий сувратларнинг ва уйдаги Жумҳуриятчи ҳавонинг аксича диндорлар зарарсиз кишилар экан-ку, дея ҳукм чиқарганим.

Аммо бу инсонларнинг соф ва яхши томонлари-ю, ишонган нарсалари орасида бир қарама-қаршилик борлигини, бу эса модернлашиш, овруполашиш ва тикланиш каби буюк лойиҳаларни қийинлаштиришини, унинг ичидаги кулимсировчи ҳавонинг замон-замон ҳукмдорлик ғазаби билан алмашилишини ҳам кўрардим. Бизлар

фақат мол-мулк эгаси бўлганимиз учун эмас, ғарблашган ва “позитивист” бўлганимиз учун ҳам ҳукм юритиш ҳаққиға эгалигимиз бу “жоҳил” инсонларнинг ғалати эътиқодларига ортиқча берилганликларига фақат ўз фойдамиз учун эмас, мамлакат фойдаси учун ҳам шиддат ила қарши чиқишимиз керак эди. Ишини қилиши керак бўлган электрикнинг намозга кетганини эшитганда, бувимнинг игнали тили ярмида қолган кичик бир таъмирга муҳтожликдан кўра кўпроқ бизни орқада қолдирган анъана ва одатларни нишонга олаётганини ҳам бола ақлим билан англадим.

Газеталардаги Отатуркчи мақолалардан, қора рўмолли хотин ва қўли тасбеҳли, чамбар соқолли тескаричи нусхаларнинг карикатураларидан ва мактабдаги Давр Шаҳиди Кубилойни ёдлаш маросимларидан йўқсилларнинг бу сеvimли эътиқодларининг бизга ва улардан биров кўпроқ соҳиб бўлганимизни ҳис этганимиз давлатга ва ватанга зарар бериши мумкин бўлган кўрққулик мезонларга борилиши мумкинлигини ҳис этганим каби, бизларнинг ҳоким синф ўлароқ борлигимизни ҳақли деб топишимни ҳам сезардим. Бундай замонларда уйдаги математикани севадиган муҳандислик руҳига ҳам яхшигина берилиб мулк эгаси бўлганимиз учун эмас, ғарблашган, модернлашган бўлганимиз учун “жаноб” ҳолатидамиз деган хулосага борардим. Бу ҳам, бизчалик бой бўлишларига қарамай, бизчалик ғарблашмаган оилаларни менсимаслигимизга йўл очарди. Бундан ҳам кейинги йилларда демократия биров комиллашиб, ўлкадаги бошқа бойлар ҳам олис вилоятлардан Истанбулга келиб “жамият”да ўзларини кўрсата бошлаганда Ғарб маданиятидан ва лоиқликдан ҳеч улушини (насибасини) олмаган ва бизлардан кўпроқ бой бўлган баъзи кишиларнинг борлиги, отам билан амаким ҳам банкрот бўла-бўла бизни камбағаллаштиргани учун оилада хаёл синиқлиги ва ғазаб ярата бошлади: бизлар йўқотаётган молларимизни, мулкларимизни, фарқлилик ва роҳатларимизни ғарблашган бўлганимиз учун ҳақли деб топсак жуда кўп маънавий мавзуда (у замонлар на Мавлоно Румийдан, на тасаввуфнинг назокатларидан, на-да буюк форс маданиятидан хабардор эдим) шофёрлар ва ошпазлар каби фикрлайдиган ва қичқириб ҳарбий ҳужумга чақирувчи баъзи сўлчиларнинг “ҳожиди оға” дейдиган бу кишиларнинг бойлигини қандай изоҳлаш керак эди? Истанбулнинг ғарблашган бойлари сўнги қирқ йилда Анқарада қилинган барча ҳарбий куч ишлатишларини ва армиянинг сиёсатга аралашини, сўл ҳужумларга қарши эмас (у қадар кучли бир сўл ҳаракат зотан Туркияда ҳеч бўлмади), кўпроқ, бир кун қуйи синфлар ила вилоятлик бойлар динни байроқ қилиб ўз ҳаёт тарзларига қарши бирлашишлари мумкин деган кўрқув билан қўллаб-қўлтиқлади. Аста-аста дин ўрнига, дин деб тахмин қилинган, аммо у билан алоқаси оз бўлган сиёсий исломнинг ва ҳарбий ҳужумларнинг дунёсига кириб, бу китобнинг яширин оҳангини бузишдан кўрқаман.

Мен учун асл диний мавзу гуноҳлилик туйғусидир. Болалигимда тез-тез хаёлимга келиб турадиган оқ рўмолли, муҳтарам хотин кўрсатмаларидан керагича кўрқмаганим ва унга керагича ишоналмаганим учун ўзимни гуноҳли ҳис қилдим. Унга ишонганлардан ўзимни айри тутганим учун ҳам ўзимни гуноҳли ҳис қилдим. Аммо худди доим заҳматсиз ва чорасиз ҳолда одамдан қочаверадиган хаёл олами каби, бу гуноҳлилик туйғуларига ҳам руҳимни теранлаштирадиган даражада ва ҳаётимни ранглироқ ва ақлимни заки қиладиган бир безовталиқ ўлароқ болача бир табиий савққа бор кучим билан берилдим.

Бу безовталиқ мени кўпинча бахтли қилди, аммо кундалиқ ҳаётимни эмас, кейинроқ хотирлаганимда ортда қолган ҳаётни севишимга йўл очди. Устма-уст у ҳақда ҳаёлга берилганимда, Истанбулда, бошқа уйда яшаган нариги бахтли Ўрхоннинг дин кўрқуви ва гуноҳлиқ туйғуси каби дарди бўлмаганини кўз олдимга келтирардим. Бундай нарсалар учун вақтини йўқотмай кинога кетишларини ҳаёл қилганим бу Ўрхонни, диннинг ва гуноҳлиқ туйғусининг талабларидан чарчаганимда қидиришни истардим.

Болалигимда яна кўпинча диннинг амрларига бўйсунган пайтларим бўлди. Бошланғич мактабнинг сўнгги синфида ўқирканман, масалан, назарига тушиш мени севинтирадиган, бир кулимсираши билан мени бахтли қилиб, юқори кўтарилган қошларини севадиганим — энди эса жуда бемаза ва буйруғига сўзсиз итоат эттирадиган одам сифатида хотирлайман — бир ўқитувчим бор эди. Бу сочлари оқарган, шалвираган қари хотин “динимизнинг гўзалликларини” менга ҳис этилувчи ва кўрқинчли кўринувчи, ишонч, имон ва камтарлик масалалари сифатида эмас, бир оқил ва фойдали эстетика сифатида ҳаяжонланиб синфга англатарди. Унинг фикрича, Ҳазрати Муҳаммад рўзани нафсга ҳоким бўлиш ва соғлиққа яхши фойда келтирувчи бир “парҳез” бўлгани учун ҳам, шундай эъзозлаган эди. Мана, орадан юз йиллар ўтиб унинг гўзалликларига кўнгил берган ғарблиқ хотинлар ҳам парҳезнинг нақадар ҳаётий нарса эканлигини янгидан кашф этмоқдалар. Намоз ҳам зотан қон айланишини яхшиловчи, гавдани жонли қилувчи машқ эди. Ҳозирги даврда ҳар кун миллионларча ёзув идораларида, фабрикаларда бир кўнгироқ билан ишни тўхташиб, худди намоз ўқийгандай, беш-ўн дақиқа гимнастика қилиб, сўнгра яна ишларига қайтадилар. Исломнинг бу фойдали ва мантиқли инояти, ичимдаги кичик позитивистни аста-аста таъминлагани имон ишқи ва фидокорлик руҳимга уйғун фикр бериб, бир Рамазон куни, мен ҳам рўза тутишга аҳд қилдим.

Буни ўқитувчимизнинг таъсири билан, унга ёқиш учун қилдим, аммо унга айтмадим. Онамга аҳдимни айтганимда у бироз эсанкираб, бироз севишиб, яна бироз андишаланганини кўрдим: динга ҳеч бир томондан ўрганмаган бўлишига қарамай, онам орамиздаги энг “нима бўлса ҳам, ишониб сифинадиганим у” дейдиганлардан эди, аммо айни чоғда рўза тутиш ғарблашмаган-ларнинг бир кўникмаси деб биларди. Мавзунини акам билан отамга ҳеч очмадим ҳам. Ичимдаги имон қувончи ҳамда тутган илк рўзам менда уялиб сақланиши керак бўлган бир нарса ҳолига эди. Кекса ўқитувчимдан олганим диний вазифалар мавзусидаги позитивистик балоғат ҳам оиладаги синфий ишоралар борасидаги ҳассос, шубҳачи ва қизиқчиликка мойиллик ва гапдонлик қаршисида ўртага чиқмай мағлубиятга учрагани. Рўзамни бировларга билдирмай, керилмай, ҳар турли “барақалла” кутмай тутдим. Балки онам ўн бир яшар бола рўза тутиши шарт эмас дейиши мумкин деб ўйлагандирман. У эса ифтор учун мен яхши кўрадиган ширмойнон ва ҳамсабалиқли сомсалардан кўйманиб яна бир нарсалар пишириб беришни лозим топди. Бир томондан кичкинагина ўғлида бир Оллоҳ кўрқуви борлиги учун мамнун бўлганини, яна бир томондан эса менда маънавий қийинчилик, машаққат чекишга ҳар касдан ҳавасли қоидабузарлик бор эмасмикин деган андишага бораётганини кўзларидан ўқигандим.

Динга нисбатан бу иккиёқлама тутимнинг оилада яққол кўринадиган намунаси қурбон ҳайитлари эди. Бўш вақти ва имкони бўлган ҳар мусулмон қилиши шарт бўлганидай, ҳар қурбон ҳайитида бир кўчқор Памук Апартаментининг кичик орқа боғчасига олиб келиниб

боғланар, байрам тонгида уйга келган маҳалла қассоби йўригида сўйилиб, қурбон қилинарди. Кўй-қўзиларга унчалик хушим бўлмагани учун, айрим расмли романларнинг олтин юракли бола қаҳрамонлари каби, сўнги соатларини яшаётган қўчқорнинг ҳар маърашида юрагим узилмасди. Ҳатто бу кир, телба ва сассиқ ҳидли ҳайвондан бир оздан сўнг қутилажагимиздан мамнун бўлардим, аммо бир томондан сўйилган қўйнинг эти камбағал-муҳтожларга тарқатиларкан, бошқа томондан шу кун бутун оила апақ-чапоқ бўлиб тушликда дин тақиқлаган пиволаримиздан хўплаб ўтираркан, янги гўшт ёмон ҳид тарқатса керак, деб қассобдан олинган бошқа бир гўштни ейишимиз, ҳар каснинг маънавиятини, мен каби доимий безовталиқ ва гуноҳлилик туйғуси сифатида яшамаганини хотирлатарди менга. Диндаги қурбонлик тафаккури, Тангри йўлида бола ўрнига бир ҳайвоннинг жонини олиш ва шу орқали гуноҳлилик туйғуларидан қутулиш бўлса, бизлар тамоман тескарисини қилиб, қурбон қилинган ҳайвоннинг ўрнига қассобдан олинган яхшироқ гўштни еб, яна бир қарра гуноҳқорлигимизни ҳис қилишимиз керак бўлган бир нарса қилардик.

Аммо бу хил зиддиятлар, қарорсизликларнинг бундан ҳам чуқурроқларини индамайгина қилаверадиганлар уйида яшардим. истанбуллик ғарблашган, бой ва лоиқ¹ оилаларда жуда тез-тез кўрадиганим маънавият етишмовчилиги, аслида динга эътиборсизликдан кўпроқ шу индамасликларда кўринарди: математика, ўқишдаги муваффақиятлар, футбол, кўнгил очиш каби мавзуларда ҳар хил гаплар гаплашилларкан, севги, шафқат, дин, ҳаётнинг мазмуни, рашк, кин-адоват каби муҳим мавзуларда ҳар кас бир ҳайратга ва ғамгин бир ёлғизликка чўмар, жонлари ёниб ҳам бу мавзуларда бир нарсалар гаплашиб бир-бирларини хабардор қилишни истаганларида, худди қар ва соқовлар каби, бир калима ҳам сўзлаёлмасдан, бармоқлари ва қўлларини чорасизлик ва хавотир ила ўйнатардилар. Ундан ҳам кейинроқ радиодаги бир муסיқага берилиб сигарета чекиб ўз ички дунёларига овоз чиқармай чекилардилар. Мен ҳам бир имон қувончи билан тутган рўзамни шундай сукут ичида ўтказгандим. Қоронғи бир қиш куни зотан қисқа бўлгани учун зиёда очлик азоби ҳам чекмагандим. Яна онаминг менга тайёрлагани ва зайтули қолбасали анъанавий турк кечки овқатларига ҳеч ўхшамаган ҳамсабалиқли сомса, икрали, майонезли нарсаларни еркан, ичимда бир мамнуният ва кўнгил ҳузурини бор эди. Оллоҳ учун бир нарса қилиб қойиллатганликдан кўра кўпроқ ўзим ўзимга киришга аҳд қилганим бир синовдан муваффақият билан ўтиш завқи эди. Қорнимни завқ билан тиқиб-босиб тўлдиргандан кейин ўша кеч, совуқ кўчалардан чопачопа Кўноқ киносига кетдим, ҳар нарсани унутиб бир Ҳолливуд филмини томоша қилдим ва яна бир рўза тутишни ҳаёлимнинг бир учидан ҳам ўтказмадим.

Аммо дин билан бу ожизона алоқам мени диний ва метафизик мавзулардан узоқ тутмади ҳеч. Унга истаганим қадар инонолмасам ҳам, Оллоҳнинг, айтганларидай ҳар нарсани билувчи бир борлиқ ва ўта закий бўлса ҳам, мен ўзимни унга нега бир турли ишнолмаганимни, англаган ҳолда бағишлана олмаганимни ақлимнинг бир гўшаси билан қаттиқ ўйлардим. Ишончсизлигимни айтиб унга очиқ қарши чиқмасам, унга қарши онгли бир курашга киришмасам Оллоҳ мени англайди, унга ишнолмаганим учун ҳис

¹ Л о и қ — динни давлат ишларига аралаштирмаслик ғояси тарафтори.

этганим гуноҳлилик туйғуларимни, ишончсизлик аламини юмшатувчи бир сабаб сифатида кўриб менинг каби бир болани зотан ортиқ азобламаса керак эди.

Кўрққанам Оллоҳ эмас, унга жуда қаттиқ ишонганларнинг мен кабиларга нисбатан ғазаб ҳис қилишлари эди. Заколари – Худо асрасин – севиб ишонганлари Оллоҳ ила ҳеч бир тарзда юзма-юз қилолмайдиган бу ошиқча инончли кишиларнинг чаласаводлиги, мени кўрқитадиган иккинчи сабаб эди. Бир кун “улар каби” бўлмаганим учун жазоланишим кўрқуви йилларча мени тарк этмади, ўсмирлик йилларимда эса сўл фикрларга меҳр қўйишимда назарий китобларнинг ҳам таъсири бўлди. Кейинги йилларда мени довдиратиб қўйган нарса эса, лоиқ ва ярим ишончсиз ғарблашган жуда кўп истанбулликнинг яшаётган жойлари туфайли бир айбдорлик ҳис қилмасликлари эди. Диннинг ҳеч бир талабини ўрнига қўймаганлари каби, динга боғланганлари ҳам – худди қуйи синфнинг санъат ва маданият кўникмаларини камситувчи гапдон “модернист” олифталар каби – синфий сабаблар билан камситган бу инсонларнинг ҳаммасининг ҳаётларининг бир даврида, масалан, бир автоҳалокат ониди ёки касалхонада ётганда Оллоҳ билан яширинча бир шартнома тузишга киришганларини хаёл қиламан ҳар вақт.

Бундай махфий шартнома қилмагани учун жасоратига ҳайрон бўлганим бир ўрта мактабда бирга ўқийдиган оғайним билан танаффусларда, муваффақиятсизларча бўлса-да, бу мавзуларда кўп гаплашганларимизни хотирлайман. Жуда бой бир пудратчи оиладан чиққан, Бўғоз сиртларидаги ажойиб уйларининг каттагина боғида от миниб, халқаро пойгаларда чавандоз сифатида Туркиянинг вакили бўлган бу шайтон бола, метафизик баҳсининг бир нуқтасида, менинг кўрқув билан иккилинишларимни кўрганда бирдан кўзларини осмонга қаратиб “Бор бўлса, айт, мени дарров ўлдирсин! – дер ва мени эсанкиратувчи бир аминлик билан қўшимча қиларди: – Мана, кўрдинги, ҳалиям соппа-соғман.” Ҳам унингчалик жасур бўлолмаганим ҳамда уни ичимда ҳақ деб ҳисоблаганим учун ичимда гуноҳкорлик ҳис қилар, аммо бу ақлим туманлашувини ҳам, севганимни билмасдан севардим.

Манбаи Оллоҳдан узоқ қолишдан кўра кўпроқ шаҳарнинг менга бергани жамоат туйғусидан узоқда қолиш бўлган айбдорлик туйғуларимни инсоний бир ҳол сифатида яшардим. Ишонмоқ ва тегишли бўлмоқ орасидаги бу метафизик таранглик ўз ўрнини ўн икки ёшимдан кейин жинсийликка алоқадор нарсаларга қизиқиш ва гуноҳлилик туйғуларига қолдирганда диний андишаларимнинг кучи озайди. Аммо яна қай замон жамоат ичида, бир кемадами, бир кўприкдами, оқ рўмол кийган кекса бир хотин билан юзма-юз келиб қолсам, тукларим тик бўлиб кетади.

21

Б О Й Л А Р

1960 йилларнинг ўрталарида ҳар бозор куни онам “Оқшом” газетаси оларди. Уйга ҳар куни кирадиган газеталардан эмасди “Оқшом”, шу боисдан ҳар бозор тонгида газета сотувчига махсус бориш керак бўларди, отам эса онамнинг газетадаги “Эшитдингизми?” рукни остида, Гул-Пари тахаллусли бир муаллиф қаламига оид олий тоифаларнинг миш-мишларини ўқиш учун олдирганини билгани сабабли, ҳар сафар ҳазиллашиб, буни масала ҳолига келтирарди.

Отамнинг ҳазил ва кесатиқларидан, олий тоифаларнинг миш-мишларига қизиқиш икки сабабга кўра бир инсоний заифлик эканини сезардим: биринчиси, бу миш-мишларни таҳаллус билан ёзган журналистлар кўпинча биз ҳам ўрталарида бўлган ёки бўлишни истаётган “бой”ларни рашклари келганидан кесатиб жуда кўп ёлғон-яшиқларни қўшиб-чатганлари учун. Иккинчиси эса қанчалик ёлғон бўлмасин олий тоифа миш-мишлари устунига мукка тушиб муваффақиятсизликка учраган бойларнинг ҳаётида асли жуда ҳам ҳасад қилишга арзигулик бир нарса бўлмаганлиги учун. Аммо шунда ҳам онам билан отам миш-мишларни ўқир ва жиддий қабул қилардилар.

* “Маъданли сувчи Файзиянинг кўрган-кечиргани шу бўлсин. Бабақдаги уйига ўғри тушибди, аммо нима ўғирлагани маълум эмас. Кўрайлик-чи, топишмоққа ўхшаш бу ўғрилик устида полиция нима топаркин?”

* “Ойсел Фирибгар буқоқ амалиётидан топган бойлиги билан денгизга боролмаганди ўтган ёзда. Бу ёз Куруқчашма оролида омади чопди, аммо бироз асабий эди. Сабабини сўраманг...”

* “Азиз ва муҳтарама Ипар Румога кетди. Истанбул олий тоифасининг бу зариф аёли ҳеч бир йўлчиликда бу қадар маза қилмаганди. Сабаби нимакин, ажабо, ёнидаги бой жаноб соясидами, дея сўрашяпти.”

* “Ёз ойлари Буюк оролда ўтказган Самирамис Сарийо, Капридаги уйига қайтмоқда энди. У ердан “Қўлингни чўз, Париж!” Францияда бир қанча расм кўргазмаларини очмоқчи. Ҳайкал кўргазмаларини қачон очаркин?”

* “Истанбул олий тоифасига кўз тегди. Бу гўшада отлари кўп тилга олинган кишилар бир-бир касалга чалиниб амалиёт (операция)га ётмоқда. Энг сўнгги ўтган кунларда Чамлижада раҳматли Рушан Ашрафнинг уйидаги ойюзлилар партиясида жуда хурсанд кўрганимиз Ҳорика Гурсўй ҳам...”

* “Ана холос, Ҳорика ҳам ички буқоғини олдириш учун амалиёт қилдирибди”, – дерди, масалан, яна кейинроқ онам.

* “У олдин юзидаги сўгал холларини олдирсин!” – дерди отам ачинмай, айни чоғда мавзунини ортиқча хуш кўрмай.

Бу гап-сўзлардан газетадаги таҳаллусли миш-мишчининг, отларини бирда бериб, бирда бермасдан ишора қилган баъзи “олий тоифа”лари биз билган кишилар эканлиги ҳақида хулоса чиқарар, онам биздан бойроқ эканлиги аниқ бўлган бу кишилар ҳаётига ҳасад қилишини ҳам сезардим. Онамнинг бу инсонларнинг бойликларига эътирози “газеталарда бопланибди” жумласи билан очилиб қоларди баъзан. “Бопланиш” калимасидан ҳам билиниб турганидай, бу сўзда жуда кўплаб ёлғон хабарлар ёзган Истанбул газеталарига ишончсизлик ва айни чоғда бой бўлган кишининг шундай жамоатчилик орасида кўриниши билан боғлиқ кучли бир истанбуллик ишончи ҳам бор эди.

Бойларнинг ўзларини, бойликларини, бор бўлса агар кучларини яширишлари кераклигини, ёлғиз онамгина эмас, болалик ва илк ёшлик кезларимда бениҳоя кўп Истанбул бойлари ҳам имо қилгани, сийрақроқ бўлса-да, очиқ-ойдин айтиб юрганларини хотирлайман: эски Истанбул бойларининг бу ажралиб турувчи хусусиятлари, гурурланиши керак бўлган бир камтарлик одобининг ёки протестантлик каби, бир меҳнат, йиғувчилик одобининг натижаси эмасди ҳеч. Бу давлат қўрқувидан келиб чиққан ҳодиса эди. Усмонли

подшоҳлари ва давлати, асрлар давомида Истанбулда жуда бойиб кетган ҳар кишини — бойлар кўпинча сиёсий куч соҳиби бўлган пошолар эди — ўзларига таҳдид солувчилар деб билар, турли баҳоналар билан, ўлдириб ё қамаб, молларини мусодара этгандилар. Усмонлининг сўнги асрларда давлатга бурчини ўтаган бойлар ва кичик тижорат ва саноат билан шуғулланиб, мол-мулк орттирганларнинг бойликларини тортиб олгани, Иккинчи жаҳон уруши даврида янги давлат ҳам Борлиқ Солиғи номидан моллар ва фабрикаларни тортиб олгани, 1955 йилда 6-7 сентябр воқеалари муносабати билан кўп дўконлар талангани, табиийки, бойларни ҳузурсиз қиларди.

Шу ваздан, чекка вилоятлардан Истанбулга келган катта ер эгалари ё иккинчи авлод вилоятли саноатчи бойлари молларини, мулкларини кўз-кўз қилиш ва бойликлари билан гурурланиш борасида истанбуллик бойлардан жасурроқ эдилар. Табиийки, давлат кўрқувидан уларнинг бу хотиржамлигига путур етган ёки биз каби бойликларини муваффақиятсизлари туфайли бир авлоддан ортиқ иш юритолмаган истанбуллик оилалардай “жўжахўроз” бўлиб қолар, ҳар жойда ҳазил ё масхара билан қарши олинардилар. Туркиянинг иккинчи энг катта бой оила бошлиғи, Аданадан Истанбулга келиб жойлашган иккинчи авлод бойларидан Соқиб Сабанжи, истанбуллик бойларга ўхшаб “жўжахўроз” бўлиб тинчигани, ғалати кўринишидан ҳам фойдаланиб нотинч қилувчи бир ажойиблик савиясида турли фаолликлар кўрсатгани туфайли орқасидан ҳамма куладиган бир киши бўлгандир балки (лекин рекламалари тўхтаб қолади деган хавотир билан буни газеталар ёза олмади), аммо бойлигини кўз-кўз қилиш борасида бошқа вилоятли бойлар жасорати соясида 1990 йилдан кейин, худди Нью-Йоркдаги Frick каби ўз уйида Истанбулнинг энг яхши хусусий музейини у ташкил қила олди.

Мен болалигимда истанбуллик бойларнинг кўпчилиги ўз бойликларини деворлар ичига, эшиклар орасига яшириб ҳеч кимга кўрсатишмас, на бир коллекция қилишар, на-да музей очар ва бунинг яна бир сабаби эса бойликларининг “доғли” деб топилишидан ҳақли равишда кўрқишлари эди. Давлат ва қоғозбоз идоралар маҳсулот ишлаб чиқарилаётган ҳар ерга иштаҳа билан бурнини суқар ва сиёсатчилар билан ишдошлик қилмасдан катта бой бўлишнинг иложи бўлмагани учун, ҳар бир энг “яхши ниятли” бойнинг ҳам, ўтмишида бирор сояли ерлари, доғлар бўлиши тахмин қилиб фаолиятларини кавлаштирар эди. Бобомдан қолган пуллар тугагандан кейин, узоқ вақт отамнинг ёнида ишлаш мажбуриятида қолган Ваҳбий Кўчнинг фақатгина вилоятлиларга эътиборни кучайтиргани учунми ёки отасичалик закий бўлолмагани учунми иш қамровида нуқсонлари кўп бўлганини, (отам бу ҳақда ҳазиллашишни ёқтирмас эди), жаҳли чиққан онларида Ваҳбий Кўч Иккинчи жаҳон уруши билан алоқадор “шудгордаги қуйруқлар” ва ўша даврдаги етишмовчиликлар ҳолатидан фойдаланиб қолганини тушунтирарди.

Болалигим ва ёшлигимдаги Истанбул бойлари жуда уддабуронликлари ёки тижорат учрашувлари билан пул топган ва шу йўл билан пул топишда давом этган ўзига ишонган кишилар бўлишдан кўпроқ, ўтган замонда, бир ора давлат ва мансабдорлар билан пора орқали иш битириш йўли билан ҳам яхши натижаларга эришган ва ҳаётларининг қолган қисмини шу йиғилган бойликни яшириб юришга (1990 йиллардан кейин улардаги кўрқув озайди), эҳтиёт қилишга сарфлаган кишилар эдиларки, булар ҳам бундай қилишга ҳақли кишилар бўлиб кўринардилар. Бойликларининг ортида

ақлли бир фаолият бўлмагани учун бу кишиларнинг китоблар билан, маълумот олиш билан ёки қайдан билай, шахмат ўйини каби нарсалар билан ортиқ ишлари йўқ эди. Инсон ўқиб яхши таълим олароқ давлатда юксалиб бой бир пошо бўлиши мумкин бўлган Усмонли даври ва унинг тасаввуф маданияти, бекитилган такялари ва энди ўқилмаётган китоблари билан Жумҳуриятдан кейин бир четга ташлаб қўйилганди, алифбе ўзгаришлари билан ўзлик ўрнини Овруро маданияти олади, деб ҳисобланган бу даврда ўз нафис маданиятимиз унутилишга маҳкум бўлганди.

Ҳақли ўлароқ давлатдан қўрққан, топганларини кўпинча ўздан кейинги авлодларга етказолмаган ўта қўрқоқ ва фикрсиз янги Истанбул бойлари сармояларига қонуний тус бериш ва ўзларини яхши ҳис этиш учун қилишлари мумкин бўлган биргина нарса, ўзларини имкон қадар ўта Овруроли кўрсатиш эди. Овруродан пуллари билан қўлларидан келганча кийим-бош, ашёлар ва Ғарб технологиясининг энг сўнгги кашфиётларини (пўртахол сувини сиқиб чиқарадиган аппаратдан тортиб соқол олувчи электр аппаратигача) олиб ишлатар, бутун мақсадлари шунга қаратилгани учун топганларини бир-бирларига кўз-кўз қилишар ва шундан бахтиёр эдилар. Йилларча Истанбулда яшаган, бир иш орқали бойиган айрим оилаларнинг давлат билан, қонунлар билан ишлари бўлмаса ва ундан унчалик қўрқмасалар ҳам, бир кун (худди аммамнинг жуда яқин бир таниши, машҳур ҳажвчи журналист ва газета соҳиби каби) ишларини, уйларини, мол-мулкларини сотиб, Лондоннинг жўнгина бир даҳасига, рўпарадаги апартаман деворига ва ўзлари унчалик тушунмайдиган инглиз телекўрсатувига қараб яшашни, Истанбулда Бўғозга қараб яшашдан жозибали деб топганлари, ғарбликдай томоша қилиб ўтиришдан олган завқлари антиқа бир мезондир балки. Бошқа бир мезон эса, бир замонги рус оқсуяклари каби, Овруродан болаларига тил ўргансин деб бир энага олиб келиш ва Анна Каренинада бўлганидай ва жуда кўп таниқли оилаларнинг бошида юз берганидай, хонадон соҳибининг бу энага билан яширинча яшаши эди.

Усмонли давлатида зотига кўра оқсуяклар бўлмаганлиги туфайли, Истанбул бойлари Жумҳурият даврида, ўзларини “энг ҳақиқий”, “бир бошқача”, “ўзига хос” кўрсатишга мажбур эдилар. Чунки Усмонли маданиятидан қолган ва кўпчилиги соҳилларда эски ашёлари билан бирга ёнган бойларнинг “антиқа бойлар” бўлиб кўринишлари учун, то 1980 йилларгача етиб келишлари, Усмонли маданиятининг белги-рамзларини тўплаш билан, чин маънода ғарблашиш мумкинмаслигини англашлари керак эди. Бизнинг ҳам бир замонлар бой бўлганимизнинг, ҳатто ҳали ҳам ўшандоқ кўринишда давом этаётганимизнинг ёнида, истанбуллик бойларнинг феъл-атворлари, одамлари ва асосан қандай қилиб бой бўлганлари (мен энг кўп Биринчи Жаҳон уруши пайтида бир кема тўла шакар келтириб бир кечада бой бўлган ва ҳаётининг охиригача ўша фурсатнинг мазасини кўриб юрган бир бойнинг ҳикоясини яхши кўрардим) ҳақида уйда кулимсираб ва завқ билан айтиб бергани бутун бу ҳикоялар, менинг баъзи бировлар каби бойларни “сирли инсонлар” деб топишимни қўллаб-қўлтиқламас балки, аммо пул топиб ақл топмасликнинг олиб келадиган ўткинчилик ва беҳудалик туйғуси, руҳсизлик ва маданиятсизлик уларни вақти-вақти билан жуда антиқа қилгани учун ҳам бири узоқ ақрабо, бири биздай Нишонтошли ёки “Эшитдингизми?” рукнида лақаб орттирган истанбуллик бойлар билан юзма-юз келганимда яна уларнинг ҳаётларидан мароқланардим.

Бир олифга амаки Усмонли салтанатининг сўнгги даврида вазирлик қилган пошо отасидан қолган жуда кўп мол-мулк яхши фойда келтиргани учун “ҳаёти давомида ҳеч ишлаши керак бўлмаганини” (бу у пайтлар Истанбулда кўп кишиларнинг бой бўлиши учун кифоя қиларди) айтиб бераркан, мен бу киши ҳикоясини маза қилиб айтяптими ё қайғу биланми дея айиролмай ўтирардим, у киши масалан шундай дер эди: отамнинг бир ёш ошнаси бор эди: кунининг кўп қисмини ҳеч нарса қилмай ёки газета ўқиб, Нишонтошидаги апартаман хонадонининг деразасидан кўчадан ўтганларни томоша қилиб ўтказгандан кейин, Париждан ёки Миландан олган энг башанг костюм-шимини тушлиқдан кейин секин-секин, битта-битта кияр, соқолини тарашлаб, мўйловини жуда ҳафсала билан тарар ва куннинг бирдан-бир иши ўлароқ, “Хилтон Отели”нинг сиёсий тортишувларида музқаймоқхонасида чой ичиб икки соат ўтиришга кетарди: “Фақат ўша ерда мен ўзимни Оврупода ҳис этаман чунки”, деганди бир марта отамга жуда ўзгача бир сирни айтаётгандай қошларини чимириб ва бу катта руҳий азобини тушунишни сўраётгандай юзларига гамгинлик ифодасини бериб. Айни шу тоифадан, бу сафар онамнинг дўсти бўлган ва ўзи аслида маймунга жуда ўхшашига қарамай, ҳаммага: “Қалайсан, маймун?” деб мурожаат қилгани учун акам иккимиз унга тақлидан жуда бой ва ўта семиз бир хотин бутун ҳаётини ўзига уйланмоқчи бўлган эркакларни етарли даражада овруповий ва назокатли бўлмаганлари учун рад этганини ва етарлича чиройли бўлмагани учун ўзига ҳеч қачон уйланмайдиган кибор ва бой эркакларга ошиқликда ўтказгандан сўнг, эллик ёшига яқинлашаркан, “жуда жентельмен, жуда кибор” бўлганлигини айтгани ўттиз ёшлардаги бир полисга теккан, қисқа вақт ичида бу никоҳ муваффақиятсизлик билан яқунлангандан сўнг ҳам ҳаётининг қолган қисмини ўз синфидан бўлган ёш қизларга ўзлари каби бой бир эр топишлари кераклигини англатишга бағишлаганди.

Фарблашишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган Усмонли бойларининг кейинги авлуди, зоти пошолардан бўлгани учун, ҳам анъанавий маданият билан, ҳамда Фарб маданияти билан озми-кўпми апоқ-чапоқ бўлган бу инсонлар, оталаридан ва оилаларидан қолган мулкларни сармояга айлантиролмаганларининг, бойликларини, Истанбулнинг суръат билан катталашиб бораётган ваҳшиёна тижорий ва саноат сармоясининг бир парчаси қилолмаганларининг сабаби бу эски инсонлар, аёвсиз бир синдириш ва алдам-қалдам йўлида бўлганликлари, “ҳақиқий ва самимий” бир уюшқоқлик ва биргаликда ишлаш маданиятини баҳам кўрган “қўпол тужжорлар” билан биргаликда ишлаб чиқариш ва савдони йўлга қўйишни эмас, бир столга ўтириб чой ҳам ичолмасликларини билишлари эди. Молларини асрасин, даромад тушумларини тўпласин дея олган адвокатлари билан бирга кўпинча синганларини ҳам фарқламаган бу эски бойларнинг қўноқларига ёинки Бўғоздаги дала-ҳовлиларига меҳмондорчиликка борганимизда, кўпчилиги одамлардан кўра мушукларни ва кучукларни устун қўйганларини жуда яхши билганим учун менга кўрсатган бошқача муҳаббатларини қадрлар эдим. Уларнинг ҳар бири, кейинги йилларда (агар ёниб кул бўлмаган бўлса) сотилганида, жуда катта сармоя бўладиган бу Бўғоз дала-ҳовлиларида ва ўн-ўн беш йил сўнгра антиқаси Раффи Портокалнинг дўконини тўлдирадиган раҳлалар диванлар, садаф шокилалли столлар, мой-бўёқда ишланган таблолар, ёзув лаҳвлари, эски милтиқлар, бободан қолган тарихий қиличлар, нишонлар, девдай соатлар ва бошқа кўпдан-кўп эски ашёлар

орасида яшаган бу инсонлар, айрича дала-ҳовли ва ашёлардан ташқари жуда кўп мол-мулклари бўлишига қарамай қандайдир ожиз-фақир яшаётганларини кўриш менга хуш ёқарди. Ҳаммасининг калласида ҳовли-қўноқдан ўзга борлиқ ҳаёт билан муносабатларининг масъулияти борлигини кўрсатувчи тавқи лаънатлари бор эди. Ҳасса билан юрадиган қоқсуяк озгин бир бобо кўринишидаги бир киши отамни бир четга тортиб, олдин соат, сўнгра қуроллар коллекциясини яланғоч хотинлар расмини кўрсатгандай сирли имо-ишоралар билан кўрсатарди. Қари бир амма беш йил олдин келганимизда ҳам айтганидай, жуда хатарли бўлган кичик бир девор йиқитиш “маросими”дан қандай қайтиб қайиқхонага тушишимиз кераклигини ўша-ўша маълум, ёд бўлиб кетган жумлалари билан яна айтар, яна кимдир-бирова хизматчилар эшитмасин дея пичирлаб гапирар, бири эса, онамнинг бошига қиядиган нарсасини яна бир қарра қўполлик билан суриштириб, отамнинг отаси қаерлик бўлганлигини авра-астар қилар эди. Секин-секин уйларини, меҳмонларга музей кездиргандай кездиришга одатланган семиз куёвлардан бири, газетада етти йил бурун ўқиган бир кичик порахўрлик ва разолат ҳикоясини яна бугун эрталабки “Хуррият”да ўқиган – у шаҳарни қоплаган уятсизликлар даражасидан ҳайратга тушаётгандай ҳар келишимизда такрорларди. Барча бу ҳикояларнинг, ҳол-аҳвол сўрашларнинг ва меҳмондорчилик ўртасида бир жойда, онам янглиш бир нарса қилиб қўймадикми деб бизни дарҳол кўзининг қирраси билан кузатаркан, мен бизлар ҳам шу “бойлар” учун улар кўрсатган ҳунарлардай унақа ишлар қиладиган одамлардан бири эмаслигимизни хулоса сифатида айтар, шунда мен бу дала-ҳовлидан ёки қўноқдан бир оз олдинроқ уйга қайтгим келарди. Улардан бири отамнинг отини янглиш айтишидан ёки бобомнинг четэллик бир деҳқон деб ҳисоблашидан ёнги кўрсиниб ўтирган жуда қари бир бойда кўрганимдай, кундалик ҳаётининг доимий ва оддий тафсилотларидаги кичик бир камчиликнинг (тоза шакар ўрнига чанг босган шакар келгани, хизматчи қизнинг икки оёғига икки хил пайпоқ кийгани ёки бир тезюрар кеманинг соҳилга жуда яқин келгани каби) жаҳл ва ёмон ниятнинг таъсири билан ошириб айтилар, бизларни унуттирган жуда муҳим ва ҳеч битмаган бир мавзу ҳолига келишидан ҳис этардим бу тенгсизликни. Зотан ўғиллари, набиралари ёки кўп қатори уйда менинг тенгдошим бўлган ва ошначилик қилишим қутилган ким бор бўлса у ҳам ё маҳалла қаҳвахонасида балиқчилар бидан говға кўтарар, ё шаҳардаги француз мактабларидан бирида роҳиблардан бирини дўппослар ёки бир неча йиллар ўтиб Швейцарияда агар бир жиннихонага тикиб қўйилмаса, яна бир неча йил кейин ўз жонига суиқасд қиладиган даражада “зўр бир инсон” эди.

Ўз молларига, мулкларига, газабларига ва тавқи лаънатларига боғлиқликлари, худди Памуқ Апартаментидаги менинг оилам каби, бир-бирлари билан судлашадиган даражада кучли бўлгани учун, бу инсонлар билан “бизникилар” орасида бир ўхшашлик ҳам топардим. Ўшандоқ катта қўноқда йиллар бўйи яшаётган бўлсалар-да, мол-мулк жанжаллари туфайли бир-бирлари билан даъволашган, сўнгра худди отам-амаким-аммамлар каби, ҳаммалари биргаликда кулиша-кулиша кечки овқатга ўтирган бу инсонлар орасида, баъзан эса гина-кудуратларини ўта жиддийга олиб, айна қўноқда бирга яшашларига қарамай, йилларча бир-бирлари билан ҳеч бир нарсани гаплашмаганлари ёки бир-бирларини кўришга ҳам чидолмаганлари учун Бўғозгача узаниб ётган манзарали, баланд шипли, жумба¹ ли

¹ Ж у м б а – бинонинг олдида унга тақаб қурилган ойнабанд ва фонарли қўшимча қисм.

Энг катта хонасидан бошланиб бутун дала-ҳовли ҳуснини барбод қилган девор билан кўполдан-кўпол қилиб иккига бўлганларни (бир-бирларини кўрмас, аммо йўталдан тортиб оёқ товушигача бутун кун бир-бирларининг говур-ғувурларини тинглашарди) ва “хотин сеники, уй-жой меники” дея бўлишганлари дала-ҳовлида ўз роҳатлари билан эмас, аммо нафратланганлари энг яқин ақраболарига етказадиган роҳатсизликлари билан бахтли бўлганлари учун, бир-бирларининг боғ эшигига очиладиган йўлларини турли ҳуқуқий ҳийлалар билан бекитганларни ҳам биламан.

Улардан кейинги авлодда ҳам шунга ўхшаш оила ичи мулк жанжаллари давом этаётганини кўриш менга бу турли оила ичи нафратнинг бир Истанбул бойига хос хусусият эканлиги хусусида ўйлантирарди. Жумҳуриятнинг илк даврида, бобом каби бой бўлиб, Нишонтошига, бизнинг Ташвиқия шоҳқўчасининг унчалик узоқ бўлмаган бир четига жойлашган бой бир оиланинг болалари, оталарининг Абдулҳамид пошосидан олгани бир парча ерни иккига бўлганлар. Олдин ака бўлмиш ернинг бир ярмига, баладия қоидаларига мувофиқ ва шу боис тошйўлагача чиқиб кетмаган бир чеккалик бир апартаман қурдирган. Бир неча йил кейин укаси келиб ернинг ўзига оид қисмига ака уйига туташ, аммо уч метр олдинга туртиб чиққан бир апартаман қурдирган ва кўра-била туриб ака уйининг манзарасини бузган. Шунда икки ака-ука, бутун Нишонтошининг кўз ўнгида нақ фақат бири иккинчисининг манзарасини бузиш учун беш қаватли бир апартаман баландлигида бир девор иншо эттирганди.

Истанбулга ташқаридан келиб жойлашган оилалар, шаҳарда абадий қолиб кетиш учун бирлашиб, бир-бирларига ёрдам берганлари учун бу оила ичи жанжаллар янги истанбулликлар орасида оз чиқарди. 1960 йилдан сўнгра, шаҳарнинг аҳолиси шиддат билан кўпайиб ер баҳолари суръат билан ортиб кетганда, неча-неча авлоддан бери Истанбулда яшаб келган ва шаҳарда бир миқдор ер сотиб олишни уддалаган ҳар қасни, бирдан осмондан тушгандай тушган пуллар ҳовлиқтириб қўйди. Бу одамларнинг эски истанбуллик бойлардан бўлганларини асослаш учун қиладиган илк ишлари, табиийки, мол-мулкни бўлишиш борасида бир-бирлари билан жанжаллашиш эди. Илгари Бақирқўйнинг орқаларидаги ҳосилсиз тоғлар ва тепаларнинг эгаси бўлган ва бирдан шаҳарнинг кенгайиши натижасида ишониб бўлмас даражада бойиб кетган икки ака-уканинг кичиги, 1960 йилларнинг бошида тўппонча ўқталиб, акасини, балки, шу мақсадда бўлса керак, отди. Мен диққат билан ўқиганим газеталар, ука жиноятининг орқасида аканинг укаси хотинига ишқи тушганига ишора қилишарди. Акасини ўлдирган қотилнинг яшил кўзли ўғли, Шишли Тараққий лицейининг бошланғич синфида синфдошим бўлгани учун мени қаттиқ ларзага солган бу бойнинг жиноятини яқиндан ўргандим. Газеталарнинг биринчи саҳифалари эзмалик билан мол ва хотин жанжалининг тафсилотларини ёзишаркан, қотилнинг оқ танли, қизил сочли ўғли, ҳар доим киядиган Бавйера қишлоғининг маҳсулоти бўлган костюми ва калта шими билан синфга кирар, қўлида рўмолча бутун кун овоз чиқармай йиғларди. Кейинги қирқ йилда қачонлардир Бавйера кийимли синфдошимнинг фамилиядоши бўлган ва икки юз эллик минг киши яшайдиган Истанбулнинг ўша томонларидан ўтсам ёки ортиқ кичик бир шаҳар бўлган маҳалланинг, бутун Истанбул билган отини эшитсам, жиддийлик билан, аммо кўримсиз бир суратда тинмай йиғлаган дўстимнинг қип-қизил кўзларини хотирлайман.

Оилавий ички келишмовчиликларни бизникилар каби давлат суд идораларида эмас, ҳақиқатчилик йўли билан қурол орқали ҳал этишни ҳаммаси қораденгизлик бўлган кема эгаларининг оилалари одат қилишганди. Кўпчилиги елканли қайиқчадан ташкачилик ишига кирган, давлатдан олинадиган ташкачилик топшириқлари юзасидан бир-бирлари билан рақобатлаша бошлаган ва эркин рақобат каби бир Фарб топқирлигини эмас, ўзлари бирлашиб тузиб олган тарафкашлари билан бир-бирларини талашни севган ва отиб ўлдиришдан чарчаган пайтларида, худди ўрта аср шаҳзодалари каби бир-бирларига қиз бериб ё уйланиб унча узоқ давом этмаган сулҳ даврларини яшаган, кейинроқ такрор бир-бирларини ота бошлаганда энг кўп энди икки тарафда қуда-андачиликни узиб қўйган, аммо ҳазилкашликларини ҳеч қачон йўқотмаган бу одамлар, ташкачиликдан баржаларда денгизчиликка, ундан кичик юкчи кемаларда шлюплар ишлай бошлашга, қизларини президентнинг ўлига узатишга ва онамнинг диққат билан қидириб ўқийдиган “Эшитмадингизми?” рукни устунларида учрайдиган ва ўша замоннинг сийқа тили билан айтганда “икрали, шампанли, муҳташам” партиялар турли даъватлар ташкил қила бошлагандилар.

Онам билан отам борган, баъзан амакиларим ва бувим ҳам уларга қўшилиб ташриф буюрган бундай чақириқ-даъватларга, тўй ёки базм (бал)га “бир зумда” (“момент”)да фотосувратчилари ҳам чақирилиб, ўша оқшом уйга келтирилиб, буфетнинг устида ҳам анча вақт турган турган фотосувратларда уйимизга келиб-кетган бир қанча меҳмонни ёки газеталарда расми босилган бир-икки машҳур бой билан, улар билан яхши яшашни одат қилган сиёсатчини танир, кейинроқ онамнинг бунга ўхшаш даъватларга ўзидан ҳам очиқ-сочиқ ва башанг холам билан гаплашган телефондаги гап-сўзларидан тўйнинг қандай ўтганини билиб олишга уринардим. 1990 йиллардан сўнгра ишлай бошлаган телекамералар, матбуот ва манекенчи қизлар даъват этилган ва ҳаво мушаклари билан бутун Истанбулга ўзини ҳис қилдирган эрмак-тантаналарга зид ўлароқ олдинги даврнинг тўйлари, баллари, бойларнинг Истанбулнинг орқада қолганига қанчалик бой бўлганликларини ҳис қилдиришдан кўра, кўпроқ бир-бирларини топиб, ўз қўрқувларини, андишаларини унутиш эҳтиёжига қаратилганди. Бундай тўйларга, чақириқ-даъватларга ўзим ҳам борган пайтимда, миямнинг лойқалигига қарамай, бойлар орасидаги ўзгача бир бахтлиликни ҳис этардим дарҳол. Бутун кун ҳозирлик кўргандан кейин уйдан чиқаркан онамнинг пориллаб турган кўзларидан ҳам ўқирдим бу бахтлиликни. Аммо бир кўнгилочар тантанага боришдан, вақтни ёқимли ўтказиб, антиқа нарсалар еб кўнгил очишни билишдан юзага келган бир бахтлиликдан кўра кўпроқ у инсонлар билан, бойлар билан бирга бўлишнинг, шу ёки шунга ўхшаш сабабга биноан улардан бири саналишнинг бахтлилиги эди бу.

Яхши ёритилган бир катта салонга бораркан ёки бир ёз оқшомидаги тўй муносабати билан очиқ ҳавода, боғ ичида ўтказилган базмда, яхши тузалган дастурхон, шийпончалар, катта-катта тувакдаги гуллар, болалар ва официантлар орасида юраркан, бойларнинг аслида бир-бирларини кўришдан жуда мамнун бўлганларини, бошқа машҳур бойлар орасида бўлишнинг улар маънавиятини яхшилашини ҳис этардим. Шу сабабли, худди онам каби, уларнинг ҳам одамларга “қани, кимлар келибди?” дея қарашини, айна даъватга бирга чақирилганликдан хушланган кишиларни кўрганда севинганларини

сезардим. Жуда кўпчилигининг сармоясининг ортида ўз маълумоти, яратувчилик ва ишчанликларидан кўра кўпроқ бир толеъ ёки унутишни истаганлари бир қарта ўйини ва ўз қобилиятларидан кўра кўпроқ пулларининг миқдори билан аминлик ҳис қилган бу кимсалар, худди ўзлари каби, ёлғизгина пулларининг кўплиги билан олдинга ўтган бошқа бойлар билан айна маконда эканликларини кўриб ҳам ўзларини хотиржам ҳис этар ҳамда маънавий озуқа топишга ҳаракат қилардилар.

Мен эса аксар ҳолларда бу илк юзма-юз келиш онларидан бир мунча вақт ўтгандан кейин бирдан ғалати бир шабада ичида қолар, ўзимни бу ерда бегона ҳис эта бошлардим. Ё бизнинг уйда бўлмаган бир ашёни, умримда кўрмаган бир люкс турини (масалан, гўшт кесадиган электр пичоқни) кўрганим таъсирида авзойим бузиларди ёки онам билан отамнинг ҳаммасининг бойлигининг орқасида бир айб, бир разолат, бир қарта ўйини бўлганини бир-бир кулиб ҳикоя қилаётган бу одамлар билан энди қанчалик ҳам апоқ-чапоқ бўла олишларини фарқлай олганлигим учун беҳузур бўлардим. Бир мунча вақтдан сўнг бу одамлар билан бирга бўлишдан астойдил бахтли бўлган онам билан, эҳтимолки, яширин севгилларидан бири билан жилвалашган отамнинг бу инсонлар ҳақида уйда айтиб берганлари ғалати ҳикоялари, ғийбатлари аслида унутмаган нарсалари эканлигини, ёлғизгина бу ҳикояларни гўё ўткинчи нарса-ю, ҳеч билмагандай қилганларини кашф этардим. Зотан ҳамма бойлар ҳам бундай қилишмасмиди: бой бўлиш балки узлуксиз равишда “фалончидай қилиш” ҳоли эди. Масалан: бу жуда беҳузур қилувчи, аммо буни жуда муҳим мавзудай кўрсатувчи бу инсонлар ҳаётларининг катта бир қисмини аслида юзаки қилинган шунчаки бир ўтиришда еб-ичиб ўтказишгани каби, жуда кўп даъватларда жуда кўп Истанбул бойларининг энг кўп минадиган учоқ сафарларида берилган зиёфатдан шикоят қилишини тинглар эдим. Худди Швейцария банкларига қўйилган (мамлакатдан “олиб қочилган” дерди онам билан отам) пуллар каби, руҳларини ҳам узоқ ва осон эришилмаган ишонарли бир ерда сақлаганлари учун бу инсонларнинг бу қадар хотиржам юришларини кўриш менга ҳаётда ёмон ўрнатилганми дея дардланаман баъзан.

Баъзан бу инсонлар руҳларининг у қадар ҳам узоқда бўлмаганини отамнинг бир ишорасидан англадим. Истанбул бойларининг хомкаллаллиги, руҳсизлиги, ўзларини ҳаддан зиёд ғарблик қилиб кўрсатиш учун қилган нотабий фаолиятлари, ўзларини бир коллекция ёки бир музей қилиш каби бирон бурч ва иштиёққа боғламай, қўрқоқларча ва бениҳоя кўримсиз кишидай яшашларини; бу калималар билан бўлмаса-да, йигирма яшарлигимда оғир бир тил билан тадқиқ қилганим, ҳатто игнали тилимни оиламиз дўстларига, онамнинг, отамнинг болалик, ёшлик ошналарига, баъзи ошналарининг оталарига, оналарига қаратганим замон, отам сўзимни диққат билан кесар ва кейинроқ тушунганимдай, балки ҳаётда бахтсиз бўлишимдан қўрққани учун, мени тўғри йўлга солиш мақсади билан “аслида” мен тасвирлаётган хонимнинг (гўзал бир хотин) жуда яхши қалбли, жуда яхши ниятли бир “қиз” бўлганини, уни яқиндан таниганимда мен уни жуда яхши тушунган бўлишимни айтгани-айтган эди.

**БЎҒОЗДАН ЎТГАН КЕМАЛАР, ЁНҒИНЛАР, ЙЎҚСУЛЛИК,
УЙ ЎЗГАРТИРИШ ВА БОШҚА ФАЛОКАТЛАР**

Отам ва амаким бошлаган ишларини доим синиш сари олиб борганлари, қўлларидан бир иш келмай қарзга ботганлари, онам билан отамнинг уруш-жанжаллари ва бизнинг тўрт кишилик кичик оила билан, бувим марказида бўлган катта оила орасидаги тортишувлар менга ҳаётнинг барча кўнгилочар ҳодисалари, ҳар кун бир янғиси кашф этилиб турган завқлар (расм солиш, жинсий муносабатлар, дўстлик, уйқу, севилиш, ейиш-ичиш, ўйнаш, томоша қилиш ва ҳоказо) ва битмас-туганмас бахтли бўлиш имконлари қадар, ҳеч кутилмаган бир пайтда чиқиб, оловланиб, катталашган йирик-майда, муҳим-номуҳим фалокатлар билан ҳам юз берганини аста-аста ўргатарди. Болалигимда радиодаги хабарлар ва об-ҳаво ахборотидан кейин, “Денгизчилар учун эълон” сўзлари билан ва жуда жиддий бир овоз билан Бўғознинг Қораденгизга чиқишида қайси кенглик ва узунликда қандай кемачилар кўрингани, бутун Истанбулга ҳам билдирилган телба миналар, бу фалокатларнинг инсоннинг қаршисига ҳеч кутилмаган бир онда, ҳеч кутилмаган бир тарзда чиқиши мумкинлигини ҳам яхши ўзлаштиргандим.

Ҳар лаҳза онам билан отам кутилмаган бир онда жиқиллашиб қолишар ёки тепа қаватда бир мол-мулк ғовғаси чиқиб қолиши ҳеч гап эмас ёинки бирдан аччиғи қирққа чиқиб кетган акам менга тигиз бир дарс бергиси келиб қолар эди. Ёхуд отам бир кун уйга келар, ўтирган уй-жойимиз сотилганини, мол-мулк хатга солинганини, бир бошқа жойга кўчиб ўтишимиз кераклигини, ўзи бир саёҳатга кетажани хотиржамлик билан айтаверарди.

Уша йилларда жуда кўп уй алмаштирдик. Ҳар гал кўчиш чоғи уйда таранглик ортар, бутун вақтини тугун тугиш, бирма-бир барча идиш-товоқларни эски газеталар билан ўраб чиқилишини кузатиш билан ўтказайтган онамнинг бизга эътибори озайгани учун акам билан эркинлик ҳавосидан фойдаланиб уй ичида қувлашмачоқ ўйнардик. Ҳар бирини уй ичи манзарамизнинг айрилмас ва ўрни ҳеч ўзгармас бир парчаси деб ҳисоблаб юрганларимиз — буфетлар, жавонлар, столлар жойларидан сурилиб, ҳаммолларнинг орасида уйни тарк этаркан ва ичида йилларимиз ўтган уй бўшаб қоларкан бир ҳазинлик қопларди ичимни, аммо бир буфетнинг қуйи тортмасидан йиллардир унутганим бир қаламни, бир золдирни ёки хотираси азиз йўқолган бир ўйинчоқ аравани топиб олишим тасалли бўларди. Борган уйларимизнинг баъзиларида Нишонтошидаги Памуқ Апартаментининг тинчлиги, иссиқлиги йўқ эди балки, аммо Жаҳонгирдаги, Бешиктошдаги бу уйлардан Бўғоз жуда чиройли кўринганидан, ўзимни у ерларга кўчиб ўтганимиз учун ҳеч бахтсиз ҳис этмадим ва аста-аста камбағаллашганимиз кўзимга унчалик қаттиқ ботмади.

Бу кичик фалокатларга қарши ўзим ўзимга топганим баъзи тадбирларни ҳар вақт заҳирада тутардим. Қаттиқ бир қоидага, воситаларга, уларнинг оҳангига ёки такрорланишига шартли равишда боғлиқ қолишда (чизиқларни босмаслик, баъзи эшикларни ҳеч қачон зичлаб ёпмаслик), тамоман тескарисини қилиш (нариги Ўрхон билан бирлашмоқ, иккинчи дунёга қочмоқ, расм солмоқ ёки акам билан жанжал чиқариб фалокатни ўзим яратмоқ) каби мантиқлар билан одим ташлаган бу тадбирлардан бири эса, Бўғоздан ўтган кемаларни санамоқ эди.

Аслида ўзимни билар-билмас таниганимдан бери Бўғоздан ўтган озми-кўпми кемаларни санар эдим. Румликларнинг бензин танкерларини (юк кемаларини), Совет крейсерларини (тезюар ҳарбий кемаларини), Трабзондан ўтган балиқчи елканларини, булгор йўлчи кемасини, Денгиз Йўлларининг Қораденгизга чиққан кемаларини, Совет расад (астрономик) кемасини, башанг италян трансатлантигини, кўмир кемаларини, Варнага тегишли эканлиги қайд қилинган бўёқсиз, қаровсиз, қурум босган юк кемаларини, байроғи, ўлкаси номаълум қорайиб кетган, чирик кемаларни санардим. Ҳар нарсани ҳам санайвермайман, аммо: Бўғознинг бир ёқасидан нариги ёқасига ишга кетаётган амалдорларни ва бозордан қайтган қўллари халтали хотинларни ўтказаетган моторларни ва чой ичиб кетаётган толғин ва маъюс йўлчиларни ташиган Шаҳар Ҳадларининг ортиқ менинг ҳам, отам каби, таниганим кемаларини санамасдим, чунки улар уйдаги ашёлар каби менинг дунёнинг зотан бўлинмас парчалари эди. Кемаларни бир турли андиша билан, баъзан дардланиб, гоҳида хавотирланиб, кўпинча санаётганимни фарқламай санардим. Бўғоздан ўтган кемаларни санаркан, бир ёндан ҳаётимнинг тартибини сақлай олмаган бир нарса қилганимни ҳис этардим. Бола экан ортиқча жаҳл ва ҳазинлик онларида, ўзимдан, мактабдан, ҳаётдан қочиб Истанбулнинг кўчаларида ўзимни озод ҳис қилиб йўқолиб кетган пайтларимда эса санашимни тўхтатардим. У чоғ фалокатларни, ёнғинларни, бир бошқа ҳаётни, нариги Ўрхонни соғинганимни ҳис этардим.

Бу кема санаш ишини қандай бошлаганимни айтиб берсам бўйнимдаги қарзим яхшироқ англашилар балки. У пайтлар, 1960 йилларнинг бошларида онам, отам, акам ва мен, Жаҳонгирда бобом қурдирган бир апартаментнинг денгиз кўринадиган кичик бир хонадонидида ўтирардик. Бошланғич мактабнинг сўнгги синфидайдим; демакки, ўн бир ёшдайдим. Ойда бир, тунлагани ётаркан, устида бир кўнғироқ расми бўлган зангли соатни қуёш чиқишидан бир қанча соат олдинига чалинсин деб бураб қўяр, кеча охирлаганда жимжит қоронғиликда уйғонар, тун уйқусидан олдин сўндирилган каминни ўша соатда бир ўзим ёқолмаганим учун қиш кечаси дир-дир титрамайин дея хизматчининг баъзан бўш қолган хонасидаги бўш ётоғига кирар, Турк тили китобимни қўлимга олиб, ўқиш бошланадиган соатгача ёдлашим керак бўлган шеърни ёдлаб олиш учун эҳтирос билан такрорлай бошлардим:

“Байроқ, кўкларнинг байроғи,
Долгалан, эй шонли байроқ!”

Биз ҳаммамиз бир матнни, бир дуони, бир шеърни ёдлашга мажбур бўлганимиз каби калималарни ақлимизга қазиб ўрнаштирарканмиз, кўзларимиз кўраётган нарсаларга ортиқча аҳамият бермаймиз. Ўша аснода ибора ўз ўрнида бўлса ақлимизнинг кўзлари, ёдлаш осон бўлсин дея ҳаёлимиз тақдим этган манзаралар билан боғланади. Шу тариқа, ёдлов асносида кўзларимиз ақлимизни ҳеч тингламасдан бамисоли ўз завқлари учун дунёни томоша қиладилар. Қоронғи қиш сабоқлари, совуқда титраб шеър ёдларкан деразадан хиёл-миёл кўринган Бўғознинг қоронғилигига боқардим.

Тўрт-беш қаватли апартаментларнинг, кейинги ўн йилда ҳаммаси битта-битта ёнажак хароба ҳолидаги ёғоч уйларнинг томлари ва мўриларининг ва Жаҳонгир Жомеъси минораларининг орасидан кўринган Бўғоз, у тонгги соатларда Шаҳар Ҳадди кемалари ишламагани

учун, прожекторлар билан ва лампалар билан ёритилмас, қоп-қоронғилик кўринарди. Осиё ёқасида, Ҳайдарпошода юк бўшатган эски юк кранларининг, овоз чиқармай ўтган бир юк кемасининг лампалари, баъзан ном-нишонсиз бир ойнинг нури ёки ёлғиз бир моторнинг нури бу қуюқ қоронғиликни ёритар ва чиганоқлар билан қопланган, қурум босган ва йўсинли баҳайбат шатак кемалари, ёлғиз боши билан овга чиққан балиқчининг қайиғини ва бир хаёлотга ўхшаган Қизқуббасининг оппоқлигини фарқ этардим. Аммо кўпинча денгиз сирли-асрорли бир қоронғилик ичида бўларди. Осиё тарафининг Кун туғишидан анча олдин, апартаманлар ва сарвли қабристонлар билан қопланган тепалар заиф-заиф ёришган пайтда ҳам, Бўғоз қоронғи кўринар, у сувлар ҳар доим қоронғи қоладигандай кўринарди менга.

Кеча қоронғилигида, миям ёдловнинг, такрорнинг ва ҳофизанинг сирли ўйинлари билан машғул экан, кўзим Бўғознинг оқимли сувларидан оғир-оғир ўтган бир нарсага — галати бир кемага, эрта тонгдан йўлга чиққан бир балиқчилик кемасига — тақаларди баъзан. Бир кун кўрган нарсамга диққатим ва ақлимни бермаганимга қарамай, кўзим беихтиёр бир нарса устида тўхтаб, гўё бир он уни тафтиш қилди ва Бўғоздан ўтишига қараб, фақат у бизга таниш бир жисм эканлигини англаганимда, бир хулосага келди: ҳа, бу бир юк кемаси, фақат лампаси ёқилмаган балиқчилик кемаси дердим ўзим ўзимга; ҳа, Осиёдан Оврурога тонгнинг илк йўлчиларини ташиётган йўлчи мотор; ҳа, Советлар Иттифоқининг сокин портларидан бирига бораётган эски бир костер (кичик тоннажли юк кемаси)...

Бу тонгларнинг бирида, совуқда кўрпа тагида тиришиб шеър ёдларкан, кўзларим ҳозиргача ҳеч кўрмагани бир нарсага ҳайрат билан тақилди-қолди. Кўлимда тутган китобни бутунлай унутиб, шундайин қотиб қолганимни яхши хотирлайман. Кеча қоронғилиги кўйнида денгиздан юксалганча кенгайган, кенгайганча бамисоли денгизга энг яқин тепада уни кузатаётган менга яқинлашган бир дев эди бу; катталиги ва ҳайбатига кўра рўёлардан чиққан бир хаюло эди: бир Совет ҳарбий кемаси! Билинар-билимас тутуннинг ва қоронғиликнинг ичидан бир эртақдан чиқар каби чиқаверган бир сузар қалъа — девқомат баҳодир! Моторларини яхшигина секинлатган, овоз чиқармайгина ўтарди, аммо шу қадар кучли бир нарса эдики, бу оғир-оғир кечиши ҳам деразанинг карнизини, кесакиларини, ўйнинг тахта полларини дир-дир дириллатар, каминнинг болти бўшаб осилиб қолган эшикчасини, қоронғи ошхонадаги саф-саф кастрюлка, идиш-товоқларни, жазвали (қаҳва қайнатгич)ларни тиқирлатар, ичкарида уйғониб кетган онамнинг, отамнинг, акамнинг иссиқ хоналарининг ойналарини зириллатар, денгиз сари қиялаб тушган кесма тошлар билан қопланган ёнбағирни, эшикларнинг олдида сочилиб ётган ташландиқ тунока идишларни, тонготарнинг илк соатларида тузуккина гамга ботган бутун маҳаллани худди энгил бир зилзила бўлаётгандай теран-теран ва оғир-оғир титратарди. Совуқ уруш йилларида истанбулликларнинг қулоқдан-қулоққа пичирлаб айтган у миш-мишлар тўғри экан, демак: кеча ярмидан кейин рус ҳарбий кемалари овоз чиқармай Бўғоздан ўтарди.

Бир он масъулият туйғуси мени хавотирга солди. Бутун шаҳар ухлар эди ва ким билсин қаергадир ёмонлик қилишга келган бу баҳайбат совет ҳарбий қуролли кучини биргина мен кўргандирман. Истанбулни, бутун дунёни уйғотишим, оёққа турғазим керак эди. Устига-устак бу вазият, болалар журналларида ўқиганим ва тун уйқусидаги бутун бир шаҳарни сел, ёнғин ёки душман

қўшинларининг фалокатидан қўриқлаётган жасур ва қаҳрамон бола қаҳрамонлигига ўхшар эди. Аммо аранг исита олганим иссиқ ётоқнинг ичидан чиқишга ҳеч хоҳишим йўқ эди.

Мени андиша босди ва бир ечим сифқатида хавотиримин пасайтириш учун бошқа бир нарса қилдим ва ана шундан кейин бу менда бир одатга айланди: ёдлов муносабати билан очилган ақлимнинг бутун диққати билан Бўғоздан ўтган совет кемасини санадим! Бу билан нима демоқчийдим? Худди тепадаги жосус уйдан, Бўғоздан ўтган барча коммунист кемаларининг сувратини олаётгани айтилган Америка жосуслари (совуқ уруш йилларининг, ҳарҳолда тўғри ҳам бўлган бир бошқа Истанбул афсонаси) каби ўтган кеманинг ўзига ҳос хусусиятларини қайд этдим, аммо буни ақлим билан қилдим. Ўтган кемани, бошқа ўтган кемалар билан, Бўғознинг оқиши ва гўё дунёнинг айланиши билан хаёлимда бир-бирига боғладим: санадим ва шу тариқа баҳайбат кемани одатдаги бир нарса қилдим. Фақат саналмаган, қайд этилмаган, хусусиятлари аниқ кўрсатилмаган нарсаларнинг кўрқинчли фалокатларга йўл очганини жуда яхши билардим. Ёлғизгина баҳайбат совет кемасини эмас, Бўғоздан ўтган барча “қайд қилишга арзийдиган” кемаларни санаб дунёнинг тартиботини ва ўз бахтиёрлигимни шу тариқа хавотир билан тадқиқ қила бошладим. Бутун мактаб ҳаётимизда бизларга, бутун дунё Бўғозларни босиб олишга интилишининг сабаби Бўғоз дунёнинг геополитик қалби эканлигида ва шу сабабли бошда руслар бўлган ҳолда барча миллатлар ва армиялар бизнинг гўзал Бўғозимизни эгаллаш истагида, деб ўргатганларида ҳақли эдилар.

Болалигимдан кейин узоқдан апартаманлар, куббалар, тепалар орасидан бўлса-да Бўғозни кўриб, тадқиқ қилиб бир тепада ўтирдим ҳар доим. Бўғозни узоқдан бўлса-да кўриб ўтириш бир маънавий мазмунга эга бўлса керакки, Истанбул уйларида денгизга қараган дераза — жомеълардаги меҳробнинг (калисоларда алтарнинг, синагогларда теваннинг) ўрнини олган ва ўтирилган хоналарда оромкурсилар, диванлар, курсилар, емак столи ҳар доим ўша ёққа қараган шаклда жойлаштирилади. Бўғозни уйдан кўриб ўтириш иштиёқининг бир бошқа натижаси, Мармар денгизидан Бўғозга кираётган кемадан Истанбулнинг, у кемани ва Бўғозни диққат билан кузатиш учун очилган ва бир-бирининг кўришини тўсиб қўйган, марҳаматсизлик билан бир-бирининг олдига чиққан миллионларча оч кўзли дераза сифатида кўринишидир.

Бўғоздан ўтган кемаларни санаш ёлғиз менинг ғалатилигим эмас, ҳар хил ёшдаги менга ўхшаган жуда кўп истанбулликнинг атвори эканлигини, кўпчилик одамлар кунлик ҳаёт тарзи асносида фалокатларнинг, ўлимнинг, катта остин-устун бўлишларнинг яқинлашган-яқинлашмаганлигини англаш учун деразадан, манзара (балкон)дан Бўғозга шундай бир назар ташлаб кемаларни санашини, мен ўрганганимни ва ҳузурсизлигимни бошқалар ҳам бошидан кечирганлигини кўра бошлаган пайтимда ўргандим. Йиллар ўтиб биз кўчиб борган Бешиктошда, Серенжебейда Бўғозга тепадан қараган бир уйда яшаган ва гўё бу бир амалдай келиб кетган кемаларни бир дафтарга қайд этган узоқ бир қариндошимиз бор эди масалан. Лицейда ҳам ҳар бир кўрган шубҳали — бироз эски, қурум босган, кўрксиз ёки қайси ўлканики эканлиги билинмаган — кемада Советлар Иттифоқидан фалончи ердаги маҳаллий исёнчилар яширинча қурул олиб келганлари ёки олиб келган бензинлари билан халқаро бозорларни бесаранжом қилишларини айтиб чарчамайдиган бир синфдош дўстим бор эди.

Бу чала-чулпа, билиб-билмай деразадан кузатиб ўз-ўзини машғул этишнинг муҳим бир вақтни ўтказиш йўли эканлиги телетасвирлар чиқишидан олдинги бир маданиятнинг натижалари каби кўрилиши ҳам мумкин. Бўғоз манзарасига боқишнинг битмас-туганмас завқларининг бир қўшимча маҳсули сифатида англаш ҳам мумкин. Аммо менинг кема санашга иштиёқимнинг ва мен таниган жуда кўп бошқа болалар иштиёқининг орқасида истанбуллик оломонларнинг ичларини кўрсатувчи бошқа қўрқув бор. Бир замонлар бутун Ўрта Шарқ бойлигини тугатган шаҳарларининг, Усмонли давлатининг Фарб билан, Русия билан олиб борган урушлари натижасида эриб-тугаб, аста-аста йўқолган харобалар ичида, йўқсил ва ғамгин ерларга айланиши, истанбулликларни, ташқаридан, узоқ ерлардан, ғарбликлардан ва аслида ҳар турли янгиликдан, бегона изларни акс эттирган ҳар нарсадан узлуксиз ваҳимага тушадиган, ўз қобиғига ўралган ва миллиятчи бир оломонга айлангирди. Бундан ташқари айни сабабларга кўра, истанбулликлар худди мен болалигимда ҳар доим ҳис этганим каби, шаҳарларида ҳар он ҳар турли фалокат яшаши мумкин бўлган, янги мағлубият ва йиқимлар олиб келиши мумкин деган қўрқувни ҳам қалбларидан юз эллик йил чиқариб ташлолмадилар.

Бутун шаҳар томонидан доим ёдда тутиладиган, хавотир билан кутилган фалокатларнинг бошида, табиийки, Бўғоздаги кема ҳалокатлари келарди. Булар бутун шаҳарни бирлаштирувчи бир буюк жамоат туйғуси сифатида бошдан кечириларди. Ҳаётнинг одатий ҳодисаларидан бошқа нарса эмаслиги ва охир-оқибатда бизларга ҳеч бир нарса бўлмажагини ҳис этганим учун *бу фалокатлардан ичимда севинар, бундан ҳам ўзимни айбли деб билар, ҳам завқланардим.*

Масалан, бензин ортилган икки танкернинг Бўғознинг ўртасида тўқнашиб кетгани ва катта бир портлашдан сўнг ёниб кетганлар, портлаш манзараларидан ва оловларнинг юлдузли кўкни қорайтирган тутунларидан билинганида, мен бор-йўғи саккиз ёшда эдим ва кўрқишдан кўра кўпроқ бир томоша кўрилажагидан ҳаяжонлангандим. Атрофдаги бензин омборлари ҳам портлаганини, аслида бутун Бўғоз, ҳар ер-ҳар ерлар ёнганлигини кейинроқ телефонлардан эшитиб билдик. Кузатишга ва қайд этишга арзирлик барча катта ёнғинлар билан бўлгани каби олдин бировлари оловларни ва тутунларни кўрган, сўнгра анчаси янглиш чиққан гап-сўзларни эшитган, кейинроқ эса оналар, хоалар эътироз билдирганларига қарамай ёнғин томоша қилишдан ўзимизни тиёлмас, бундай томоша бизни оҳанрабодай ўзига тортарди.

Амаким бизни шошилтириб уйғотди, машинани тўлдириб Бўғознинг орқасидаги тепалардан Тарабйага олиб борди. Ёпилаётган катта меҳмонхонанинг олдидаги соҳил йўли полислар билан тўсилганини кўрганим мени ёнғинчалик ғамга солган ва ҳаяжонтирганини хотирлайман. Кейинроқ, бир мактабдошимнинг мақтанчоқлик билан отасининг “Матбуот!” деб ёзилган ҳужжатини кўрсатгани ва ота-бола бирга полис кордонидан ўтганини айтиб берганида мен роса рашким келиб эшитгандим. Шу тариқа 1960 йили, бир куз кечаси тонг яқинлашган палла устларида тунлик кийимлари, пижамалари, шоша-пиша кийган шимлари ва оёқларида шиппак, кучоқларида чақалоқлари, қўлларида жомадон ва тўрвалари кўчаларга сочилган қизиқувчан истанбулликлар оломони орасидан *Бўғознинг ёнишини жўшиб кузатгандим.* Яна кейинги йилларда, Бўғоздаги ўша мухташам денгиз, соҳил, кема ёнғинларининг

томошасида ҳам кўрганим каби, қисқа вақт ичида қаердан пайдо бўлганларини ҳеч англаёлмаганим қоғоз холвачилар, тешиккулчачилар, сувчилар, данакчилар, котлетчилар, шарбатчилар оломонини ҳам кўрдим ва эндигина сотишни бошлаган бу одамлар орасида ҳам кўп айландим.

Советлар Иттифоқининг Туапсе портидан ўн бир тонна газ ёғи ортилган юки билан Югославияга қараб йўл олгани ва газеталарда кейин ёзишларига қараганда Бўғозда янглиш йўналишда сайр қилган “Петер Зоранич” номли танкер, яна суяқ ёқилғи олиш учун Советлар Иттифоқига қараб йўл олган “World Harmony” номли юнон танкери билан тўқнашган ва бир-икки дақиқа кейин югослав танкеридан тўкилган газ ёғи бутун Истанбул эшитадиган даражада гулдираб портлаганди. Икки кеманинг экипажи ё кемани ўз вақтида тарк этганлари ёки ўз вақтида ёниб ўлганлари учун кўмондонсиз қолган кемалар назоратсиз қолган ва Бўғознинг кучли ва сирли оқимларининг ва гидробларининг истагича ўннга сўлга оқиб кетиб ҳар икки соҳилдаги маҳаллаларни, Эмиргонни, Ейикўйнинг қирғоқларини, Қонлижани, Чубуклудаги нефт ва бензин омборларини, Бейқўзнинг ёғоч уйлар билан қопланган соҳилларини таҳдидга солиб олов тўплари ҳолида қайтабошлагандилар. Бир замонлар Меллинг жаннатдай қилиб тасвирлаган жойлар ёки А.Ш.Ҳисор “Бўғозичи маданияти” деб айтган ерлар нефт оловлари ва қора тутунлар ичида эди.

Кемалар қаердан ўтса, қайси соҳилга яқинлашса, ўша ерда яшовчилар хавфсираб дала-ҳовлиларини, ёғоч уйларини тарк этишар, қўлларидан кўрпалари, болалари кўчаларга чиқишар, соҳилдан қочардилар. Югослав танкери олдин Осиё тарафидан Румэли тарафига сурилиб борган, Истинья олдиларида занжирбанд турган Тарсус йўлчи кемасига урилган, бу кема ҳам қисқа вақт ичида оловлар ичида қолиб ёна бошлаганди. Ёнган кемалар Бейқўз олдиларига боргунча уйларида, соҳилдан қочган оломон, тунлик кийимларининг устидан шоша-пиша қўлларига чиққан ёмғирлик халатларини илиб, қўлларидан йўрғакланган болалар билан тепаликларга қараб тирмашишганди. Денгиз оловлар ичра лов-лов ёнар ва сап-сариқ эди. Ҳар бири қизил темир занжирлар уюмига қайтган кемаларнинг мўрилари, тиргаклари, дарға кўшқларидан юксалаётган иссиқликдан ўтириб қолганди. Осмон гўё кемаларнинг нақ ичидан таралаётган катта бир қизил шуъла билан ёришганди. Орада бир портлаш юз берар, адёл катталигидаги соч парчалари қоғоз каби ёна-ёна денгизга инар, соҳилдан, тепалардан бақаришлар, фарёдлар, портлашлар билан бирга бола йиғилари эшитиларди.

Аргувон ва хонимэли (хушбўй шилви буталари) ҳидлари орасида кезинаётган баҳор гулларини ҳидлаган, тут дарахтларининг тагида жаннати бир уйқуда ётган ва ойдин ёз кечаларида ипак каби йилтираётган денгиздаги жуда кўп қайиқлар орасида мусиқа чалаётган қайиққа яқинлашмоқ учун огир-огир эшилаётган эшакларнинг учларидан томчилаган сув доначарининг кумуш рангини кузатгани ерларнинг, сарв ва қарағай дарахтлари билан қопланган боғча ва ўрмончаларнинг, ҳозирча ёнмаган катта ва энг эски дала-ҳовлиларнинг портлашлардан ва ёнғинлардан қип-қизил бўлиб кетган осмон ва уйларида тунлик кийимларда қочган кўзи ёшли одамларга тўлиб кетганини кўришдан ҳам ортиқ тарбиявий восита бўлиши мумкинми?

Кейинчалик тушунажагим каби, мен ҳали у пайтларда кемаларни санамаганим учун бўлганди ҳар нарса. Фалокатлар билан боғлиқ бу

айбдорлик туйғуси менда улардан қочиб узоқлашиш истагини эмас, бутунлай аксинча, фалокат жойида бўлиш, гувоҳ бўлишнинг рағбатлантирувчи кучини ҳаракатга келтирарди. Янаям кейинроқ, жуда кўп истанбулликлар каби, аслида *фалокатларни истаганим* учун уларнинг ҳар оловланишида ичимда бир айбдорлик туйғуси бош кўтарарди. Аммо томоша ва ҳодиса жойида бўлиш истаги бу туйғудан оғирроқ тош босарди.

Бутун ҳаёти давомида Усмонли маданиятининг қолдиқлари Фарб модернлашишининг зарбалари, йўқсуллик ва жуда кўп истанбулликларнинг ўз билимсизлик ва чорасизликлари натижасида йиқилиб кетаётганидан дардланган, бу мавзуни энг теран ва руҳий ўлчоқлар билан романларида тадқиқ этган Тонгпинар ҳам эски ёғоч кўноқларнинг ёнишини кузатишдан завқ олганини “Беш шаҳар” номли китобининг “Истанбул” қисмида (у ҳам Готье каби бу завқни Нероннинг олган завқига ўхшатиб) эътироф этади. Бундан ҳам ғалати томони, бир неча саҳифа олдин Тонгпинарнинг:

“Кўз ўнгимизда шоҳ асарлар бир-бирини босиб сувга тушган қоя парчалари каби, эриб, кул, тупроқ уюми бўлаётир” дея юракдан ғамга ботишидир.

Тонгпинар у замонлар 1950 йилларда бобомнинг қурдиргани ва мен деразасида ўтириб Совет ҳарбий кемасини санаганим апартаман билан бир кўчада бўлган, Жаҳонгирда, Товуқ Учмас Ёнбағирдаги уйдан, эски Сабиҳа Султон дала-ҳовлиси ва Усмонли Мажлис-и Мебусони бўлган (Мажлис-и Мебусон – Ноиблар Мажлиси биноси) ва ўзи ўқитувчилик қилган “Гўзал Санъатлар Академияси”нинг ёғоч бинолари ёнишини кузатганди. Бир соатдан ортиқ давом этган ва портлатишлар билан атрофини ёқимли бир учқун ёмғирида қолдирган бу “ажойиб маҳшарда ҳавога қараб бир лаҳзада отилган ва қулаган олов ва тутун устунларидан” ёзувчининг бир тарафдан кайф билан баҳс этиши билан, бошқа тарафдан Иккинчи Маҳмуд даврининг энг гўзал ёғоч иморатларидан бирининг ичидаги бир уюм хотира ва тадқиқ асари билан бирга (Усмонли меъморчилигининг энг катта архивчиси меъмор Саод Ҳаққи Элдемнинг бутун коллекцияси, роловелари, яъни эски санъат асарини ўлчаб, кесиб олинган қисми ва умумий кўринишининг чизмалари ҳам шу ёнғинда йўқ бўлганди) йўқ бўлишидан дардланиши орасидаги тутуруқсизликни юмшатиш учун балки, Тонгпинар эски ёнғинларни томоша қилишга қизиқувчи Усмонли пошоларини тасвирлайди. “Ёнғин!” фарёдини эшитар-эшитмас от аравасининг отларини шайлаб томошага борганларни, у ерда совқотмаслик учун ўзлари билан адёл, мўйна ёки томоша узоқ давом этиши мумкинлиги сабабли егулик ва қаҳва пиширгич ашёларини ҳам ола кетганларни ғалати бир айбдорлик туйғуси билан бир-бир санайди.

Эски Истанбул ёнғинлари ёлғиз пошоларнинг, талончи ва ўғрилари билан, табиий, бола қизиқувчанлигининг югура-югура бориб томоша қилгани бир нарса эмас, ўн тўққизинчи асрнинг ўрталаридан эътиборан шаҳарга келган фарблик ёзувчиларнинг ҳам ўзларини гувоҳ қилиб баён этишга масъулик ҳис этганлари бир катта маҳшарий эрмак эди. 1852 йилда Истанбулга келган Иеофиль Готье шаҳарда қолгани икки ой давомида гувоҳ бўлгани беш ёнғинни биринчисидан бошлаб (у пайтларда Бейўғли қабристонидан ўтириб шеър ёзаётганди) бир-бир кайф билан баён қилади. Албатта, томошага қизиқувчи бу инсон ёнғиннинг кечаси чиққанини маъқуллайди. Ҳолиж соҳилидаги бир бўёқ фабрикасининг кўкка рангоранг оловлар сочиб ёнишини

“фавкулудда бир манзара” дея таърифларкан, Готье бир рассом назари билан Ҳолиждаги кемаларнинг сояларига, ёнгинни томоша қилаётган оломоннинг тўлқинланишига ва оловлар ютаётган ёғочларнинг ва йиқилаётган биноларнинг шатир-шутур ва қасир-қусур овозларига эътибор беради. Бир мунча вақт ўтгач, ёнгин бўлган жойларга такроран боради ва ёнгиндан омон қолган гиламлар, кўрпа-кўрпачалар, ёстиқлар, ошхона буюмлари ва бошқа моллар билан икки кун ичида қуриб олган бошпаналарида яшаётган юзларча оилаларнинг бошларига тушган воқеани “тақдир” деб қабул қилганларини бир турк-мусулмон хусусияти дея қабул қилишга уринади.

Ҳолбуки, ёнгин беш юз йиллик Усмонли Истанбул тарихининг шу қадар айрилмас бир парчасидирки, истанбулликлар, асосан ўн тўққизинчи асрдан эътиборан шаҳарни катта зарарлантирган бу фалокатга ўзларини олдиндан ҳозирлаган эдилар. Ун тўққизинчи асрда тор кўчаларда, ёғоч уйларда яшаган истанбулликлар учун уйларининг ёниши бир фалокатдан кўра кўпроқ қутулиб бўлмас бир якун каби олдинроқдан ҳозирланганликлари бир ҳодиса эди. Усмонли салтанатининг йиқилиши юз бермаганда ҳам, йигирманчи асрнинг бошида Истанбул орқада қолган ва бир ҳамлада мингларча уйни, ўнларча маҳаллани, катта-катта даҳаларни ютиб, ўн мингларча кишини уйсиз, йўқсул ва чорасиз қолдирган ёнгинлар туфайли хотирасини ва кучининг катта бир қисмини йўқотиши муқаррар эди.

1950-60 йилларда шаҳарнинг сўнгги ёғоч дала-ҳовлиларининг, қўноқларининг ёки йиқилай деб турган ёғоч уйларининг ёниб кул бўлишига гувоҳ бўлган мен кабилар учун эса бу ёнгинларни томоша қилиш завқи, кўриш завқини олдиндан сезган Усмонли пошоликлариникидан бошқача эди, бизнинг томошамизда бир руҳий сиқилиш белгилари ҳам бор эди: Истанбулда Фарб тамаддунига сўлгинлик ва йўқсуллик эвазига бўлса ҳам бир тақлид қилиб кўрмоқ учун чинакамига меросхўрлик қилолмасдан бир буюк маданиятнинг ва тамаддуннинг сўнгги изларини ҳам бир онда йўқ қилинаётгани учун айбдорлик, эзилиш ва ўзиникини қизганиш туйғулари аралаш эди.

Болалигим ва ёшлигимда Бўғоздаги ёғоч дала-ҳовлилардан бири ёна бошаганда Бўғознинг ҳар икки ёнида бу томошани кўришга қизиққан оломонлар бирикди, ҳар нарсани яқинроқдан кўришни истаганларнинг моторли ва оддий қайиқлари ёнаётган қирғоққа тикилишди. Илк ёшлик йилларимда, бундай бир Бўғоз ёнгини бирдан портлаганда барча оғайнилар бир-биримизга телефон қилар, кейин машиналарни лиқ-лиқ тўлдирганча тўда-тўда бўлиб, масалан, Эмиргонга кетилар, бу ерда денгиз бўйига ёнма-ён қўйилган машиналарда ўша пайтнинг янги русум бўлган магнитофонини варанглатиб Creedence Clearwater Revival тингланаркан, ён томондаги чойхонадан келган бир парвойи палак одам қизартириб пиширилган пейнирли нонни туширар, чой ва пиво ичаркан, қарши соҳил — Осиёда ёнаётган соҳилнинг сирли оловларини мириқиб томоша қиларди.

Томоша асносида, қадимги ёнгинларда ёғоч уйларнинг деворларида тикилишиб кўкка отилган оппоқ олов ҳолидаги михларнинг учиб Бўғоздан ўтиб, Оврупо ёқасидаги бошқа бир ёғоч уйни ўт олдирилганлари каби нарсалардан гаплашардилар. Аммо энг кўп муҳаббат, сиёсат миш-мишларидан, футбол ўйинларидан ва оналарнинг, оталарнинг ақлсизликларидан ҳам гаплашилган пайтлар бўларди. Энг муҳими, ёнаётган ёғоч қўноқнинг олдида чироқсиз бир танкер ўтса ҳеч ким аҳамият бермас, ҳеч ким санаб ҳам ўтирмасди уни; чунки фалокат зотан юз берганди. Ёнгин энг авжига чиққан, бу

фалокат бутун даҳшати билан юз бериб турган онларда, дўстлар орасида, машиналарнинг ичида бир жимжитлик бўларди, ўша пайтларда ҳар бир одам оловларга боқаркан келажакдаги ўз шахсий фалокати тўғрисида ўйлаётганини сезардим.

Янги бир фалокат ваҳмини, бутун истанбулликлар яшаб кўриб билган Бўғозга алоқадор бу қўрқувни баъзан уйқумда ҳам ҳис этардим. Ярим тун билан тонг орасида бир ора уйқумдан бир кеманинг гудоги билан уйғонардим. Узун-узун чалинган ва Бўғозни ўраб олган тепаларда акс садо бериб айланган бу теран ва кучли гудокни кеча сукунатида яна бир эшитганимда Бўғозда тутун бўлганини англайман дарҳол. Тутунли кечаларда Бўғознинг Мармар денгизига очилгани жойдан ишорат берган Охирқопи маёғининг гудоги ҳам қоидали ораликлар билан; ғамгин-ғамгин сайрамоқда. Шу тариқа, уйқу билан уйғоқлик орасида ақлимда, тутунлар ичидаги Бўғознинг оқимли сувларида йўлини топишга ҳаракат қилаётган катта кеманинг хаёли кўз ўнгимда гавдаланади.

Қайси ўлканинг кемаси бу, катталиги қай даражада, нимани ташиб келмоқда? Дарга минбаридagi йўлбошловчи капитаннинг ва ким билади, ёнидаги ёрдамчиларининг андишаси нимадан эди? Бир оқимга тушиб қолдиларми, тутун ичида ўзларига қараб яқинлашаётган бир шарпани кўриб қолдилармикин ёки йўналишдан чиқиб, янглиш бир томонга кетганларини фарқ этиб эҳтиёт юзасидан гудок чалмоқдаларми? Ётоғида, уйқу билан уйғониклик орасида ётган истанбуллик, кеманинг қулоқни тешар даражадаги аччиқ ва умидсиз чинқириқларини эшитганда кемачиларга ачиниш билан фалокат андишаси, қўрқинчли бир туш билан, у ерда Бўғозда бўлиб ўтган нарсадан мароқланиш орасида бўлари бўлгандир. Пўртанали кунларда, “Оллоҳ бу ҳавода денгизга чиққанларга мадакор бўлсин!” дерди онам. Нариги томондан, яқинда аммо ўзига зарар етмайдиган узоқликда бир фалокат, бир даҳшат бўлгандир деган туйғу ярим кечаси уйғонганлар учун энг яхши уйқу дорисидир. Уйқу билан уйғоқлик орасидаги истанбуллик ҳам, бир муддат кейин кема гудокларини санаркан кўрпасига ўралиб мудраб кетади. Тушида балки ўзини тутун ичидаги кемада, таҳлика эшигида кўрар.

Кўрсин ё кўрмасин, кўпчилик, худди ўз тушларини унутгани каби ярим кечаси кемаларининг тутун ваҳми билан чалган гудоклари билан уйғонганини тонг-ла унутар. Фақат болалар ёки бола сингари бўлганлар кечанинг тутунларини ва кема гудокларини хотирлайдилар. Кундалик ҳаётнинг одатдаги бир онида, почтахонадаги навбатнинг охирида ўз галини кутаркан ёки тушлик овқатини ер экан ёнбошимизда ўтирган бир киши бошқасига дер:

“Кеча кечаси туш кўриб ётардим, кема гудокларидан уйғониб кетдим.”

У пайтлар, болалигимдан бери Бўғознинг тепаларида яшаган миллионларча истанбуллик билан тутунли кечаларда бир хил туш кўрганимни ҳис этаман.

Бўғоз қирғоғида, дала-ҳовлиларда яшаганларнинг тушларига кирган бошқа бир қўрқувни эса, худди танкер ёнғинлари каби, ҳофизамга теран ўрнашиб қолган бир қазо орқали англатай. Шундай тутунли кечаларнинг бирида, аниқ тарихини билгингиз келса, 1963 йилнинг 4 сентябр тонги соат 4 да, Русиянинг Новороссийск портидан олгани ҳарбий қуролларини Кубага элтаётган 5500 гростонлик “Архангельск” номли юк судноси кўриш масофаси ўн метрга ҳам бормагани ҳолда йўлида давом этишга урингани учун, Балта портида

ўн метр қуруқликка кириб кетган, бир ҳамлада икки ёғоч дала-ҳовлини вайрон қилиб уч кишини ўлдирганди.

“Қўрқинчли бир гулдуродан уйғондик. Дала-ҳовлига яшин тушди деб ўйлагандикки, бино қасир-қусур қилиб иккига бўлинди. Буюк толеъ асари бўлиб бизлар қуламаган тарафда қолдик. Ўзимизни йиғиб кўз очганимизда учинча қаватда ўтирадиган хонамизда кеманинг бурни бурнимизга тўқнаш келди.”

Қазодан омон қолганларнинг сўзлари билан бирга, газеталар ёғоч дала-ҳовлининг ўша хонасига кирган кеманинг фотосувратларини беришганди: Бир генерал бобонинг деворга осиглиқ фотосуврати, буфетда, лаганда кутилган узум бошлари, хонанинг бошқа ярмиси йўқ бўлгани учун бир учи парда каби бўшлиққа осилган ва шамолда силкинаётган гилам ва буфетлар, мольбертлар, чорчўпли зарҳал лавҳалари билан ёнбошлаб ётган диван орасида ажалбахш бурни кўриниб турган кема. Бу фотосувратларни чидаб бўлмаш даражада кўрқинчли ва жозибали қилган нарса, кеманинг, ораларига ўлим сочиб киргани ашёларнинг, бизнинг уйдагилардек, таниш оромкур-силар, буфетлар, учоёқ курсичалар, буклама паналик (одамларни бир-биридан пана қилса ва буклаб-буклаб йиғиштириб қўйса ҳам бўладиган йиғма хона)лар, курсилар, столлар ва диванлар борлиги эди. Қазода ўлган чиройли лицей қизи бир неча кун бурун унашилган эканлиги, қазодан олдинги кеча ўлажак одамлар билан қутулиб қоладиганлар орасида гаплашган гаплари, гўзал маъшуқасининг жасади билан кема парчалари ичида тўқнаш келган шу маҳаллалари ёш йигитнинг аламини, ўттиз йиллик газета жилдларида янгитдан ўқирканман, қазонинг бутун Истанбул томонидан неча кунлар бўйи гапириб юрилганини хотирладим.

У пайтларда Истанбулнинг аҳолиси ҳозирги каби ўн миллион эмас, бир миллион бўлгани учун, Бўғоз ҳалокатлари, инсоннинг оломон ичида йўқолиб кетадигани маҳшарни бир шаҳарнинг галдаги фалокатлари каби эмас, бир маҳаллада қулоқдан қулоққа етиб борадиган афсона мезонига етган ҳикоялар каби яшарди. Мени эсанкиратган нарса, Истанбул борасида бир нарсалар ёзганимни эшитган-билган жуда кўп танишларим, ўтган гўзал кунлардан гап очаетгандай, негадир намланган кўзлар билан Бўғознинг у эски фалокатларидан соғинч билан сўз айтишлари, асаримда ўз алоҳида фалокатларидан баҳс этишимни мендан илтимос қилишлари бўлди.

Мана, улардан бири, иттифоқо, 1966 йилнинг июлида, Бўғоз сайрига чиққан Турк-Олмон Дўстлик Жамиятининг йўлчиларини ташиган моторли кема Еникўй билан Бейқўз орасида Мармарга кўнган тахта-ёғоч юкли бошқа бир мотор билан тўқнашиб кетиб сувга ботган ва ўн уч киши Бўғознинг қоронғи сувларида йўқолиб ўлган экан, мен мутлақо уни ҳам ёзишим керак экан.

“Ploiesti” номли Рим танкери, дала-ҳовлисининг манзари¹да таваккул билан кема санаган бир танишимнинг кўзи ўнгида бир балиқчи қайиғини бир тўқинишда ва нақадар қисқа бир сонияда иккига бўлиб чўктирганди, буни ёзишим керак экан.

Яна кейинги йилларда, анча йил бурун Рим танкери “Independenta” билан бир бошқа кема юнон юк судноси “Euraliy” Ҳайдарпошо кенгликларида тўқнашган ва сизиб чиқа бошлаган суюқ ёқилғи бир онда ўт олганда бензин юкли танкер қўрқинчли бир гуруллаб портлаган экан, ўшанда ҳамма уйқуларидан уйғонганди, буни ҳам

¹ М а н з а р и – балкони.

унутмаслигим керак экан. Унутмадим: ҳалокат жойидан километларча узоқда бўлишига қарамай, бизнинг маҳалладаги уйларнинг дераза ойналарининг ярми ўша портлашдан шиддат билан чил-чил синган, кўчалар ойна синиқлари билан қопланганди.

Булардан бошқа яна қўйлар ортилган бир кема ҳам Бўғознинг тубига чўкиб кетганди: 1991 йил 15 ноябрда Руминиядан олгани йигирма мингдан ортиқ қўйи билан Бўғоздан ўтаётган Ливан байроқли “Rabunion” номли юк кемаси, Нью-Орлеандан Русияга буғдой олиб кетаётган “Мадонна Лили” номли Филиппин байроқли юк кемаси билан тўқташганда қўй-қўзилари билан бирга чўкиб кетганди. Жуда ози, кемадан ҳатлаб суза олган қўйларнинг баъзилари, Бўғоз бўйидаги чойхоналарда газета ўқиб, қаҳва ичаётган истанбулликлар томонидан қутқарилганди, аммо йигирма минг толейсиз қўй ўзларини Бўғознинг теранликларидан чиқиб кимнидир кутади ҳамон. Бу ҳалокат Фотиҳ кўприги деб ном қозонган иккинчи Бўғоз кўпригининг нақ тағинасида бўлганди, аммо истанбулликларнинг 1970 йиллардан кейинги энг катта кашфиётига, Бўғоз Кўпригидан ҳатлаб ўз жонига суиқасд қилишларга, бу кенг тарқалган шаҳар кўникмаларига ҳеч ўралашим келмайди ва ўралашмайман ҳам. Чунки бу китобни ёзаркан болалик кўникмаси ва завқи билан ўқий бошлаганим эски газета тахламларида учратганим, туғилган кунимда Истанбул газеталарида чиққан бир хабар, Бўғозда ўлимнинг кўприклардан сакрашдан кўпроқ кенг тарқалган бир бошқа йўли бўлганини менга хотирлатди. Мана бир намуна:

“Румэлиҳисорида бир автомобил денгизга учди. Кеча олиб борилган (24 май 1952) барча қидирувларга қарамай, на машина, на-да ичидагилар топилмади. Автомобил денгизга учаркан, шофёр эшикни очиб “Имдод!” дея бақирган, лекин нима сабабдандир, эшикни қайта ёпган ва машина ила бирга сувларга кўмилган. Автомобил оқим таъсири билан юзага келган бир чуқурликка, теран бир ерга кўмилиб қолган деган фикрлар айтилмоқда.”

Мана бу эса қирқ беш йил кейин, 1997 йил 3 ноябр Истанбул газеталаридан:

“Тўй тарқаб Теллибобога қурбонлик қилгани кетган ва ичида 9 киши бўлган автомобил, маст ҳайдовчининг назоратидан чиқиб кетиб, Тарабйада денгизга учди. Фалокат чоғи 2 болали бир хотин сувга чўкиб ҳалок бўлди.”

Йиллар бўйи қанчалик кўп машинанинг Бўғозга тушишини, йўлчилар теран сувлар ичида қайтиш жойи бўлмаган ерга кетганини эшитдим, ўқидим, кўрдим! Ичида бақаришган болаларнинг, фарёд кўтарган севгилларнинг, ҳар нарсани ҳазилга йўядиган сархушларнинг, жадаллик билан уйига қайтаётган эрларнинг, янги машинасининг тормозларини синаб кўрмоқчи бўлган ёшларнинг, толғин ҳайдовчиларнинг, жонига суиқасд қилиш дардидаги қайгулиларнинг, қоронғида кўзлари яхши кўрмайдиган амакиларнинг, соҳилда чой ичгандан кейин тезликни орқага эмас, олдинга ўрнатган паришонхотир уста билан дўстларининг, воқеа бир онда қандай юз берганини ҳеч англаёлмаганларнинг, эски дафтардорлардан Шафиқ ила гўзал котибасининг, кема санаб Бўғозни кузатган полисларнинг, фабриканинг машинасини руҳсатсиз олиб кезишга чиққан яқинда гувоҳнома олган шофёр билан оиласининг, узоқ бир ақрабомиз таниган нейлон пайпоқ чиқарувчи тадбиркорнинг, бир хил рангли ёмғирлик халат киядиган ота-боланинг, машҳур Бейўғли ўғриси ва унинг савгилисининг ва Бўғоз кўпригини биринчи марта кўрган Кўнелик оиланинг минган машиналари сувга тушганда,

дарҳол тош каби чўкмай, бир он гўё чўкмайдигандай сув устида туради. Кун шуъласида кўча ёки майхона чироқларининг шуъласида бўлса ҳар нарса, у қисқа вақт оралигида Бўғознинг бу тарафида яшовчилар нарғдаги теран тарафга ҳеч истамаса ҳам ўтаётганларнинг юзларидаги даҳшатни кўра оладилар. Сўнгра машина аста-аста Бўғознинг дарҳол теранлашган қоронғилиги ва сероқин сувларига кўмилиб кетади.

Бўғознинг теранликларига тушган машинадагилар ортиқ эшикларнинг очилмаслигини, чунки машинанинг ичига тўлган сувларнинг босими эшикларнинг очилишига монё бўлажagini хотирлатмоқчиман. Жуда кўп машинанинг сувга тушган лаҳзаларини нозик фикрли журналистлардан бири шу билимни ўқувчиларига етказишдай оқил бир иш қилган, яхши чизилган расмлар билан изоҳланган кичик бир йўл-йўриқ берганди:

Бўғозга тушиб кетган машинадан қандай чиқилади?

1. Ҳеч таҳликага тушманг. Деразаларингизни ёпиб сувлар машина ичига яхшигина тўлишини кутинг. Эшикларнинг тугмаларини очинг. Ҳеч ким ўрнидан қимирламасин.

2. Машина Бўғознинг теранликларига тўғри тушиб боришда давом этса қўл тормозини тортинг.

3. Сувлар машинангизни батамом тўлдира бораркан шипда сиқилиб қолган сўнги бир ҳовуч ҳавони жигарингизга яхшилаб ютинг, эшикларни секингина очинг ва эсанкирамас-дан машинадан чиқинг.

Сўнги онда, иншооллоҳ, ёмғирлигингиз қўл тормозининг тортилишига халал бермайди ва сув юзига чиқа оласиз, дея 4-моддани кўшимча қилишни истардим мен. Агар сузишни билсангиз, юқорига, денгизнинг юзига чиқол-сангиз шаҳарнинг барча ҳазинликларига қарамай Бўғознинг ва ҳаётнинг на қадар гўзал эканлигини ҳам дарҳол фаҳмлаб етасиз.

23

НЕРВАЛ ИСТАНБУЛДА: БЕЙЎҒЛИДА ЯЁВ ЮРИШЛАР

Меллингнинг баъзи расмларидаги тафсилотлар мени сескантиради. Истанбулнинг бутун болалигим, ҳаётим ўтган кўчаларини, йўлларини, уйлари, маҳаллаларнинг жойлашган баъзи тепаликларини, ҳали ҳеч ким яшашга бормаган жойларини, *ҳали бир бино ҳам қурилмасидан олдин* рассом кўрган ва расм қилгандир. Қўлимда лупа билан кейинроқ Юлдуз, Мачка, Ташвиқия номини олган ерларни Меллингнинг манзара расмларида кўриш ва бу расмнинг чеккаларида толлар, чинорлар ва боғлар билан қопланган қуруқ ерлар сифатида томоша қилиш, худди ёнғин чиққан ерларга, ёнган кўноқларнинг боғчаларига, йиқиқ деворларга, камарларга, харобаларга боққанларимда ҳис қилганимдай, бир замонлар у ерларда яшаган истанбулликларнинг ҳис этган аламларига ўхшаш бир туйғу беради менга. Инсоннинг болалиқдан бу ёнги ҳаётининг ва ўз дунёсининг маркази ўлароқ ўзиники деб билгани ва шу сабабдан бутун маълумотларининг бошланғич нуқтаси бўлган ерларнинг аслида бир мунча вақт (туғимимдан юз йил) олдин бор бўлмаганини кўрмак, худди ўлгандан кейин орқамизда қолдирганимиз дунёни кўрмак каби,

ҳаддан ташқари кучли қизиқиш уйғотувчи ва ларзага солувчидир. Бутун ҳаёт синовларининг, инжа-инжа бириктирилган бутун инсоний алоқалар ва ашёларнинг замон қаршисида сесканишидир бу.

Шундай бир сесканишни Жерар де Нервалнинг “Шарққа йўлчилик” номли китобининг Истанбул бўлимининг бир ерида ҳам ҳис этардим. Меллингнинг расмлари яратилганидан эллик йил кейин, 1843 йилда Истанбулга келган француз шоири китобининг бир ерида, эллик йил кейин туннел бўлажак ердан, Галата Мавлавий хонасидан бугун Тақсим деб от қўйганимиз ерга қадар — худди мен ўн беш йил кейин онамнинг қўлини тутганча адо этганим каби — яёв юрганини баён этади. Бугун Бейўғли деб атаганимиз асосий шоҳқўча, Жумхуриятдан кейин Истиқлол шоҳқўчаси номини олажак Grand rue de Pera 1843 йилда сал-пал фарқ қилса-да, айни ўша жойнинг ўзидир. Нервал Мавлавийхонадан кейинги шоҳқўчани Парижга ўхшатади: янги модадаги либослар, газлама дўконлари, кийимчилар, пирил-пирил ёниб-ўчиб турган витриналар, шакарчилар, инглиз ва француз отеллари, қаҳвахоналар, элчихоналар. Шоир Француз Хастахонаси (бугунги Француз Маданият Маркази) дегани ердан кейин эса, шаҳар одамни ҳайратга солувчи, паришон қилувчи, ҳатто мен учун қўрқитувчи бир шаклда битади. Чунки бугун Тақсим майдони деб аталган ва болалигимдан бери атрофида яшаганим менинг дунёмнинг марказини ва энг катта майдонини Нервал, от аравалари йиғилган ва котлет, тарвуз ва балиқ сотувчилар уймалашган бир очиқ ер сифатида баён этади. Текисликнинг манзарасидан ва теварагидан, бурчагидан майдонга ва шаҳарга аралашиб кетиб юз йилда йўқ бўлажак манзаралардан сўз юритади. Аммо Нервалнинг ҳеч ҳаёлидан кетмаган жумласи, шаҳарнинг кейинроқ мен бутун ҳаётимни ўтказажим ва менга ҳар доим “жуда эски апартаманлар билан қопланган”дай кўринадиган текисликлари ҳақидадир: “Қарағай ва ёнғоқ дарахлари соя ташлаган каттакон, сўнгсиз бир яйлов!”

Нервал Истанбулга келганида ўттиз беш ёшда эди. Ун икки йил кейин ўзини Парижда осийига сабаб бўладиган меланхолик бухронларидан дастлабкисини икки йил олдин бошидан ўтказган ва бирмунча вақтгина жиннихонада ётганди. Бутун ҳаётини очиқ-ойдин кўрсатадиган жавобсиз бир ишқ билан севгани театр артисти Женни Колон ҳам олти ой олдин ўлганди. Нервал, Миср-Коҳира, Искандария-Сурия, Қибрис, Родос, Измир ва Истан-булдан ўтиб “Шарқ Йўлчилиги”га шу аламлар ичида ва, табиийки, Шатобриан, Ламартин ва Гюго ила француз адабиётида бир анъана бўла бошлаган романтик Шарқ фантазиясининг таъсири ила чиққанди. Нервалнинг ўзидан олдинги ёзувчилар каби, Шарқ ҳақида бир нарсалар ёзиш ниятини ва француз адабиётида меланхолия ила айнилашганини ҳам кўз ўнгида тутилса, инсон, шоирнинг Истанбулда кўражакларининг жуда ўзгача ва қадрли бўлажасига ҳукм этади.

Аммо Нервал 1843 йил Истанбулда ўз меланхолиясига эмас, уни унуттирадиган нарсаларга диққат қилади. Зотан Шарқ йўлчилигига руҳий азобларини орқада қолдирмоқ, энг камида буларни ўзидан ва муҳитидан яширмак учун чиққанди. Отасига ёзган бир мактубида, Шарқ йўлчилигининг икки йил аввалги жинлар макони-жиннихона воқеасининг, давоми келмаган оддий “бир қазонинг якуни эканлигини инсонларга уқтиражagini” ёзган ва умид билан соғлигининг ҳам кўп яхши бўлиб қолганини қўшимча қилганди. Мағлубиятнинг, йўқсулликнинг ва Фарб қаршисида заиф бўлишнинг зарбасини ҳануз емаган Истанбулнинг ҳам шоирга ҳузун туйғусини

таъминламоқ учун етарлича хаёл бермаганини ўйлашимиз мумкин. Унутмайликки, ҳузун мағлубиятдан кейин шаҳарда яшаганларнинг шаҳар ичида ҳис этганлари бир туйғудир. Нервал машҳур бир шеъридаги калималар билан, меланхолиянинг қора қуёшининг Шарқда баъзан-баъзан кўринганини йўлчилик китобида ёзади, аммо ўрнак сифатида Нил қирғоқларини кўрсатади. 1843 йил Истанбулда эса шаҳарнинг энг бой, жозибали, экзотик ерларида, у ҳақда ёзиш учун материал излаган шошқалоқ бир журналист каби ҳаракат қилади.

Шу боис шаҳарга Рамазонда келганди. Бу унинг назарида Венецияга карнавал кунларида бориш каби бир нарса бўлиши керак. (Рамазоннинг ҳам бир “парҳез”, ҳамда бир “карнавал” вақти эканлигини ёзади.) Нервал Рамазон кечаларида Қоракўз ўйнатганларни, кечалари лампалар билан ёритилган шаҳарнинг манзараларини томоша қилади ва қаҳвахонага бориб ҳикоя айтувчининг ҳикояларини тинглайди. Янада кейинроқ жуда кўп Ғарб саёҳатчилари саёҳат чоғи кузатиб ёзган нарсалари, юз йил кейин модерн технология, ғарбластиш ва йўқсуллашиш натижасида истанбулликлар томонидан ташланиб унутилди ва бу сафар истанбуллик ёзувчиларнинг “Эски Рамазон кечалари ва кўнгилочарлари” га ўхшаш ном олиб жуда кўп хотира мақолаларига ва китобига мавзу бўлди. Болалигимда ўтмишни соғиниб ва сеҳрланиб ўқиганим ва ўз-ўзимча рўза тутганим у кунга мени ҳозирлаган бу адабиётнинг орқасида Нарвал ва унга ўхшаган жуда кўп ғарблик кузатувчиларнинг ширинлаштириб экзотиклаштирган ва ҳаммаси бир-бирларидан андоза олиб комиллаштирган “туристик бир Истанбул” ишораси бор. Истанбулга келиб, уч кунда бутун бир “туристик” жойларни кезиб дарҳол бир мақола-китоб ёзган Инглиз ёзувчилари билан ҳазил-мутойиба қилишига варамай, Нервал ҳам улар каби дарвишлар тақясига мавлавийларнинг тантанали ойин¹ларини эшитишга боргани, подшоҳнинг саройдан чиқишини кутиб уни узоқдан бир кўргани (Нервал бир-бирлари билан кўз уриштириб олганларини, Абдулмажиднинг ҳам ўзини кўрганини иддао этади) ва қабристонларда узун сайрларга бориб туркларнинг энгил-бошлари, одатлари ва маросимларини томоша қилганини ёзади.

Ўзини осган вақтда саҳифаларини чўнтагида олиб юрган ва сюрреалистлар Андре Бретон (1896-1966), Поль Элюар (1895-1952) ва Антонин Артауд (1896-1948) ларга нисбатан буюк ҳайрат туйғусини ҳис қилган ва “*Аурелия ёки Ҳаёт ва Туш*” номли тукларни турғазиб юборадиган ва дунёда ўхшаши йўқ автобиографик китобида (ўзи Дантенинг “Янги Ҳаёт”ига ўхшатади) Нервал, ошиқ бўлгани аёл томонидан рад этилганда ҳаётда ортиқ ўзига “қўпол адашишлардан” бошқа бир нарса қолмаганини баён этади ва дунёни айланганини ва узоқ миллатларнинг кўринишлари ва ғалати маросимлари билан телбаларча ўралашганларини яширмай тўғридан-тўғри айтаверади. Маросимлар, манзаралар, Шарқ хотинлари ёки Рамазон кечалари ҳақида қилгани журналист тарзи кузатишларининг юзакилиги, арзонлиги ва авом билимлари даражасида бўлгани учун Нервал, “Шарққа йўлчилик” номли китобига — худди баёнининг таъсири озайганда орага янги ва соф бир ҳикоя тиқиши кераклигини ҳис этган ёзувчилар каби — кўпини ўзи комиллаштириб тўқигани тўғрисида узун ҳикоялар қўшганди. (Яҳё Камол ва А.Ш. Ҳисор ила бирликда ҳозирлаганлари “Истанбул” номли китоб учун шаҳарнинг

¹ О й и н — диний маросим кўшиқлари.

мавсумлари ҳақида ёзгани узун бир мақоласида Тонгпинар бу ҳикоялар тўқимами, анъанавий Усмонли ҳикояларими эканлигини мароқ этиб текширганини ёзади.) Нервалнинг фантазия дунёсига, теранлигига ва кенг қамровлигига яқинлашган, аммо Истанбул билан унчалик алоқаси бўлмаган бу ҳикояларнинг орасида шаҳар кузатувлари, Шаҳризода тарзи бир қолипни ҳикоя ишловини кўради. Зотан чизган таблоларининг етарли даражада кучли эмаслигини ҳис этганда, ҳадеб “худди Минг бир кеча каби” дея ўқувчини жалб этмоқни истаган Нервал, Истанбул сайрини “саройлари, жомелари, ҳаммомлари ва бошқалари шунчалик кўп нарса англандики, мен уларни унчалик англатормадим” дея битираркан, юз йил сўнгра Яҳё Камол ва Тонгпинар каби Истанбул ёзувчиларига дарс бўладиган ва ғарблик сайёҳларнинг оғзида оригинал бир гапга қайтишиб бир нарса сўйлайди: “Ташқи кўриниши дунёнинг энг гўзал манзараларини берган Истанбулнинг баъзи маҳалларининг бениҳоя қашшоқлиги, баъзиларининг ифлослиги” шаҳарни “кулис (парда орт)ларига кирилмасдан” салондан кузатилиши керак бўлган бир театр декорациясига ўхшатади. Кейинчалик мақолалари ва шеърлари билан истанбулликларга садо берган бир Истанбул ишораси ўринлатмоқчи бўлган Яҳё Камол билан Тонгпинар, буни фақат маназараларнинг гўзаллиги ила “кулисларнинг” қашшоқлигини бирлаштириб қила олишларини Нервални ўқийётганда сезган бўлишлари керак. Аммо ҳар иккиси ҳам Нервалга ҳайрон бу энг буюк икки Истанбул шоирининг, ёзувчисининг, Яҳё Камол ила Тонгпинарнинг кашф этиб комиллаштирганлари, ўзларидан кейинги авлоднинг соддалаштириб тасвирлашгани ва шаҳарнинг гўзал кўринишларидан кўпроқ, камбағаллашиши ва тарихнинг каштаси билан қилинган бу Истанбул ишорасини англай олиш учун Истанбулга Нервалдан сўнгра келган бошқа бир ёзувчининг китобларига ҳам бир кўз ташлашимиз лозим.

24

ГОТЬЕНИНГ ЧЕККА МАҲАЛЛАЛАРДА МЕЛАНХОЛИК ЯЁВ ЮРИШЛАРИ

Ёзувчи, журналист, шоир, танқидчи, романчи Теофиль Готье, Нервалнинг лицейда бирга ўқиган дўсти эди. Ёшлиklarини бирга ўтказганлар, Гюгонинг романтизмга бирга маҳлиё бўлган, бир давр Парижда жуда яқин яшаганлар, ҳеч қачон бир-бирларидан узилмагандилар. Ўз жонига суиқасд қилишидан бир неча кун олдин Нервал Готьени излаган, бир кўча чироғига ўзини осиб ўлдирганидан кейин эса Нервал ҳақида жуда таъсирчан бир мақола ёзганди.

Бундан икки йил олдин, (яъни Нервалнинг “Шарқ йўлчилиги”дан тўққиз йил кейин ва менинг туғумимдан роппа-расо юз йил олдин) 1852 йилда, кейинроқ Русияга қарши Англия, Франция ва Усмонли давлатининг яқинлашувига ва Қирим урушига йўл очадиган ҳодисалар бир Шарқ саёҳатини француз ўқувчилари учун яна бир эҳтиёж ҳолига келтирди. Нервал иккинчи Шарқ саёҳати хаёллари билан яшаган бу кунларда бу гал Готье Истанбулга келди. Сув буғи билан ишлайдиган кемаларнинг тезлиги ошиб, Париж-Истанбул йўлчилигини ўн бир кунга туширгани кенг омма рағбатини қозонтирган эди. Готье Истанбулда етмиш кун қолди ва кузатганларини олдин ўзи ишлаган газетада қисм-қисм эълон қилди, сўнг уларни дарҳол “Константинопол”

номли бир китобга тўплади. Жуда кўп тилларга ўтирилган, жуда оммавий бўлган бу қалингина китоб, ўн тўққизинчи асрда Истанбул ҳақида ёзилган китоблар ичида, итальян ёзувчиси Эдмондо Де Амичис (1846-1908)нинг йигирма беш йил кейин Миланда нашр қилинажак “Константинопол” китобидан кейин энг яхшисидир.

Готъенинг саёхатномалари дўсти Нервалга қиёс қилинганда жуда моҳирона, мукамал ва равондир. У бир *фельетончи* бўлгани, санъат-маданият журналистлиги ва фабрикачилик ҳам қилиши (бир жойда у ўзининг бу ҳолини ҳар кеча бир ҳикоя тўқишга мажбур бўлган Шаҳризоданига ўхшатади) Ва ҳар кун газетага бир мақола етказиб бериши кераклигини билган бир кимсанинг шошилиши ва зериктирмаслик андишаси билан ёзгани учун шундайдир бу. (Флобер уни шу жиҳатини танқид қилгандир.) Аммо бу журналистик заифликлари унинг Истанбул борасидаги китобини, — ҳар доимги подшоҳ-хотинлар-қабристонлар каби сийқа ва тайёр мавзуларни бир ёнга олиб кўйсак — бир катта шаҳар репортажи ҳолига келтиргандир. Бу репортажни кейинроқ Яҳё Камол ва Тонгпинар каби Истанбул сиймосини истанбулликлар учун ёқимли ва комил қилажак кишиларнинг назарида муҳим қилган нарса эса, Готъенинг бир тарафдан удлабурон бир журналист каби иш қиларкан, бир ёндан дўсти Нервалнинг ўгитини назардан қочирмай, шаҳарнинг “кулисларига” кириши, чекка маҳаллаларга, вайроналарга, қоронғи ва ифлос кўчаларга бош суқиши, йўқсул ва сокин Истанбулнинг, туристик манзаралари қадар муҳим эканлигини ўқувчига илк бора ҳис эттиришидир.

Истанбул йўлчилигида Готъенинг хаёлида доим дўсти Нервал бўлгани, китобининг йўлчилик қисми бошланишиданоқ сезилади. Готъе Cythere (Цитера ёки Кифера — Эгей денгизидаги орол) оролидан ўтаркан, бу ерда Нервалнинг бир дорда ёғли газламага ўралиб осилган бир жасад кўрганини хотирлатади. (Кейинроқ ўзини осиб икки дўстнинг жуда қаттиқ севганлари бу рамзни бир учинчи дўстлари, Бодлер, Нервалнинг “Шарққа йўлчилик” китобидан олиб ўзининг “Цитерага йўлчилик” шеърида ишлатганди) Готъе Истанбулга келганда, худди Нервал каби, шаҳарда бемалол кеза олиш учун “мусулмон қиёфасига” киради. У ҳам шаҳарга Нервал каби Рамазонда келган ва Рамазон оқшоми кўнгилочарларини муболага билан баён этади. Готъе, худди дўсти каби, Ускударга ўтиб Руфойй дарвишларининг зикрларини томоша қилади, қабристонларда айланади (мозор тошлари орасида қувлашиб юрган болалар!), бир Қорақўз ўйинини кузатади, дўконларга кириб чиқади, чорсу бозорини завқ ва диққат билан, инсонларга орқасини ўгириб кезади ва худди Нервал каби, жума номозига борган подшоҳ Абдулмажидни кўриш учун астойдил ҳаракат қилади. Готъе кўпгина Фарб сайёҳлари каби, жуда узоқдан шундай бир кўргани мусулмон хотинлар ва уларнинг ҳижобдалиги, уларга етишиб бўлмаслиги, сир-асрори ҳақида айтилган гапларни такрорлайди (эҳтиёт бўлинг, эрларидан хотинлари қандай эканлигини сўраманг, дейди). Аммо яна хотинларнинг шаҳар кўчаларида ёлғиз бўлмаса-да, кезиб, айланиб юришларини тўғри айтади. Нервалнинг ортиқ томошабоп жой эмаслиги борасида баҳс юритгани Тўпқопи саройидан, жомедан, От майдонидан ҳам узундан-узоқ баҳс этади. Барча бу ерлар ва мавзулар Истанбулга у орқа ўгириб юрган Фарб сайёҳларининг кўриш ва англатишда ўзларини масъул деб ҳис этганлари нарсалар бўлгани учун, эҳтимолки, Нервалнинг таъсирини бу “туристик” мавзуларда муболағалаштирмоқ керакдир.

Готьенинг китобини кўп ўқимишли қилган нарса, ёзувчининг ўзига ишончи, кузатиш ва ҳазил қила олиш қобилияти, ажойиб ва галати нарсаларга нисбатан бир Фарб журналисти мароғи ташишига қарамай, буни ўрни келганда кўп кўрган бир кимсанинг етуклиги билан ҳазилга бура олиши, шунингдек, унда бир рассом назари борлигидир.

Теофиль Готье, Гюгонинг “Шарқ” туркумидаги шеърларини ўн тўққиз ёшида ўқиганига қадар рассом бўлишни хаёл қилган эди. Даврининг жуда порлоқ бўлган бир расм танқидчиси эди. Истанбулнинг манзараларидан, тасвирларидан сўз очаркан, китобхон ундан олдин ҳеч бир ёзувчи Истанбулга уйғун келадиган кенг бир рассомчилик терминларини ишлатмаганлигини кўриши мумкин. Галата Мавлавийхонаси жойлашган текисликдан, яъни тўққиз йил олдин Нервал ҳам бу ҳақда сўз юритгани ва болагимда онам билан чиққанмиз Бейўғли сайрларининг сўнг нуқтаси бўлган Мачка-Туннел трамвайларига минганимиз бугунги Туннел Майдонидан Ҳолижнинг ва Истанбул силуэтининг кўринишини тасвирларкан, “Манзаранинг шу қадар ғайриоддий гўзаллиги бор эдики, инсонга бу табиий борлиқ эмасдай туюларди” дегандан кейин миноралар, қуббалар, Айя-София, Боязид Жомеъси, Сулаймония, Султон Аҳмад, булутлар, Ҳолижнинг сувлари, Саройбурнидаги сарвлар билан қопланган боғ-боғчалар ва орқадаги “англашилмас даражада нозик садафсимон мовий осмон” орасидаги шуъла ўйинларини, ўзи солган расм назокатларига ҳоким бир рассомнинг завқи ва нима яратганини билган бир ёзувчининг ишончи билан шундай баён этадики, бу манзарани ҳеч кўрмаган ўқувчи ҳам завқ олади. Истанбулнинг манзараларига, шаҳар кўринишининг “бир уюм шуъла ўйини” қилиб ўзгаришларига кўзи энг очиқ Истанбул ёзувчиси бўлган Аҳмад Ҳамди Тонгпинар, Готьенинг бу тилидан ва эътиборидан кўп нарса ўрганди. Иккинчи Жаҳон уруши йилларида ёзгани бир мақоласида Тонгпинар, турк романчиларининг атрофларидаги ашёни кўриш ва тасвирлаш борасидаги ялқовликларини, гарблик ёзувчилар билан қиёслаб ўрناق сифатида кўрсатаркан Стендалнинг, Балзакнинг, Золянинг расм билан нақадар апоқ-чапоқликларини, айниқса Готьенинг насрда рассом эканлигини хотирлатади.

Манзарани, бутун шуълаларни, гўзаллиги ва нозикликлари ила сўзга айлантира олиш ва уни бир туйғу ўлароқ англата олиш қобилияти Готьенинг Истанбулнинг “кулислари”да, шаҳарнинг орқа кўчаларида, (Готьени яхши ўқиган ва севган Яҳё Камолнинг кейинроқ ёзган ифодаси ила) “фақир ва чекка Истанбул”даги пиёда юришларидан жуда порлоқ бир матн чиқаришга яради. Орқа кўчаларга, қадимги шаҳар деворларининг тағларигача юришни бошламасдан олдин Готье, ўзидан олдин Истанбулни зиёрат этган дўстларининг шароитга мослашишлари билан, шаҳарнинг ҳайратланарли манзараларининг худди шуъла ва маълум бир дунёқараш аламини керакли қилган “театр декорациялари” каби яқинлашганда жозибдорликларини йўқотганларини ўрганганини ёзади: узоқдан хайронлик уйғотувчи манзара бўлиб кўринган нарса, аслида ночор, совуқ, ифлос ва кўримсиз кўчаларнинг, бетартиб қурилган уйлар ва ўйламай ҳар ер-ҳар ерга экилган дарахт тўдаларининг “кўёшда ранг-баранг бўлиб товланишларидир”. Аммо кирли ва тартибсиз муҳитни “гўзал” ва ҳузунли кўрадиган кўз ҳам бор эди Готьеда. Романтик адабиётнинг юнон ва румо харобалари, чўккан маданиятларнинг излари қаршисида туйган ҳаяжонни, ўринли бир ҳазил-мутойиба билан бирга, самимият билан ҳис қилишни биларди. Готье рассом

бўлишни хаёл қилган ёшлик йилларида, Нервалга кўшни турадиган Луврга яқин Дойенна боши берк кўчасининг Балзак мазорга ўхшатган бўш уйларини ва Сан-Томас-ду-Лувр Калиссосининг харобаларини кечалари ой нурида жуда жозибали деб топган экан.

Бугунги Бейўғлидаги меҳмонхонасидан, Галатанинг тепасидан соҳилга, Ҳолижга тушган Готье, “қайиқлардан қилинган кўприк” дегани 1853 йилги Галата кўпригини босиб ўтгандан кейин, Унқопонига, шимоли-ғарбга, шаҳар маҳаллари ичига қараб француз йўлбошловчиси билан бирга борган ва буни “Лабиринтнинг ичига кирдик” дея кучли ифода билан баён этган. Узоқ-узоқларга кириб кетганда ёлғизликлари ортганини ва хириллаган итлар ўзларини таъқиб этганини ёзган. Бўёқлари тўкилган, ёғочлари қорайган хароб қолган ёғоч уйларни, синиб ёпилиб қолган чашмаларни, томи чўкиб қолган қаровсиз мақбараларни кўрганларини ҳар ўқишимда болалигимда бу ерларда отамнинг машинаси билан кезаркан кўрганларимнинг юз йил олдин ҳам ерлардаги ётқизилган тошларини ҳисобга қўшмаганда ҳамон ўша-ўша эканлигини ўйлардим. Ташқи кўринишлари қоронғи хароба ҳолидаги ёғоч уйларга, тош деворларга, ҳувиллаган кўчаларга, қабристонларнинг охиридаги сарвларга, худди мен каби, гўзал кўринганлари учун, эътибор берган Готье. Юз йил кейин, ёшлик йилларимда ўз ҳолимча кезарканман, шаҳарнинг ғарбланимаган йўқсул маҳалларида кўражагим — ва ўттиз йилда ёнғинлар ва бетонлашишлар натижасида йўқ бўлишига алам билан гувоҳ бўлажагим — бу манзара уни чарчатган, аммо “бу кўчадан наригисига, бир майдондан бошқасига” олдинга юришда давом этган. Азон, унга менинг болалигимдаги каби бу маҳалларда бамисоли “ўзлари ўзларига овозсиз йиқилаётган кўр, сағир, тилсиз” уйларга садо таратаётгандай туюлган унга. Кўчалардан тапир-тупур ўтганларни, бир қари хотинни, тошлар орасида кўздан ғойиб бўлган бир калтакесакни ва ўзидан икки йил олдин Флобер ила Истанбулга келган *Maxime Du Camp* (Максим Дю Камп (1822-1894) — француз фотографи ва рассоми)нинг бир сувли бўёқда ишланган расмидан чиққандай кўринган икки-уч боланинг кўр чашма чамбарига тош отишларини бу манзарага жуда мос бир давр туйғуси билан кузатган. Қорни очикқанда шаҳарнинг нариги ёқасидаги ресторанларнинг, дўконларнинг етишмовчиликларини ҳис этган ва менинг болалигимда ва юз эллик йил кейин ҳам мен буларни ёзаркан, бутун бетонлашганларига қарамай ора кўчаларни ранглантириши керак бўлган тут дарахтларидан қоқиб олганлари тут билан тамадди қилган. Хароб ҳолига қарамай, шаҳарнинг яшашда давом этаётган томонини, маҳалла ҳаётига ўхшаш диққатларни Рум маҳалласи Саматйада ёки “шаҳарнинг геттоси” деб ном олган яҳудий маҳалласи Балатда ҳам кўрсатган. Балатнинг уйларининг пештоқларини моховдай, кўчаларини кирли ва лойли, Фонарнинг Рум маҳалларини эса қаровлироқ деб топган; аммо барча бу сайрлар асносида Византиядан қолган бир деворни, бир катта сув камарининг парчасини кўчалар, уйлар, дарахтлар орасидан кўрганда, тош ва туғларнинг яшовчанлигидан кўпроқ ёғоч уйларнинг ўткинчилигини ҳис қилган.

Бу ҳоритувчи ва ларзага солувчи сайрларнинг ва бутун китобнинг одамга қаттиқ тегадиган томони, Готьенинг шаҳарнинг бу узоқ ва чекка маҳаллари билан Византиядан қолган деворлари орасида юрганида ҳис этганлари. Готье шаҳар деворларининг қалинлигини, пишиқлигини, давр ўтиши билан ўзгарган ҳолларини, ёрилган жойларини, вақт уларни аста-секин еб тугатаётганини ўқувчи билан

жуда яхши баҳам кўради: бутун бир минора бўйлаб пастгача тушиб келган ёриқлар, (болалигимда мени кўрқитарди) қулаб тушган, ёнбошлаб қолган минора парчалари (Готье ила орамизда шаҳар деворларини яхшигина элаган 1894 йилги катта зилзила бор), ёриқларнинг орасида жонланган ўтларнинг ва минораларнинг тепасида ўсиб чиққан анжир дарахтларининг тез таъсир кўрсатиши ила бутун бу ярим йиқиқ деворларнинг узаниб ўтган сояларида кимса ётмаслиги, чекка маҳаллаларнинг, йўқсул мавзеларининг сассизлиги. “Бу ўлик деворларнинг орқасида, бир маҳаллар яшаган бир шаҳар ётганига ишониш қийин!” дея ёзган Готье. Ва шаҳарнинг чекка маҳаллаларида, йўқсул ва сокин мавзеларида қилгани бу узун юришининг сўнгида Готье: “Дунёнинг бошқа биронта ерида, бир ёни харобалар билан, бошқа ёни қабристонлар билан қопланган бу уч ярим милялик йўл қадар меланхолик бошқа ҳеч бир юриш гузаргоҳи йўқдир”, деган.

Истанбулнинг ҳузунли бир шаҳар эканлигини бошқалардан ўқиш ва эшитиш мени нега бу қадар бахтли қилади? Бутун ҳаётимни ўтказганим шаҳар менга берган ҳиссиётининг ҳузун эканлигини ўқувчига яхшилаб тушунтирмоқ учун нега бу қадар ғайрат қилаётирман?

Сўнги юз эллик йил ичида (1850-2000) Истанбулга ҳоким бўлган ва шаҳарнинг муҳитига ёйгани тамал туйғунинг муқаррар бир шаклда ҳузун эканлигига шубҳам йўқ ҳеч. Англантишга уринаётган нарсам, бу туйғунинг бир атама ўлароқ кашфи, ифода этилиши, овозлантирилиши ва буларнинг эътиборли француз шоирларидай (меланхолик дўсти Нервалнинг таъсири билан Готье) илк ёзилган бўлишининг яқунлари. Нима сабабдан Готье бир хиллигим гарбликларнинг она шахрим – Истанбулнинг ҳаёти ва хусусиятлари борасида ўйлаганлари мен учун, шаҳар учун ҳар доим бу қадар муҳим бир мавзу бўлди?

Давоми бор

*Туркчадан
Миразиз АЪЗАМ
таржимаси*

КАБИР

Дил торин янгротиб

ҲАЗАЛЛАР

* * *

Эй дарвеш, қайтарсанг гумроҳни уйга,
Ғамли кунинг айланган бўларди тўйга.

Ҳар не бўлса, майли, бўлсин гўшада,
Нима бор эр кишига ўрмон-бешада.

Уйда тегар унинг элга фойдаси,
Жон уйда тинч бўлар — шул қоидаси.

Уйдаги тоати аввал мустажоб,
Тангрига хуш ёқар бундайин тавоф.

Ёрини уйида суйган одатда,
Худога шукрлар қилар тоатда.

Кўнгилдан гар қилса ибодатини,
Топар икки дунё саодатини.

Шодликдан дунёга сиғмай кетади,
Дил торин янгротиб тинмай чертади.

Мусофир юртларда бой берар барин,
Йўқотганин уйда топади тайин.

Ҳиндий тилидан
Амир ФАЙЗУЛЛА
таржимаси

Илдизи жуда қадим замонларга бориб тақалган бҳақтий (“их-лос”) ҳаракатининг XV асрдаги йирик намояндalarидан бири авлиё Кабирдас (1440–1518) эди. Бу оқим Худо билан мутлақо бирлашиб кетишни, бҳақта (содиқ) ёруғ оламда Ҳақиқатни қидиришдан бошқа ҳеч нарсага эга бўлмаслиги кераклигини тарғиб қиларди. Кабирнинг қисмати кўплаб афсоналар билан боғлиқ. Шулардан бирида айтилишича, у банораслик бева браҳман хотиндан туғилган бўлиб, шарманда бўлишдан кўрққан онаси уни Ганга бўйига ташлаб кетади. Нийру ва Нийма деган мусулмон эр-хотин уни топиб олиб, тарбиялайди. Болага исм қўйгани улар қозига боришади, қози Куръонни очиб, тўртта – Кабир, Акбар, Кубро ва Кибриё (барчаси “улуғ”ни англатади) исмларига дуч келади.

Кабирнинг ҳаёти тинч кечмаган. Ҳукмдор синф вакиллари ва ичқора шахслар уни тинмай таъқиб ва тазйиқ остига олар эдилар. Бу табиий эди, албатта. Мамлакатда зулм ва адоват авж

Кабир дейди: эшит сўзимни, кетма,
Сўз қиммат олтидан, ҳеч увол этма.

* * *

Эй қодир Раҳмоним, Якто, Биру Бор,
Кўринмайсан, аммо Сен – Парвардигор.

Айт, Сенга не тарийқ қилайин сажда,
Гуноҳдан ўзга йўқ мендайин кажда.

Сифатларинг кўпдир, етмайди саноқ,
Кришнадир бири – меҳри беадоқ.

Гўвинд тутиб турар бутун Фалакни,
Ром – Кеча, Бугунни ҳам Келажакни.

Оллоҳ бандаларин ғайратга чорлар,
Бахтлидир қанча жон жисмида борлар.

Худованд яратди айлабон карам,
Ўн саккиз минг оламини қилиб муҳтарам.

Гўракҳ одамлар зеҳнини тоблар,
Маҳодев ақлни чархлар, шитоблар.

Худо ўзи битта, исми кўп магар,
Шуни билган ўзи тайёр пайғамбар.

Кабир айтар: тилим-дилимда Худо,
Марҳаматин дариг тутмагай Олло.

* * *

Оллоҳ номин ёд айла, йўқса ишинг пушаймон,
Ишонма вужудингга, вужуд иши кўп гумон.

Ойдек рухсоринг бир кун тупроқ билан бўлур тенг,
Муштинг тутиб келгандинг, очиқ қўл-ла кетарсен.

олиб турган, адолат ва диёнат топталган бир вақтда Кабирнинг шу зулмларни юзага келтирган сабабларни аёвсиз фош этиши ҳукмрон доираларга ёқмас эди. Шоир ўз шеърларида Худодан бошқа ҳеч нарсани тан олмайди, сиғиниш воситалари ва диний расм-русумларни беҳуда нарсалар деб атайди. Оддий халқ ичида унинг обрўси шу қадар баланд эдики, ҳар бир миллат вакили уни “бизнинг шоир” деб атарди. Ўзи ҳам ёруғ дунёда биргина бисоти – мато тўқийдиган қўлбола дастгоҳдан бошқа ҳеч нарса орттирмаган. Улими яқинлашганини сезганда, у Мағҳар деган муқаддас жойга боради. Улимани кутгани бир кулбага кириб, эшикни ичкаридан беркитиб олади. Бирмунча муддатдан кейин эшикни очиб қарашса, Кабир у ерда йўқ бўлган. Фақат иккитағимланган чойшабни топганлар, холос. Ҳиндулар билан муслмонлар биттадан чойшабни олиб, ҳар қайсиси ўз диний расм-русумига кўра уларни дафн этади: ҳиндулар гулҳанда ёндиришса, муслмонлар қабрга қўйишади.

Кабир шеърляти Ҳиндистонда турлича хизмат қилади: муқаддас байтлар сифатида диний маросимларда куйланади, халқ шеърляти сифатида халқ кўшиқлари бўлиб янграйди, ва ниҳоят, шеърлятнинг ўзи сифатида мактаблар, коллежлар, университетларда ўрганилади.

Таржимон

У ёқдан нима олиб келгандинг, эсингдами?
Хўш, кетарда кўнглингга тушмиш ниманинг гами?

Ёшликда ўйнаб-кулдинг, единг-ичдинг, маст бўлдинг,
Кексалик дарди олди – барги хазондек сўлдинг.

Фурсатни ганимат бил, куч борида меҳнат қил,
Не экдинг – шудир ҳосил, дейди Кабири оқил.

* * *

Чодрадан фарқи йўқ одам жисмининг,
Сирин билдим Тангрининг бу тилисмининг.

Беш унсур ҳам учта сийратдан бори,
Одамни ясамоқ Худонинг кори.

Саккиз ой деганда урчуқ-мокидан
Ажиб мато чиқмиш – йиртмас чокидан.

Маъбуду донишманд, авлиё, авом –
Барчаси бир хилда либосда тамом.

Афсус, жаҳолату гафлат туфайли
Либосни кир қилмоқ уларнинг майли.

Аммо Кабир чекиб риёзат бор-бор
Гард ҳам кўндирмади либосга зинҳор.

* * *

Дунё аҳли рўёларга гарқобдир,
Қаён боқма – гўзал, рангин, гулобдир.

Тошлар териб, қаср қуриб баҳайбат,
Ҳам айтарки, бу уй менингдир албат.

Аслида у на сенингдир, на менинг,
Нари борса бир чумчуқ инига тенг.

Гар юлдузга етса-да, ёлғон бу уй,
Яхши эрди чин уйингдан сурсанг ўй.

Чин уйингга олганингга йўл, ажаб,
Йиғлагай эл ёқа йиртиб, телбараб.

Қисиб-қимтиб дунё йиғдинг, бўлдинг бой,
Худо ҳукми келди – ҳолинг бўлди вой.

Рангни норанг¹, оқни қора дер замон,
Кабир айтар: бул замондин ал-амон.

¹ Н о р а н г – энг рангдор мевалардан бирининг номи. (Тарж.)

* * *

Нодонликдан гоҳо йўқотсам йўлим,
Устоз солар йўлимга ушлаб қўлим.

Шундан менга қоида-қонун бекор,
Саждага бош урмоқдан кўнгил безор.

Эл мени бир телбаю девона дер,
Ўзини тенгсиз оқил, мардона дер.

Энди йўқ эҳромга қўймоқ тандаси,
Одатимдир, то ибодат кандаси.

Келганимдан бохабар қилмоқ учун
Тангрига бонг чалмагайман уззу-кун.

Хурматим қўйсин билиб деб ул санам,
Сочмагайман ҳаққига гул дона ҳам.

Тангри номин айламасман замзама,
Қилмасин қурбонлиқ энди ул тамаъ.

Ё риёзат чекмагайман оҳ уриб,
Азми роҳ қилмасман ёки тонг туриб.

Менга Ер аҳли эрур кўп қадрдон,
То фидо бўлсин унга бу қилча жон.

Йўқ ҳавас менда дину-дунёга ҳам,
На бирон хешу таборни истарам.

Не ҳақоратларга бўлдим мен нишон,
Тўлди қонларга юрак буткул, ишон.

Кабир айтар:

– Поралар кўнглимни тиг,
Тангри тутмас раҳматин мендан дариг.

* * *

Осмондан ёғилар раҳмат сувлари,
Ҳолбуки, кўк олис — кўзлардан нари.

Ёқимли тарона таралар мудом,
Ҳолбуки, бир чолғу кўринмас бу дам.

Нилуфар барқ уриб очилиб ётир,
Ҳолбуки, на кўл бор, на кўлмак зоҳир.

Оққушлар парвози тутган ҳар ёқни,
Ҳолбуки, ой ёққан эмас чироқни.

Барчаси Тангрининг карашмасидир,
Раҳмат — фақат унинг сарчашмасидир.

Раҳмат эшигини очса Худойим
Шундоқ мўъжизалар рўй берар доим.

Ўлим, қўрқув деган гаплар йўқолур,
Ҳаёт, шодлик улар ўрнини олур.

Чирийди шаҳвату ғазабу кинлар,
Барқ урар боғларда оппоқ насринлар.

Қийнаб келган неча аср ташналик
Арзимас олмоққа бирров чашналик.

Минг хил касал, минг хил кору бор, дуо —
Яратгандай, зумда йўқ қилар Худо.

Кабир айтар: тингла сўзим, қаландар,
Ҳеч қачон ўлмайсан мисли самандар.

* * *

Раббнинг шаҳрига бир кун борарсан ҳам, эй банда,
Дунё ишидан ҳайрон қоларсан ҳам, эй банда,

Шохдан узилган барғни учириб кетар шамол,
Қайтиб жойига келмас, олислар балки алҳол.

Боғбонни кўриб ногоҳ шивирлашар гунчалар:
“Гул термоқда, эртага бизга ҳам қайчи солар?”

Тегирмон тошин кўриб Кабирнинг эси учди,
Унга айланар зумда дон борки, дўлга тушди.

Тупроқ дейди кулолга, тепкилама мени кўп,
Бир кун келарки, мен ҳам тепкиларман сени хўп.

Ўтин дер темирчига: “Шошма, мени ёқма, ҳой,
Жасадинг гулханига асқотурман, ҳойнаҳой”.

Эй банда, ибодат қил, дийдорлаш Тангри билан,
Раҳматга етишгайсан то Унинг амри билан.

Кабир, индирма чимдим уйқуни кўзингаким,
Олдинда бир хоб кутар, абадий ётасан жим.

* * *

Сен келган мамлакат бир йўқлик эди,
У ерда бор эди на ер, на осмон.

Қуёшсиз эди у, моҳи тобонсиз,
На сув оқар эди, на ёғар найсон.

Кшатрий, брахман, шудра, вайшия
Каби зот-потлардан йўқ эди нишон.

На мўғул, на патҳан, на саид, на шайх —
Миллат-мазҳаблардан холи бир макон.

На Ганеш, на Маҳеш, Браҳма, Вишну —
Бирон-бир маъбудни билмасди жаҳон.

На Шешнаг, на йога, жангалий, мунӣ —
Қадам изи босиб бормаган ҳеч он.

Ибтидо, интиҳо бегона бунда,
Ўлим ё касаллик йўқ нарса, ишон.

Кабирдас келтирди ушбу пайғомни,
Фойда деб ўзию сизга бегумон.

Сўзимга ишонинг, эй аҳли дунё,
Ҳамда тез йўл олинг ўшал юрт томон.

ТЎРТЛИКЛАР

* * *

Одам бўлиб туғилмоқлик катта саодат,
Ким айтадир келмоғингни тагин не бўлиб.
Пишган мева бир бор тушгач узилиб ерга,
Яна қайтиб шохга қўнмас, ширага тўлиб.

* * *

Ёлғончи дуч келди бир ёлғончига
Меҳр ришталари уланди маҳкам.
Ёлғончи дуч келди ростгўй одамга,
Меҳр ришталари узилди шу дам.

* * *

Бахтсиз йиғлар ўзин бахтсизлигидан,
Бахтин бой беришдан чўчир бахтиёр.
Фақат Худо деган пок бандагина
Бахту бахтсизликни ўйламас зинҳор.

* * *

Ҳайронман, не айби борки, сочингни
Дам-бадам тарошлаб, қиласан тақир?
Нега қурум босган қалбингни сира
Ювмайсан астойдил тозалаб, ахир?

* * *

Кабир айтар: тиниқлашди ақлим ниҳоят,
Бамисоли Ганга суви — жонларга роҳат.
Тангрининг ҳам энди кўнгли суст кетиб менга
Чорлар: “Кабир, тезроқ келгил, соғиндим ғоят”.

* * *

Кўнглим оинаси дарз кетди, ҳа дарз,
Бутун қилиб бўлмас синган шишани.
Оламдан қолгандир кўнглим бутунлай,
Ҳожат ҳам йўқ қайта боғламоқ ани.

* * *

Меҳнат қилган одам покдир шубҳасиз,
Меҳнатсиз иллатни ким кеткизар, ким?
Каттами, кичикми, дунё ишларин
Барчасига раҳбар ўзи Худойим.

* * *

Менинг борлигимда Тангри йўқ эди,
Энди Тангри бор-у, ажаб, мен йўқман.
Ичимда чарақлаб ёнғач ул чироқ,
Бенишон йўқолди зулмат йўлимдан.

* * *

Аҳмоқ билан дўстлашма зинҳор,
Темир сувда сузмас ҳеч қачон.
Бир томчи сув минг ўсимликда
Минг хил ҳосил берар бегумон.

Рўзи ЧОРИЕВ

Изингиздан бормоқдаман, устозлар

Билим юртининг биринчи курсини тугатишим билан ҳарбий хизматга чақиришди. Львовда хизмат қилиб юрганимда рассом Юрий Михайлович Непринцевнинг «Василий Тёркин» асаридан нусха кўчирган эдим. Уруш йиллари. Ўрмон. Душман билан бўлган шафқатсиз жанглар орасидаги қисқа танаффус пайтида дам олаётган бир гуруҳ аскарларга ўзининг бошидан кечирган қизиқарли ҳангомасини сўзлаб бераётган оддий аскар ҳақидаги бу асар ўша пайтларда жуда ҳам машҳур эди. Менингча, бу картина Твардовскийнинг шу номли поэмаси асосида яратилган. Тақдирни қарангки, Ленинград рассомлик институтига ўқишга киргач, айнан шу машҳур рассомнинг устахонасига тушдим...

Ўқиш жараёни жуда машаққатли кечди. Гоҳида ўзимга-ўзим «Барча зўр картиналар менгача чизилиб қўйилган. Улардан ўтказиб чиза олмасам, менинг чизганларим кимга керак?» деб тушкунликка тушган кунларим ҳам бўлган. Кўнглимнинг чўкиши кўпга чўзилмади. Ўзимни қўлга олдим. Ленинград менга кўп нарсаларни ўргатди...

* * *

Ижод машаққатлари бир куни албатта ўзининг самарасини беради. Рассомнинг яратган ҳақиқий асари ижодкорнинг қалбини чексиз қувончга тўлдиради. Ушанда уни қониқиш ҳисси чулғаб олади. Бу ҳолат ижодкорга ҳузур бағишлайди. Шундай бир воқеа эсимга тушди. Бир куни қорақалпоғистонлик актрисанинг портретини чизаётган эдим. Ишга шундай берилиб кетибманки, ҳатто, атрофимдагиларнинг борлигини ҳам эсимдан чиқарибман. Уларнинг у ёқ-бу ёққа юрганларини, гап-сўзларини ҳам эшитмабман, кўрмабман. Мутахассис санъатшуносларнинг фикрига қараганда, ушбу портрет жуда муваффақиятли чиққанди...

Ўзбекистон халқ рассоми, академик Рўзи ЧОРИЕВ (1931-2004) XX аср ўзбек тасвирий санъати ривожига салмоқли ҳисса қўшган машҳур санъаткорларимиздан бири. Унинг «Сурхондарё одамлари ва замини» туркум асарлари, «Биринчилар», «Амирликнинг емирилиши», «Қиз боланинг туғилиши», «Оқшомги кўшиқ», «Кумқўрғон олмалари», «Марсия», «Анор пишганда», «Сўзана» сингари йирик картиналари, «Ботир Зокиров», «Олим Хўжаев», «Рафаэль Тоқтош», «Икром Акбаров», «Келинчак», «Сайроблик чол» каби қатор замондошларимиз портретлари, «Фаргона водийси», «Алпомишлар юрти», «Пошхурт манзараси», «Вандоб», «Хумсон» сингари манзаралари, Швеция, Африка, Италия, Кипр, Голландия, Арктика, Сибирь бўйлаб қилган сафар таассуротлари асосида ишланган қатор асарлари тасвирий санъатимиз хазинасининг дурдоналаридан ҳисобланади. Рассом халқимизга нафақат ажойиб асарлар, балки жаҳон тасвирий санъати, адабиёт, ҳаёт ҳақида ўзининг теран, фалсафий қарашларини, кузатишларини акс эттирадиган қўлёмалар, ёзишмалар, мактублар, қайдларни ҳам мерос қилиб қолдирди. Мен унинг архивини кўздан кечирар эканман, бундай қораламалар, турли хил даврларда ёзилган альбомлар, кундаликлар бутунги кун ўқувчиси учун ҳам долзарб эканлигига яна бир бор амин бўлдим ва ана шу қўлёмалар орасидан баъзиларини танлаб, эътиборингизга тақдим қилишни лозим топдим.

Нодир НОРМАТОВ

* * *

Бошлаб қўйганимга анча бўлган бир асарим бор. Унинг устида узоқ йиллардан бери ишлайман. Қўлимда жуда кўп материалларим бўлишига қарамай, уни сира тугатолмайман. Демак, ҳали нимадир етишмайди. Шундай ишлар бўладики, масалан, «Сокинлик» асарим бир ўтиришда дунёга келган. Бир кун тонгда ҳовлига чиқдим. Қарасам, ер оппоқ қор билан қопланибди. Қор бетида бир нечта қора қарғалар дикиллаб ўйнаб юрибди. Бу манзара мени ҳаяжонга солди. Ва дарҳол уни матога туширдим. Айрим картиналаримни ишлашим ҳафталаб чўзилади. Портретлар ҳақида ҳам шунини айтишим мумкин. Айтайлик, жуда ҳурматли бир инсон билан танишиб қолдим. Унинг характери ўзига хос. Такрорланмас. Унинг портретини чизиш истаги туғилади. Турли кишилар билан мулоқотда бўлиб туриш ижодкорни илҳомлантиради, унинг таассуротларини бойитади.

* * *

Ҳаётнинг ўз ҳақиқати бор. Ҳаёт қандай бўлишидан қатъи назар, уни тортинмасдан тасвирлаш керак. Тасвирий санъат тарихида турфа хил йўллар бор. Ҳаёт, турмуш икир-чикирларини, табиатни ўрганаётганимда дилимда акс этган йўл энг тўғри йўл деб ҳисоблайман. Чин дилдан бу йўлни излаган киши, албатта, уни топади. Тасвирий санъатнинг улуг намояндлари ўз йўлини топиш баробарида, ҳаётга ўз фалсафий муносабатини ҳам билдиришга муваффақ бўлишган. Уларнинг дунёқараши бутун борлиғи билан санъатга фидойиларча хизмат қилишдан иборат бўлган. Ҳар биримиз бу қоидага амал қилсак, яхши бўларди.

Бу йўлда дуч келадиган қийинчиликлардан чўчимаслик керак. Агар санъатга чинакамига ўзингни бағишласанг, иззат-обрў, моддий бойлик ўз-ўзидан келади. Институтни битириб келган дастлабки йилларимни яхши эслайман. Ўша пайтларда моддий жиҳатдан, ҳатто, талабалик йилларимга қараганда ҳам оғир, ночор аҳволда кун кечирганман. Ўшанда мўмайгина пул ишлаб олиш имкониятлари ҳам туғилганди. Аммо мен сиёсий ташвиқотли расм ва плакатлар чизиб, осон пул ишлашдан воз кечдим. Ўшанда тўғри йўл туганман, деб ўйлайман. Бирга ўқиган баъзи тенгдошларим пул топишга берилиб, санъатдаги ўз ўринларини йўқотдилар. Айримлари жуда истъодли эди. Улар ўзларини санъатга бағишлай олмадилар. Яхши яшашни афзал деб билдилар. Ҳолбуки, улар ҳам катта ёшли ижодкорларнинг йўлидан боришлари лозим эди. Санъат ҳамиша ҳаёт билан чамбарчас боғлиқ бўлиши кераклигини ўтган замон рассомларининг тажрибаси орқали биламиз. Ҳар бир давр бизга ҳаётни ўзига хос тарзда тушунтиради.

* * *

Ҳар бир халқнинг мусиқа маданияти ўзига хос. Аждодларимиз ҳам миллий, ҳам жаҳон мусиқа маданияти ривожига салмоқли ҳисса қўшишган: Ал-Форобий мусиқа оҳангларини нота ёзувида ифодалашни кашф этган. Ўрта асрнинг буюк алломалари Ибн Сино ва Ал-Берунийнинг мусиқа тўғрисидаги рисоалари бугун ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Академик Юнус Ражабий буюк меросимиз «Шашмақом»ни нотага солиб, келажак авлод учун сақлаб қолди.

* * *

Рассомга Ер ва халқ ризқ-рўз, илҳом беради. Уларнинг ҳақини биз ҳеч қачон адо эта олмаймиз. Меҳр меҳр кўрсатишга ундайди. Бу бизнинг бурчимиз, шиоримиз бўлсин.!

* * *

Мен «Баҳор», «Куз», «Ёз», «Қиш» асарларимда қалбимдаги ҳис-туйғуларимни, машҳур шоира Анна Ахматова айтганидек, «ёшим улғайган сари оддий ва ҳикмат билан яшашни ўргандим» деган фикрни ифодалаганман. Инсон ўз умрининг ҳар бир лаҳзасини худди тақдирнинг унга берган инъоми, деб қараши кераклигини тасвирлашга ҳаракат қилганман...

* * *

Бухоро миниатюра мактабининг сўнги вакили Садриддин Поччаев замонавий мавзуларда қизиқарли композициялар яратган. Аммо миниатюра чизаётган аксарият расомларимиз эски мавзуларни ва сюжетларни такрорлашдан нарига ўтмаяптилар. Буни қандай тушунса бўлади? Миниатюрадан унумли фойдаланиб, деворий суратлар яратгани учун Чингиз Аҳмаровга раҳмат айтаман. Аммо унинг баъзи образлари, назаримда, бир хилга ўхшайди. Биз инсоннинг жисмига эмас, унинг руҳига ҳам сингиб, шаклий изланишлар олиб боришимиз керак. Ҳаёт гоят ранг-баранг бўлгани сингари рангтасвир санъати ҳам хилма-хил бўлмоғи лозим. Устозларнинг санъатига таъзим қилганимиз ҳолда Тансиқбоев, Беньков, Волков асарларини назарда тутипман, етмишинчи йилларда тасвирий санъатдаги реализмда бир хиллик авж олиб кетганини таъкидламоқчиман...

Волковнинг ишлари, изланишлари менга ёқади. Аммо унинг ўзбек хотин-қизлари қиёфасини кўпол, дағаллаштириб чизганлигини хуш кўрмайман. Бу ҳақиқатга зид. Ҳаёт ҳақиқатини бузиб кўрсатишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Шаклий изланишлар қанча кўп бўлмасин, гўзаллик, нафосат ўзгармасдан қолаверади.

* * *

Рафаэль 12 ёшидан натурадан фаол чиза бошлаган... Мен эса 12 ёшимда одмигина усулда чизганимни зўр деб ҳисоблардим. Мен 15 ёшимда, «уруш» сабаб санъат оламига кириб келдим. Уруш давом этаётган пайтда етимхонага Ленинграддан Елена (фамилиясини билмайман) исмли тарбиячи келди. У менга керакли, энг зарур йўналишни белгилаб берди. Биз бор-йўғи 5-6 нафар бола эдик. Мен ўша пайтда жўн усулда ишлардим. Рафаэль бўлса, маҳорат билан чизишни бошлаган. У 12 ёшида расм чизган ва бир манзарани тасвирлаб беролмагани учун йиғлаган. Мен ҳам 12 ёшимда чиза бошлаганман, Васнецовнинг «Уч оға-ини ботирлар» асаридан нусха кўчирганман. Ўхшата олмаганим учун мен ҳам йиғлаганман. Тақдир йўлларимизнинг ўхшашлигини айтаяпман. Улкан расомларнинг ҳаётида ҳам, ижодида ҳам қандайдир ўхшашликлар, албатта, бўлади. Ёзувчилар, артистлар, шоирларда ҳам худди шундай ҳолат кузатилади. Ҳар қандай вазиятда ҳам ўқиш-ўрганиш, ўз устида ишлаш олий санъат ва юксак маданиятни тушунишда асосий манба ҳисобланади. Эрмитажга борган пайтларимда, энг аввало, ички дунёқарашимга яқин рангтасвир асарларини томоша қилар эдим. Биринчи курсда ўқиётганимда аста-секинлик билан импрессионистлар оламини кашф қилдим. Ўшанда мен кўпинча Ренуар асарларини томоша қилар эдим.

Биринчи академик ишимни академик услубда эмас, балки менга яқин бўлган импрессионист мактаби, Ренуар асарлари таъсири остида ишлаганман.

Менга Ренуар асарлари нима учун ёқади? Уларда аввало мен ишлаётган натурага жуда яқинлик, ранглар мутаносиблиги кўзга ташланади.

Мен рангтасвир сабоқларидан кейин ҳар кун эрмитажга бориб, биттагина асарни томоша қилардим. Шу асардан соатлаб кўз узмасдим. Ренуарнинг куёш нурларига чулганган қиз тасвирланган асари бор. Унда кичкинагина, сокин хаёлларга берилган, бошчасининг тасвири ўта маҳорат билан ишланган қиз образи яратилган. Ўша асарнинг номи ҳам эсимда йўқ. Унга тикилиб тўймасдим. Ётоқхонага қайтгач, ҳамма-ҳаммасини қайта бошдан эслаб чиқардим. Мен учун бу яхши мактаб вазифасини ўтаган эди. Буларнинг ҳаммаси биринчи курснинг иккинчи ярмида юз берди. Биринчи ярим йилликда ҳеч нарсани ўйламаган ҳолда, ўз билганимча ўқидим. Кейинчалик менга жуда қийин бўлди. Чунки биринчи сабоқ олган мактабимни ташлашимга тўғри келди. Бу ерда шунақа бўёқлар, ранглар билан ишлаб, барча ҳақиқат мана шунда деб ўйлар эдим. Биринчи мактабимни жуда катта қийинчилик билан тарк этиб, соф академик бўлмаса ҳам, бошқача мактабга ўта бошладим, дарсларга қатнаб, импрессионистлардан нималарнидир оладиган бўлдим. Менга импрессионистларнинг қайси жиҳати ёқишини тушунтириб беролмайман. Қандайдир нозик туртки, бунинг устига ўта бир енгиллик, жўшқинлик, оддийгина ҳақиқат акс этганми-ей... Мана шуларнинг барчаси менинг ҳис-

туйгуларимга яқин эди. Айни замонда Коровин, Серов асарларини ҳам жуда яхши кўрардим. Кейинчалик рангтаасвир асарлари менга маънавий «озуқа» берган Серов машҳур рус рассомларидан бирига айланди. Бизлар бир пайтлар «передвижниклар» (сайёр рассомлар) йжодини ўрганишга кўникиб қолгандик. Эрмитаж менга жаҳон маданияти ва санъати ҳақида катта сабоқ берди. Мумтоз ижод вакилларининг барча асарларини шу ерда томоша қилдим. Аввалига менга буларнинг барчаси «қора» рангларда кўринди. Масалан, тасаввуримда Рембрандт, Тициан асарларида, италян ва испан санъатида ранг ва ёруғлик нисбатлари «қора»га мойилдай эди.

Ўзим истамаган ҳолда, ўз ички овозимга қулоқ сола бошладим: қандай қилиб бўлса ҳам менга нима учун ҳамма нарса қора рангларда кўринишини англаб етмоғим зарур! Балки бу «Мадонна Бенуа», Рафаэлнинг «Бола кўтарган Мадонна» асарларини томоша қилдим.

Ўшанда улар ич-ичидан нур таратаётгандай туюлди. Асарда қандайдир сир яширингандек, илоҳийлик уфуриб тургандек кўринди. Лекин вақт ўтиши билан залларга қўйилган асарларда турли даврларга хос ҳар хил мактабларни кашф қилдим. Ана шу босқичлардан ўтгач, Илк Уйғониш даври рассомлари ижодини англай бошладим.

Биринчи курсдан кейин бизлар Салтиков-Шчедрин номидаги институтнинг кўлёмалар архивида сақланаётган Ҳирот, Марв, Мовароуннаҳр мактабларига тегишли миниатюралар билан танишиб чиқдик. Улар Галеркинанинг китобида ҳам берилган. Галеркинадан олган сабоқларимни сира унутмайман. Камолиддин Бехзод асарлари билан яқиндан танишганим учун ундан жуда миннатдорман. Биринчи курснинг охиридаёқ омадим келди, ўша даврнинг буюк миниатюра усталари асарлари билан танишишга муяссар бўлдим.

Мен ўшанда нима учун Камолиддин Бехзод асарларида “совуқ ранглар” йўқлиги ҳақида ўйлай бошладим. Мана, сув оқиб турибди. Лекин бу сув илиқ. Ўз-ўзимга ихтиро сифатида шу нарсани кашф қилдимки, буларнинг барчаси нисбий. Чунки илиқ ранглар ҳам совуқ бўлиши мумкин. Бошқа илиқ ранглар ҳисобида сувни ҳам истаганча тасвирлаш мумкин. Буни англаб олиш қийин эди. Бу қанчалик галати туюлмасин, худди ана шу нарсани Камолиддин Бехзод асарларида кўрдим. Улар менда она-юрт рангларини ҳис қилиш туйғусини уйғотди. Бу буюк мусаввир асарлари таъсирида жуда узоқ вақт чидам билан Шарқни ўргана бошладим. Ўрта Осиёни кездим. Афросиёб, Панжикент деворий нақшлари билан танишдим. Улар менга жуда ёқди. Камолиддин Бехзоднинг нима учун шундай асарлар яратганини Панжикент деворий нақшлари яна бир марта менга исботлаб берди.

Осиё ва Европа табиати, маданияти бир-биридан ер билан осмонча фарқ қилади. Мен буни тушуниш учун деворий нақшларни ўрганишга киришдим. Шарқ колоритини, ҳайкалтарошликни ҳам ўргана бошладим. Доимий равишда нафис кулоллик буюмларини чизадиган бўлдим. Ўшанда бир дўстимга ёзган мактубимда юксак санъатни тушунишимга Академиядан ҳам кўра Эрмитаж, Ленинград шаҳри ва унинг одамлари, мен ўқиган пайтлардаги соф, беғубор, олижаноб муҳит кўпроқ кўмаклашади, деган эдим. Ленинградда ўқиган пайтларимда шароит жуда оғир эди. Кўпинча оч-наҳор юрардим. Сизга кичкинагина бир воқеани сўзлаб берай. Уч кун давомида ҳеч нарса емаганман. Эрталаб институтга борганимда бошим айланиб кетди. Лейтенант Шмидт кўпригидан ўтаётиб, ўзимни дарёга ташласамми, деган хаёлга бордим. Шу пайт кутилмаганда Аҳмад исмли бир ҳайкалтарошимиз ёнимга келиб, чақириб қолди. Шунда бўлмағур хаёллар қуршовидан чиқиб, ўзимга келдим. Пастда Нева дарёси — катта сув мени оҳанрабодек ўзига тортмоқда эди. Тушкун кайфиятим мени шунга ундаганиди. Буларнинг бариси биринчи курсда ўқиётганимда, 1959 йилда юз берган. Тўғри, ўшанда севган қизим ҳам “эрга тегдим” деб хат жўнатган эди. У татар қизи эди... Юмшоқ кўнгил, меҳрибон, истараси иссиқ эди.

Эрмитаждан ташқари, Рус музейини ҳам кўрдим. Бу музей ҳам ўзига хос ноёб хазина бўлиб, унда рус халқининг тарихи акс эттирилган. Мен нима учун бизларда шу пайтгача Ўрта Осиё халқлари санъатига бағишланган музей йўқ деб, қаттиқ афсусланаман. Маданиятимизни янада муфассалроқ ўрганиш учун бу жуда катта аҳамиятга эга эди. Маданиятимизни, санъатни, адабиётни, шеърятни, муомала маданиятимизни янада юксалтириш ўзимизга боғлиқ-ку!

* * *

Бу воқеа 1960 йил 20 октябрда роппа-роса соат 11 да юз берган эди. Ўшанда Эрмитаж олдида турар эдим. Румин санъати кўрғазмаси очилган эди. Ана шу кўрғазма залида қора кўйлак кийган, нозиккина бир қизга кўзим тушди. Орқасидан кузатиб турдим. У эса она ва бола ҳайкалини завқланиб томоша қиларди. Ўн-ўн беш дақиқа ўтса ҳам қиз ҳайкалдан кўз узмади. У ҳайкалга, мен эса унга қарайман. Шу пайтда тўсатдан кўнглимдан бир фикр кечди: шу қизга уйланаман, тамом-вассалом! Санъатни севиши сезилиб турибди. Қадди-қомаги келишган. Қани, энди юзини ҳам бир кўрай-чи, дедим. Кўрдим. Юзи ойдаи. Ҳозир ёнига борсам, қандай бўларкин? Яхшиси кутиб тураман. Қани, нима қилар экан деб ўйладим. Бир пайт унинг олдига кекса бир аёл яқинлашди. Қиз бўлса, “Мадонна”ни кўрсатганича унга нималарнидир тўхтовсиз гапиряпти. Мен бўлсам, “яшавор” деб ўйлайман. Археологик топилмалар жойлашган витринага яқинлашдим. Улар жуда чиройли матолар билан безатилган экан. Уша қиз билан гаплашган аёл ёнимга келиб, витринани томоша қила бошлади. Жуда чиройли тикилган каштали матони кўриб, мен: “Оҳ, қандай гўзал! Қандай чиройли!” деб юборганимни билмай қолдим. Аёл бўлса: “Нима? Нима?” деб сўради. Мен унга: “Мана, буни қаранг! Қандай гўзал! Бизнинг ўлкамиздан келтирилган...” деб жўшиб гапиришга тушдим. Аёл: “Оҳ-ҳо, бу жуда қизиқ экан! Биласизми, қизим университетнинг археология (қадимшунослик) факультетига ўқишга кирди... Марин!” деб қизини чақирди. Марина – оққушнинг ўзи ёнимга келди. Танишиб олдик. Термиздаги болалар уйда эканлигимда ўлкашунослик мактабида ёш археолог эдим. Шунинг учун ҳам ўлкамиздаги топилмалар ҳақида бемалол сўзлаб бердим. Бир неча дақиқа ўтар-ўтмас, биз Маринанинг онасини холи қолдириб, Осиё, Олтой археологик сафарлари, скифлардан тортиб Рембрандту, импрессионистларга бағишланган заллар бўйлаб айланиб кетдик. Мен улар тўғрисида худди гидлардек аниқ ва пухта қилиб сўзлаб бердим...

Бу – энг бахтли дамлар эди.

Кеч кираётган пайтда соат олтиларда биз унинг онасини топдик. Шу вақт ичида томоша қилган картиналаримизни эслай олмайман. Мен фақат ҳолатни эслайман, холос. Уларни кузатгани чиқдим. Чўнтагимда бир рубль бор эди. Уларга пальтолларини кийишларига ёрдамлашиб, сўнгги рублни қоровулга узатдим. Ўзимча олифгагарчилик қилмоқчи эдим, улар бўлса менга қайрилиб қарашгани ҳам, буни кўришгани ҳам йўқ. Кейин Сарой кўприги кўчасидан юрдик. Хайрлашиб кетмоқчи бўлган эдим, у қўлимдан ушлади, ўзи ушлади. Ичимда: Жуда зўр-ку! деб ўйладим. Кейинги сафар ўзим унинг қўлини ушладим. Шу ҳолатда биз Репин номидаги институтгача бордик. Яна учрашишга келишиб олдик. Улар кетдилар. Эртаси куни яна учрашдик. Ҳаётимдаги энг бахтли воқеалардан бири Эрмитаждаги танишув куни мана шундай тугади. Мен ҳозиргача Эрмитажни ич-ичимдан энтикиб, ширин бир орзиқиш билан эслайман. Ҳамма бу қошонани «Дева» деб атайди. Тўғрироғи, Эрмитаж – бу гўзал қиз тимсолидир. Турли давлатларга оид қиз, аёл, она, кампир-тимсоллари Эрмитажда бор. Унда ҳаётнинг барча маънавий асослари мавжуд.

Ренуар асарларини, Рембрандт ижодини ўрганган пайтларимда (Рембрандтни тушуниб етишувим жуда мушкул бўлган) ўзимни жуда бахтли сезганман. Веласкеснинг ижоди ҳам мени ҳайратга солган. Ундан ҳам ўрганганман. Кейин Голбейн ижодини кашф қилдим. У ҳам мени лол қолдирди. Бошқа испан рассомлари – Ривера, Мурильо асарларини ҳам жуда жиддий ўргандим.

Испан рассоми Эль Греко ижоди жуда ёқарди. Унинг “Моисей” номли асаридан портрет – нусха кўчирдим. Шу пайтгача Эль Греко яратган образлар мен учун қўл етмас бир чўққи бўлиб келади. Улар қалбимни доимо безовта қилади. Бу образлар жуда юксакда туради. Унга етиб бўлмаса-да, барибир ҳар бир рассом унга интиломоғи лозим. Гойя ҳам жуда яхши портрет яратувчи рассом. Гойя ҳақида жуда кўп гапиришим мумкин. Мен унинг асл ишларини Эрмитаждаги кўрғазмада, Москвада ҳам икки-уч марта кўрганман.

Рус мактабининг портретчи рассоми Корин асарлари ҳам – мен учун гоётада азиз.. Унинг ижоди менга ўз халқимнинг орасига кириш йўлини кўрсатиб

берди. Корин асарлари кўргазмаси менга жуда катта маънавий озуқа берди. Ушанда тўсатдан қалбимда тарихи таҳқирланаётган халқим тимсолини чизиш истаги пайдо бўлди. Тараққиёт тез ривожланади, янги нарса эскини зудлик билан барбод қилади. 60-йилларнинг рассомларидан бири сифатида менинг омадим келди. Чунки ўз асарларимда замондошларимнинг яхлит бир авлодини кўрсатиб бера олдим. Мен чизган тимсоллар орасидаги кекса чол портретига диққатингизни қаратсангиз, қуйидагича хулосага келиш мумкин: унда Эль Греко, Веласкес, Гойя ва Гольбейн асарларига хос руҳни пайқаш унча қийин эмас. Унда мен ижодини ўрганган буюк рассомлардан жуда кўп нарсалар ўтган. Перуджино асарларини жуда-жуда ёқтираман. Боттичелли тимсолларидан кўп нарсани ўрганганман. Мана, ниҳоят, шундай вақт келдики, мен энди улар билан битта тилда росманасига сўзлаша оладиган бўлдим. Мен уларга: “Мана, Сизнинг ҳузурингизга, Сизнинг ижодингизга талпиниб боряпман. Мени ўз қаторларингизга қабул қиласизларми, йўқми?” дейман. Худди князь Святослав урушга кетаётганда: “Мен Сизларнинг ҳузурингизга боряпман!” дегандек. Бу жуда зўр сўз-а! Тўғрими?! У қай даражада жанг қилган, билмадим-у, лекин бу одам ҳам менга жуда ёқади. Мана, мен ҳам худди шундай деяпман: “Мен Сизларнинг ҳузурингизга боряпман. Мени қабул қиласизларми, йўқми, сизнинг ишингиз. Аммо мен мумтоз асарлар силсиласига қараб кетаяпман!!!»

Тўғриси айтсам, натюрморт ишларини кўпда тушунмайман. Уларни буюк санъат асари сифатида қабул қилолмайман. Аммо тарихдан маълумки, 2-3 та натюрморт билан санъатда янги бир давр пайдо бўлган. Бунга мисол қилиб, Петров-Водкиннинг “Нон ва қоқ балиқ” натюрмортини кўрсатиш мумкин. Унда жуда катта маъно бор... Аммо орадан 100-300 йиллар ўтгач, уларни тушунтириб бериш керак. Гулларни жуда ҳам галати ва қизиқарли қилиб тасвирлайдиган Хруцкий ижоди ҳақида шундай дейиш мумкин. Мен 50-йилларда ундан жуда кўп нарсаларни ўргандим. Менга Кончаловскийнинг “Настарин” асари кучли таъсир қилган. Аммо барибир натюрморт ишлари – бу қўллар ва кўзларнинг аниқ ва доимий машқи, деб ҳисоблайман, холос. Фақат Сезаннигина ҳақиқий натюрморт асарлари яратган мумтоз санъаткор деб биламан. Сезанн, Бран, айникса, Гогеннинг “Сут ичаётган итлар” натюрморти ниҳоятда маҳорат билан ишланган. Мен натюрморт асарларини сира ҳам инкор қилмайман. Ўзим ҳам, ҳозир музейда сақланаётган бир натюрморт ишлаганман. У “Қишқи натюрморт” деб номланади. Қиш, қор, ўсаётган гул, атрофида эса лимонлар ётибди. Мен кишини фалсафий мушоҳадага чорлайдиган натюрморт асарларини ёқлайман, аммо безак учун чизилганини эмас. Ҳозирги аксарият натюрморт асарлари жуда жўн. Кўпгина рассомлар доимо қовун ва тарвузларни ишлашади... “Қора Африка”, “Лимонлар” натюрморт асарларим музейда сақланади. Ҳаёт ва ўлим ҳақидаги “Макр ва муҳаббат” натюрморт асаримда, сариқ гул ўсиб турибди. Унинг олдида сўлиган-ўлган қора гул. Бунда ҳам ўзига хос бир маъно бор. “Оқ нилуфар гуллари” натюрмортим ҳам бор. Ҳозир музейга “Қутиш” натюрморт асаримни олишган. Унда осилиб турган анор, анорнинг орқасида тузланган балиқ, болалар шиппакчаси, мен ва хотинимнинг суратлари тасвирланган. Бунда ҳам ўзига хос бир маъно, мантиқ бор. Лекин натюрмортда акс этадиган энг асосий нарса – бу сен тасвирлаётган она ер тимсоли бўлиши керак.

Манзара – бу яхлит бир оламни ташкил қилади. У фақат битта рассом учун тимсол вазифасини бажармайди. Мен Коро, Сезанн, Альбер Марке, Клод Монэ, Сарьяннинг ажойиб манзараларини жуда ёқтираман. Урол Тансиқбоев ҳам жуда ажойиб, улуғ рассом. Аммо бу рассомнинг бирорта шогирд қолдирилмагани жуда ачинарли. Ахир катта рассом нафақат ўз ишининг давомчиси бўлган шогирд қолдириши, балки ўзи улгурмаган ишларини амалга оширишлари учун уларга ўзининг ички қудратини – биоэнергиясини аямасдан бахшида қилмоғи зарур. Леонардо ўлими олдида нотариусни чақириб, ўзининг барча қўлёмаларини шогирдларига васият қилган. Мен бунини мислсиз олижаноблик, фидокорлик деб биламан.

Ишларим жуда кўп. 3-4 та галереяга қўйишга ҳам бемалол етади. Лекин мени ташвишлантирадиган бир жиҳат бор. Ҳозир хотиним мени маънавий қўллаб-қувватламай қолган. Энди у менинг олашим билан сира қизиқмайди. У шундай дейди: “Менга фақат болаларнинг отаси бўлса, бас”. У бу гапларини тез-тез тақролайди.

Мен кўрган дастлабки энг қизиқ манзара асари – Васильевнинг “Эрувгарчилик” полотносивидир. Ҳозир ҳам уни кўрсам, болалик хотираларим ўз-ўзидан жунбушга келади. Ушанда бу иш қалбимга аллақандай сокинлик бахш этган. Ундан манзара асари яратишни ўрганганман. У биринчи устозим бўлган. У вафот этганида бор-йўғи 23 ёшда эди. Мен ҳам ундан ўрганаётган пайтларимда 23 ёшда эдим. Мен унинг Картиналар галереясида осилган асарларидан тинимсиз нусха кўчирар эдим. Куинжи асарлари манзара чизишни ўрганишим учун жуда катта ёрдам берар, Левитан асарлари эса гоё қизиқарли эди. Шишкин, Поленов, Васнецов, Коровин, Серов асарларидан нусхалар кўчирганим-кўчирган эди. Репиннинг иш услубидан нусха кўчирардим. Грабарь – жуда ажойиб рус манзарачи рассоми. Рассом Крилов нодир манзара асарлари яратган. Рерих ҳам қудратли рассомлардан бири.

Картина – рассом ҳаётини ўз ичига қамраб олган асардир. Бу ҳаёт рассомнинг таржимаи ҳоли эмас, у яшаган даврдир. У минг йиллар аввал яшаб ўтган қадимги Халқлар тарихидир. Рассом эса шу ҳаётни қайтадан тирилтиргиси келади. Шунинг учун картина тарихий асарлар сирасига киради.

Бизга қанчалик галати туюлмасин, кўпгина рассомлар, масалан, Суриков, Веронезе, Тициан, Боттичеллилар тарихий мавзуда картиналар яратишган. Дастлаб мен бу мумтоз асарлар муаллифларини сира тушунолмадим. Буни бир оз бўлса-да, тушуниш, англаб етиш учун Леонардо ҳаётини синчиклаб ўрганиб чиқдим. Шунда унинг портретларидаги замонавий ҳаёт нафасини сездим. Картиналарида эса фақат илоҳий тимсоллар акс этган. Бу буюк рассомнинг ҳаёти, у яшаган замон манзараси нималарда акс этганини билолмасдан қийналдим...

Замонавий ҳаёт тасвирланган асарларни фақат импрессионист рассомлар ижодида кўрдим. Мумтоз ижодкорлар билан замонавий рассомлар ижодининг энг муҳим фарқи жиҳати, эҳтимол, мана шунда бўлса керак. Сўнги мумтоз рассомлар ижоди тўғрисида ҳам шундай дейиш мумкин. Масалан, Курбе асарлари айни шу жиҳатдан ҳаётга яқинроқ. Унда халқ тимсоли бор. Делакруа ижодида эса француз инқилоби акс этган. Уларда ҳаёт уфуриб туради. Лекин барчаси қандайдир романтизмга яқин кўринишга эга. Энг асарлари бўлса классицизм услубида яратилган. Бу рассом аллақандай ғайритабiiий ҳодисаларни тасвирлашга, киноя қилишга берилиб кетган. Гойя ўзининг сўнги ишлари билан замонавийликка яқинлашган. Эль Греко бу борада нималарга эришган? Мен буларнинг барчасини таҳлил қилиб чиқдим. “Замонавий ҳаётимиз тасвири қани?” деган саволга жавоб топмоқчи бўлдим. Мен бу саволга тўлиқ жавоб берадиган картиналар бизда йўқ, деб ҳисоблайман. Балки бордир ҳам. Лекин улар қани? Қаерда? Бундай картиналар йўқ! Мен яна ўқинаман. 2-3 та гавдани оласан-у, чизиб қўясан. Лекин бу картина эмас-да?! Йўқ! Нега деганда, картина ўзида улкан бир симфонияни акс эттиради. Бу – жуда ноёб! Картина дегани жуда қудратли бўлмоғи лозим. Картина бугунги ҳаётни ҳам акс эттирмоғи шарт. Картина яратаётганда, рассомнинг тарихга чекиниб ишлаши, бу – осон йўлдир. Масалан, мен “Амирликнинг емирилиши” тарихий картинами яратганман. Энди шу асаримда узоқ тарих эмас, балки замонавий ҳаёт акс этганини тушуниб етдим. Мен замондошларим қиёфасини картиналаримда акс эттирдим. Лекин “Беруний” асаримни ишлаётганимда, “тўғри қиляпманми ёки нотўғрими?» деб роса ўйладим. Яқинда Индира Ганди хотирасига бағишланган катта картина чиздим. Унда мен замонавийликдан тарихийликка ўтдим. Бу ҳам тўғри ёки нотўғри йўл тутаётганлигимнинг баҳсли муаммоларидан бири бўлса керак. Лекин айнан шундай йўл ижодий ўсиш, улғайиш имконини берди. Ҳозирги пайтда фақат замондошларим қиёфаси акс этган улкан ҳажмдаги картина устида ишляпман. Уларнинг қиёфасини катта квадрат текислик ечимида ҳал қилиш лозим. Келгуси авлодларга ўзим яшаган давр руҳини акс эттириб мерос қолдириб кетаман. Ҳар бир рассом ўзидан бирор нима қолдирмоғи лозим. Мен эса фақат ўз замондошларим тимсолларини қолдирмоқчиман.

Картина – мен учун халқимнинг иккинчи ҳаётидир. Виктор Попковнинг “Яхши одам эди Анисья буви” картинаси давр руҳи акс этган асар деб биламан. У ўз вақтида яратилган. Ушбу асар ҳозир ҳам яшамоқда. В. Попков яхши картина яратувчи рассомлардан биридир. Ўзимнинг “Қиз боланинг

тугилиши” асаримда фақат картинага хос фикр юритиш услуби бор, деб ўйлайман. Шуниси эътиборга лойиқки, В. Попков билан бир вақтда ижод қилганмиз. У “Анисья буви”ни чизаётганида, мен “Кузатиш. 41 йил. Сурхондарё” картинасини яратганман. Ҳар иккала асарда дарахтлар, ҳаёт бор. У ерда ҳам марсия қайғу — дард бор. Картина тили бор. Яқин кишиларини фронтга кузатаётган одамларни мен кўп кўрганман. Уларга замондошман. Гарчи урушда қатнашмаган бўлсам-да, фронтга кетаётганлар орасида бўлганман. Шунинг учун ўша даврни акс эттирувчи замонавий мазмундаги бир асаримни ишлаганман. Бу асарларимни тарихий мавзудаги асар эмас, балки замонавий ҳаёт ҳақидаги картина, деб ҳисоблайман. Ёки бўлмасам, “Жарқўргон олмалари”ни олинг. Бу асарим картинанинг бир бўлагидир. Мен ўйлайманки, битта картина ҳам давр руҳини ўзида бемалол мужассамлаштириши мумкин.

* * *

1965 йилнинг август ойида Тошкентга қайтиб келдим. Ишлашга, яшашга жойим йўқ. Хотинимни ҳеч қаерга рўйхатга қўёлмадим. Колхозда бўлса ҳам ишлайман, рассом бўлиб ижод қилишим шарт эмас, деб ҳам ўйлай бошладим. Ёки Россияга кўчиб кетаман, деб юрдим. Бошимни тўрт тарафга уриб, зир югурдим. Талабдан ҳам баттар аҳволда яшардим. Одамлар ҳозир «Чориевнинг беҳисоб пули бор» деб гапиришади. Мен кўп пул ишлайман ва уларни яна одамларга тарқатиб бераман. Биттасига минг, бошқасига минг... Ҳеч нарса йиғмасдан яшаётганимни ўзингиз ҳам кўриб турибсиз-ку! Уйимда арзигулик нарсам йўқ. Аммо айримларнинг айтишига қараганда, миллионер эмишман. Майли, гапираверишин.

Одамлар тўхтовсиз ҳузуримга келишгани учун хотиним мендан ранжиган. Мен эса одамларни яхши кўраман. Ҳаммани яхши кўраман. Одамларсиз турулмайман. Одамлар келишса, хурсанд бўлиб кетавераман. Хотиним эса буни тушунишни истамайди...

Мана шу кичкина жойда — устахонамда етти киши ишлаб, яшаган эди. Полда ётар эдик. Ҳозир кўрғазмаси очилган Эркин Охунов ҳам шу ерда ишларди. 1965 йилда “Бизнинг замондошимиз” мавзусида кўрғазма ташкил қилинганди. Ушанда «Замондошим портрети» асарим билан қатнашганман. Ишни сотиб олишиб, 1000 рубль беришган. Абдулҳақ Абдуллаев ташаккурнома ёзиб, мен билан бирга Африкага бормоқчилигини айтди. Мен эса аллақачон ўша 1000 рублга Японияга йўлланма олиб қўйган эдим. У менга: “Сен бу 1000 рублга нафақат Японияни, балки дунёнинг 8 та мамлакатини ҳам кўришинг мумкин”, деган. Мен йўлланмани алмаштириб, у билан бирга кетдим. У бундан жуда хурсанд бўлди. Мен у ерда тинимсиз ишладим. Саҳарда, соат 6 да туриб олиб, денгиз, океан — барча-барчасини чизар эдим. Тинимсиз ишлаётганимни кўриб, у ҳам ишлай бошлади. Уни тортиш, эргаштириш керак эди. Африка — бу ажойиб мамлакат! Биз аввал Марокашга бордик. Сўнгра Сьерра-Леонега сузиб кетдик. Бу — ёввойи мамлакат. Ундан кейин яна ҳам баттарроғи — Конго. Бу ҳақда сўзлашнинг ўзи жуда қийин. Буни ўз кўзингиз билан кўрмоғингиз керак. Мен кўрган нарсаларнинг ўндан бирини кўрган одам ўзини бахтли инсон санаши мумкин. Кейин биз Сенегал, Жазоирга бордик. Яна Марокашга қайтдик. Сенегалда Африка қитъаси халқлари маданияти фестивали бўлаётган эди. Шу пайт бизда зилзила юз берган эди. 1966 йил апрелда Тошкентда зилзила бошланганда бизлар Жазоирга сузиб келаётган эдик. Африка сафари рассом сифатида ўзимни яна бир бор синовдан ўтказишимга сабаб бўлди. Мен дунёвий санъат асарларидан баҳраманд бўлдим. Ўзим ҳам ҳақиқий рассом бўла оламан, деган туйғуни сездим. Бор кучимни ишга, санъатга бағишласам, ҳаммаси амалга ошишига кўзим етди. Бу сафар шунчалик ўз вақтида бўлдики, буни ақлга сиздириш қийин. Масалан, ҳозир шундай сафарга чиқиш учун ўзимда эҳтиёж сезмайман.

Мен бежизга Африкага бормадим. Мени у ерга Рассомлар уюшмаси жўнатди. Омадим келди. Олам-олам таассуротлар олдим! Швеция тўғрисида эса соатлаб сўзлаб беришим мумкин. Мен у ерда катта кўрғазма уюштириб, ўнларча асар

яратдим. Қайтиб келганимда эса, мени сиқувга олишти. Ахир мен аллақачон академик бўлишим мумкин эди-ку?!

Кипр сафарига бемор ҳолимда кетдим. Лекин соғайиб қайтдим. У ерда ҳам тинимсиз ишладим. У ердаги ҳавони айтмайсизми?! Черчилль бежизга у ерда дам олишга бормаган. Ҳавоси тоза, беғубор. У ер худди Сурхондарёга ўхшайди. Жанубий ўлка эканлиги билан ҳам. Сурхондарёда фақат денгиз йўқ. Сув жуда кам. Кипрда эса океан бор! Бу ерда фақат дам олиш учун бориш керак. Бу ерда ҳамма нарса оч жигар ранг, оч сариқ тусда. Лимонлар, апельсинлар, мандаринлар ўлкаси! Бу бениҳоя ноёб мамлакат. Бу юртни эгаллаб олиш учун шунча вақтдан бери бежизга уруш бўлмайди?

Мен Италияда яшашни хоҳлар эдим. Кипр – кичкинагина мамлакат. Уни пиёда ҳам айланиб чиқиш мумкин. Италия эса худди Сурхондарёдек. Маданиятлари турлича бўлса ҳам, лекин кишиларнинг табиати, феъл-атворида жўшқин, эҳтиросга берилувчанлигида қандайдир умумийлик бор. Италия менга гоёта ёққан. У ердаги Колизейда қўшиқ ҳам айтганман.

* * *

Ботир Зокиров ҳақида ўнтача иш ишлаганман. Портретини чизаётганимда у мен учун жуда қизиқарли эди. Ботир Зокиров таъсирчанлиги, жўшқинлиги, инжиқлиги, яна нимаси биландир Паганинига ўхшаб кетарди. У кўпинча бетоқат юрарди. Гуёки ҳамиша шошаётгандек эди. Ташқи кўриниши жуда нозик, ҳамма вақт хаста бўлса ҳам лекин иродаси метиндай мустаҳкам эди. Жуда гаройиб эди. Афсуски, у билан жуда кам мулоқотда бўлганман. Мен уни умрим бўйи чизмоқчи эдим. Аммо 1971 йили ўзаро баҳсдан кейин, у билан алоқамни уздим. У бошқа бир аёлга уйланди. Мен ўз ишим, оилам билан ўралашиб кетдим... Шундай бўлгани, албатта, ачинарли. «Маро бебус» деган ишимни, шунақа номли қўшиқ бор, яратиш мен учун жуда оғир кечди. Чунки мен уни тўғридан-тўғри натурадан ишладим, турли эскизлар чиздим. Натурадан ишлаётган пайтимда баъзи бир нарсаларни ҳаёлимдан ўтказдим: ўз тушунчам бўйича нима ортиқча бўлса, олиб ташладим, қандай қўшимча киритиш, безаш бўлса, киритдим. Ўша пайтларда илк итальян Уйғониш даври рассоми Симона Мартини ижодини ўрганаётган эдим. Унинг «Ибодатхона»сида ниҳоятда гўзал «Мадонна» бор. У гулларни ушлаб, бир жойда турибди. Аммо жуда нафис. Ботирнинг портретини чизаётиб, мен шуларни ўрганиб чиқдим. Узоқ ўтмишдаги рассом ижодидан бугунги кунда ўз ижодинг учун нимадир топсанг, барча шодлик шунда, деб ўйлайман. Бу бир мактабнинг бошқа мактаб томонидан давом этишидир. Аммо бу менинг фалсафий мушоҳадаларимдир. У бугунги кун билан боғлиқдир. Ушбу портретда менинг шахсим ҳам акс этган. Мен жуда катта иш қилмоқчи, унинг барча оила аъзоларини ишламоқчи эдим. Буни бошлаган ҳам эдим. Менда бир эскиз бор: марказда у хотини билан турибди, ёнида болалари. Бу картина барибир тугалланмай қолди. Аммо қаламтасвирлар бор. Афсуски, улар Сурхондарёда қолиб кетган. Газлида зилзила юз берганида бориб ишлаган асарларимдан бирининг орқасида ана шу қаламтасвир ишим бор. Ушанда қоғоз топилмаганидан, бошқа картинанинг орқасига шу вариантни чизиб қўя қолганман. Самарқандда ҳам Ботир Зокировнинг боши чизилган бир асарим йўқолган. Замондошларимга, барча кишиларга тилагим шуки, бир-бирингиз билан асло уришманг. Муносабатларингизни асраб-авайланг. Ҳамсуҳбат бўлиш учун вақтингизни аяманг. Келажак янада яхши бўлишининг асоси ана шунда. Рассомлар ҳам ҳаётнинг янада яхши бўлишига катта ҳисса қўшишади. Бизнинг ҳам бошқа кишилар сингари яхши ва ёмон жиҳатларимиз бор. Аммо, менга қолса, рассомнинг ёмон томони йўқ. Унинг камчиликлари бор, холос. Мен ўша ишимни қандай ишлаганимни яхши эслайман. Б.Зокировнинг барча орзумидлари пучга чиқаётганини сезганим учун ҳам шу ишни яратганман. Энг аввало, болаларини алоҳида чизганман. Кейин хотинининг портретини, кейин ўзининг портретини ишлаганман. Мен унинг ички оламини ёритмоқчи бўлганман. 1971 йилда яратган ушбу асарим мен учун у билан хайрлашув асари бўлган. Кейинчалик мен унинг тимсолига сира мурожаат қилмадим. Менинг ожизлигим айнан мана шундадир.

Ўша даврларда композитор Икром Акбаровнинг портретини ишлаётганимда унинг операси билан таниш эдим. У менга жуда ёқди. Унинг боши тасвирланган энг биринчи портретни бор-йўғи 45 дақиқада ишлаб ташладим. Ўша пайтда Ботирни ҳам, композиторни ҳам бир пайтнинг ўзида чизавердим. Ҳозир худди ўша пайтлардагидай тезда ишлай олмайман. Нега шундай? Билолмайман. Энди ўша тезкорлик суръатини ўзимда қайта тиклай олармиканман?

Ботир билан Икром Акбаровни кўргани бордим. Улар суҳбатлашиб ўтиришди. Мен Ботирни ана шу ҳолатида тезда чизиб олдим. Бу қаламтасвир ишдан композитор Икром Акбаров портретини чизишда ҳам фойдаландим. Ранг масаласига келганда эса, мусиқий ранглارни ишлатдим. Мусиқий оҳанг портретдаги ранглар жилоси билан уйғунлашиб кетишини хоҳлар эдим. Буни жуда содда ва жуда мураккаб бир ҳолатда бажардим. Палитрада турган бўёқлар устига тасодифдан картон тушиб кетди. Мен уни эсимдан чиқариб кўйибман. Лекин бўёқлар ишга сингиб кетибди. Кейин қарасам, қандайдир қизиқарли, бир нарса (фактура) пайдо бўлибди. Шунда, мен тўғридан-тўғри ўша картоннинг устида зудлик билан қаламтасвир ишини чизиб ташладим. Шундай қилиб, яхшигина эскиз пайдо бўлди. Ана шундан кейингина портретни чизаётганимда мўйқалам билан узвий равишда ўша эскизни қайта-қайта такроран чиздим. Эскизни эса Икром Акбаровга бердим. Портрет ишлаш жараёнида ана шундай қизиқарли, кутилмаган тасодифий топилмалар ҳам учраб туради.

Энди эса Р.Тоқтош портрети тўғрисида гапирмоқчиман. Нима учун асарни айнан мана шу фонда тасвирладим? Нега Р.Тоқтошнинг елкаларини ишлаётиб, хатога йўл қўйдим? Бунинг сабаби – вақтим йўқ эди. Мен бир даста бўёқ олиб, қаҳрамонининг елкаларини тўғрилаб ишлай бошладим. Қарасам, қаламтасвир иш устида қандайдир чизиқлар пайдо бўлди. Бу эса бир қарорга келишим учун туртки бўлди. Зудлик билан фонни тасвирлашга ўтдим. Бу Тоқтошнинг асабий ҳолатини кўрсатиб беришини ҳис қилдим. Мен шу ҳолатни топиб, ўзим учун катта бир кашфиёт очдим.

* * *

1971 йили бир гуруҳ рассомлар Сурхондарёга бордик. Кейин эса кўргазма бўлди.

Шаҳрисабз, Оқсарой – жуда ажойиб жойлар.

Оқсарой ёнида битта қизча ўтирибди. Ёнида ўғил бола. Қаранг, ўрталарида масофа ҳам бор... Бу ерда қандайдир ўзаро яқинлик, бир-бирини англамоқлик шундоққина сезилиб турибди.

Самарқанд тимсолини жуда кўп ишладим, тинимсиз чиздим. Ушбу катта картина ҳақиқатини изладим. Ҳозир ўша ҳақиқатни топдим.

Бу 1957 йилда бўлган эди.

* * *

Агар Шукур Бурҳонов портретини ишлашим керак бўлса, мен уни Лев Толстойни ишлагандек ишлар эдим. Буюк кишилар рассом учун шакл ифодасини топишга ёрдам беради. У чўпон бўладими, барибир шахс ҳисобланади.

Рассомлар учун ҳамма йўллар очиқ. Улар истаган йўналишда ижод қилиши мумкин.

Мана Н.Қ.портретини яратганман. У гўё анъанавийдек кўринади. Бу асаримда жон-жаҳди билан арбоб бўлишга, ҳукмронлик қилишга интилаётган ёш киши типини яратдим. Мен унда жуда нозик бир манбани кўрдим. У аниқ мақсадга интиляпти.

* * *

Монтеньининг «Муқаддас Себастьян» асари бор. Қўлами кенг. Сурхондарёга бағишланган ишимни ана шу қўламда кўраман. Бу асар мавзунини, инсонни

тушунишимга туртки бўлди. Мен мана шу ишимда Сурхондарё кишиларининг келажагини кўрмоқчиман.

* * *

Санъат — бу ҳаракат, ҳис қилмоқ. Рассомни ҳис-туйғулари ҳеч қачон алдамайди. Чунки ҳис-туйғулар ҳаётий тажрибалардан «озикланади».

* * *

Манзара — аввало инсон учун йўл вазифасини ўтайдиган ердир. Одамлар рассом чизган манзаранинг гўзаллигини кўришга муҳтож эмас. Лекин инсонни боқаётган ер рассом асарида меҳр билан чизиб кўрсатилиши керак.

Инсон қорни тўқ бўлганда, деразага қарайди. Тезда табиат кўйнига ошиқади ва ундан куч-қувват олади. Чунки табиат ҳар жиҳатдан кишилар учун хизмат қилади.

Манзарада мотив, колорит, гармония, ҳужжатлилиқ бор. Ана шундай ҳужжатчилардан бири Шишкиндир. Унинг асарлари менга табиатни чуқур тушуниш туйғусини берди.

Орадан кўп йиллар ўтади. Бизнинг манзара жанримиз Карахан, Ў.Тансиқбоев, А.Волков, Н.Кашина, П.Беньков, Мирсоатов, Тохиров каби истеъдодли манзарачи рассомлар ижоди туфайли барҳаёт яшайди. Ҳар қандай рассом, албатта манзара жанрида ижод қилади. Мен ҳар доим Ўрол Тансиқбоевнинг илк асарларидан чексиз завқланаман.

* * *

Қайси йили бир мухбир келган эди, мен вақтим йўқлиги учун узр сўраб, иложи бўлса, эртага суҳбатлашсак, — деган эдим, у эса ўзи учун устахонадаги фактлар етарли эканлигини айтди. Мен ҳам индамадим. Эртасига газетада «ғиж-ғиж» фактдан иборат мақола босилиб чиқди. Жуда хижолатда қолдим. Келинг, ижодкорга изланиш бахтини берган, ҳар қандай асарга мезон — ҳаёт, одамлар ҳақида гаплашайлик.

Эсимдан чиқмайди: болалар уйида тарбиячилар, ҳатто, директорнинг ўзи гўшт, сут, ёғ сингари озиқ-овқат маҳсулотларини ўғирлаб сотишарди. Бу кўз олдимизда юз берар, биз эса булар ўз ҳақимиз эканлигини ҳам билмай, жимгина термулиб қолардик.

Бу — она Ватанимизнинг биз, етим-есирларга ажратган ҳақи эканлигини билмас эдик. Ҳали-ҳали ўзимни кечира олмайман. Нега ҳеч бўлмаса, атрофимда ота-она меҳрига зор ўртоқларим ҳаққи-ҳурмати уларнинг жиноятларидан озор чекдим-у, ёқаларидан олмадим? Нима, бола эдимми? Ақлим етмасмиди? Лекин ўзимни айблашим ҳам тўғри эмас. Чунки мен бола бўлсам, улар катта-катта ёшдаги одамлар эди-ку!

Болалар уйида уруш йиллари Ленинграддан келтирилган гўдаклар билан ёнма-ён ётганман. Уларнинг овқат ейишларини кўриб йиглаб юборганман. Нонни бир қўли билан ушласа, иккинчи қўлини унинг остига тутар, ҳатто, ушоғи ҳам тушиб исроф бўлмасин, деб шундай қилишарди. Ҳа, улар очлик нималигини кўриб келишган. Энг даҳшатлиси кечқурунлари юз берарди. Худди улар ҳозиргина жанг майдонидан олиб келинган-у, ювинтириб оппоқ ўринларга ётқизиб қўйилганга ўхшашарди. «Қалт-қалт» титрашади. Шифтга ўйчан тикилиб туришарди-да, маъсумгина уйқуга кетишарди. Қайси бирлари тун ярмида йиглаб отасонарди. Бир куни улардан бири менинг расм чизиб юрганлигимни кўриб, угагина хат ёзаётганлиги, хатга қўшиб онасининг ҳам расмини юбормоқчи эканлигини айтди. Мен уни онасига гул тутаётган ҳолда чиздим.

— Онам бунақа эмасди, — деди у мендан хафа бўлиб, — унинг кўзлари жуда чиройли эди. Сочларини ҳам ўхшатолмабсан. Отамга бу расмни юбориб бўлмайди.

Унинг эътирозини кутмаган эдим. Кейинчалик билсам, у ҳақ экан. Онаси йўлда келишаётганда, душман ҳужумидан ҳалок бўлган ва бундан ҳали отасининг хабари йўқ экан. Ўша воқеадан сўнг аёл расмини чизаётганимда, кимдир эътироз билдириб турганга ўхшайди. Айтмоқчиманки, мени расм чизишга ўргатганлар кўп бўлди. Лекин менга кўпроқ Ватанимиз бошига тушган уруш, яхши-ёмон одамлар устозлик қилди, деб ўйлайман. Шу боис, ҳар бир инсоннинг рассом бўлиб туғилиши, рассом бўлиб яшашини истайман. Чунки мусаввирлик — фақат расм чизиш эмас, катта журъат билан яшай олиш ҳамдир. Ҳар бир одам дунёсида санъат, яъни — гўзалликни кўра-билиш туйғуси бор. Не бахтки, унинг содиқ ишчиси бўлиб қолдим.

Онадай буюк зотгина буюкликнинг туғилишига сабабчи бўлади. Унинг фарзандига бўлган меҳри — жамиятга бўлган садоқатидир. «Алла» картинамини олайлик. Унда гўдак ётган бешикка ҳам, уни тебратаётган онага ҳам оқ рангни раво кўрдим. Бу билан уларнинг бир-бирига бўлган тилаги оқ эканлигига ишора қилдим. «Сурхондарё тароналари», «Қизгина», «Қизнинг туғилиши» асарларимда бўлажак она образини яратар эканман, онани тасвирлашга лаёқатим етмаётгандай кўринаверади. Ҳа, ҳеч қайси рассом уни тўлалигича тасвирлай олиш бахтига эришолган эмас.

* * *

Ҳаётда ҳам, санъатда ҳам кўп хатоларга йўл қўйганман. Ҳеч иш қилмайдиган кишигина хато қилмайди, деганлари рост. Болалигимда рўй берган бир воқеани ҳали-ҳали унутолмайман. 1945 йил эди. Санъатга, расм чизишга қизиқиб юрардим. Кимдир менга ўзим ёқтирмайдиган бир халтурачи рассом устахонасига боришни маслаҳат берди. У кимса менга картон ва қалам бериб, бир асардан нусха кўчиришимни буюрди. Мен чиза бошладим. Лекин ижодий ишладим. У эса «сендан рассом чиқмайди», деб мени ҳайдаб юборди. Мен ўшанда рассом нухани айнан кўчириш керак экан, деган хато фикрга борганман. Кейинчалик бу хато мени кўп қийнади. Шунинг учун бўлса керак, энди этюд ишлаганда ҳам фантазиямни қўшиб чизаман. Баъзи кишилар эса буни тушунмай, аслига ўхшамай қолибди-ку, деб таъна қилишади.

Умуман, киши ҳаётида хатолар табиий тарзда содир бўлади. Бундай хатолар ҳаминиша кишига сабоқ бўлади. Армияда хизматни ўтаётган кезларим эди. Бир қиз билан танишиб қолдим. У мени жуда яхши кўрар, Жек Лондон, Драйзер сингари мумтоз ёзувчиларнинг китобларини келтирар, улар ҳақида ҳикоя қилиб берарди. Мен ҳам уни ёқтирардим. Лекин унга ботиниб, ҳеч нарса айтолмасдим. Ўша қизни бир номард «сенга уйланаман» деб алдаб, ташлаб кетибди. Нега мен уни асраб қололмайдим? Муҳаббатимни айтолмайдим? Ўзим ҳам тушунолмайман. Лекин ўшанда ўзимни кечирмаганман. Ҳозир ҳам кечирмайман.

Алдашлар ҳар хил бўлади. Аблахларча алдашни кечиролмайман. Айниқса, яқин дўстларим алдашса. Ўзимни шундай ҳолга тушиб қолишдан жуда-жуда эҳтиёт қиламан..

Амударё устида Термиз — Хайратон кўприги қурилди. Археологларнинг айтишича, қадимда ана шу дарё тагидан ер ости йўли ўтган экан. Кўрдингизми, қанча асрлар оша бу ҳақиқат яна мустаҳкамланди.

XXI аср фанининг жуда илгарилаб кетишини, табиатнинг эса XV аср ҳолатига қайтишини истардим. Санъатнинг эса яна ҳам реал, яна ҳам содда бўлишини, одамларга яқинроқ бўлишини орзу қиламан.

* * *

Буюк рус рассоми И.Репин ҳаётида характерли бир деталь бор. Рассомнинг ўнг қўли шол бўлиб қолади. Шунда у чап қўли билан расм чиза бошлайди. Бунинг сабаби аниқ — севган машғулотида воз кеча олмаслик, ҳаётини санъатнинг шу турисиз тасаввур эта олмаслик. Муҳими, ёшларимизда ана шундай — ўз ҳаётини тасвирий санъатга боғлаш сезилади.

Улар фуқаролик бурчини ҳис этиб, виждонан ижод қилмоқдалар. Зотан, «виждон — А.Ламартин айтганидай, — қонунлар қонунидир».

Ёш ижодкорларимиз ҳаётга эндигина кириб келишяпти. Улар ўзлари кўрган ва билган нарсаларини мўйқаламга оляптилар. Шу боисдан бўлса керак, ҳаёт уларнинг ижодида ҳам ҳар томонлама аксини топа олгани йўқ. Кўргазмада 200 га яқин ижодкорнинг 300 дан ортиқ нафис тасвирий санъат, хайкалтарошлик, халқ амалий санъати асарлари намойишга қўйилган. Алишер Мирзаев, Шухрат Абдурашидов, Баҳодир Жалолов, Саъдулла Абдуллаев каби уюшмамиз аъзолари, Абдуқодир Юсупов, Комил Губайдуллин ва бошқа ёшларнинг асарларида ҳаётни тўлароқ қамраб олишга интилиш бор. Буни қадрлаш керак, албатта.

* * *

Орзуим – Республикамизнинг ҳар бир вилоятида, туманида, қишлоғида кичикроқ бўлса ҳам картиналар галереяси бўлса. Бу муаммо менга ҳеч тинчлик бермайди. Айрим хўжаликлар рассомлик комбинати орқали рассомларнинг айрим ишларини сотиб олади. Гарчи ҳар бир хўжаликда маданият ишлари билан шуғулланадиган муовин вазифаси бўлса-да, сотиб олинган бу асарлар йиллар давомида омборларда чанг босиб ётади.

* * *

Шуниси қувончлики, пахта халқимизнинг маънавий тимсолига айланган. У халқимизга жуда кўп моддий бойликлар олиб келмоқда. Аммо мен бу бойликларни яратаётган қишлоқларимиз аҳолисининг ўз картиналар галереясига эга бўлишини, тасвирий санъатни, маданиятни, мусиқани яхши тушунадиган, қадрлайдиган, эъозлайдиган маънавий бой кишилар бўлишини ҳам истардим.

* * *

Отамнинг дафн маросимида қатнашмаганман. Онамнинг тобутини қабристон сари узатиб бора олмаганман. Лекин мен қондошликнинг қадр-қимматига етаман. Жонажон ўзбек халқим ижодимни қадрлади, асарларим обрўли музейлардан ўрин олган. Оққўнғил дўстларимнинг табассумларини ва ҳасадгүй гайирларнинг тиш гижирлатишларини сезиб турибман. Мен барчангизга қувонч улашишни истайман. Доимо Сизлар билан биргаман, азиз юртошларим.

*Русчадан
Гавҳар НОРМАТОВА
таржимаси*

Константин КУДРЯШОВ

Борис Пастернакнинг жасорати ва омади

Уни тарихга зўрлаб тикиштиришган эди

Чексиз миннатдорман, қалбим гурур ва энтикишда, ҳаяжондан лолман”. Швед академияси котиби Андерс Эстерлинг бундан роппа-роса ярим аср муқаддам 23 октябр пайшанба куни шундай мазмундаги телеграммани олган эди. Унинг жўнатувчиси адабиёт соҳасида Нобел мукофотига сазовор бўлган Борис Пастернак эди.

Воқеаларнинг кейинги ривожини фақат “шоирни таҳқирлаш”га қаратилди, балки бундан баттарроқ кечди. Войновичнинг “Иванкида” номли асарининг қаҳрамонларидан бири “мен Пастернак қатлини” яхши эслайман», дейди мароқ билан. Борис Леонидович ҳаётининг охириги йиллари, шак-шубҳасиз, осон кечмаган эди. Бинобарин: “Шоир ўлди, номус қурбони” оҳангида айтиб йиғловчи гўяндалар тўдаси Пастернакни “одамхўр тузум”нинг мангу қурбонига айлантирдилар. Агар уларнинг дийдиёсидан мижзамиз намланадиган бўлса, кўз олдимизда қандайдир мунгли қаҳрамоннинг қиёфаси гавдаланади.

РЎЎБГА ЧИҚМАГАН ЗАФАР

Эҳтирослар жунбиши нимадан бошланган эди ўзи? Нима сабабдан мамнун кайфиятдаги Пастернакнинг мухлислари муваффақиятларга ошна шоир, ёзувчи, машҳур таржимон ҳамда шўро адабиётининг намояндаси Пастернак атрофида унга ачиниб туйғулари билан айланиб-ўргилиб қолдилар? Ҳолбуки, “тузум қурбони” 15 йил давомида Совет Иттифоқи ёзувчилари бошқаруви мажлисларида обрў-эътибор билан иштирок этиб келарди... Ундоқ бўлса, гап нимада?

Бунга изоҳ топилади, албатта: “Пастернакка унинг гениал романи “Доктор Живаго” учун Нобел мукофоти берилганда, уни ҳар тарафдан совет тузумига душманликда ва хоинликда айбладилар, ҳукумат раҳбарлари эса мамлакатдан чиқариб юбориш таҳдиди билан қўрқитиб, уни мукофотдан воз кечишга мажбур қилдилар”. Бу ерда ҳақиқатга энг яқин гап: “Воз кечишга мажбур қилдилар” дир.

1958 йили Нобел мукофотига муносиб номзодларнинг олдинги қаторида Михаил Шолохов турарди. Унинг “Тинч Дон”и мукофотга бешинчи марта қўйилган эди.

Бироқ кутилмаганда “Доктор Живаго” олдинга ўтиб қолади. Қандай хизматлари учун? Бу ҳақда Владимир Набоковнинг мулоҳазаси шундай: “Пастернакнинг ушбу асарини мен заиф, талантсиз, сохта деб ҳисоблайман”. Ёки Грем Грин фикри: “Менга роман қовушмаган, тўкилиб кетаётган қарта дастасига ўхшаб кўринди”.

Кейинчалик Пастернакнинг мукофот олганлигини гарб газеталари мана қандай баҳолашган эди: “Нобел мукофоти коммунизмга қарши...”

Айни мана шу ўринда мутлақ детектив воқеа рўй беради. 1956 йил майида Пастернак романи хорижга оширади. Бир ярим йилдан кейин “Живаго” италян тилида чиқади. Шу вақтнинг ўзида роман ҳатто шошилиш тарзда “адабиёт соҳасидаги Нобел” номинациясига тиқиштирилади. Бунинг йўлини қилишади, лекин бирдан қарашса, мукофотни шу ҳолда бериб бўлмайди — у рус тилида чиқиши керак. Ниҳоят, 1958 йили 24 августда романнинг русча таржимаси Нобел қўмитасига топширилади ва кўриб чиқиш учун қабул қилиб олинади. Қабул муддатлари ўтиб кетганлиги ва СССРда чоп этилмаган роман совет адабиёти асари сифатида муҳокамага қўйилмаслиги ҳақидаги асосли эътирозлар инobatта олинмайди.

Пастернакни советларга душманчиликда айблаш қай мақомда бўлган эди? Бу борада турли хил фикр-мулоҳазаларга бориш мумкин. Бироқ буниси (балки буни ўзи ҳам билмагандир) Шолоховни ноқулай аҳволга қўйганлиги — шак-шубҳасиз. “Агар Шолоховга шу йил Пастернак билан бир қаторда Нобел мукофоти бериладиган бўлса, норозилик белгиси сифатида ўртоқ Шолоховнинг мукофотни советларга қарши мақсадда ўзига берилаётганлиги туфайли матбуотда ундан воз кечиши ҳақида намойишкорона чиқиши мақсадга мувофиқ бўларди...” — КПСС Марказий Комитетининг муносабати шундай эди.

Пастернакнинг ўзи қандай муносабатда бўлган? Мана унинг тарих қайди: «... 27 октябр: “Мени ҳеч бир нарса Нобел мукофоти совриндори бўлишдек шарафдан қайтара олмайди”. 28 октябр: “Б.Пастернакни совет ёзувчиси деган номдан маҳрум этиш, уни СССР Ёзувчилари уюшмаси аъзолигидан ўчириш”. 29 октябр: “Сизнинг мукофотингизга мен мансуб бўлган жамиятнинг муносабати туфайли мен ўзимга кўрсатилган номуносиб эътиромдан воз кечаман...”

ШОИР ВА ҲУКМДОР

Ҳа, бу жуда жиддий зарба эди. Нима сабабдан Пастернак, романининг хорижга оширилиши қандай оқибатларга олиб келишини яхши била туриб, бундай хатарли қадамга журъат қилган? Бу шухратпарастликми? Ёки кўркув нималигини билмайдиган жўмардликданми? Дастлаб қараганда, бу айнан жўмардликка ўхшаб кўринади. Ва бунга далил-исботлар ҳам талайгина. Масалан, шоир ва Сталиннинг афсонага айланган телефондаги суҳбати — унда Пастернак қамоққа олинган Мандельштамни ҳимоя қиларкан, гўёки ҳукмдорга кўришишни ва ҳаёт-мамонт ҳақида суҳбатлашишни таклиф қилади. Яна унинг Ахматова ва Зошенколарни бадном қилишга бағишланган мажлисда қатнашишдан бош тортганини ҳам эслашади, ҳолбуки, бу Пастернакнинг совет ёзувчилари Уюшмаси бошқарувидаги ўрнидан маҳрум қилиб қўйиши ҳам мумкин эди. Унинг қамоққа олинган Якир ва Тухачевскийларга қарши уюштирилган хатга қўл қўймаганлиги, айниқса, қатагон авж олган урушдан олдинги бир даврда, турган гап, фидойилик эди.

Ҳар қалай Пастернак нега баъзан ўзини ўта журъатли тутиши, гашни келтирадиган даражада қилиқлар қилиши борасида шундай бир мулоҳаза ҳам мавжуд. Жумладан, бу унинг ўзини илоҳий кучлар асрашига бўлган ҳаддан ортик ишончи билан изоҳланади. Бинобарин, худди шундай воқеа ҳам содир бўлган. Шоирнинг ўзи Сталин қамоққа олиниши керак бўлганлар рўйхатини кўраётганда Пастернак фамилиясига кўзи тушиб, кўнгли юмшаган ҳолда: “Бу осмон бандасига тегманглар”, деганини кўп бор мароқ билан сўзлаган. Пастернакнинг севган аёли, маълум бир муддатга унинг хасми ҳам бўлган Ольга Ивинская шунга амин эдики, Сталин билан унинг эри орасида яккама-якка кечган ботиний олишув муттасил давом этган ва ҳамиша устуворлик кейингиси томонида бўлган: “Тахт соҳиби чинакам тахт шеърят эканлигини яхши тушунган”.

Мазкур Ивинскаянинг хотиралари адиб нега ўзини баъзан ўта камсуқум, баъзан қуюшқондан чиқиб кетар даражада жасоратли тутганлигини шундоқ изоҳлайди: “У ҳамиша беғубор гўдак сингари содда ва тантиқ эди. Энг тўғри тавсиф мана шу: айнан гўдак ва тантиқ. Унақалар одатда ўйинчоқлар дўконининг полига ётиб олиб, жон-жаҳди билан оёғини тапилатганча: “Хоҳлайман, дедимми, хоҳлайман!” дея уввос соладилар. Баъзи ҳолларда эса ҳеч қандай сабабсиз ўйинчоқ “бўжи”дан ёки “айиқ”дан кўрқиб талвасага тушадилар. Ўз-ўзидан равшанки, романнинг хорижга оширилиши ва бу борадаги барча нохуш жанжалнинг тарихи айнан мана шу “Хоҳлайман!”дан бошланган. Шоирнинг “отаси” Яратганнинг ўзи эканлиги, бу алоҳида гап. Фақат биздагина “васий”ликни давлат ўз зиммасига олган. Алқисса, Сталин кўнгли ийиб: “Болани юпатинглар”, – деган бўлса, Хрушчёв эса оёғининг остига олиб, камарни ишга солган...

Хуллас, воқеалар Пастернак фойдасига яқунланган. Бу бугунги кунда унга ачиниш туйғулари жўшганлигидан эмас. Ўзингиз ўйлаб кўринг: Нобел мукофоти совриндорлари адабиёт соҳасида юздан ортиқ. Ундан воз кечганлар эса – учтагина. Лев Толстой, Жан Поль Сартр ва Борис Пастернак. Тарихда улар бошқаларга қараганда яққолроқ кўзга ташланади...

*“Аргументы и факты” ҳафтаномагининг
2008 йил 44-сонидан олинди.*

Рудакий туғилган куннинг 1150 йиллигига

Одамлар қалбининг чароғи билим

Асарлари асрлар оша барҳаёт яшаб келаётган шоир Абу Абдуллоҳ Рудакий Шарқнинг беназир буюклари қаторида туради.

Бўлажак даҳо санъаткор Абу Абдуллоҳ Жаъфар бинни Муҳаммад бинни Абдурахмон Одам 858 йилда қадимий Панжакентнинг Панжрудак қишлоғида деҳқон оиласида туғилган. Дастлабки таълимни оила муҳитида олган Жаъфар Самарқанд мадрасаларида таҳсил кўриб, замонасидаги барча билимларни пухта эгаллайди, Куръон ҳофизи даражасига етади; халқ шеърляти, қўшиқларини севиб қўйлаб юради; машҳур машшоқ ва бадиҳагўй Абу Аббос Бахтиёрдан мусиқа илмини ўрганади; барбат, руд, уд, чанг, қонун асбобларини чалишда шухрат қозонади, мусикаларга ўзи шеърлар битади; уларда “Рудакий” тахаллусини қўллайди.

Араблар истилоси тугатилиб, марказлашган давлат барпо этилгач, Хуросону Мовароуннаҳрда илм-фан, маданият, адабий ҳаёт, ҳунармандчилик, савдосотиқ ривожланади. Айниқса, давлатнинг қудрати Амир Наср II Сомоний (914–943) даврида янада ошади. У шаҳару қишлоқлардан, узоқ-яқиндан аҳли ҳунар, илм-адаб аҳлини пойтахт Бухорога тўплайди ва уларнинг фаолияти учун шароит тугдириб беради, ҳомийлик қилади. Шеърлят ва мусиқада шухрати ошган Рудакий ҳам саройга олинади ва “Маликуш-шуаро” этиб тайинланади. Натижада шоир бутунлай ижодга шўнғиб кетади: қасидалар, ғазаллар, рубоий, қитъа, дostonлар яратади. Унинг обрўси ортиб, бойлиги ошиб боради. Бу хусусда машҳур тарихчи ва адабиётшунос Муҳаммад Авфий “Лубоб ул-албооб” тазкирасида қуйидагиларни ёзган. “...Рудакий уста чолғучи бўлиб етишгач, унинг овозаси бутун дунёга ёйилди. Хуросон амири Наср бинни Аҳмад Сомоний уни яқин кишилари қаторига қўшгач, у юқорилаб кетди, бойлиги эса ҳаддан ташқари кўпайди... Ундан кейинги шоирлар орасида ҳеч кимга бундай бойлик насиб этмади ва ҳеч ким унингдек бахт эгаси бўлолмади”.

Ҳақиқатда ҳам Рудакий Сомоний амирларининг энг “яқин надими” (Авфий) сифатида хушхон ҳофиз, моҳир машшоқ, моҳир шоир сифатида беқиёс обрўга эга эди. Сомоний амирларнинг барча сафарларида шоир асарларининг қўлёзмалари Турондан Хуросон шаҳарларига туяларга юклаб олиб юрилиши ҳам бунга тасдиқлайди. Х асрнинг ўрталарига келиб, Сомонийлар саройидаги аҳвол оғирлашади: айрим ҳур фикрли зиёлилар “фотимийлар” ҳамда “қароматийлар” ҳаракатларига хайрихоҳ сифатида қатагон этиладилар; қирқ йил вазирлик қилган маърифатпарвар донишманд Абулфазл Балчамий вазифасидан олиниб, саройдан четлаштирилади. Ўз ҳомийси ва дўстларидан жудо бўлган, қариб-қартайиб қолган, сарой атрофидаги машмашалардан зада бўлган Рудакий умрининг охириги йилларини ўз қишлоғида ўтказиб, 941 йилда вафот этган.

Қадимий сарчашмаларда Рудакийнинг шахсияти, тақдири ҳақида турлитуман, ҳатто зиддиятли фикрлар мавжуд: айрим олимлар шоир туғма кўр эди дейишса, баъзилари у қароматийлар тарафдори бўлгани учун кўзларига мил тортилиб, саройдан бадарға қилинган, дейишади. Баъзи тадқиқот ва мақолаларда эса шоир қанд касалига гирифтор бўлгани учун қариганида кўр бўлиб қолган, деган фикрни уқтиришади. Бизнингча, Рудакийнинг “туғма кўр” бўлгани ҳақиқатга яқин. Зероки, Гомер, Абу Аъло ал Маарий, Аҳмад Югнакий сингари буюк шоирлар ҳам туғма ожизликларига қарамай, ўз ижодлари билан беқиёс юксакликка кўтарилганлар.

Рудакийнинг ижодий мероси ҳақидаги мулоҳазалар ҳам ҳар хил. Саолибий (XI), Муҳаммад Авфий, Низомий Арузий Самарқандий (XIII), Давлатшоҳ

Самарқандий (XVI) каби олимлар шоир асарларини бир миллион байтдан уч миллион байтгача тахмин қиладилар. Бу рақам қай даражада муболагали бўлмасин, муттасил бадиий ижод билан шуғулланган, доим бадиҳа тарзида шеър айтиб юрган Рудакий мероси улкан бўлиши табиий. Юксак ватанпарварлик руҳидаги “Бухоро” қасидасининг яратилиши ҳам бу мулоҳазани қувватлайди. Афсуски, мўғул яғмосининг ваҳшийлиги туфайли миллионлаб қўлёзмалар сақланаётган Утрор ва Бухоро китобхоналаридаги дастхатлар куйиб кул бўлди. Шунинг учун Рудакий асарларидан бизга қадар бир минг бир юз байтдан зиёдроқ намуналар етиб келган, холос. Аммо ана шу боқий мисраларнинг ўзиёқ Рудакий даҳоси ҳақида мукаммал тасаввур ҳосил қилиш имконини беради.

Маълумки, IX–X асрларда ҳали форсий адабий тил тўла шаклланиб улгурмаган, унда етарли даражада бадиий ижод неъматлари яратилмаган эди. Ана шундай бир шароитда Рудакий халқ жонли тили унсурларига, оғзаки ижод инжуларига суянган ҳолда форсий адабий тил асосларини қурди, форс-тожик адабиётига асос солди. Бу соҳада айтарли анъана бўлмаган қуруқ ерда лирик турнинг барча жанрларида мумтоз асарлар яратди. Бадиий ижоднинг барча соҳаларида биринчи бўлди. Шунинг учун ҳам замондошлари уни “Одамуш-шуаро — шоирлар Одам Агоси” деган ном билан сарафроз этишди.

Ҳақиқатда ҳам Рудакий шеърларини кўздан кечирар эканмиз, уларда ҳақиқий ишқ билан мажозий ишқ, инсондўстлик, ватанпарварлик, илм ўрганиш, касб-ҳунар эгаллаш, инсоф ва диёнат, адолат ва адолатли шоҳ, она табиатга меҳр, гўзал табиатни авайлаб-асраш гоялари бетақрор нафис образларда тасвирланганига гувоҳ бўламиз. Шоир ғазалларида ошиқнинг руҳий кечинмаларини қай йўсинда бокира тарзда ифодалашга эришса, маъшуқа чиройини ундан-да гўзал воситаларда чизади. Масалан, бир байтда ёрнинг садафдек тишларини ёмғирдан сўнг ниҳол шохчасида тизилиб қолган шаффоф доначалар — томчиларга ўхшатса, бошқа бир байтда ёр юзидан пардани кўтарганида қуёш хижолатдан юзини беркитди, яъни ўзини булут орқасига олди, дейди. Маъшуқанинг этаклари ер юзидан судралиб ўтгани учун тупроқ покланиб, “сув бўлмаса таяммум” этиб ибодат қилиш жоиз бўлган экан. Бундай тасвир мавлоно Лутфийда ҳам учрайди. Ошиқ эрталаб боғ сайрига чиқса, анҳордан гулоб ҳиди анқирди. Ё раб, ёрим мендан олдин чиқиб ариқ бошида қўл, юзини ювдимикан, деб ўйга толади ошиқ. Рудакий руҳий ҳолатни табиат чиройининг турфа унсурлари таърифи орқали чизади:

Баҳор ойи етиб келиб, қиш ойини этди яғмо,
Фазо юзин қоплади чанг, қонга тўлди дашту саҳро.
Илк баҳорнинг кўз ёшидан шохлар олди юзига ранг,
Ҳамал ойин хуш ҳидидан бўлди тупроқ анбаросо.
Лайли юзи каби лола кенг саҳрода кулиб турар,
Мажнун кўзи каби булут қон ёшини қилур дарё.
Оқар сувдан келмоқдадир ҳар соатда гулоб ҳиди,
Менинг ёрим ариқ ичра гул юзини ювмиш гўё.

Рудакий асарларида инсонпарварлик, илм эгаллашга даъват, инсонни шарфлаш, бу дунёда “бани одамга яхшилик қилиб” яшашга ундов, Оллоҳ томонидан берилган қисқа умрни илм ўрганиб, уни ижтимоий фойдали меҳнатга сарфлашга даъват қилиш етакчи гоявий йўналишлардан ҳисобланади:

Шу оддий кўз билан боқмагил, балки,
Билим кўзи билан боққил жаҳонга.
Жаҳон денгиз эрур яхши ишингдан,
Кема ясаб ўтгил нариги томонга.

Шоир асарларида шоду хуррамлик, Наврўзи олам тароватию шаробнинг ҳаётбахш фазилати, ёрнинг нозу карашмасию дўстлар дийдорининг фараҳбахш қудрати, хайр-эхсон, исроф ва мурувват, раҳм-шафқатли бўлиш каби ҳаётбахш оҳанглар маснавийларию қасидаларида, қитъаю рубоийларида зўр мусиқийлик тараннум этилади. Рудакий қасида жанрининг мумтоз намуналарини яратган. “Бухоро”, “Майнинг онаси”, “Қариликдан шикоят” сингари асарларида шоир бир томондан ватанпарварлик, инсонийлик, умрнинг қадрига етиш хусусида жўшқин фикрлар юритса, иккинчи томондан гўзал табиатни севиш,

ҳамиша шоду хуррам яшашга чорлайди. Сомоний зодагонлар мадҳига бағишланган қасидаларда эса шоир кўпроқ уларнинг давлат равнақи йўлидаги хизматларини, халқ фаровонлигини оширишдаги саъй-ҳаракатларини таърифлашга интилади. Ҳайратланарлиси шундаки, маснавийнавислик ҳали кенг тарқалмаган бир даврда Рудакий “Калила ва Димна”, “Синдибоднома”, “Даврони офтоб” дostonларини ёзиб, уларда юксак инсоний ахлоқ-одобни, ватан, дўстлик, халқ қаҳрамонлигини, мақсад-эътиқод йўлида жонфидолик билан курашишни, илм-маърифат, касб-хунарни тарғиб этди. “Калила ва Димна”нинг маърифий-фалсафий қимматидан ҳайратга тушган Наср бинни Аҳмад шоирни 14 минг олтин танга билан сийлаган.

Тўққизинчи-ўнинчи асрларда Лайли ва Мажнун, Юсуф ва Зулайҳо, Фарҳод ва Ширин, Вомиқ ва Узроларнинг севги саргузаштлари ҳали китобий қиссалар шаклига айланиб улгурмаган эди. Рудакий бўлса, ўз шеърларида бу саргузаштномалар сюжетини, улардаги бош қаҳрамонларни бадиий детал, поэтик восита сифатида кўп қўллайди. Демак, шоир Шарқ халқлари оғзаки ижодида кенг тарқалган ишқий ривояту афсоналарни ҳам ҳар жиҳатдан пухта ўрганган. Ҳатто у бир шеърда Юсуфнинг уч сеҳрли кўйлаги ҳақидаги ривоятга ишора қилади. Рудакий асарлари ўта содда, равон бир усулда – саҳле мумтанеъ – “осону мумкин эмас” усулида ёзилган. Ўтмишда жуда кўп форсигўй шоирлар унинг асарларига ўхшатма, тазминлар ёзган. Аммо бирон ижодкор Рудакий даражасига етолмаган. Жумладан, “Жўйи Мўлиённинг бўйи келади” деб бошланадиган Бухоро қасидасига форс-тожик адабиёти классикаларидан 120 шоир назира ёзган. Аммо биронтаси асл матн даражасига етолмаган: вазн, оҳангини топганлар мавзуда қоқилган, мавзунини нишонга тўғри ола билганлар эса, мусиқийликни, қофияни удалай олмаганлар.

Шунинг учун ҳам ўтмишда яшаб ўтган буюк сўз санъаткорлари Рудакий даҳосини муносиб қадрлаган, унинг шеърини қудратига юксак баҳо беришган. Жумладан, забардаст лирик шоир, биринчи шоҳнома навис Дақиқий уни шундай таърифлайди:

Ғазал рудакийвор бўлгай гўзал,
Рудакийча ғазал ёза олмадим.
Жуда нозик хаёл билан уриниб,
Бу парда ичига йўл тополмадим.

Абу Абдуллоҳ Рудакий ўзи қўйлаган инсонсеварлик, ватанпарварлик, маърифатпарварлик, халқлар дўстлиги ғоялари билан барча замонларда башариятга хизмат қилаверади. Шоир ижоди ўзбек халқига жуда яқин. Бобур “Мухтасар” рисоласида шоир асарларидан намуналар келтирган, Пўлатхон домла Қаюмий ўз тазкираларида шоир ижодини ёритган. Устозларимиздан Ш.Шомуҳамедов, Н.Маллаев ҳамда М.Муинзодалар Рудакийнинг ҳаёти ва ижодини таҳлил қилиб, асарларини таржима ва тарғиб қилишда заҳмат чекишганини мамнуният билан қайд этамиз.

РУДАКИЙ ҲИКМАТЛАРИДАН

Жаҳоннинг шодлиги тўпланса бутун,
Дўстлар дийдоридан бўлолмас усгун.

Кимда ким ҳаётдан олмаса таълим,
Унга ўргатолмас ҳеч бир муаллим.

Илмдан яхшироқ хазина йўқдир,
Қўлингдан келганча териб ол уни.

Одамлар қалбининг чароғи билим,
Балодан сақланиш яроғи билим.

Ҳомиджон ҲОМИДИЙ

«Азоб эмас, ҳузур...»

Китоблари юз миллионлаб чоп этилаётган дунёнинг машхур адибларидан бири, бразилиялик Пауло Коэло билан суҳбат

Пауло Коэлони кўплаб китобхонлар улугъ ёзувчи сифатида ҳурмат қилишади. У 1947 йилда Бразилияда туғилган, Рио-де Жанейрода таҳсил олган. У кейинчалик гийёҳванд моддаларга ружу қўйгани ва ҳар хил секталарда қатнашгани учун турли таъқибларга дучор бўлди. Унинг ҳаёти ҳақида яқинда Бразилияда “Сехр-гар” номли биографик асар босилиб чиқди. Ёзувчининг янги романи — “Брида” олмон тилида нашрга тайёрланмоқда. Коэло Жоанн К.Роулинг (“Гарри Поттер”) ва Жон Гришем (“Даъват”) каби муаллифлар қаторида бугунги кунда дунёда асарлари энг кўп тарқалаётган романнавислардан бири ҳисобланади.

Шпигел: Жаноб Коэло, китобларингизнинг асосий ғояси: “Орзу қилганингдек яша”. Ўша орзу аслида нима, уни қандай тушуниш мумкин?

Коэло: Ҳар бир инсон ўзи учун нима тўғри эканлигини дилдан чуқур ҳис қилади. Бироқ кўпчилик одамлар ўз истак-хоҳишларидан осонгина воз кечадилар, чунки улар ўз орзуларини барибир рўёбга чиқара олмасликларига ўз-ўзларини ишонтирадилар. Умидсизланиб, ўз бахтсизликларига дунёнинг қолган қисмини, энг аввало, ўзлари севган кишиларини жавобгар қиладилар. Шеригим, болаларим, ота-онам деб, боғбон ёки қўшиқчи бўлолмадим, деганга ўхшаш ваз-корсон қидиришади.

Ш: Ота-онангиз Сизнинг адвокат бўлишингизни хоҳлашган экан.

К: Тўғри, мен эса ёзувчи бўлишни истаганман, улар узоқ вақт мени бу йўлдан қайтармоқчи бўлишган.

Ш: Бироқ шунга қарамасдан йигирма ёшингиздаёқ бразилиялик рок юлдузи Раул Сейша қўшиқларига матн ёзиб, кўп пул ишлаб топган экансиз.

К: Шунинг учун ҳам ўшандаёқ ўзимни дунё қиролидек ҳис қилганман. Эстрада қўшиқлари бугунга қадар ижро этиб келинади ва бундан менга йил сайин маълум улуш келиб туради. Ота-онам пул ишлаб топганимдан бахтиёр эдилар.

Ш: Демак, бундан: кимки пул топса, орзусига эришган, деб хулоса чиқариш мумкин экан-да?

К: Бу — жамиятимизнинг бизга ўргатаётган сабоғи. Мен авлодлари билан бой ўтган кишиларни биламан. Хўш, улар кун сайин нима иш билан шугулланишади? Албатта, пул топиш билан. Ягона мақсадлари шу.

Ш: Бу — ўзингизга ҳам тегишли-ку. Сиз дунё бўйича юз миллион китоб сотдингиз, бунга қарамасдан яна ҳар икки йилда биттадан янги асар чиқариб турибсиз.

К: Бироқ мақсадим пул ишлаш эмас!

Ш: Банкдаги ҳисобингизда қанча пул борлигини биласизми?

К: Ҳа, буни аниқ биламан. Аслида ҳозироқ дам олишга чиқсам ҳам бўларди. Айтмоқчиманки, ишлаганим етади. Нега энди янги китобим талаш бўлиб сотилиши учун қайғуришим керак экан? Пулга ҳеч қандай эътирозим йўқ, бироқ ёзиш мен учун бойлик орттириш эмас, балки ҳиссиёт билан боғлиқ нарса.

Ш: Бундан чиқди, Сиз орзуларингизга эришиб бўлгансиз, аммо орзуларингиз ҳеч қачон охири кўринмайди, шундай эмасми?

К: Айнан шундай. Орзуниг амалга ошиши вақт билан чекланадиган ҳолат эмас, балки бутун умр бўйи давом этадиган жараёндир. Ўлимидан олдинги дақиқада киши ўз-ўзига мазмунли ҳаёт кечирдимми, деган якуний саволни беради.

Ш: Агар муваффақиятга эришилган бўлса, эҳтимол, сарҳисоб енгилроқ кечар. Сиз учун ҳам муваффақият бахт мезони ҳисобланадими?

К: Бу — ўта мавҳум савол. Бунга жавобан фақат шуни айта оламанки, мен 40 ёшдан бошлаб ёза бошлаганман. Демак, муваффақиятга эришишимга унчалик ишониб бўлмасди.

Ш: Лекин муқаддас қадамжолар зиёрати ҳақидаги “Авлиё Иаков йўли” номли илк китобингиз Бразилияда муваффақият қозонган эди.

К: Чунки мени ўшанда ҳалиям эстрада қўшиқлари учун матн ёзувчи шоир сифатида билишарди-да. Шундан сўнг ёзилган романим “Ал-кимёгар”ни биринчи нашриёт “буни ҳеч ким ўқимайди” деган важ билан қайтарган. Шундай қилиб, розилик олгунимга қадар турли нашриётлар эшигини қоқиб чиққанман. Китобни чоп этган нашриёт дастлаб атиги 900 нусха сотгунича анча вақт ўтган. Беллетристик асарлар ёзадиган минглаб одамлар бор, менга ким ҳам қизиқарди дейсиз? Муваффақият эса, аста-секин оғзаки тарғибот туфайли кириб келди.

Ш: Бугунги кунда шунчалик машҳурсизки, ноширлар китобларингизни кўрмасдан ҳам сотиб олишмоқда.

К: Октябр ойида бўлиб ўтадиган Франкфурт китоб ярмаркасида вакилим “Ғолибнинг боши эгилмайди” номли янги романимни ҳавола этади. Ушбу асар ҳақида ҳали ҳеч қандай хориж нашриёти бирон сатр ҳам билмайди. Бироқ шунга қарамасдан, асар аллақачон кўпгина мамлакатларга сотиб бўлинди.

Ш: Нашриётлар нимаики ёзсангиз, барчасини сотиш учун бозорга чиқарверса — унда сифатга ким эътибор беради?

К: Асарни олдиндан бошқаларга кўрсатиш ўта хатарли иш. Агар ишонсангиз, кўп қўлёзмаларимни ахлат қутисига ташлаб юборганман. Мабодо битта асарни зўрлаб ўтказадиган бўлсангиз, унда қолган бутун асарларингиз сохта, сунъий бўлиб қолади. Мен доим секс тўғрисида китоб ёзмоқчи бўлиб юрардим, воқеани эллик ёшдаги эркак нигоҳи билан қоғозга туширишга кўп уриндим. Бўлмади. Шунда секс мавзуси билан шуғулланиб кўришимга тўғри келди. “Ўн бир дақиқа” номли романим шу тариқа чиққан.

Ш: Қачонлардир бўлса ҳам қўлёзма сифати борасида ҳеч хато қилганмисиз?

К: Чоп этилганларига келсак: йўқ.

Ш: Чоп этилмаганлари-чи?

К: Улар хусусида ҳам йўқ деб жавоб бераман, бироқ буни аниқ айтолмайман. Ўзимга ёқмаган асарларни йўқ қилиб ташлайман.

Ш: “Ўн бир дақиқа” асарингизни ёзиш учун Швейцарияда фоҳишалар муҳитида изланишлар олиб боргансиз. 1990 йилда босилган “Брида” номли романингиз ҳозир олмон тилида илк бор чиқаяпти, унда тасодифий таниш аёл ҳаёти ҳақида ҳикоя қилинади. Сюжетни қандай танлайсиз?

К: Мен учун энг муҳими, китоб қалбим изҳори бўлиши керак. “Брида”ни ўзимда аёлларга бўлган муносабатни кашф эта бошлаганимдан сўнг ёзганман. Шунинг учун ҳам «Брида»да Ферн ҳақидаги ҳикоя қаламга олинган. Ёш ирландиялик аёл билан барда танишганман. Биз ҳар оқшом бирга суҳбатлашиб ўтирардик, у эса менга ўзи ҳақида ҳикоя қилиб берарди. У менинг кимлигимдан мутлақо беҳабар эди, ўшанда “Алхимик”ни Европада ҳали билишмасди.

Ш: Брида Ферн Сизга нимани ҳикоя қилган?

К: У ўзининг ҳаёт йўли азоб ва уқубатдан эмас, балки жинсий майлдан иборат эканлигини яхши билар эди.

Ш: Шунинг учун ҳам сеҳр-жодуга ишонган экан-да. Шу зарурмиди?

К: Буни Брида Ферннинг ўзидан сўранг.

Ш: Ёзишдан олдин сеҳр-жоду, афсунгарликка оид маросимларни ҳам ўрганганмисиз?

К: Бунга ҳожат йўқ эди, чунки бу нарса билан кўп йиллар муқаддам шу-гулланганман. Қолаверса, Бридадан жодугарликни эмас, балки аёл киши шундай шароитда ўзини қандай тутиши кераклигини ўрганмоқчи бўлганман.

Ш: Нима учун “Брида” романи Бразилияда чоп этилгандан сўнг орадан 18 йил ўтгандан кейингина Европада чиқаяпти?

К: Ҳар икки йилда биттадан янги китоб ёзиб турганим боис аввалги асарларимни қайта чиқаришга ҳечам зарурат бўлмаган. Китоблар ўзаро бир-бирига халақит бермасин, деганман. Шунақа пайтлар эди.

Ш: Романи яна бир бор қайта ишлаб чиқишни ўйлаб кўрганмисиз?

К: Йўқ! Бу – китобхонларни алдаш бўлур эди.

Ш: Китобларингизни сеҳр-жодуга бағишланган асарлар жавонида кўриш Сизга ёқмайди. Аммо “Брида” соф сеҳр-жоду эмасми? Сеҳр-жодуга топинишни қандай изоҳлайсиз?

К: Сеҳр-жоду деганда ўзи нимани тушунаси? Спиритуализмими? Мен учун бирон-бир тушунарсиз, сирли нарса сеҳрли саналади. Камина учун чинданам нима сеҳр-жоду эканлигини билишни истайсизми? Иқтисодиёт. Жаҳон иқтисодиёти қай аҳволдалигини амалда Сизга ҳеч ким тушунтириб беролмайди.

Ш: Сиз бир пайтлар 21-аср спиритуализм асри ва шу билан бирга Аёллар асри бўлади, деб айтган эдингиз.

К: Мен бундай деганман, фақатгина шундай деб тахмин қилганман. Биз ора йўлдамиз. Аёллар йўлидан, спиритуализм йўлидан борамизми-йўқми, масала шунда. Ўзингиз бир ўйлаб кўринг, ҳозир одамларнинг гам-ташвишлари нақадар кўпайган. Бундан бир неча ўн йил олдин аҳвол бошқача эди. Энди эса сайёрамизни сақлаб қолиш керак, атроф-муҳит, иқлим ташвишлари ҳаммани безовта қилади. Кундалик югур-югурни-ку, қўяверинг, улар бир чеккада қолиб кетмоқда.

Ш: Сиз матриархал муносабатларга асосланган келажакка ишонасизми?

К: У биз учун ягона имконият. Ҳаёт ё мамот масаласи. Аёллик тамойили ҳақида гапирганимизда, аввало муҳаббат ҳақида сўзлаймиз. Пьер Тайлхард де Шарде талқинидаги муҳаббат, куч-қудрат сифатидаги муҳаббат ҳақида. Шу билан бирга, қарама-қарши тамойиллар ҳам мавжуд: масалан, камина етиб улгура олмаётган қадриятларга асосланган фундаментализм.

Ш: Ёшлигингизда ҳарбийлар Сизни қийноқ азобларига дучор қилишган. Бу воқеа ҳаётингизда қандай из қолдирган? Ундан бугун ҳам изтиробга тушасизми?

К: Йўқ. Вақт – ҳар нарсага малҳам. Буни енгиш керак, акс ҳолда яшаб бўлмайди.

Ш: Сиз билан бирга асир тушган ўша пайтдаги аёлингиз бунга бардош беролмаган, дейишади.

К: Ҳа, у билан озодликка чиққанимиздан кейин ажрашганмиз. Бундан бир йил муқаддам вафот этди. Ўшанда ҳаётимнинг ана шу даври ҳам тасвирланган саҳифалар ёзилаётган пайт эди.

Ш: Журналист Фернандо Море қаламига мансуб ана шу китоб Бразилияда босилиб чиқди. У яқин орада олмон тилида ҳам чиқиб қолса керак. Китоб таржимасига ижозат берганмисиз?

К: Йўқ. Мен шартнома бўйича уни олдиндан ўқишга ҳам розилик бермаганман. Агар уни ўқиб, маъқуллайдиган бўлсам, унга жавоб беришим ҳам керак. Ҳаммасини аниқ-пухта текшириб чиқадиган ходимлар етарли эди. Муаллиф китобни ёзишга тўрт йил вақт сарфлаган. Кўламли асар чиққан. Ўлмасимдан бурун ким эканлигимни билишни хоҳлаганман.

Ш: Энди уни ўқиб чиққан бўлсангиз керак. Ўзингизни қайта таний олдингизми?

К: Йўқ. Менда: бу – умуман мен эмас! деган туйғу пайдо бўлди. Гарчи кундаликларимдан кўплаб иқтибослар келтирилган бўлса ҳам.

Ш: Ҳаммасини муаллифга топширганмидингиз?

К: Ҳа, ёшлигимдан бери нимаики ёзиб юрган бўлсам, ҳаммасини. Жами 170 та дафтар эди. Ўзингиз биласиз: кундалик кўпроқ оғир дамларда ёзилади. Аммо-лекин ўқувчилар китобга яхши муносабат билдирдилар.

Ш: Сиз китобхонларингизни ҳам ёзишга ундаркансиз. Ҳамма ёзаверса, унда буларнинг ҳаммасини ким босади?

К: Ёзиш – кўп нарсани аниқроқ кўришга ёрдам беради. Бироқ бу – жавобнинг бир қирраси, холос. Ҳозир интернет бор, унда ҳар ким хоҳлаган нарсасини ёзиши мумкин.

Ш: Тармоққа тез-тез кириб турасизми?

К: Бунга муққасидан кетган одамман, интернет ишқибозиман. Кунига экран олдида уч-тўрт соатлаб ўтираман.

Ш: Умуман асар ёза олмай қолишдан қўрқмайсизми?

К: Йўқ, мен зилзиладан, самолётлар қулашидан ва нутқ сўзлашдан қўрқаман. Лекин китоб ёзолмай қолишдан қўрқмайман. Мен ҳар икки йилда биттадан китоб ёзаман. Сюжет миямда пишиб етилса бўлди, икки ёки уч, узоғи билан тўрт ҳафтада ёзиб ташлайман.

Ш: Бу Сиз учун интернетда ёзадиганингизга қараганда бошқачароқ нарсами?

К: Интернет учун кўп ёзаман, агар шунга мўлжалланган бўлса. Бунда турли тиллар бир-бирлари билан мусобақалашади.

Ш: Интернет саҳифангизга, энг аввало машҳур ёзувчи бўлганлигингиз учун ҳам қизиқиш катта.

К: Сайтимни ҳар куни 50000 одам кўради, улар бир-бирлари билан баҳслашадилар ҳам. Мен ўзим ҳар куни ёзаман. Айтгандай, истаган одам китобларимни турли тилларда интернетдан бепул олиши мумкин.

Ш: Бунга нашриётларингиз нима дейди?

К: Улардан сўраб ўтирмайман. Тармоққа китобларни ҳам ўзимиз киритмаймиз. Биз фақат тўлиқ матнлар кўрсаткичи бўлган линкларнигина ҳавола қиламиз.

Ш: Кўчирмакашлар учун қулай имконият денг?

К: Мен уларни Коэло қароқчилари деган бўлардим.

Ш: Гапингиз тўғри. Улар китобларингиздан келаётган даромадлар ҳисобига кун кечирини аллақачоноқ бас қилишлари керак эди. Бироқ таржимонларчи? Уларнинг меҳнати қопланадими?

К: Уларнинг меҳнатига биратўла ҳақ тўланади.

Ш: Кўпинча саҳифалар сонига қараб тўланадиган ҳақ унчалик етарли бўлмайди. Буни ҳам аслида китобларни таржима қилдирадиган нашриётлар тўлаши лозим. Кўпчилик ёзувчилар китоблари арзон сотилаётганлигидан нолийди.

К: Арзон дейсизми? Китоблар бугунги кунда кўпчилик учун эришиб бўлмайдиган буюмга айланган. Шунинг учун ҳам истаган киши романларимни интернетдан бепул олишига ҳаракат қилаяпман.

Ш: Интернетда китоблар эмас, балки матнлар бўлади. Уларни эса нашриётлар, нашриёт муҳаррирлари, ишлаб чиқарувчилари, вакиллари китобларга айлангиришади. Интернет сайтингиздаги мўъжазгина фильмда китобларингиздан бирининг илк нусхасини очаётганингиз тасвирланган экан...

К: Уни кўрдингизми?

Ш: Анъанавий ноширлик ҳамда китоб босиш маданиятининг маҳсули бўлмиш тайёр маҳсулотни кўриб, ўзингизни нақадар бахтиёр ҳис этиб турганингиз кўриниб турибди. Нашриётларнинг аниқ-пухта ишидан, гамхўрлигидан воз кечмоқчимисиз? Энди Сизга эътироз билдирувчи китобхонлар керак эмасми?

К: Албатта, 100-бетдаги образли иборанинг 10-бетдагидан бошқачароқ эканлигини бирор ўқувчи пайқаб қолса, бу яхши. Буни кейин ўзгартириб қўйиш керак.

Ш: Дарвоқе, Сиз учун яна интернет ҳам бор-ку...

К: О, бу мен учун ёқимли. Менга ҳеч ким халақит бермайди. Ҳамма нарсани, сайтимни китобхонлар билан баҳс-мунозараларни ҳам ўзимиз тайёрлаймиз.

Ш: Нечта ёрдамчингиз бор?

К: Ён икки нафар, Бразилиядан тортиб, то Туркия, Франция ва Владивостоккача.

Ш: Сайтларингизда ўзингизни хусусий шахс қилиб кўрсатишга мойилсиз. Болалигингизда тушган суратлар, мўъжазгина фильмлар. Буларнинг барчаси шуҳратпарастлик эмасмикин?

К: Йўқ, ундай эмас.

Ш: ...ва бир оз ахлоққа зид...

К: Ахлоққа зид дейсизми? Ахир камера олдида ечинаётганим йўқ-ку. Каминан фақат барчага ҳукумат менинг ҳақимда бусиз ҳам биладиган нарсаларни маълум қилиб қўймоқчиман, холос. Ҳамма жойда камералар бизга қаратилган. Мен давлат учун очиқ китобман. Нега энди ўқувчиларим учун ҳам шундай бўлмасин? Кимки билишни истаса, марҳамат, кўраверсин. Агар бунини шуҳратпарастлик десангиз, майли, Сизнингча бўла қолсин.

Ш: Жаноб Коэло, суҳбатингиз учун ташаккур.

*Германияда чиқадиган “Der Spiegel”
журнали (39/2008)дан олинди.*

*Олмончадан
Мирзаали АКБАРОВ
таржимаси*

Қатагон жараёнлари ҳақида тўрт китоб

Азалдан оммавий жазолаш ва қийноққа солиш чоралари мустабид тузумнинг халқни асоратда ушлаш, қўрқитиш, босим ўтказиш қуроли ҳисобланиб келган. Мустамлакачи давлатлар ўзлари босиб олган ўлкаларда халқнинг норозилиги ва миллий-озодлик ҳаракатларини бостириш учун ҳарбий, сиёсий, иқтисодий қатагонларни қўллаганлиги тарихдан маълум. Россия империяси Туркистон минтақаси ҳудудининг катта қисмини босиб олгач, аввал подшо Россияси, сўнгра шўролар давлати томонидан 130 йил давомида ўзбек халқига нисбатан қатагон ва террорга асосланган мустамлакачилик сиёсатини мунтазам равишда олиб борган.

“Ўвузлик империяси” деб ҳисобланган СССРнинг мудҳиш қатагон сиёсати бу давлат таназзулга юз тутиб, емирилган 1991 йил декабрь ойининг сўнгги кунларигача давом этди. Ўзбекистон Республикаси 1991 йил 31 августда мустақилликка эришгач, мамлакатимизда истиқлолнинг 17 йили ичида XX асрда қатагон қилинган юртдошларимизнинг порлоқ номларини тиклаш ва эъзозлаш учун катта ишлар амалга оширилди.

1999 йил 12 майда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримовнинг мустамлакачилик даври қурбонлари хотирасини абадийлаштириш жамоатчилик комиссиясини тузиш ҳақидаги фармойиши эълон қилинди. Бу фармойишга кўра, 22 июнда “Ватан ва халқ озодлиги йўлида қурбон бўлган фидойилар хотирасини абадийлаштириш тўғрисида”ги Вазирлар Маҳкамаси қарори эълон қилинди ва унда Юнусобод туманидаги Бўзсув қиргоғида мустамлакачилик даври қурбонлари хотира мажмуини барпо этиш, шунингдек, “Шаҳидлар хотираси” хайрия жамғармаси тузиш, қатагон этилган фидойи ватандошларимизни номма-ном аниқлаш, кўп жилдлик “Қатагон қурбонлари” хотира китобини яратиш, шаҳид кетганларнинг ҳаёт йўли, илмий-ижодий меросини кенг жамоатчиликка етказиш каби қатор хайрли вазифалар белгилаб берилди.

1999 йил 21 августда “Шаҳидлар хотираси” хайрия жамғармаси ташкил

топди. 2000 йилнинг 12 майида пойтахтнинг Юнусобод туманидаги Бўзсув соҳилларида бунёд этилган “Шаҳидлар хотираси” ёдгорлик мажмуасининг очилиш маросими бўлиб ўтди. Унда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов қатнашди ва нутқ сўзлади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2001 йил 1 майдаги “Қатагон қурбонларини ёд этиш кунини белгилаш тўғрисида”ги Фармонида кўрсатилишича, 2001 йилдан бошлаб ҳар йили Мустақиллик эълон қилинган кун – 31 августда Ўзбекистонда қатагон қурбонларини ёд этиш кунини нишонланадиган бўлди. Мазкур Фармонга мувофиқ, 2002 йил 31 августда Бўзсув бўйида “Қатагон қурбонлари хотираси” музейи очилди.

Мамлакатимизда сўнгги йилларда қатагон қилинган юртдошларимиз фаолияти, уларнинг фожиаги қисматини ёритувчи кўплаб тадқиқотлар яратилди. Бу тадқиқотларни яратишда бир қатор тарихчи, адабиётшунос, файласуф олимларимиз катта ҳисса қўшишди. Хусусан, бу соҳада Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими, Андижон давлат университети профессори, машҳур тарихчи олим Рустамбек Шамсутдинов тадқиқотлари муҳим ўрин эгаллайди. Р.Шамсутдинов сўнгги 15 йилда яратган 20 дан ортиқ китобларида Ўзбекистон тарихининг ушбу фожиаги саҳифаларини ёритган. Айниқса, олимнинг “Қишлоқ фожияси: жамолаштириш, қулоқлаштириш, сургун” (Тошкент, Шарқ, 2003) монографиясида XX аср ўзбек қишлоғининг фожияси, Ўрта Осиё республикаларида большевиклар томонидан амалга оширилган қулоқлаштириш ва коллективлаштириш сиёсатининг даҳшатли манзараси кўрсатилган.

Профессор Р.Шамсутдинов бошчилигидаги бир гуруҳ тарихчи олимлар (Э.Юсупов, А.Мамажонов, Э.Дўсматов, М.Абдуллаев, Х.Қурбонов) “Мерос” халқаро экспедицияси ва “Шаҳидлар хотираси” хайрия жамғармаси билан ҳамкорликда 2005-2008 йилларда “Шарқ” акциядорлик компаниясида **“Репрессия. 1937-1938 гг”** деб номланган тўрт китобдан иборат ҳужжат-

лар ва материаллар тўпламларини чоп этишди. Биринчи, учинчи ва тўртинчи китоблардаги ҳужжатлар рус тилида, фақат иккинчи китоб ўзбек тилида нашр қилинган.

Ушбу китобларга киритилган ҳужжатларнинг аксарияти 1937 йилга оид бўлиб, бу тўпламларга Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган фан арбоби, таниқли адабиётшунос олим, профессор Наим Каримов масъул муҳаррирлик қилган. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, китобларга киритилган қатагон мавзудаги ҳужжатлар архив материаллари бўлиб, улар илк марта эълон қилинмоқда.

Биринчи китоб (Репрессия. 1937-1938 гг. Документы и материалы. Выпуск 1. Составители: Р.Шамсутдинов, Н.Каримов, Э.Юсупов. – Т.: Шарқ, 2005.) кириш ва бешта қисмдан иборат бўлиб, китобдаги ҳужжатларни нашрга тайёрлаган олимларимиз Н.Каримов, Р.Шамсутдинов, Э.Юсупов китобга ёзган кириш сўзларида ушбу тўпламга киритилган материалларнинг мазмун-мундарижаси ҳақида фикр юритишган. Китобга киритилган архив ҳужжатлари 1993-2000 йиллар мобайнида Ўзбекистон Республикаси Миллий хавфсизлик хизмати архиви, Ўзбекистон Республикаси Президентини аппарати архиви, Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви, Россия Федерацияси Федерал хизмат бюроси марказий архиви, Россиянинг ижтимоий-сиёсий тарихи давлат архиви, Андижон, Фаргона, шунингдек, Украинадаги Херсон, Николаев вилоятларининг турли архивлари фондларидаги материаллардан олинган. Бундан ташқари Москвада чоп этилган баъзи тўпламлардаги айрим ҳужжатлар ҳам танлаб киритилган.

Китобнинг биринчи қисмидаги материаллар СССР ва Ўзбекистон ССР Ички ишлар халқ комиссарлиги (НКВД) Марказий аппарати раҳбарияти хусусида бўлиб, унда наркомлар (халқ комиссарлари), уларнинг ўринбосарлари, СССР НКВД коллегияси, СССР ва Ўзбекистон ССРдаги Давлат хавфсизлиги бошқармалари ва вилоят раҳбарлари ҳақида бўлиб, бу муҳим маълумотлар тадқиқотчилар учун ватанизмнинг мазкур давр тарихини ёритишда асқотади.

Китобнинг иккинчи қисмидан жой олган материалларда совет давлати репрессив (қатагон) сиёсатининг асосини ташкил қилувчи ҳужжатларга катта эътибор қаратилган. Совет давлати ва большевиклар партиясининг раҳбарлари томонидан 1937-1938 йилларда қабул қилинган турли қарорлар,

кўрсатмалар, жойлардаги маҳаллий раҳбарларга юборилган турли телеграммалар ва хатлар ҳамда республика раҳбарларининг Марказга йўллаган кўплаб маълумотномалари, ҳисоботлари ва ахборотларида бу жараён очиб берилган.

Китобнинг учинчи қисмидан жой олган ҳужжатларда репрессив органларнинг қўшимча ишлари, қатагон қилинган фуқароларнинг қамоққа олиниш жараёни, маҳбусларнинг анкетаси, тергов протоколлари, айблов хулосаси, ҳукм қилинган маҳбусларнинг аризалари ва хайрлашув мактублари, уларнинг ўлими ва тирик қолганларнинг тутқунликдаги ҳаёти кўрсатилган бўлиб, ушбу архив материаллари бугунги кунда ҳам ўзининг кескин руҳи билан ўқувчи қалбини ларзага солади.

Китобнинг тўртинчи қисмидаги материалларда СССР Олий Судининг ҳарбий коллегияси суди томонидан Ўзбекистон ССРда жавобгарликка тортилган масъул ходимлар (1-категория бўйича – 155, 2-категория бўйича – 10, жами – 165 киши) рўйхати ҳамда республикамитдан қатагон қилинган 220 нафар давлат, сиёсат ва жамоат арбобларининг қисқача таржимаи ҳоллари келтирилган.

Китобнинг охириги бешинчи бўлимидан эса ГУЛАГ (Лагерлар Бош бошқармаси) харитаси жой олган бўлиб, унда СССРда 1923-1961 йилларда мавжуд бўлган қамоқхоналар ҳолати тасвирланган. Тошкентда жойлашган Урта Осиё ахлоқ тузатиш-меҳнат лагери (1930-1943 йилларда мавжуд бўлган) ҳақида ҳам ушбу бўлимда маълумотлар келтирилади.

“Қатагон қурбонлари” (Тошкент, Шарқ, 2005) деб номланган ўзбек тилидаги иккинчи китобда 1937 йил 10 август - 5 ноябрда бўлиб ўтган Ўзбекистон ССР Ички ишлар халқ комиссарлиги ҳузуридаги учлик (тройка) йиғилишларининг протоколлари келтирилган. “Қатагон даҳшатлари” деб номланган биринчи боб китобнинг ўзига хос сўз бошиси бўлиб, унда совет режими 1937-1939 йилларда республикамитда амалга оширилган қатагон сиёсатининг бутун даҳшатлари очиб берилган.

Китобнинг асосий қисмини “Учликнинг мудҳиш ҳукмлари” деб номланган иккинчи боб ташкил қилади. Унда мудҳиш учлик ҳукми билан қатагон қилинган 3083 нафар маҳбуслар ҳақида маълумотлар келтирилган. Маълумотлар ЎзССР НКВД ҳузуридаги Тройка (учлик)нинг 1937 йилнинг 10, 20, 29 августдаги, 8, 12, 13, 15, 24, 26, 29 сентябрдаги, 1, 14, 19, 25, 28 октябрдаги, 3, 5 ноябр-

даги 1-32-протоколларнинг баённомаларидан олинган. Баённомалар деярли ўзгартирилмаган ҳолда рус тилидан ўзбек тилига айнан таржима қилинган. Ушбу ҳужжатлар Ўзбекистон Республикаси Миллий хавфсизлиги хизмати архивидан олинган. Китобда келтирилган баённомалар ва ҳукм қарорларида маҳбусларга қўйилган айбларга нисбатан танқидий муносабатда бўлиш лозим. “Халқ душмани”, “миллатчи”, “аксилинқилобчи”, “босмачи”, “жосус”, “сотқин”, “қулоқ”, “буржуа малайи” каби турли ёрликлар ёпиштирилган бу ватандошларимизнинг аксарияти миллатнинг фидойи ўғлонлари, зиёлилари, давлат, жамоат, фан ва маданият арбоблари эдилар. **Улар ўзбек халқи сиёсий элитасининг гуллари бўлган.** Шу боис бу китобларда келтирилган ҳужжатлардаги қатағон қурбонларига қўйилган турли айб ва жиноятларнинг аксарияти НКВД ертўлаларида чекистлар томонидан тўқиб чиқарилган сохта айбномалардир. Дарвоқе, 1936-1938 йилларда Совет Иттифоқи, шунингдек, Ўзбекистон ССРда катта террорни амалга оширган қатағон органларининг раҳбарлари ва оддий ижрочиларнинг кўпчилиги, ҳатто мудҳиш тройка аъзолари ҳам қатағон қурбони бўлган.

Ўзбекистон ССР бўйича учлик дастлаб 1937 йил ёзида Н.А.Загвоздин (Ўзбекистон ССР Ички ишлар халқ комиссари), А.Икромов (Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг 1-котиби), Ж.Тўрабеков (Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Совети раисининг ўринбосари) каби масъул шахслардан иборат қилиб тасдиқланган. Унинг йиғилишларида Ўзбекистон ССР прокурори Шейндлин, котиб сифатида эса Ўзбекистон ССР НКВД Давлат хавфсизлик бошқармаси 8-бўлим бошлиғи лейтенант Яковлев иштирок этган. Кейинчалик Ўзбекистон ССРдаги учлик таркибига Н.Загвоздин (раис), У.Юсупов, Шейндлин (1937 йил 1 октябрдан), Д.З.Апресян (раис), У.Юсупов, С.Сегизбоев (1937 йил 13 ноябрдан) кирган.

Учлик ўз ишини тегишли НКВД ва унинг бошқарма ҳамда бўлимлари жойлашган пунктларда олиб борган ёки оператив секторлар жойлашган ерга бориб иш кўрган. Учлик унга тақдим этилган ҳар бир маҳбус ёки маҳбуслар гуруҳи, шунингдек, сургун қилинаётган ҳар бир оила тўғрисидаги материалларни кўриб чиққан.

Ҳукм ижро этилганлиги ҳақидаги учликнинг баённомалари зудлик билан СССР Ички ишлар халқ комиссарлиги Давлат хавфсизлиги Бош бошқармасининг 8-бўлимига юборилган. Унга

биринчи форма бўйича ҳисоб карточкалари илова қилинган. Бу ҳақда “Қатағон қурбонлари” китобида ҳужжатлар тили билан батафсил ҳикоя қилинган. Ҳукм ижроси учлик раиси кўрсатмаси билан амалга оширилган. Ҳукмни ижро этиш учун учлик йиғилиши баённомасидаги қарор асос бўлган.

Биринчи тоифа бўйича ҳукмлар ижроси республика халқ комиссари, НКВД бошқармаси, бўлим бошлиқлари кўрсатмаси билан вақти ва жойи яширин ҳолатда бажарилган. Ҳукмнинг ижроси ҳақидаги ҳужжатлар ҳар бир ҳукм этилганнинг тергов ишига алоҳида конвертда солиб қўйилган. Иккинчи тоифа бўйича ҳукм қилинганлар СССР НКВД Давлат лагерлар бошқармаси (ГУЛАГ) белгилаган нарядлар асосида амалга оширилган.

“Репрессия. 1937-1938 гг.” (Ташкент, Шарк, 2007) деб номланган учинчи китобдаги ҳужжатлар ва материаллар 1937 йил ноябрь ойига тегишли бўлиб, унда Ўзбекистон ССР НКВД ҳузуридаги Тройка (учлик)нинг 33-37, 43-мажлисларининг протоколлари (баённомалари) мавжуд. Бу ҳужжатлар ҳам Ўзбекистон Республикаси Миллий хавфсизлик хизмати архивидан олинган. Китобга киритилган атиги олти баённома матнidan шуни аниқлаб олиш мумкинки, 1937 йил ноябр ойида Ўзбекистонда совет режимининг қатағон сиёсати ўзининг юқори чўққисига чиққан. Бир ой ичида минглаб бегуноҳ ватандошларимиз қатағон қиличи тифидан қурбон бўлишган. Китобга киритилган ҳужжатларда кўрсатилишича, қатағон қилиниб, ахлоқ тузатиш-меҳнат лагерлари ва калонналарида қамоқ жазосини ўтаётганлар жуда ҳам ёмон ҳолатда ва ачинарли аҳволда кун кечирибди. Уларнинг аксарияти турли касалликлардан, очлик ва ташналиқдан, изгирич совуқдан, зулм ва қийноқлардан, тинка-мадорни қуритадиган оғир жисмоний меҳнатдан ўлиб кетишган, тирик қолганлари эса бир умр ногирон бўлиб қолган. ГУЛАГ лагерларидаги маҳбуслар орасида ўлим ҳолати юқори даражада бўлган. Айниқса, 1937-1938 йилларда ва иккинчи жаҳон уруши даврида маҳбусларнинг ўлими кўп қайд этилган. Баъзи маълумотларга қараганда, 1937 йили ГУЛАГ лагерларида 908624 нафар маҳбус бўлиб, улардан 25375 нафари ўлиб кетган.

1938 йилда эса 1156781 нафар маҳбусдан 90546 нафари вафот этган. Улар орасида ўзбекистонликлар ва ўзбеклар сони анча кўп бўлган.

Катта террор авжига чиққан 1937 йил 1 октябрдаги маълумотларга кўра, СССР Ички ишлар халқ комиссарлиги

лагерлари бўйича 20954 ўзбек маҳбуси бўлган. Уларнинг 2643 нафари Байкал-Амур лагерида, 1923 нафари Волга-Москва қурилиши (Дмитров лагери)да 1554 нафари Углич-Рябинск қурилиши (Волга лагери)да 1673 нафари Оқ денгиз-Болтиқ лагерида, 687 нафари Коми АССРдаги Ухтим лагерида, 543 нафари Молдова АССРдаги Тем лагерида, 2247 нафари Владивосток лагерида, 643 нафари Новосибирск лагерида, 3029 нафари Тошкентдаги ўрта Осиё лагерида қамоқ жазосини ўтаган. Маҳкумлар ўта оғир шароитларда тинимсиз равишда меҳнат қилиб, “коммунистик жамият” асосини қурганлар. Шунингдек, ўзбекистонлик 3275 нафар ўзбек маҳбусларидан 854 нафари Қарағанда, 12 нафари Прорва, 23 нафари Норильск, 1199 нафари Вяземск, 69 нафари Калуга, 250 нафари Сталин темир йўл бекати, 96 нафари жануби-шарқий лагерлар, 47 нафари Подольск аэродроми, 70 нафари Самара, 655 нафари шимоли-шарқий лагерлардаги қамоқхоналарда жазо ўтаганлар. “Репрессия” (3-китоб)да ана шундай маълумотлар келтирилади.

1939 йил 1 январга оид маълумотларга қараганда, НКВД ахлоқ тузатиш-меҳнат лагерларидаги тутқунлар орасида 23855 нафар ўзбеклар бўлган. Бу маҳбуслар аксар ҳолларда жосуслик, террорчилик, кўпоровчилик, Ватанга хиёнат қилиш, троцкийчи-зиновьевчилик ва Ватан хоини оиласи аъзоси бўлишликда айбонланганлар. Улар СССР ОГПУ-НКВД органлари, жумладан, НКВД махсус кенгаши ва тройкалари, Адлия халқ комиссарликлари коллегиялари томонидан ҳукм қилинганлар.

“Репрессия. 1937-1938 гг.” (Ташкент, Шарқ 2008.) деб номланган тўртинчи китобдаги ҳужжатлар ва материаллар 1937 йил декабрь ойига оид бўлиб, унда катта террорнинг Ўзбекистондаги қурбонлари хусусида сўз боради. Ушбу тўпламдан ЎзССР НКВД хузуридаги Тройканинг 1937 йил 1-27 декабрдаги 44-65 мажлисларининг протоколлари ўрин олган бўлиб, бу ҳужжатлар ҳам Ўзбекистон Республикаси Миллий хавфсизлик хизмати архивидан олинган. Хуллас, репрессия ҳақидаги ҳужжатлар киритилган тўртинчи китобдаги 22 та протоколда республикамизда маъмурий органлар томонидан фақат бир ой – 1937 йил декабрда амалга оширилган мудҳиш хунрезликлар ўз аксини топган.

Фақат 1937 йил 12 декабрь кунининг ўзида Тройка (учлик) мажлисларида 625 та жиноий иш кўрилган. Саккиз кун мобайнида эса 3082 та жиноий иш ус-тидан ҳукм ўқилган.

1937 йил декабрь ойида қатагон қилинганларнинг катта қисми Андижон ва Бухоро округлари ҳиссасига тўғри келади. Бу пайтда Андижон округида 51 нафар маҳбус отув жазосига ҳукм қилинган, 463 нафар маҳбус 10 йил муддатга озодликдан маҳрум қилинган, 108 нафар маҳбус эса 8 йил муддатга қамалган, бир нафар маҳбус қамоқдан озод этилган бўлса, Бухоро округида 121 нафар маҳбус отув жазосига ҳукм қилинган, 242 нафар маҳбус 10 йил муддатга ва 48 нафар маҳбус 8 йил муддатга озодликдан маҳрум этилган. 1937 йил 10 декабрда бўлган ЎзССР НКВД Бухоро сектори тройкасининг йиғилишида (62-протокол) 170 нафар маҳбуснинг жиноий иши кўрилган. Уларнинг бир қисми отиб ташланган, қолганлари 8-10 йил муддатга қамоққа ҳукм қилинган.

Тўртинчи китоб охирига киритилган иловада 1937 йил декабрь ойида Ўзбекистон ССРда қатагон қилинган кишиларнинг миқдори, уларнинг миллий ва ижтимоий таркиби, республика миқдори, туманлари, шаҳарлари бўйича қатагон қилинганлар сони каби маълумотлар келтирилган. Бу илова қатагон даври тарихини ўрганувчи ёш тадқиқотчилар учун бебаҳо манба вазифасини ўтайди.

Албатта, қатагон мавзусидаги ушбу тўрт китобнинг таҳлили битта мақола доирасига сифмайди. Тадқиқотчилар келгусида бу мавзуда жиддий илмий изланишлар олиб боришганда проффессор Р.Шамсуддинов ва унинг шогирдлари ишларига ўзларининг холис баҳосини беришади, деган умиддамиз. Шу ўринда ушбу китобларнинг мазмуни билан боғлиқ айрим фикр-мулоҳаза ва таклифларни келтириб ўтмоқчимиз:

Биринчидан, қатагон мавзусидаги архив ҳужжатлари ва материаллари нашрга тайёрланганда ҳар бир китоб охирига кўрсаткичлар (жой ва шахс номлари, тарихий атамалар ва ҳоказо) тузилиши лозим.

Иккинчидан, ҳар бир китобдаги ҳужжатларга изоҳлар келтирилиб, бу изоҳлар ва шарҳларда ушбу ҳужжатнинг моҳияти воқеа содир бўлган давр контекстида очиб берилиши лозим.

Учинчидан, ҳар бир китобга мукамал сўз боши ёзилиб, унда китобга киритилган юзлаб ҳужжатлар таҳлил ва талқин қилинмоғи, уларга бугунги кун тадқиқотчисининг баҳоси берилмоғи лозим эди. Тўғри ҳар бир китобнинг бошланишида 2-6 бетдан иборат кириш қисмлари мавжуд (фақат ўзбек тилида нашр қилинган 2-китобда ҳужжатлар таҳлилига 18 бетлик махсус боб

бағишланган). Бироқ бу кириш қисмларида китобларда келтирилган архив ҳужжатларининг моҳияти етарли даражада очиб берилмаган.

Тўртинчидан, 2-китобда ҳужжатларнинг рус тилидан ўзбек тилига таржима қилинганда матн устида ижодий ишланмаган, баъзи сўзлар ғализ ёки маъноси тушунарсиз, китобда оддий таҳрирга муҳтож ўринлар бор.

Бешинчидан, қатағон мавзусидаги ушбу китобларнинг иккинчиси Рустам Шамсутдинов муаллифлигида нашр этилган. Китобнинг титул варағида “Ҳужжатлар ва материаллар тўпламлари” деган ўта муҳим ибора тушиб қолган. Ҳолбуки, бу китобга ҳам архивдан, аниқроқ айтганда, Ўзбекистон Республикаси Миллий хавфсизлик хизмати архивидан олинган 20 та баённома (протокол) рус тилидан ўзбек тилига таржима қилиб келтирилган. Аслини олганда муҳтарам домламиз Р.Шамсутдиновни бу ўринда китоб муаллифи деб эмас, балки тўпламни нашрга тайёрловчи-тузувчи ва таржимон деб кўрсатилганда мақсадга мувофиқ бўларди. Хуллас, бундай «жузъий» хатоларнинг ўтиб кетишига китобнинг масъул муҳаррири ва ноширлар ҳам эътибор қаратишмаган чоғи. Аслини олганда қатағон мавзусида Р.Шамсутдиновнинг ўнлаб китоблари нашр қилинган бўлиб, заҳматкаш ва фидойи олимимиз бундай сохта обрў ва мулозаматга муҳтож эмас.

Бироқ билдирилган ушбу фикр-мулоҳаза ва хато-камчиликлар мазкур китобларнинг қимматини асло пасай-

тирмайди. Мулоҳазаларимизни очик ва кескин айтишдан мақсадимиз шуки, Ўзбекистонда архив ҳужжатлари ва материаллари тўпламларини чоп этиш ишлари эндигина бошланди ва келгусида юқорида келтирилган камчиликлар эътиборга олинса айни муддао бўларди.

Шундай қилиб, таниқли тарихчи олим Рустамбек Шамсутдинов бошчилигида бир гуруҳ тадқиқотчилар томонидан катта меҳнат ва машаққатлар эвазига тайёрланган қатағон (репрессия) мавзусидаги чор китобдан иборат ушбу ҳужжатлар ва материаллар тўпламлари бугунги кунда катта тарбиявий аҳамият касб этади. Бу китобларда ўзбек халқининг совет ҳокимияти йилларида фақат биргина йил – 1937 йил мобайнида чеккан азоб-уқубатлари, XX аср ўзбек қишлоғининг фожиаси, халқимизнинг мустабид тузум давридаги машаққатли ҳаёти ўзининг бусбутун бўй-басти билан намоён бўлади.

Бу китоблар **“совет даври ва коммунистик жамият ҳақидаги жаннат”** аслида бир сафсатадан иборат қуруқ чўпчак бўлганлигини инкор этиб бўлмайдиган далиллар билан исботлайди. Мазкур тадқиқотларда акс этган қатағон жараёнлари ўзбек халқининг XX асрдаги даҳшатли фожиаси сифатида тарих саҳифаларидан жой олган. Улар ҳақида ҳали кўп илмий ва бадий асарлар, йирик тадқиқотлар яратилишига шубҳа йўқ. Юқоридаги табаррук тўрт китоб ана шу эзгу йўлдаги муваффақиятли қадам сифатида қадрлидир.

Қаҳрамон РАЖАБОВ,
тарих фанлари доктори,
Ўзбекистон Республикаси
ФА Тарих институти грант
раҳбари

Мартти ЛАРНИ

Сукрот Хельсинкида

Финляндиянинг собиқ фуқароси Вихтори Виртанен 1944 йилнинг баҳорида фоний дунёдан боқий дунёга рихлат қилган эди. Дастлаб у ўзини яхши ҳис қилиб юрди. Бироқ аста-секин фаришталарнинг жўр нағмаларию, чилторнинг тинғир-тинғири ҳам жонига тега бошлади. У уйини қўмсай бошлади ва ҳатто бир хил оҳанг азбаройи жонига текканидан бундан кўра хотинимнинг вайсашини эшитиш ҳам ёмон бўлмасди, деб ўйларди.

Жойдан-жойга тинимсиз парвоз қилар экан, у бир куни муштдеккина, буришган қарияни учратиб қолди. Қария шу қадар бадбашара бўлишига қарамай, алланечук жозибали ҳам эди. Бу митти, қоқсуяк қария ўқитувчи бўлиб ишларди. Унинг нега бунчалик озиб, эти устихонига ёпишгани мутлақо равшан эди, чунки ўқитувчиларга жуда ёмон ҳақ тўланишини ҳамма яхши биларди. Қария ҳозиргина дарсни тугатиб, тўбий дарахти соясида абадиёт ва ҳаётнинг узлуксизлиги тўғрисида хаёл суриб ўтирарди.

— Оҳ, худойим, сен қария қанчалик кўрқинчлисан-а! — деди Вихтори Виртанен болалигидан ҳаммавақт тўғри сўзлашни миясига қўйганлари боис.

— Мен янада бадбашарароқ бўлишим мумкин эди, — мулоийм жавоб берди нуроний; унинг ёқимли жилмайиши чеҳрасини ёриштириб юборди.

— Агар мен бундай бадбуруш бўлганимда, чин сўзим, аллақачон ўзимни осган ёки заҳарлаган бўлардим.

— Мен ҳам шундай қилдим, — жавоб берди қария, — лекин ўзимнинг турқи-тароватимдан норозиликдан эмас, балки одамларнинг ёвузлигидан.

— Кўриб турибман, тилингни суяги йўққа ўхшайди! — хитоб қилди Вихтори Виртанен. — Бу ўлкаларга қачон ташриф буюргансан?

— Эрамиздан аввалги тўрт юзинчи йилда.

— Тагин лоф ураётган бўлмагин?

— Йўқ, мен ҳар доим ҳақиқатни гапирганман.

— Қаердансан?

— Юнонистондан. Мен ўзимнинг жонажон шаҳрим Афинада ёшларга ҳаётни англашдан сабоқ берардим.

— Эй, қария! Ёшларни ўз ҳолига қўйсанг бўларди. Улар жаз оҳангларни остида рақс тушишсин. Кинолар кўришсин, дилхушликлар қилишсин.

— Мен сенинг сўзларингга тушунмаяпман. Ўзинг қайси тилда гапиряпсан?

— Сен сўзлаётган самовий тилда-да.

— Ҳа, албатта. Бироқ, “жаз”, “қизикчилик”, “кино” — улар нима дегани?

Вихтори Виртанен қўлларини қанот каби қоқиб, боладимми дегандай мийиғида қулди.

– Ахир ўзинг ҳеч нимани билмайсан-у, нимани ҳам ўргатардинг?
 – Узининг билмаслигини билган кишигина донишманддир.
 – Қулоқ сол, қария, сен мени лақиллатма. Ўзингни ақлли кўрсат-моқчимисан? Ҳеч бўлмаса ўқиш ва ёзишни биласанми?

– Йўқ. Бу шарт ҳам эмас. Аксарият бамаъни одамлар ақлли китобларни ўқиб, бемаъни бўлиб қоладилар. Айримлар доноликдан асар бўлмаган китоблар ёзадилар. Улар ғирт сафсатабозлардир. Уларнинг сохта таълимотлари ёвузликка хизмат қилади, холос. Улар пул учун кўнгиллари-га келган ҳар бир нарсани исботлашга уринадилар. Масалан, улар осмон кўк, деб айтсалар осмон фақат кўк рангдангина иборат бўлиб қоларди. Ҳолбуки, кўк – бу ранг, холос. Сен бу ерда қандайдир кўкни кўрдингми? Бу ерда ҳаммаси оқ ёки рангсиз. Инсон ҳақиқий ва аниқ билимга интила бориб, нарсаларнинг моҳиятини тадқиқ қилиши керак.

Вихтори Виртанен бетоқатланди ва деди:

– Агар одам ер юзиде узоқ яшаса, мана шунақа ғийбатчига айланиб қолади. Отинг нима, қария?

– Сукрот.

– Сукрот! Эсимга тушди, мен бу исмни қачонлардир эшитганман. Мутлақо тўғри! Мактабда бизга айтишган... Наҳотки, ўша – хотини ялмоғизга ўхшаган қария сенсан? Айтмоқчи, унинг оти нима эди?

– Ксантиппа. Бироқ у асло ялмоғиз эмас, балки шунчаки вайсақи ва умрнинг эгови бўлган оддий хотин эди, холос. Хотин бўлгандан кейин, албатта, эгов бўлади-да, акс ҳолда у қандай хотин?

– Мана, энди сен мутлақо тўғри гапирдинг! – хитоб қилди Вихтори Виртанен. – Меники ҳам шунақа эгов эди. Ҳар доим, тинимсиз вайсарди. “Сен, Вихтори, соқолингни қиртишла, соқолингни қиртишла, қиртишла, қиртишла, ла, ла, ла. Яна балчиққа буландингми чўчқага ўхшаб, яна балчиққа буландингми чўчқага ўхшаб, яна чўчқага ўхшаб – чўчқага – қага, қага, қага... Сен пулларни бекорга совурасан, мен эса увадада юраман, увадада, увадада, – дада, дада, дада...”

Сукрот бошини тебратиб, маъқул ишорасини билдирар экан, деди:

– Ксантиппа вайсақи хотинларни ифодалаш учун турдош отга айланиб қолди.

– Менинг хотинимнинг оти Анна эди. Лекин унинг вайсашлари ҳаддан зиёд жонимга теккан эди.

– Сен бу ерга қачон келдинг?

– Бир минг тўққиз юз қирқ тўртинчи йилнинг баҳориде.

– Ой-куни борми?

– Ой-куннинг бунга нима дахли бор? Мен эндигина йигирма саккиз ёшга кирган эдим. Мен фронтда бўлдим ва кўққисдан йўқолиб қолдим.

– Ҳеч нарса изсиз йўқ бўлмайди. Фақат шаклини ўзгартиради, холос.

– Билоғонликни йиғиштир, ошна. Оддий аскар Вихтори Виртанен изсиз йўқолди. Ўқ кўкрагига тегди ва снаряд портлаши вақтида тупроққа кўмилди. Ўша окопчада. На бирор қаҳрамонча қабр, на бирон-бир нишон. Бу ерга эса мени полкдошларим билан бирга олиб келдилар. Дарвоза олдида шундай тўполон эдики, ҳатто йўқламасиз ҳам ўтказиб юбордилар. Фақат қайта-қайта такрорлардилар: “Ўтинглар, олдинга ўтинглар. У ер бўш”. Худди трамвайдаги каби.

– Ғалати сўзлар, ғалати, жуда ғалати, – минғирлади Сукрот, – Ўқ, окоп, трамвай? “Ўқ” дегани нима?

– Ўқни билмайсанми, отахон? Ўқ шундай бир нарсаки, мана бу ердан қириб, мана бу ердан чиқиб кетди.

Вихтори Виртанен ўз кўкрагини кўрсатди, аммо у ерда ҳеч қандай жароҳат ўрни кўринмасди. Сукрот йигитча лоф урапти, деб ўйлади.

– Сен камон ўқи ёки найзадан ҳалок бўлганингни айтишни хоҳламайсан, шекилли? – деб сўради у.

– У ҳам эмас, бу ҳам эмас. Тасодифан пулемётдан қаторасига отилган ўқ. Сенинг ҳарбий хизматга чақирилгунга қадар тайёргарликдан ўтма-

ганинг кўриниб турибди. Ҳатто, замонавий қуролини ҳам билмайсан. Сен ўз жойингда нимадан сабоқ бердинг ўзи?

— Мен ҳеч қачон ўлдиришдан сабоқ берганим йўқ. Бунинг учун донишмандликнинг ҳам ҳожати йўқ.

— Ҳеч нарсани идрок қилолмайсан! Айни шу ерда катта донишмандлик зарур. Ҳатто, мен махсус таълим олдим. Милтиқ эса пиёдаларнинг энг муҳим қуролидир. Пиёдасиз уруш эса — уруш эмас. Тўплар душман маррасини обдон ўққа тутгандан сўнг пиёда аскарлар ҳаракатга тушади. Пиёдаларнинг иши кўп. Улар ҳудудни талайдилар, қишлоқ ва шаҳарларга ўт қўядилар, кексалар ва болаларни ўлдирадилар, аёлларни зўрлайдилар...

— Бас, бас! — ҳайқирди Сукрот. — Ўзинг қаердансан?

— Финляндиядан.

— Бундай мамлакатни билмайман. У қаерда — Осиёдами ёки Африкада?

— Оврүпода, тентак. Хельсинки — менинг жонажон шаҳрим. У ерда бўлиб қолишни қанчалик хоҳлаётганимни билсанг эди...

— Агар у ерда хотинингни учратиб қолсанг-чи?

— Ҳа, албатта, у ўз дийдиёсини яна бошлайди. “Қаерларда санғиб юрибсан, шу вақтгача, вақтгача, вақтгача, вақтгача, -гача, гача, гача?.. Улармидинг бир энлик хат ёзсанг, юзсиз, ёзсанг, юзсиз, ёзсанг, юзсиз, юзсиз, юзсиз, юзсиз...” Шак-шубҳасиз у эговлайди. Ахир шунинг учун ҳам у хотин-да! Бироқ бу самовий муסיқани қайтадан эшитавериш тоқатимни тоқ қилиб юборди! Тонгдан кечга қадар куй ва чилторнинг тинғир-тинғири, кечдан тунгача чилтор ва жўр бўлиб куйлаш. Ҳамма-вақт ўша оҳанг ва ўша куй. Лоақал танаффусларда қандайдир танго, фокстрот ёки шунга ўхшаган Штрауснинг бирон-бир вальсини ёки гармон нағмасини эшитсанг ҳам майли эди. Шундай эмасми? Бу биттагина пластинкани айлантиришгани-айлантиришган. Албатта, айнан шу нарса ташвиқотнинг ўзидир.

— Ташвиқот? У нима дегани?

— Эшит, Сукрот. Бизнинг Хельсинкида, чин сўзим, сенга ойдан тушганмисан, деган бўлар эдилар. Сен бошимга битган бало бўлдинг. Сен, яхшиси айт: бу ердан қандайдир йўл билан бўлса ҳам, лоақал бир неча кунга жуфтакни ростлашнинг иложи борми? Мен Хельсинкига боришни хоҳлайман.

— Биронта ҳужжат-пужжатинг борми?

— Менда фақат пароль бор, холос.

— Сени нима деб чақирарди?

— Виртанен.

— Мен бу исмни илгари ҳам эшитганман.

— Финляндияда Виртаненлар юз минглаб.

— Сукрот эса Юнонистонда битта эди.

Вихтори ерни қўмсашдан, худди тиш оғриғидан азоб чеккандек, додлаб юборай дерди.

Воқеа-ҳодисалар жуда ажабланарли эди. Чунки фаришталар жаннатда умуман оғриқни сезмайдилар. Бундан фақат осмонга ножоиз йўллар билан суқулиб кўтарилиб қолганларгина мустаснодир. Бироқ Вихтори жаннатга мутлақо қонуний кирган эди.

Фаришта Сукрот билан фаришта Виртанен бир дақиқа жим қолдилар. Ниҳоят Сукрот оҳиста сўз қотди:

— Демак, шундай қилиб, ергами? Мени у ерда ёшларни йўлдан тойдирганим ва давлат динини инкор қилганим учун айблашган эди. Бизда, Финляндияда, виждон эркинлиги бор, — таъкидлади Виртанен. — Мен ҳам черков билан хайрлашиб, фуқаролик бўйича рўйхатда турганман. Ёшларга келганда эса, энди уларни бундан ортиқ бузиш мумкин бўлмаса керак. Сен ёшларни бузганинг учун жазоланганмисан? Нима, қорадори сотганмисан?

— Тушунмадим?

– Бўлмаса, демак, эркин севгини тарғиб қилганмисан ёки яширинча порнография билан савдо-сотик қилганмисан?

– Яна тушунмадим, гарчи ҳозир сен қандайдир юнонча сўзни айтган бўлсанг ҳам.

– Бу қанақаси, алвасти? Мен финман, ахир.

– Қизиқ, сен айтаётган кўпгина сўзлар юнончани эслатади. “Порнография” менинг она тилимда шарм-ҳаёсиз суратларни англатади.

– Финчада ҳам у шу маънони англатади. Сени шундай нарсалар учун айблашлари мумкин эканликларини ўйламабман. Эҳтимол, сен ёшлигингда ашаддий Дон Жуан бўлгандирсан?

– Мен бундай номдаги кишини билмайман, – қисқа жавоб қилди Сукрот.

– Тўғриси айт, сен ер юзида қандай бемаъни иш қилдинг?

– Бемаъни. Мен ҳеч қандай бемаъни иш қилганим йўқ. Акс ҳолда бу ерда бўлмаган бўлардим.

– Бўлмаса қаерда бўлардинг?

– Айтиш қийин. Эҳтимол, Афинада дўстлар билан ҳаёт жумбоқларининг абадийлиги тўғрисида фикрлашиб, суҳбатлашаётган бўлармидим.

Фаришта Виртанен мийғида кулиб кўйди.

– Оҳ, бечора қария! Сен бу ердасан ва вақт қандай ўтаётганини пайқай олмайсан.

– Вақтнинг ўзи нима? Балки сен тушунтириб берарсан?

– Вақт? Бу соат миллари кўрсатадиган нарса.

– Қайси соат?

– Эй, сен бемаъни саволларинг билан бошимни оғритаверма. Билдингми-йўқми, улар бу ерга келганларнинг ҳаммасидан биринчи галда соатларини олиб кўйдилар. Меникини ҳам олишди. Вақт, вақт... Ҳа, дарвоқе. Менинг ўзим ҳам вақт нима эканлигини билмайман.

– Мана кўрдингми? Узинг ҳам бу сенга номаълум нарса эканлигини эътироф қиляпсан. Бу сенда донишмандлик аломати борлигини кўрсатади. Нима учун ерга қайтишни хоҳляпсан? Ахир унда бу ердаги уйғунлик йўқ-ку!

– Уйғунлик эмиш! Бу уйғунлик кўнглимга зиғир ёғдай тегиб кетди! Лоақал озгина хилма-хиллик бўлса эди! Парвоз қилиб кўрай-чи, эҳтимол, биронта танишимни учратиб қоларман.

Виртанен қанотларини ёзмоқчи бўлган эди, бироқ Сукрот уни тўхта-тиб қолди.

– Модомики, ихтиёримизда абадийлик бор экан, нимага шошиламиз? – деди Сукрот. – Балки мен сенга ёрдам қиларман. Мен бу ерда саёҳат бюроси хизматчиси билан танишиб қолдим. Уларнинг ер билан алоқалари яхши. Тўғриси айтганда, менинг ўзимнинг ҳам у ерга учуш ниятим бор. Эшитишимча, менинг таълимотимни у ерда бузиб талқин қилишибди. Талабаларим янги мактаб яратишиб, тафаккурнинг янги йўналишини ривожлантира бошлабдилар. Айтишларича, эпикурийлар, цинниклар ва стоиклар пайдо бўлган эмиш.

– Бундайлар ҳеч қулоғимга чалинмаганди-ку? – Сукротнинг сўзини бўлди Виртанен. – Ҳарҳолда мен у ердан кетишим олдида йўқ эди. Бироқ бунинг нима аҳамияти бор? Фақат кўйиб юборишса бўлди. Оҳ, ер! Мен у ерга қайтишни нақадар хоҳлаётганимни билсанг эди! Бу ерга анча эрта келган эканман-да.

Жаннатда вақт бўлмайди. Шунинг учун улар саёҳатлар бюросига қачон келганликларини ва сафар имкониятлари ҳақидаги маълумотларни суриштира бошлашганини айтиш қийин. Амалдорлар улар тақдим этган ҳужжатларни шошилмай кўздан кечиришар, аҳён-аҳёнда ўзаро маслаҳатлашишар ва кўшимча изоҳлар талаб қилишарди. Сафардан мақсад? Тил биласизми? Осмонда энг яқин қариндошингиз борми? Таътилнинг давомийлиги ердаги ҳисоб бўйича: соат, сутка, ҳафтами? Сизлар бораётган жойдагилар қариндошларингизми ёки танишларингизми?

Барча саволларга бизнинг саёхатчилар жинс аломатларини ва шошилиш одатларини йўқотган фаришталарга хос тарзда хотиржам жавоб бердилар. Уч марта уларнинг аризаларини рад этдилар. Рад этишга асос: ерда Сукрот исмли устознинг ташриф буюришидан ҳеч ким манфаатдор эмас. Виртанен қабрига ва унга ўхшаганларга эса аллақачон номаълум аскар ёдгорлиги ўрнатилган. Бироқ фаришталар умидсизликка тушмадилар. Улар Президент Пётрга илтимоснома билан мурожаат қилдилар ва охир-оқибат сафарга рухсатнома олдилар. Албатта, бу сафарда маълум чеклашлар бор эди. Улар биргаликда жўнашлари ва бирга қайтишлари керак эди. Уларга фақат Хельсинкига боришга рухсат берилди. Сиёсий мулоҳазаларга кўра, Сукротга, гарчи у расмий равишда худолар юрти деб тан олинган ватанида ёшларни тинч қўйишга ваъда қилган бўлса ҳам, Грецияга рухсатнома бермадилар.

Кичкина, бужмайган Сукротнинг тарвузи қўлтигидан тушди. Лекин қанотларини ёймади. Узининг қалби билан маслаҳатлашиб, у фаришта Виртаненни Финляндияга кузатиб боришга қарор қилди. У хаёлан у ерда олимлар юнонча гапиришига, оддий халқ эса лоақал самовий тилни тушунишига умид қиларди.

1966 йил декабр ойи охирларидаги илиқ кунларнинг бирида, туш чоғларида хельсинкилик бекорчилар вокзал майдонидаги Алексис Киви ёдгорлиги олдида ўймалашарди. Уларни, албатта, Тилии ибодатхонасига орқа ўгириб ўтирган Финляндиянинг миллий ёзувчиси қизиқтирмасди. Уларнинг нигоҳлари ёдгорлик супачаси ёнидан бошпана топган икки дайдига қаратилган эди. Улардан бири кекса ва анча мункиллаган чол бўлиб, кенг, ифлос плашга ўранган эди. Унинг оёғида йиртиқ шиппак, қўлида сербутоқ таёқ бор эди, иккинчиси эса солдат кийимида, бошида каска, унинг эски тўзиган шинели ифлос ва қон юқи эди. У иягини қаттиқ қашир экан, соатли минора томон ишора қилиб деди:

– Кетдик.
– Орқагами? – шиппакли чол сўради.
– Йўқ, жин урсин, бу ёққа кел! Фақат, бугун қайси кун? Байрамми ёки бегим куними?

– Бу қандай махлуқ? – кўркувдан қичқириб юборди чол.
– Бу автомобиллар.
– Авто?... Менинг она тилимдаги сўзга ўхшайди... Нима улар – махлуқларми?

– Автомобилларми? Йўқ, албатта. Улар машиналар. Ма-ши-на!
– Машина, бу ҳам менинг тилимдан... яъни «машина».
– Агар бугун яқшанба бўлса, хотиним болалар билан уйда. Бироқ бегим куни бўлса, хотиним ишда, кичкинтойлар эса боғчада. Мен уларни қачонлардан... Эҳтимол, неча ойлардан бери кўрганим йўқ... Аммо бизда уруш кетяпти-ку... Ие, ана, тревога! Ҳаво тревогаси! Ё-тинг-лар!

Осмон самолёт моторининг гувиллашидан титраб кетди, гўё самолёт шиддат билан яқинлашаётганга ўхшарди. Солдат шеригининг қўлидан маҳкам тутиб, ҳайкал супаси ёнига йиқитди ва ўзи ҳам ёнига узала тушиб ётиб олди.

– Бу ерда нима шовқин? Тарқалинлар, тарқалинлар! – Полициячининг ҳайқириви эшитилди. Ёши ўтинқираган бир аёл ҳокимият вакили билан ёрдамга шошилган мўйловли кишига қарата деди:

– Мана, бу ерда қандайдир икки пияниста жамоат тинчини бузмоқда. Ароққа деса пул топади, аммо кийимга – йўқ. Бундайларни дарров ушлаб, мажбурий ишлар лагерига жўнатиш керак!

– Балки, улар ўша ердан қочгандир, – деди келишган жаноб.
– Тарқалинлар! – қичқирди полициячи ва қаттиқ хуштак чалиб, ёрдамга чақира бошлади.

– Сиз кимсиз? – деб полициячи ҳарбий кийимдаги кишига овози борича бақирди ва бир туртган эди, ҳалиги киши дик этиб ўрнидан туриб кетди..

– Оддий аскар Вихтори Виртанен, учинчи пиёдалар полкидан.
 – Сиз мастсиз. Бу ерда нимага ағанаб ётибсиз? Оёқда туролмайсизми?
 – Мен ағанаб ётганим йўқ. Учиб келаётган самолёт товушини эшитдим ва ўзимни ерга отдим. Кейин билсам, бу ўзимизнинг самолёт экан.
 – Бу формани сизга ким берди?
 – Омбор мудири. Жин урсин, мени сўроқ қилишга сизнинг нима ҳаққингиз бор? Мен ҳарбий бошлиққагина ҳисоб беришга мажбурман, полицияга эмас.

– Сиз бутун бир жамоатчиликка ҳисоб беришга мажбурсиз. Киши ўзини балога гирифтор қилишининг ҳожати йўқ. Мана бу тентак ким? Ана у ерда супачага биқиниб қалтираётган? У нима деб алжираяти? Гапидан ҳеч нарсани тушуниб бўлмади.

– У менинг устозим.

– Тур, тур, қария! Қани! Фамилиянг нима?

– У финчани тушунмайди, – унинг ўрнига жавоб берди Вихтори.

– У қайси тилда гапиради?

– Самовий тилда... яна юнон тилида. Унинг оти Сукрот.

Оломон қувониб кетди. Ҳар бир ҳазил олтинга тенг бўлган Хельсинкида ўзига хос текин томоша кўриш ноёб ҳодиса эди. Сукрот атрофга кўрқув билан қарар экан, Виртаненни қўлидан ушлаб олиб, эшитилар-эшитилмас шивирлади:

– Афинада бундай ҳодиса ҳеч қачон бўлмас эди...

– Ҳозирда у ерда ҳам худди шундай, – жавоб берди Виртанен.

Тўсатдан қаердандир полиция машинаси пайдо бўлди. Сукрот безгак тутгандек қалтирар ва плашига янада қаттиқроқ ўралар эди. Гўё бечора афсонавий ҳайвонлар, Гомер ривоятларидаги ақл бовар қилмайдиган махлуқлар бадбўй нафаслари билан ҳавони заҳарлаб, унинг теварагида ириллаб уймалашишарди. У кафтлари билан кўзларини бекитди, кимдир кўли билан уни тутиб, Виртанен билан бирга полиция машинасига итариб тикди.

– Наҳотки, бу Аргус бўлса? – пичирлаб сўради у Виртанендан, машина ўрнидан кўзгалгач.

– Нима?

– Мана, бу бизни қорнига сиғдирган махлуқ?

– Бу кичиккина автобус.

– Аргус эмаслигини аниқ биласанми? Унинг олдида ҳам ва кетида ҳам баҳайбат кўзлари бор экан, мен кўрдим.

– Бемаъни гапни қўй. Бу фаралар.

– Пичирлашни бас қилинг! – дўқ урди полициячи. – Яна қандайдир ўғриларнинг гаплари. Ҳа, Виртанен, шинелингиздаги қон қаердан тегди?

– Мен аниқ билолмайман. Ярадор бўлдим.

– Қаерда?

– Фронтда.

– У осмондан тушган, – деди иккинчи полициячи ўртоғига кўзини қисиб, – У билан гаплашиб ўтиришнинг фойдаси йўқ, иккаласининг ҳам мияси айниган кўринади. Эҳтимол, қандайдир политур ёки антифриз ичишган бўлса керак.

– Менинг бошим жойида! – Виртаненнинг жаҳли чиқди. – Мен бошлиққа арз қилдим. Полк командири сизларга тегишли жазони беради. Мен ҳарбий даврнинг қонунларини биламан.

– Ҳарбий давр? – ҳиринглади полициячи. – Ҳозир тинчлик-ку!

– Тинчлик? Наҳотки! Қачондан бери?

– Эҳ-ҳа, йигирма йилдан ошиб кетди.

Машина полиция участкаси олдида тўхтади ва уларни сўроқ қилгани олиб кирдилар. У ерда Виртанен ҳақиқатан ҳам кўкрагидан ярадор бўлгани аниқланди. Уқ кўкрак қафасига тегиб, икки кураги орасидан тешиб чиқиб кетган экан. Таниш аломатларни кўздан кечирришгач, унинг шахсини текширдилар ва унинг Вихтори Виртанен, қачонлардир ҳалок бўлган, деб эълон қилингани маълум бўлди.

Сўроқномада ёш полиция зобити қуйидагиларни қайд қилиб қўйди: а) оддий аскар Вихтори Виртанен барча саволларга пойма-пой ва жуда эскича усулда жавоб берди; б) қон таҳлили тутқун ҳеч қандай ичкилик ёки бошқа бирон-бир наркотик модда истеъмол қилмаганлигини кўрсатди; в) модомики, қонун барча ўликларни дафн этиш ёки қуйдириш мутлақ зарур эканлигига ҳукм этар экан, оддий аскар Виртаненни кўмиш ёхуд ҳафта ичида қуйдириш лозимлиги белгилаб қўйилди; г) у солиқ бошқармасига бунчалик узоқ муддат давомида тегишли солиқларни тўламагани сабабини тушунтириб бериши учун тутқун икки суткага озодликка қўйиб юборилади.

Шундай қилиб, Виртаненга боғлиқ нарсаларнинг ҳаммаси равшан бўлди. Бироқ Сукротни сўроқ қилиш қийин кечди. У фақат Виртанен тушунадиган тилдагина гапирар эди.

- Наҳотки, бу қари маймун бирон-бир инсоний тилни билмаса?
- Устозим юнонча гапирди, – деди Виртанен.
- Нима, у юнонми?
- Ўзи шунақа деди.
- Яхши, ҳозир биз буни текшириб кўрамиз.

Дарҳол Греция элчихонасидан ёш котибни чақирдилар. У юртдошига эринибгина назар ташлар экан, бошини сарак-сарак қилиб, қуруққина деди:

– Ҳурматли жаноблар! Мен буни ҳақорат деб биламан. Менинг олижаноб мамлакатим тарихи бундай бадбашара нусхани билмайди. Унинг оти нима?

– Сукрот, – жавоб қилди полиция офицери.

– Элчихона котиби чўчиб тушди. У плашига ўралган қарияга яқин келиб сўради:

– Қаерда туғилгансиз?

Сукрот елкасини қисди ва ҳеч нима демади.

– Ўзингни юнон деб ҳисоблашга қандай ҳаддинг сизди? – давом этди ёш дипломат.

Сукрот устозларга хос табассум билан майин жилмайди ва ёш йигитнинг келишган қиёфасига разм солар экан, деди:

– Биродар, сенинг нутқингдаги товушлар менга таниш, бироқ сенинг нима деяётганингни тушунмаяпман.

– Балки, у қадимги юнон тилида гапирётгандир? – жилмайди элчихона хизматчиси. – Периклнинг соқоли билан қасам ичаманки, бу юнон тарихининг жуда катта китобларидаги ақлдан озган қандайдир олимга ўхшайди. Менинг таржимон сифатида сизларга фойдам тегмайди. Кечирасизлар, мен бандман. Узримни қабул айланг, жаноблар!

Элчихона хизматчиси таъзим қилди ва жўнаб кетди. Энди тилмочликка Хельсинки университетининг мумтоз филологияси бўйича профессорини таклиф қилдилар. У Сукротга икки томчи сувдек ўхшар эди, уларни эгизаклар деса бўлади, ўшандай бўжмайган, мулозим ва замондан икки минг йил орқада қолиб кетган бир одам.

– Жуда соз, жуда соз! – ҳайқириб деди профессор. – Мен сиз билан, жаноб Сукрот, кўришишни ҳар доим орзу қилардим. Платон сиз ҳақингизда батафсил ва чиройли ҳикоя қилган эди, бироқ унинг сўзларига ҳамиша ҳам ишониб бўлмайди. Демак, сиз ҳали ҳам чин фазилат билимда, деб ҳисоблайсизми?

Бу икки хушфёъл нуроний устозлар гапга тушиб кетдилар ва вақтни мутлақо унутдилар. Улар учун эндиликда соат, тақвим деган тушунчалар ёт эди. Полициячилар беихтиёр муштларини қисдилар, оддий аскар Виртанен ҳаво тревогасини кутиб, безовталиқ билан деразага қаради, ёш зобит ёса ҳафсала билан қулоқларини кавларди. Мумтозларнинг ажойиб суҳбати жуда узоқ – роппа-роса икки соат давом этди ва ниҳоят полиция зобити ўрнидан туриб, ўзининг қўл остидагиларига бақирди:

– Сўроқ қилиш тугади! Уларни бу ердан йўқотинг!

– Мана бу қочоқни ҳамми, мана бу учинчи таъвияни ҳамми?

– Йўқолинг! Ҳаммангиз йўқолинг!

Мумтоз филология профессори ўзининг касбдоши билан астойдил хайрлашди ва бир неча бор уни уйига меҳмондорчиликка таклиф этди, бироқ паришонхотирлиги туфайли ўз отини ва манзилини айтишни унутди. У ёқимли ҳис-туйғулар оғушида ўзидан кетиб борар экан, қадимий юнон тилида узлуксиз гўнғилларди:

– Ҳа, Сукрот ҳақ эди. Агар одам виждон ҳукмига амал қилса, у ҳеч вақт ўз қилмишларидан пушаймон бўлмайди... Ҳақиқий билим фазилатли эзгу ҳаётга етаклайди... Буларнинг ҳаммасини мен университетдаги ҳамкасбларимга ва хотинимга, вайсақи хотинимга қайтадан гапириб беришим керак...

Оддий аскар Виртанен ва устоз Сукрот қўл ушлашиб кўчага чиқишди-да, Виртаненнинг уйи томон кетишди. Кўчалар одатдагидек гала-говур эди. Хельсинкида чет эл циркларидан бири ўз томошаларини бошлаган эди. Халойиқ Виртанен билан Сукротни циркнинг ўзиюрар рекламаси, деб билди. Шунинг учун одамлар уларга рекламага қарагандек муносабатда бўлдилар, яъни кўпда эътибор бермадилар. Кулимсираб, елка қисиб кўярдилар-у, ёнларидан ўтиб кетаверар эдилар. Ошналар деярли ҳеч қандай тўсқинликсиз шаҳар марказидан тобора узоқлашиб боришарди.

Шогирд устозини қўлидан ушлаб борар экан, унинг барча саволларига итоаткорона жавоб қайтарар эди.

– Бу нима?

– Универмаг кўрғазмаси..

– У нимага керак?

– Товарларни намойиш этиш учун.

– Қўл тегизиб кўриш мумкинми?

– Марҳамат.

Сукрот сип-силлиқ ойнага оҳиста қўлини олиб борди, мўъжизавий шаффофга бурнини тираб, дўкон ичкарасига қарашга ҳаракат қиларди.

– Мана бу нима?

– Радиоприёмниклар.

– Улар нима учун керак?

– Сўнгги ахборотлар, қўнгилочар мусиқалар ва қизиқарли эшиттиришлар учун.

– Бу одамга зиён етказадими?

– Бирор нарса дейиш қийин...

– Мана бу нима? Ана у ердаги!

– Қир ювиш машинаси.

– У нима қилади?

– Қирларни ювади.

– Нима учун машина билан?

– Вақтни тежаш учун.

– Тежалган вақтни нима қилишади?

– Жин урсин, ким билибди! Жуда кўп савол бераверма. Шундай бўлса ҳам, сўра. Бироқ бу ерда уймалашишимиз етар, кетдик.

– Қаёққа?

– Меникига, албатта.

– Сен ҳам шундай кўрқинчли улкан минорада яшайсанми?

– У асло минора эмас. Оддий кўп қаватли уй. Унда тез ҳаракатланадиган лифт бор.

– Лифт нима?

– Бу бир кичкина хона, шу уйда яшовчиларни қаватма-қават олиб чиқиб қўяди.

– Бу хона, эҳтимол, оғир бўлса керак. Уни қўллар кўтарадими?

– Йўқ, у электр билан ҳаракатланади.

– Электр билан? У нима?

– Билмайман... Қани кетдик.

– Нима учун сен мана бунга ўхшаш кичикроқ уйда турмайсан?

– Э, бу ахир трамвай-ку. Унда яшамайдилар, унда юрадилар. У худди арава каби ҳаракатланади.

- Бундай аравага кимни қўшадилар?
- Ҳеч кимни. У ўзи юради.
- Қандай қилиб, ўзи? Наҳотки абадий ҳаракат топилган бўлса? Ҳаракатланувчи уй! Ерсиз одамлар учун ажойиб турар жой. Тўхтаб тур.
- Нима қилмоқчисан?
- Қовуғимни бўшатиб олай.
- Эсингни едингми. Бу ердан одамлар ўтади.
- Мен уларга орқа ўгириб оламан.
- Сен каллаварам аҳмоқ экансан! Тўнка... ваҳший! Бир оз сабр қил, жуда оз қолди. Ана, менинг уйим ҳам кўриниб қолди.
- Бироқ у ерда мумкин эмас. Ахир, у сенинг яшаш жойинг.
- У ерда ҳожатхона бор.
- У нима дегани? Бунинг инсон саломатлиги учун зарари йўқми?..
- Мутлақо. У махсус мослаштирилган алоҳида хона.
- Уни нима тозалайди?
- Сув. Катта чаноқдаги ифлос нарсаларни қувур орқали денгизга чиқариб ташлайди.
- Йўқ, мен бунга тоқат қилолмайман. Киши ўз турар жойини молхонага айлантормаслиги керак.
- Сукрот, қулоқ сол, сени қачонлардир одамларга ҳаётий донишмандликдан сабоқ берган деб ким айтади?
- Ҳа, ўқитганман. Аммо одамлар, кўриниб турибдики, ҳеч қандай сабоқ олмаганлар... Мен Афинани кўришни хоҳлардим. У ерда бундай нарсалар бўлиши мумкин эмас...
- Ҳозирда у ерда ҳам шунинг ўзи. Тамаддун! Ҳамма қулайликлар яратилган...
- Қулайлик бахт келтирмайди.
- Мана, ниҳоят етиб келдик... Мен бир оз ҳаяжонланаяпман. Кўрамиз, хотиним нима деркин.
- Болалар, улар, албатта, дарҳол қўлимга ёпишадилар. Мен эса уларга ҳеч қандай совга келтирмадим. Ахир фронтдан нима ҳам келтириш мумкин? Эшит-япсанми, юрагим қандай дукиллаб ураяпти? Лоақал тамаки тутатиб олсам эди... Сукрот, ҳой, Сукрот! Қаёққа кетдинг? Дарвоза тагидаги тешикка бурнингни суқма... Бизга бу ёққа, кўчадан тўғри кириладиган эшик орқали! Эҳ, сен чўчқа! Қандай журъат қилдинг? Яхши, қоровул кўрмади, акс ҳолда полиция чақирар эди... Қандай шармандагарчилик! Наҳотки, ўзингни ҳеч идора қилолмайсан? Ахир мен сенга айтган эдим-ку...
- Сен нега бунчалик аччиқланасан, дўстим?
- Сен менинг нафратимни кўзга япсан! Сен ўзингни тутолмаяпсан.
- Қачон мен бирон-бир кимсага ёмонлик қилсам, ўз виждонимнинг таънаомуз овозини эшитаман. Бироқ ҳозир виждоним тинч.
- Хўп... Кетдик!
- Ҳозир, шиппагимни ечиб олай.
- Бемаъниликни йиғиштир. Лифтга кир. Олтинчи қаватга кўтариламиз.
- Кетдик. Бизни у ёққа ким олиб чиқади?
- Эшак!
- Қани у?
- Қаршимда. Ахир мен ҳозиргина лифт электр билан ҳаракатланади, дедим-ку. Таёгингнинг кераги йўқ. Уни шу бурчакка, радиатор ёнига қўй. Кўряпсанми: лаш-лушлар учун жой. Менга бер, олиб бориб қўяман. Қани, кир. Нимани ўйлаяпсан?
- Оддий аскар Виртанен Сукротни лифтга итариб киритди, кейин эса ўзи ҳам кирди. Бир дақиқа ўтмай, улар хонадон эшиги олдида пайдо бўлдилар ва Виртанен тахтадаги ёзувга одатдагидек назар ташлади.
- Нима, бу шайтон васвасасими? Тахтачани ким ўзгартирди? Мэкинэн... Бу ерда ҳеч қандай Мэкинэн йўқ. Бу менинг хонадоним. Хўш, нима ҳам қилдик, қўнғироқни босамиз...
- Сукрот чўчиб тушди.
- Бу нима ўзи?

- Эшик кўнғироғи.
- Уни ким ўйнайди?
- Мен. Ахир кўрмадингми мана бу тугмани босганимни?
- Бу мўъжиза. Мен ҳам босиб кўрсам майлими?
- Бос, бос... Босавер, кўрқма, тишлаб олмайди.
- Эшик орқасидан аёл кишининг жаҳлдор товуши эшитилди:
- Бораяпман, бораяпман!
- Эшикни қари, сочлари пахмоқ, чала кийинган, оғзининг бурчагида тамаки тутатган хотин очди.
- Сизларга нима керак? – жаҳл билан сўради хотин.
- Мен уйимга келдим, – жавоб қилди Виртанен, – уйга кирмоқчиман.
- Тўхта, малъун! Бу ерда сенга пишириб қўйгани йўқ.
- Бу менинг уйим. Мен Вихтори Виртаненман. Бундан икки йил аввал фронтдан таътилга келган эдим. Бу ерда менинг хотиним ва икки нафар кичкинтойларим туради.
- Хотин кўрқиб кетиб ортига тисланди, бироқ кейин ишонқирамай ва диққат билан келганларга қараб, деди:
- Менинг биринчи эримнинг оти ҳақиқатан ҳам Вихтори Виртанен эди. Бироқ у фронтда қачонлардир ҳалок бўлган. Мен сизга тўғриси айтман, мени лақиллата олмайсиз.
- Сукрот хотин кўлида асабий ҳолда айлантириб турган тамакига ҳайрат билан боқарди. Дабдурустан:
- Бу мангу оловми? – деб сўради у.
- Бу мартишка нима деяпти? – сўради Виртаненнинг хотини. – Ҳа, сиз иккалангиз ҳам жиннисиз! Қаердан келдингиз?
- Осмондан, – жавоб қилди Виртанен.
- Оҳ, худо! Эско, Ээро! Тезроқ бу ерга келинглар!
- Хотин кўлидаги тамакини полга тушириб юборди ва бирпасда ҳаммаси алғов-далғов бўлиб кетди. Виртанен Сукротни елкасидан тутиб, қулоғига шипшиди:
- Улар менинг ўғилларим! Эско уч ёшда, Ээро эса яқинда иккига тўлади.
- Бироқ Сукрот ҳеч нарсани эшитмади. У тутаб турган тамаки устида тиззалаб, тинмай гўлдирарди:
- Мангу олов... Мангу оловни ташлаб юборишди...
- Қаршиларида икки нафар эр киши намоён бўлди.
- Бу нухсаларга нима керак экан? – сўради улардан бири. – Ойи, улар сизнинг пулингизга пўписа қилишмоқдами?
- Билмадим, билмадим. Балки полиция чақирармиз.
- Уша фиръавнларсиз ҳам уддалаймиз. Қара, Ээро! Мана бу дайди бизнинг отамизга ўхшаб кетар экан!
- Мен сизларнинг отангизман, – деди Виртанен ҳазин товуш билан. – Бу менинг хонадоним.
- А? Ээ, қўйсанг-чи! Сен соҳилдаги қайиқ тагида энди яшамаёсанми?
- Эй худойим, ифлос чойшабга ўралган мана бу момақаймоқ ким бўлди? У, албатта, сенинг отангдир? Тўғрими?
- У менинг устозим, Сукрот.
- Виртаненнинг ўғиллари кулишди. Тўнғич ўғил собиқ аскарга деярли жипс келди ва юзини унинг қаттиқ соқол босиб кетган юзига яқинлаштириб, деди:
- Мен аслида ҳеч кимга илтифот қилмайман, лекин сен ёқимли қария экансан, сенга ичишинг учун икки марка берман. Ма, ушла!
- Яна мана, бир нечта тамаки ва гугурт, ол! – деди кичик ўғли. – Бироқ яна қайтиб келиб, онамизни кўрқитиб юрма! Омадинг бор экан, ўгай отамиз уйда йўқ эди. Бўлмаса, биласанми, у жаҳли чиқиб, ҳар иккинчизнинг тумшугингизга тушириши турган гап эди. Тушунарлими?
- Йўқ, ҳеч нима тушунарли эмас, – жавоб қилди Виртанен сўниқ оҳангда.
- Тагин нимани истайсан ўзи?

– Уйга киришни, ўз оиламни кўришни истайман.

Катта ўғил оддий аскар Виртанен шинелининг ёқасидан ушлади-ю, бирдан даҳшат билан қичқирди:

– Сенинг ҳаммаёғинг қон-ку! Сен яраландингми?

– Қон аллақачон қотиб бўлган... Аниқ нишонга теккан...

– Қандайдир дайди сенга пичоқ санчганга ўхшайди? Сизларнинг ҳаммангиз, пианисталар, бир гўрсизлар. Энди, бас! Оёқни қўлга ол-да, йўқол бу ердан! Бўл тез! Қорангни ўчир, турқи-тароватинг у ёқда турсин, арвоҳинг ҳам кўринмасин. Сен ҳам, қари маймун жуфтакни ростла.

Эшик қарсиллаб ёпилди. Томоша тугади. Оддий аскар Вихтори Виртанен билан устоз Сукрот икковлон пиллапояда туриб қолишди. Сукрот деди:

– Шундай қилиб биз асосий мўъжизани ҳам кўрмадик.

– Қанақа мўъжизани?

– Денгизга қувур орқали чиқиндилар чиқадиган махсус бинони. Инсон билими шу қадар ночорки, биздан ташқарида ҳам бизга буйсунмайди. Файласуфларнинг олам ва унинг пайдо бўлиши ҳақидаги фикрлари бор-йўғи шунчаки мулоҳазалар, холос. Одамда унинг хатти-ҳаракатларини бошқариб турадиган руҳ яшаса керакки, у бирор нимани амалга ошириши учун унга жасорат бағишлайди, бемаъни ишларни қилишдан сақлайди...

– Бас, бас! Тўхта! Мен нима яхши-ю, нима ёмон эканлигини билмайман. Кетдик, бир пиёладан қаҳва ичамиз. Менда пул бор.

– Бу пулми?

– Худди ўзи.

– Улар тилла эмас-ку. Қизиқ, ушлаб кўрсам бўладими?

– Марҳамат.

– Қоғоз, пуллар... вазни йўқ, тилла... қалбаки олтин.

– Бемаъни гапни қўй! Бу ёққа бер. Ҳозир биз унга бир нарса харид қиламиз...

– Эҳтимол, зайтун олармиз? Қўлингдаги нима?

– Тамаки.

– Уни нима қилади?

– Оғизга солади, ёндиради ва чекади. Мана бундай.

– Нега уни оғизда ёндиради?

– Сенга нима десам экан, шунчаки одат. Ёки қизиқиш. Аслида ўзим ҳам билмайман.

– Бу нима? Мана мўъжиза!

– Ҳеч қандай мўъжиза эмас. Оддий гугурт.

– Гугурт, таёқчада олов яшайди. Бу оламдаги мўъжизаларнинг мўъжизасидир. Бу ҳақда Афина халқига гапириб бериш керак. У қандай ёнишини менга яна бир кўрсат.

– Мана бундай. Оддийгина, шундай эмасми?

Барча мўъжизалар одатда жўн бўлади... Олов яшайдиган гугурт! Зайтун сотиб олиш мумкин бўлган юпқа қоғоз... Бармоқни теккизса товуш берадиган эшик. Уз-ўзидан ҳаракат қиладиган уй. Сув ифлосларни қувур орқали денгизга чиқариб ташлайдиган идиш. Буларнинг ҳаммаси буюк мўъжиза. Бироқ энг буюк мўъжиза бу – олов яшайдиган гугурт.

– Худди болага ўхшайсан, Сукрот. Плашингни ол, кўчага чиқамиз.

– Гугурт, оловли гугурт! Ахир бу тўғрими?

– Тўғри, тўғри. Ҳадеб бир нарсани қайтараверишни бас қил. Нега бунча кўп жаврайсан. Ма, бутун қутини олақол.

– Мен бунга Афина фуқароларига кўрсатаман. Бу мўъжиза...

Гугурт мўъжиза бўлди. Бироқ бири ифлос солдат шинел кийган, иккинчиси эса оқ жун мантияга ўралган бизнинг ҳамроҳларимизни биророрта ҳам қаҳвахонага киритмасликлари у қадар мўъжиза бўлмади... Уларни эшик олдида ноқ қувиб солдилар. Қаҳвахоналар ҳозирга ва келажакка хизмат қиларди-ю, бироқ ўтмишни инкор этарди. Ҳамроҳларимиз эса вақтдан: бири икки минг йилдан, иккинчиси йигирма йилдан кўпроқ ортада қолган эдилар.

Виртанен қайғуга тушди. У вақт билан қандай ҳисоблашишни, уни қаёққа қўйишни ақлига сиғдирилмасди. Қонунга мувофиқ бутун бир ҳафта ўтгандан кейин Виртаненни кўйдиришлари ёки дафн этишлари керак бўлган вақтни қандай ўтказиш керак? Лекин шундай бўлса ҳам, Сукрот бахтиёр эди. У оламни бахт-саодатга эриштирадиган гугуртни — мўъжизавий кашфиётни топди!

Декабр кечалари ҳаддан ташқари узоқ бўлади. Йўловчилар қаршисида барча эшиклар тақа-тақ ёпилган эди. Виртанен зерикиб, сиқила бошлади. У умр бўйи хоҳ самода бўлсин ва хоҳ ерда бўлсин нимадандир норози бўладиган кишилар тоифасидан эди. Сукрот эса, аксинча, у дунёда ҳам ва бу дунёда ҳам ўзини бахтли ҳис этарди. Унинг чеҳраси, улар Виртанен билан қонундан ташқари ҳолатда қолиб, денгиз соҳилидаги эски саройга тунаш учун келганларида ҳам порлаб турарди. Бу саройда қайиқлар сақланар ва уларда Финляндия пойтахтининг ўнлаб турар жойи бўлмаган аҳолиси бошпана топган эди. Бу ер ўз фикрию танасида чандиқдан бошқа ҳеч қандай мулки бўлмаган камбағал ва қашшоқларнинг умумий турар жойи эди.

Қайиқ сарой яшовчиларига Виртанен таржимасидаги Сукротнинг нутқи жуда ёқди. Ҳеч кимни на сиёсат, на молиявий танглик, на хотин-қизларнинг яسانيши, на автомобиллар ва радиоприёниклар, на уй-жой ҳақининг ошиши ва на АҚШнинг Вьетнамдаги уруши қизиқтирар эди. Ҳамманинг диққат-эътибори ўзларида бўлган бирдан-бир нарсага — фақат энди фаҳмлаганлари: ҳақиқий мўъжиза — гугуртга қаратилган эди. Ҳамма нарса шундан бошланди ва шу билан тамом бўлди. Гугуртнинг мўъжизавий хусусиятига ишонч ҳосил қилиш учун улар эски қайиқ саройни ёқдилар ва беҳосдан етиб келган полиция ва ўт ўчирувчилар ноқонуний чарогонликни ўчирмагулларига қадар дабдабали гулханда исина бошладилар. Сарой яшовчиларини ушладилар. Улар орасида фақат икки дайди: таътилга келган оддий аскар Виртанен, деб ўзини таништирган, соқоллари анчадан бери олинмаган аскар ва барча ушланганлар ақл даражаси қарийб олти ёшлик боланинг ақлига тенг келади, деб таъкидлаган номаълум кичкина қариягина йўқ эди. Қаттиқ қидирувларга қарамай, йўқолганларни топа олмадилар. Ҳолбуки, уларнинг белгиларини Хельсинкида чиқадиган барча газеталар босиб чиқарган ва полиция ҳаммаёққа махсус эълон ёпиштириб чиққан эди.

Кеча оқшом университетнинг мажлислар залида қизиқарли маъруза бўлди. Мумтоз филология профессори тўпланганларга яқинда у Хельсинкида Сукротни учратгани ҳақида хабар қилди. Шуни ҳам айтиш керакки, кекса профессор шу билан бирга оддий аскар Вихтори Виртанен ҳақида бир оғиз ҳам эсламади. Балки сукут сақлашга Виртаненнинг ҳеч бўлмаса кийим-кечаги бўйича, мумтозлар қаторига қўшиш мумкин бўлмаганлиги сабаб бўлган бўлса керак. Ҳолбуки ҳарбий либос, гарчи ундан иккинчи жаҳон урушининг қони аллақачон ювилиб кетган бўлсада, бизнинг кунларимизда ҳали ҳам урфдир.

*Русчадан
Суръат АБДУКАРИМОВ
таржимаси*

Янги нашрлар

ЭЗОП. **“Афсонавий ҳақгўй ҳабаш”**. Эзоп ҳақида ҳикоялар ва унинг масаллари. Адади 2000. Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент, 2008 йил. *Таржимон Мухтор Худойкулов*.

Эзоп — эрамиздан олдин яшаб, ижод этган ва ўз донолиги билан афсонавий қаҳрамонга айланган ижодкор. Ушбу рисолада машҳур масалчи Эзоп ҳаёти ҳақидаги ҳикоялар ва масаллар жам этилган. Адибнинг ҳаёти, фалсафий қарашларини акс эттирувчи теран мазмунли асарлари асарлар оша яшаб келмоқда, инсонларга ҳаётий ибрат бўлиб хизмат қилмоқда.

КОНФУЦИЙ. **“Гапни гапир уққанга”**. Ҳикматлар. Адади 1000. Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент, 2008 йил. *Таржимон Мухтор Худойкулов*.

Эрамиздан олдинги IV асрда яшаган буюк хитой файласуфи Конфуций ўзининг устозлик фаолияти ва ҳикматли фикрлари билан жаҳон маънавий ривожига алоҳида ҳисса қўшган. Унинг ҳаётий фалсафаси ҳозирги кунгача ўз аҳамиятини йўқотмаган. Мазкур рисолага Конфуцийнинг ҳикматлари жамланган.

ТЎПЛАМ. **“Адибларнинг Нобел маърузалари”**. Нутқлар, хотиралар, маърузалар. Адади 2000. Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент, 2008 йил. *Таржимон Қудрат Дўстмуҳаммад*.

Ҳар йили анъанага айланган, Швеция академияси томонидан бериладиган адабиёт соҳасидаги нуфузли Нобел мукофотида сазовор бўлишни дунёнинг қайси чеккасида яшамасин, қўлига қалам тутган ҳар бир ижодкор орзу қилади ва бунга интилади.

Ушбу китобдан ана шу юксак мукофотга муносиб деб топилган ўн уч нафар ёзувчи ва шоирнинг мукофотни қабул қилиб олиш тантаналарида сўзлаган дил сўзлари, маъруза ва хотираларини ўқишингиз мумкин.

ТЎПЛАМ. **“Ложувард осмон”**. XX аср шеърияти. Адади 3000. Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент, 2008 йил. *Таржимон Мирпўлат Мирзо*.

XX аср шеъриятининг забардаст намоёндалари мураккаб даврда яшаб, машаққатли ижод йўлини босиб ўтдилар. Улар дунё ва вақт эврилишларига бўй бермайдиган асл шеърий дурдоналарни яратдилар.

Деярли бир даврда яшаган, руҳий эркинлик ва инсоннинг улуғлигини қуйлаган шоирлардан Борис Пастернак, Иосиф Бродский, Евгений Евтушенко, Андрей Вознесенский, Роберт Рождественский, Расул Ҳамзатов, Ўлжас Сулаймоновларнинг ўзбек тилига таржима қилинган сара шеърлари мазкур китоб саҳифаларидан ўрин олган.

НАЖИБ МАҲФУЗ. **“Раққоса Родопис”**. Роман. Адади 3000. Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент, 2008 йил. *Таржимон Ортиқбой Абдуллаев*.

Миср ёзувчиси, Нобел мукофоти лауреати Нажиб Маҳфузнинг нашр этилган романида Миср фиръавнлари даврига доир ҳаёт манзаралари, қатъиятли фиръавн Меренра ва раққоса Родопис ўртасидаги эҳтиросларга бой севги саргузаштлари, қаҳрамонларнинг фожиали қисмати гўзал бадиий лавҳаларда тасвир этилган.

Тоҳир МАЛИК. **“Одамийлик мулки”**. Танланган асарлар, 6-жилд. (Ахлоқ китоби) Адади 10000. “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти. Тошкент, 2008 йил.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Тоҳир Малик асарларининг навбатдаги олтинчи жилдига ахлоқ-одоб мавзuida ёзилган уч фаслдан иборат “Одамийлик мулки” рисоласининг “Ишқ фасли” ва “Бахт фасли” бўлимлари киритилган. Мазкур китоб маърифат оламимизни бойитишга хизмат қилади.

Габриэл Гарсиа МАРКЕС. **“Бузрукнинг кузи”**. Роман. Адади 1000. “Янги аср авлоди”. Тошкент, 2008 йил. *Таржимон Иброҳим Фафуров*.

Буюк адиб ижоди билан ҳозирги замон ўқувчиларини кенгроқ таништириш мақсадида Маркеснинг “Бузрукнинг кузи” деб аталмиш роман-эпопеясини нашриёт ўқувчилар эътиборига ҳавола этади. Романда воқеалар жуда олис тарихлардан келаётган ягона оқим сифатида тасвирланади.

Жуманиёз ЖАББОРОВ. **“Тугилган кунинг”**. Кўшиқлар гулдастаси. Адади 2000. Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент, 2008 йил.

Ўзбекистон халқ шоири Жуманиёз Жабборовнинг “Тугилган кунинг” шеърий китоби атоқли ҳофизлар ва турли даврга оид хонандаларимиз томонидан севиб айтилиб келаётган ҳамда янги кўшиқ ва ғазаллардан тартиб топган. Уларда диёр ва ёр, дўстлик ва севги, инсон қалби оламининг ранг-баранг жилвалари, меҳр ва садоқат каби гўзал инсоний туйғулар тараннум этилади.

Ўткир РАҲМАТ. **“Хаёл ифори”**. Шеърлар. Адади 5000. Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент, 2008 йил.

Ҳаёт лавҳалари лаҳзалардан иборат. Уларни бир нуқтага жамласангиз рангли, сеҳрли, сирли тасвир пайдо бўлади. Бу тасвирда шоирнинг юраги балқиб туради. Қалбнинг қаноти хаёл дейишади, хаёл эса хушбўй шаббодага ўхшайди. У инсон руҳини, шуурини осмон сари, нурли маъволар сари етаклайверади, асло тиним билмайди. Китоб саҳифаларидаги шеърлар ана шундай лаҳзаларни тараннум этади. Ундан хаёл ифори уфуриб туради.

ТўПЛАМ. **“Машриқзамин – ҳикмат бўстони”**. Ҳикматлар хазинаси. Адади 5000. “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти. Тошкент, 2008 йил.

Ҳикматлар хазинасига бой бўлган бу китоб саҳифасидан одоб, таълим-тарбия ҳамда беодобликдан келадиган зарарлар, ота-она, оила ҳақида, устоз ва касб-хунарнинг яхши фазилатлари, ваъда, ваъдага вафо, сабр, чидам, саховат, сир сақлаш, тилни тия билиш каби халқ донишмандлигини ўзида мужассам этган мазмундор ўғитлар билан танишиб, маънавий озиқ оласиз.

Михаил БУЛГАКОВ. **“Уста ва Маргарита”**. Роман. Адади 5000. “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти. Тошкент, 2008 йил. *Таржимон Қодир Мирмуҳамедов*.

Романда шундай саҳифалар борки, уларда Булгаков сатираси, Булгаков фантастикаси ва ёзувчининг аниқ реалистик баёни ўзаро қоришиб, юксак бадий чўққига кўтарилган.

Машҳур ёзувчи бу роман орқали ўқувчиларга ўз қалбининг бутун бойликларини, санъаткор қаламининг бутун сеҳрини, сатирик қарашлари, хаёлотининг бутун шиддатини ҳамда руҳият кузатувининг бутун теранликларини инъом этмоқни истаганини ҳис этишининг мумкин.

Турсуной СОДИҚОВА. **“Аёлга қасида”**. Сайланма. Адади 3000. “Ўзбекистон” нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент, 2008 йил.

Халқимизнинг дилбар шоираси, моҳир сўз устаси Турсуной Содиқованинг мазкур китобида инсон қалби кечинмалари, тирикликнинг моҳияти, аёл ва

унинг дунёси ҳақида мушоҳада юритилади. Аёл — она, мўтабар зот, покиза олам. Шоиранинг “Атиргул иси” китобининг давоми бўлган мазкур асар ёшларни Ватанга, эл-юртга, миллий анъаналаримизга содиқ, чин инсоний фазилатлар руҳида тарбиялашда катта аҳамиятга эга.

Менглибой МУРОДОВ. **“Гуноҳ”**. Роман. Адади 1000. “Янги аср авлоди” нашриёти. Тошкент, 2008 йил.

Инсон, айниқса, ўзининг ёшлик йилларида баъзан ўткинчи ҳис-туйғулар таъсирида, баъзан ҳақиқий ишқнинг ўрнини босган ҳавас ва ёки эҳтирос оқибатида билиб-билмай катта-кичик хатоликларга йўл қўйиши ҳам мумкин. Ушбу романда айнан ёшлик даврларида қалтис хатога йўл қўйган икки ёшнинг кейинги умрлари чуқур изтироблар гирдобида, афсус-надоматлар қийноғида ўтгани ёрқин бадиий бўёқларда тасвирланган.

Кўчқор НОРҚОБИЛ. “Дераза раҳидаги гул”. Шеърлар. Адади 5000. “Янги аср авлоди” нашриёти. Тошкент, 2008 йил.

Сўз — тириклик, тирик сўз — уйғоқ руҳиятнинг неъматидир. Бу неъмат яшаш бахтини, сўзни ҳис қилмоқлик онлари ва у билан яшаш лаҳзаларини тақдим этсагина руҳимиз бир оз тин олгандай ва ором олгандай бўлади.

Кўчқор Норқобилнинг ушбу китоби ҳис этиш, яшаш каби тирик сўз ҳарорати қалбимизда, кўнглимизда яшаши ҳақидаги кайфиятни улашади бизга.

Тўлқин ҲАЙИТ. **“Бойваччанинг қизи”**. Қисса ва ҳикоялар, бадиалар. Адади 2000. “Ўзбекистон” нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент, 2008 йил.

Эзгу ишларни, яхшилиқни кўзлаган инсон борки, китоб олампидан ўзи учун маънавий озуқа олади. Инсон бир шакл, холос. У илм ва бадиият орқали зийнат топиб, ўзига йўл очади. Китобда ўзбекона меҳр-оқибат, ибодат, ҳаё ва самимият ҳамда ўзига хос жозиба бор. Уйлаймизки, ўқувчилар маънавиятини бойитишда ушбу китоб муҳим рол ўйнайди.

Ориф ОДИЛХОНОВ. **“Сайланма”**. Шеърлар. Адади 2000. Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент, 2008 йил.

Шоир Ориф Одилхоновнинг булоқ сувидек тиниқ ва сокин лирик шеърлари аллақачон шеърият мухлисларининг кўнглидан муносиб ўрнини олган. Шоирнинг энг сара шеърларидан тузилган мазкур “Сайланма” ўқувчиларга албатта манзур бўлади.

ФИТРАТ. **“Юрт қайғуси”**. Шеърлар. Насрий асарлар. Драма. Адади 500. Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент, 2008 йил. *Тўпловчи Наим Каримов.*

Миллий уйғониш даври адабиётининг асосчиларидан бири Фитратнинг бутун ҳаёти, ижодий ва ижтимоий фаолияти миллий тараққиёт ва мустақиллик учун кураш ишига бағишланган. У ўзининг илк асарлари — “Мунозара”, “Ҳинд сайёҳи баёноти” ва “Сайха” асарларидан бошлаб миллий уйғониш ғояларини олға сурди. Юрт қайғуси Фитрат ижодининг бош мавзуи эди.

Халқ ва Ватан дарди билан яшаган Фитратнинг ушбу тўпلامидан жой олган асарлар ўқувчиларга катта сабоқ беради.

“ЖАҲОН АДАБИЁТИ” ЖУРНАЛИДА 2008 ЙИЛДА ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН АСАРЛАР

НАСР

- Н.С.ЛЕСКОВ. (Россия). Мценск уездидан чиққан Макбет хоним. Қисса. (Қ.Мирмухамедов тарж.). № 1.
К.ФУЭНТЕС. (Мексика). Кувноқ жамоа. Ҳикоя. (О.Абдуллаев тарж.). № 1.
В.РАСПУТИН. (Россия). Марияга пул керак. Қисса. (Шоҳсанам тарж.). № 2.
А.ТРУАЙЯ. (Франция). Ҳикоялар. (А.Асқаров тарж.). № 2.
Д.СТИЛ. (АҚШ). Саёҳат. Роман. (Г.Муҳаммаджон тарж.). № 3,4,5.
Ч.ЖУН. (Хитой). Ёввойи оққушлар. Қисса. (Ф.Шоҳисмоил тарж.). № 3.
Ф.БОЙҚУРТ. (Туркия). Ҳикоялар. (М.Аъзам тарж.). № 4.
К.ЧУКОВСКИЙ. (Россия). Чехов. Бадиа. (О.Абдуллаев тарж.). № 4.
Ў.ПАМУК. (Туркия). Дераза орти манзаралари. Ҳикоя. (О.Суюндикова, Н.Жўраева тарж.). № 5.
В.ШАЛАМОВ. (Россия). Ҳикоялар. (С.Умиров тарж.). № 5.
Р.А.ФАБИЛА. (Мехико). Мириам. Қисса. (А.Саид тарж.). № 6.
М.НИЗАНОВ. (Қорақалпоғистон). Ақчагул. Қисса. (Ф.Шермухаммад тарж.). № 6.
Ж.ЖОЙС. (Ирландия). Улисс саргузашилари. Романдан боблар. (И.Фафуров тарж.). № 7,8,9,10.
Х.МУРАКАМИ. (Япония). Шамол қўшиғини тингла. Роман. (А.Отабоев тарж.). № 9.
Ў.ПАМУК. (Туркия). Истанбул. Хотиралар ва шаҳар. (М.Аъзам тарж.). № 10,11,12.
Б.КАРТЛЕНД. (Англия). Ройиш рафиқа. Роман. (Г.Муҳаммадёрва тарж.). № 10,11.
Ч.АЙТМАТОВ. (Қирғизистон). Қулаётган тоғлар. Роман. (И.Фафуров тарж.). № 11,12.

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

- М.БОДРОЖИЧ. (Олмония). Сўзлар ухлар сўз ичра. (М.Акбаров, Б.Рўзимухаммад тарж.). № 1.
О.ВЕЙСАЛ. (Туркия). Саховат тупроққа берилмиш Ҳақдан. (Ж.Шабанов тарж.). № 1.
А.НАВОИЙ. Ғазаллар. “Девони Фоний”дан. № 2.
З.М.БОБУР. Ғазаллар. № 2.
Ассам наволари. Севинчлар гуллади — эрка чечаклар. (О.Суюндикова, З.Асқарова тарж.). № 2.
А.ВОЗНЕСЕНСКИЙ. (Россия). Сен — бахт таронаси, мен — ғам оҳанги. (М.Мирзо тарж.). № 3.
Ж.РУМИЙ. Ғазаллар. (С.Саййид тарж.). № 3.
О.АННАДУРДИЕВ. (Туркменистон). Кел, қардошим, сени соғиндим. (М.Абдулҳаким тарж.). № 4.
Тангригоф ўланлари. (Қирғизистон). (Т.Адашбоев тарж.). № 5.
ЖАН ДЕ ЛАФОНТЕН. (Франция). Масаллар. (О.Мухтор тарж.). № 5.
В.КАЯВА. Хаёл суринг тун оғушида. (М.Мирзо тарж.). № 6.
А.МУШФИҚИЙ. Ғам тунги албат ўтгай. (Ж.Жабборов тарж.). № 6.
Р.ҲАМЗАТОВ. (Доғистон). У ҳақда тоғликлар куйлайди кўшиқ. (А.Мўмин тарж.). № 7.
Ў.Р.ХУРОЗЖИ. (Туркия). Кўёшнинг қадрига ет. (Ф.Шоҳисмоил тарж.). № 7.
ЯҲЁ АКЕНГИН. (Туркия). Тонги сабодан. (А.Саид тарж.). № 7.
Ю.ЯНОНИС. (Литва). Марҳаматга зор кўнгил. (О.Мухтор тарж.). № 8.
Т.ИЗТИЛЕУЛИ. (Қозоғистон). Уммондан дурдоналар. (А.Пардаев, А.Файзий тарж.). № 8.

М.МИРЗО. Ватан қадри. № 9.
М.ФОЛИБ. (Ҳиндистон). Тоқатим тоқ бўлди ишқдан. (Ж.Жабборов тарж.). № 9.
Озарбайжон шеърятидан. Б.ВАҲОБЗОДА, Н.ҲАЗРИЙ, Ш.АСЛАНОВ.
(Г.Саид Фани тарж.). № 10.
Г.АЙГИ. (Чувашистон). Сукунатнинг нақшин рафтори. (М.Мирзо тарж.). № 11.
КАБИР. (Ҳиндистон). Дил торин янграгиб. Ғазаллар. (А.Файзулла тарж.). № 12.
МАҲТУМҚУЛИ. (Туркменистон). Юрт дардига ярар элда мардонлар.
(М.Кенжабек тарж.). № 12.

ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ

ХОСЕ ОРТЕГА-И-ГАССЕТ. (Испания). Севги сеҳри. (А.Пардаев, Ф.Шоҳисмоил тарж.). № 1,2
А.ШОПЕНГАУЭР. (Олмония). Севги илоҳиёти. (М.Маҳмудов, А.Абдулқодир тарж.). № 5
М.К.ГАНДИ. (Ҳиндистон). Менинг ҳаётим. (А.Файзулла тарж.). № 7,8.
П.ФАЛЁВ. (Россия). Туркий халқларнинг сўз санъати. (З.Исомиддинов тарж.). № 9.
В.СОЛОВЬЁВ. (Россия). Достоевский хотираси. (А.Пардаев тарж.). № 11.
Р.ЧОРИЕВ. Изингиздан бормоқдаман, устозлар. № 12.

АДАБИЙ ТАНҚИД

И.СМИРНОВ. (Россия). Ли-бо: ”Яшма тошги зиналар ноласи”. (О.Суюндиқова тарж.). № 1.
Ж.ҲУШБОҚ. Лев Толстойнинг ажабтовур тақдири. № 1.
С.РАҲМОНОВА. Сонетлар гулчамбари ва жанр тараққиёти. № 1.
Е.Э.БЕРТЕЛЬС. Навоий асарларининг Овропадаги илк таржималари. № 2.
М.ХОЛБЕКОВ. Навоийни жаҳон биледи. № 2.
Ф.ОЛИМ. Улуғ зот наздидаги улуғлик. № 2.
Т.САЙДАЛИЕВ. Таржима ва шеърӣ санъатлар. № 2.
К.ШАРАФИДДИНОВА. Аждодлар руҳи бизга мададкор. № 2.
У.НОРМАТОВ, Ҳ. БОЛТАБОЕВ. Янги назарий тамойиллар. № 3.
Ҳ.АБДУСАМАТОВ. “Ватан ила миллатни асранг”. № 4.
А.ЭРЖИЛАСУН. (Туркия). Баҳовуддин Қорақўчнинг кабуғарлари. (Ф.Шоҳисмоил тарж.). № 4.
Л.АМИНОВА. Яшар Камол яратган олам. № 5.
А.РАСУЛОВ. Ғаройиб салтанат. № 6.
М.ХОЛБЕКОВ. Толерантлик — бағрикенглик дегани. № 7.
Т.ҚАҲҲОР. Йаманнинг яхши иши. № 7.
М.АБДУЛҲАЙИРОВ. Маъно ва тимсоллар сири. № 8.
Г.ОДИЛОВА. Шекспир сонетларининг сеҳри. № 8.
М.САЪДИЙ. Ёш таржимон жасорати. № 9.
Д.ТЎРАЕВ. Иждодий анъаналар самараси. № 9.
Х.ҲАМРОҚУЛОВА. Кўҳна муаммонинг замонавий талқинлари. № 10.
М.КЕНЖАБЕК. Маҳтумқули — валий шоир. № 12.

ПУБЛИЦИСТИКА

А.ОРИПОВ. Қадами қутлуғ йил. № 1.
К.БОНИНИ. (Италия). Гуантанамо. (А.Файзулла тарж.). № 5.
Л.ВОЛКОВ. (Россия). Рус баҳори. (Б.Зокир тарж.). № 7.
А.ЦИПКО. Яна “Қизил лойиҳа”ми? (Зебуннисо тарж.). № 9.
С.ГОВОРУХИН. Халқни эҳтиётлаш. (М.Мирзо тарж.). № 10.
И.КАРИМОВ. Энг буюк жасорат. № 10.
Ф.ЭРГАШЕВ. Маънавият сарчашмаси. № 10.
Э.ВОҲИДОВ. Кудратли таянч. № 11.

МОЗИЙДАН САДОЛАР

- М.ҚОРИЕВ. **Абулқосим Фирдавсий ва Султон Маҳмуд Ғазнавий.** № 6.
З.СОБИРОВА. **Қушон салтанатидаги ислоҳотлар.** №10.
Ш.ТУРДИЕВ. **Муштарак тақдирлар.** №10.
Н.СОБИРОВА. **Маърифат қалдирғочларидан бири.** №11.

АДАБИЙ ЖАРАЁН

- М.ШАРАФИДДИНОВА. **Журналистнинг дўсти, адабиёт муҳлиси.** №5
Э.ХЕМИНГУЭЙ. (Россия). **Ёзувчилик – машаққатли меҳнат.** (*И.Ҳафизов тарж.*). № 6.
В.ТЕРЕХИНА, Н.ШУБНИКОВА-ГУСЕВА. (Россия). **“Бу кун менинг либосим заррин...”** (*М.Мирзо тарж.*). № 7.
А.СОКОЛОВА. **“Мени кутубхоналар кутқариб қолди”.** № 8.
М.ШАРАФИДДИНОВА. **“Минг бир қисфа” талқини.** № 11.
П.КОЭЛО. (Бразилия). **«Азоб эмас, ҳузур».** (*М.Акбаров тарж.*). № 12.

ТАРЖИМА МАКТАБИ

- Н.ВЛАДИМИРОВА. **Пушкин Чўлпон таржимасида.** № 7.

БАРҲАЁТ СИЙМОЛАР

- Юсак туйғулар.** *Шухрат таржималаридан намуналар.* №4
Ш.ХОЛМИРЗАЕВ. **Ай, Шухрат акам-а.** № 4.
У.ШЕКСПИР, М.ЛЕРМОНТОВ, С.РУСТАМ шеърлари. (*М.Шайхзода тарж.*). № 11.
Н.КАРИМОВ. **Шайхзода ва жаҳон адабиёти.** №11.
Ҳ.ҲОМИДИЙ. **Одамлар қалбининг чароғи – билим.** №12.

ДРАМА

- Ж.СОЙФЕР. (Австрия). **Астория.** Пьеса. (*Д.Азимова тарж.*). № 5.
М.ГОРЬКИЙ. (Россия). **Ўзингдан чиққан балога.** (*М.Али тарж.*). № 8.
У.ШЕКСПИР. (Англия). **Макбет.** (*Р.Бобожон тарж.*). №10.

ТАРИХНИНГ ЎҚИЛМАГАН САҲИФАЛАРИ

- А.БОБОХОНОВ. **Истиқлол туфайли қарор топган ҳақиқат.** № 6.
К.КУДРЯШОВ. (Россия). **Борис Пастернакнинг жасорати ва омади.** (*М.Мирзо тарж.*). № 12

ЎЗБЕКИСТОН ВА ЖАҲОН

- К.НАКОЯМА. (Япония). **Ўзбекистон сакураси.** (*Б.Гулметов, С.Мели тарж.*). № 1.

ТАРИХ ТИЛГА КИРГАНДА

- АЛИ ШОМИЛ ҲУСАЙН ЎҒЛИ (Озарбайжон). **Қатағон қурбони.** (*Р.Жабборов тарж.*). № 1.

ИНСОН ВА ТАБИАТ

- П.ҚОДИРОВ. **Буюк мувозанат.** № 3.

НОБЕЛ МАЪРУЗАЛАРИ

- Д.ЛЕССИНГ. **Африкада китоб қаҳатчилиги.** (*Г.Бегим тарж.*). № 3
Мен буни кутмагандим. (*Қ.Дўстмуҳаммад тарж.*). № 3.

ИСТИҚЛОЛ ФИДОЙИЛАРИ

С.АҲМАД. Убайдулла Хўжаев. № 8.

МЕРОС

Ҳ.ИСЛОМИЙ. “Қутафғу билиг”да “Қарши” атамаси. № 1.
Ҳ.ҚУДРАТИЛЛАЕВ. Бобурга саховати панд берганми? № 8.

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

СОМДЕВ. (Ҳиндистон). Достонлар уммони. (А.Файзулла тарж.). № 1,2.
А.ИБРОҲИМОВ. Тарих билан бўйлашган асар. № 2.
Ч.ВИЛЬЯМС. (АҚШ). Ажал нафаси. Роман. (Т.Алимов тарж.). № 3,4.
А.КРИСТИ. (Англия). “Ал-Карнаку” кемасидаги қотиллик. Роман.
(Қ.Мирмуҳамедов тарж.). № 6,7.
П.КЭЛДЕР. Тибет ламаларининг мўъжизалари. (Г.Муҳаммадҷон тарж.). № 9.

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

С.СОДИҚОВ. Туркистонда жадид мактаблари. № 1.
Ҳ.КАРИМОВ. Адабий жараённинг холис талқини. № 2.
Н.РАҲИМЖОНОВ, О.АБДУЛЛАЕВ. Аср гулдастаси. № 3.
У.АБДУЛЛАЕВ. Дўстлик карвонлари. № 4.
О.ШОМАТОВ, Б.ОБИДОВ. Янги тадқиқотлар. № 5.
Ҳ.ЗИЯЕВ, М.ИСҲОҚОВ. Глобал фикрга жаҳоний қанот. № 6.
Д.МУБОРАКОВА. Мафгункор диёр. № 8.
Ҳ.БОЛТАБОЕВ, М.ҚОРАБОЕВ. “Ҳумоюннома” инглиз олимаси талқинида № 9
О.АБДУЛЛАЕВ. Олис тарих садолари. № 9.
Қ.РАЖАБОВ. Қатагон жараёнлари ҳақида тўрт китоб. № 12.

ЖАҲОН КУЛАДИ

Е.ГИК. (Россия). Шахмат ҳангомалари. (Ш.Отабек тарж.). № 1.
Я.ГАШЕК. (Чехия). Ҳажвий ҳикоялар. (М.Аъзам тарж.). № 2.
И.ИГИН. (Россия). Светлов табассуми. (А.Бойқўзиев тарж.). № 4.
Баҳлул ҳақида ривоятлар. (Ж.Ҳазратқулов тарж.). № 7.
М.ЛАРНИ. Сукрот Хельсинкида. (С.Абдукаримов тарж.). № 12.

АФОРИЗМЛАР

Коса тагида нимкоса. (Ш.Отабек тарж.). № 5.

ЖУРНАЛҲОН МИНБАРИ

К.ШАРАФИДДИНОВА. “Отелло”да миллий руҳ. № 7.

Янги нашрлар. № 12

“Жаҳон адабиёти” журналида 2008 йилда эълон қилинган асарлар. № 12.

АЗИЗ ЎҚУВЧИЛАР!

Журналимизнинг 2009 йилги сонларида
қуйидаги асарлар билан танишасиз:

Сидни ШЕЛДОН (АҚШ) **Тақдир тегирмони.** *Роман.*
Баграт ШИНКУБА (Абхазия). **Кетганларнинг сўнгиси.** *Роман.*
Торнтон УАЙЛДЕР (АҚШ). **Авлиё қирол Людовик кўприги.** *Қисса.*
Фарҳод ЖИЛОН (Хитой). **Маҳмуд Кошғарий.** *Роман.*
Луис БОРХЕС (Аргентина). **Ҳикоялар.**
Самуил АЛЁШИН (Россия). **Йўқ, ўлмайман мен буткул.** *Драма.*
Болеслав ПРУС (Польша). **Фиръавн.** *Роман.*
ПРЕМЧАНД (Ҳиндистон). **Севги инъоми.** *Роман.*
Пол АНДЕРСОН (Франция). **Коинотга солиб юриши.** *Роман.*
Холида ИСРОИЛ (Хитой). **Кўп қор ёққан қиш.** *Қисса.*
АНОР (Озарбайжон). **Ҳикоялар.**
Рашод Нури ГУНТЕКИН. (Туркия). **Ҳикоялар.**
Юрий РИТХЭУ (Чукотка). **Мангу музликнинг охири.** *Роман.*
Фредрик ДАР (Франция). **Қабиҳнинг қаҳри.** *Қисса.*
Жан-Мари ЛЕКЛЕЗИО. (Франция). **Диего Вафрида.** *Роман.*

Булардан ташқари, Ғарб ва Шарқ шеъриятидан намуналар,
фалсафий ва тарихий мақолалар, адабий-публицистик
тадқиқотлар билан ҳам танишиб борасиз.

«ЖАҲОН АДАБИЁТИ» журнаliga 2009 йил учун обуна давом
этмоқда.

Индекс:

Якка тартибда – 828.

Ташкилотлар учун – 829.